2017'DE TÜRKİYE

SİYASET • DIŞ POLİTİKA • GÜVENLİK VE TERÖRLE MÜCADELE
EKONOMİ • ENERJİ • HUKUK VE İNSAN HAKLARI
EĞİTİM VE SOSYAL POLİTİKALAR • MEDYA

SETA

2017'DE TÜRKİYE

Bölüm Editörleri

Nebi Miş • Ufuk Ulutaş • Murat Yeşiltaş • Cem Duran Uzun • Erdal Tanas Karagöl
Nurullah Gür • Atilla Arkan • İsmail Çağlar

Yazarlar

İbrahim Bachir Abdoulaye • Can Acun • Kevser Hülya Akdemir • Mert Hüseyin Akgün • Atilla Arkan
M. Erkut Ayvaz • Mümine Barkçin • Ahmet Baykal • Enes Bayraklı • Hacı Mehmet Boyraz • Kılıç Buğra Kanat
Mustafa Caner • İsmail Çağlar • Nergis Dama • Sertaç Timur Demir • Işık Orçun Denemeç • Şerif Dilek
Hazal Duran • Sibel Düz • İbrahim Efe • Serencan Erciyas • Metin Erol • Serdar Gülener • Oğuz Güngörmez
Nurullah Gür • Erdal Tanas Karagöl • İsmail Kavaz • Salihe Kaya • Emrah Kekilli • Bünyamin Keskin
Muhammed Koçak • Dilek Kütük • Baki Laleoğlu • Mehmet Akif Memmi • Nebi Miş • Müberra Nur Emin
Rıfat Öncel • Necdet Özçelik • Büşra Zeynep Özdemir • Yusuf Özkir • Bilgehan Özürk • S. Hüseyin Öztürk
Bilal Saleymeh • Mehmet Zahid Sobacı • Fatma Sümer • Mevlüt Tatlıyer • İsmail Numan Telci • Ümit Tetik
Dilruba Toklucu • Mehmet Uğur Ekinci • Ufuk Ulutaş • Cem Duran Uzun • Turgay Yerlikaya • Murat Yeşiltaş

SETA

COPYRIGHT © 2017
Bu yayının tüm hakları SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı'na aittir. SETA'nın izni olmaksızın yayının tümünün veya bir kısmının elektronik veya mekanik (fotokopi, kayıt ve bilgi depolama, vd.) yollarla basımı, yayımı, çoğaltılması veya dağıtımı yapılamaz. Kaynak göstermek suretiyle alıntı yapılabilir.

ISBN : 978-975-2459-50-2

Redaksiyon : Mehmet Akif Memmi, Bahar Albayrak, Mustafa Said İşeri, Hasan Hüseyin Çağıran
Kapak ve Uygulama : Erkan Söğüt
Baskı : Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul

SETA | SİYASET, EKONOMİ VE TOPLUM ARAŞTIRMALARI VAKFI
Nenehatun Cd. No: 66 GOP Çankaya 06700 Ankara TÜRKİYE
Tel: +90 312 551 21 00 | Faks: +90 312 551 21 90
www.setav.org | info@setav.org | @setavakfi

SETA | İstanbul
Defterdar Mh. Savaklar Cd. Ayvansaray Kavşağı No: 41-43
Eyüp İstanbul TÜRKİYE
Tel: +90 212 395 11 00 | Faks: +90 212 395 11 11

SETA | Washington D.C.
1025 Connecticut Avenue, N.W., Suite 1106
Washington D.C., 20036 USA
Tel: 202-223-9885 | Faks: 202-223-6099
www.setadc.org | info@setadc.org | @setadc

SETA | Kahire
21 Fahmi Street Bab al Luq Abdeen Flat No: 19 Cairo EGYPT
Tel: 00202 279 56866 | 00202 279 56985 | @setakahire

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ **5**

2017'DE SİYASET **7**

GİRİŞ 9

2017'DE AK PARTİ 12

2017'DE CHP 28

2017'DE MHP 37

2017'DE HDP 46

2017'DE CUMHURBAŞKANLIĞI GÜNDEMİ 53

CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİ 64

FETÖ İLE MÜCADELE 72

2017'DE DIŞ POLİTİKA **79**

TÜRKİYE-ABD İLİŞKİLERİ 83

TÜRKİYE-AFRİKA İLİŞKİLERİ 88

TÜRKİYE-ALMANYA İLİŞKİLERİ 93

TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ 100

TÜRKİYE-BALKAN ÜLKELERİ İLİŞKİLERİ 106

TÜRKİYE-FİLİSTİN İLİŞKİLERİ 114

TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ 118

TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ 124

TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ 129

TÜRKİYE-KIBRIS İLİŞKİLERİ 134

TÜRKİYE-KÖRFEZ İLİŞKİLERİ 139

TÜRKİYE-KUZEY AFRİKA İLİŞKİLERİ 144

TÜRKİYE-MISIR İLİŞKİLERİ 148

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİ 153

TÜRKİYE-SURİYE İLİŞKİLERİ 157

YURT DIŞINDA FETÖ İLE MÜCADELE 165

2017'DE GÜVENLİK VE TERÖRLE MÜCADELE **179**
GİRİŞ 181
PKK SALDIRILARI VE PKK TERÖRÜ İLE MÜCADELE 183
DEAŞ KAYNAKLI TEHDİTLER VE TÜRKİYE'NİN MÜCADELESİ 197
SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME 209
2017'DE EKONOMİ **211**
BÜYÜME VE İSTİHDAM 213
DIŞ TİCARET VE CARİ AÇIK 219
KAMU MALİYESİ 223
PARA POLİTİKASI 228
2017'DE ENERJİ **239**
GİRİŞ 241
TÜRKİYE'NİN ENERJİ GÖRÜNÜMÜ 242
ENERJİ PROJELERİ 247
MİLLİ ENERJİ VE MADEN POLİTİKASI 252
SONUÇ 256
2017'DE HUKUK VE İNSAN HAKLARI **259**
GİRİŞ 261
YASAMA FAALİYETLERİ 264
YARGI 277
İNSAN HAKLARI 285
2017'DE EĞİTİM VE SOSYAL POLİTİKALAR **297**
2017 YILINDA MİLLİ EĞİTİM 299
2017 YILINDA YÜKSEKÖĞRETİM 319
2017'DE SOSYAL POLİTİKALAR 333
2017'DE MEDYA **345**
GİRİŞ 347
BATI BASININDA TÜRKİYE TEMSİLİ 349
MEDYADA 16 NİSAN 2017 REFERANDUMU 351
ULUSLARARASI RAPORLARDA BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ 358
İKTİDAR MÜCADELESİ OLARAK KÜLTÜR VE SANAT 361
2017'DE YAYINCILIK 365
GAZETE MANŞETLERİNDE 2017'NİN ÖNEMLİ OLAYLARI 370

GİRİŞ

Küresel ve bölgesel gelişmeler, iç siyasetteki yapısal dönüşümler, terörle mücadele ve güvenlik kaygıları, toplumun ve siyasetin dinamik yapısı Türkiye'nin bir yılını değerlendirmeyi oldukça zor bir iş haline getiriyor. Ancak tüm bu zorluğa rağmen analitik bir bakış açısı ile Türkiye için 2017 yılında siyaset, dış politika, ekonomi, medya, güvenlik, eğitim ve sosyal politikalarda yaşananların bir izleğini çıkarmak mümkün. SETA'nın artık gelenekselleşmiş ve alanında başucu eseri haline gelmiş olan yıllığı bu çabanın ürünü.

2017 yılında Türkiye içeride ve dışarıda bir taraftan siyasetin olağan işleyişi ile meşgul olup politika üretmeye çalışırken diğer taraftan yapısal sorun alanlarına çözüm arayışını devam ettirdi. İç politikada yapılan en önemli değişiklik Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişti. Türkiye 2023 hedeflerine ulaşmak yolunda önemli bir yapısal engelden kurtuldu. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişle ilgili bir diğer önemli konuysa geçiş sürecinin yönetilmesi ve uyum yasalarıydı. Yıl boyunca bu alanda önemli hazırlıklar yapıldı. Bu konu 2017'den 2018'e devam eden bir başlık olarak yeni yılda da siyasetin önemli bir gündemi olacak. Bunun yanında terörle mücadele de siyasetin önemli gündem maddelerinden biriydi. Türkiye 2017 boyunca FETÖ, PKK ve DEAŞ'la mücadelesini hem içeride hem de dışarıda devam ettirdi.

2017 iç politikanın birçok gündeminin dış politika ile kesiştiği bir yıldı. Türkiye'nin terörle mücadelesi bölgesi ve Batı dünyasıyla ilişkilerinde belirleyici bir unsur oldu. ABD ile Suriye krizi, PKK'nın Suriye kolu PYD'ye verdiği destek ve FETÖ elebaşının iadesi; Avrupa ülkeleriyle de FETÖ ve PKK ile mücadele üzerinden gerilimler yaşandı. Batılı müttefiklerinin Türkiye'nin terör örgütleri ile mücadelesine gerekli desteği vermemesi ilişkilerdeki temel sorun alanlarından bir tanesiydi. Suriye krizi terörle mücadele gündeminin ötesinde 2017 dış politikasının en önemli gündemlerindendi. Türkiye terörü kaynağında bitirmeyi esas alan yeni güvenlik konseptine uygun olarak Kuzey Suriye'de askeri etkinliğini artırırken Rusya ve İran ile Suriye krizinin çözümü noktasında aktif bir arayışa girdi. Tüm bunların yanında Türkiye'nin atılımcı dış politikası 2017'de devam etti. Bir yandan Asya ve Afrika ülkeleri ile yeni ve kapsamlı ilişkilerin tesisine çalışılırken diğer yandan var olan bağların kuvvetlendirilmesi noktasındaki çabalar da sürdü.

Terör olayları ve 15 Temmuz darbe girişimi neticesinde 2016'da potansiyelinin altında büyüyen Türkiye ekonomisi risklerin azalması ile birlikte 2017 yılında yükselişe geçti. Türkiye ekonomisi hükümetin ekonomik aktivitenin canlandırılmasına yönelik aldığı tedbirler ve küresel ekonomide yaşanan canlanma sayesinde 2017'de beklentilerin üzerinde bir büyüme performansı sergiledi. Türkiye üçüncü çeyrekteki yüzde 11,1'lik büyüme performansı ile G20 ülkeleri arasında en hızlı büyüyen ülke oldu. Spekülatif hareketler ve manipülatif haberlere rağmen ekonominin istikrarlı bir patikada ilerlemesi Türkiye ekonomisinin dış şoklara karşı artan direncini göstermektedir.

Ekonomi ve dış politikanın kesişim alanı olan enerji politikalarında 2017'de önemli gelişmeler yaşandı. Sahip olduğu kısıtlı hidrokarbon rezervleri nedeniyle uzun yıllardır ithal enerji kaynaklarına bağımlı olan Türkiye'de yerli enerjiye geçişe yönelik son yıllarda önemli çalışmalar yapılıyor. Türkiye enerjideki dışa bağımlılığını azaltmak için nükleer enerjiden yenilenebilir enerjiye kadar çok çeşitli alanlardaki yatırımlarına hız kesmeden devam ediyor. Bu bağlamda 2017 enerji sektörü için bereketli bir yıl oldu. Milli Enerji ve Maden Politikası'nın geliştirilmesi, başarılı geçen YEKA ihaleleri ve TANAP, Türk Akımı, LNG ve doğal gaz depolama, Akkuyu Nükleer Güç Santrali ve yerli kömür yatırım süreçlerinde kaydedilen ilerlemeler 2017 yılının enerji sektörü açısından verimli geçmesini sağladı.

Ekonomide yaşanan bu gelişmelerin yanında 2017 yılı eğitim alanı için de hareketli bir yıldı. Müfredatın sadeleştirilmesi, ders ve kitap sayısının azaltılmasına yönelik yoğun bir çalışma gerçekleştirildi. Eğitimdeki revizyon sadece müfredat ve kitaplar ile sınırlı kalmadı, sınav sistemlerinde de önemli değişikliklere imza atıldı. Temel Eğitimden Ortaöğretime Geçiş Sistemi (TEOG) kaldırılarak yerine mahalli yerleştirmeye dayalı yeni bir liselere giriş sistemi açıklandı. Benzer bir süreç yükseköğretim sisteminde de yaşandı. Üniversitelere giriş için uygulanan Lisans Yerleştirme Sınavı (LYS) ile Yükseköğretime Geçiş Sınavı (YGS) yerine Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS) getirildi.

Son olarak 2017'nin hareketli geçtiği alanlardan biri de medyaydı. Medya hem sektörel hem de nitelik açısından yoğun bir yıl geçirdi. El değiştiren medya organlarının yanında yerli ve yabancı basının terör olayları karşısındaki tutumu sık sık gündeme gelerek toplum tarafından sorgulandı. Bunun yanında Türkiye'de devam eden siyasal ve toplumsal değişimin kültür sanat alanına yansımaları da 2017'de sıklıkla gündeme gelen konulardan biri oldu.

Burhanettin Duran
SETA Genel Koordinatörü
28 Aralık 2017

2017'DE SİYASET

NEBİ MİŞ • MEHMET ZAHİD SOBACI • SERDAR GÜLENER • HAZAL DURAN • M. ERKUT AYVAZ
SERENCAN ERCİYAS • S. HÜSEYİN ÖZTÜRK • BAKİ LALEOĞLU • AHMET BAYKAL

GİRİŞ

Bu bölümde TBMM'de temsil edilen dört siyasi partinin iç ve dış siyasete yönelik gündemleri, Anayasa değişikliği halk oylaması sürecindeki pozisyonları ve çalışmaları, FETÖ ve diğer terör örgütleriyle sürdürülen mücadeleye yaklaşımları ve partilerin kendi içinde yaşanan önemli gelişmeler ele alındı. Bununla birlikte Cumhurbaşkanlığı kurumunun iç ve dış siyasetteki önemli gelişmelere ilişkin tutumu, FETÖ ve diğer terör örgütleriyle mücadeledeki konumu ve 16 Nisan'da gerçekleştirilen Anayasa değişikliği halk oylamasının ardından hükümet sisteminin değişimiyle birlikte kurumun dönüşümü değerlendirildi. Ayrıca 2017 yılının siyasete ilişkin en önemli gündem maddeleri olan Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ve FETÖ'yle mücadele süreci ayrı başlıklar altında detaylı olarak incelendi.

Adalet ve Kalkınma Partisi'nde (AK Parti) 2017 yılında dönüm noktası teşkil edecek önemli gelişmeler yaşandı. 16 Nisan halk oylaması Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 979 gün aradan sonra yeniden partiye üyeliği ve genel başkan seçilmesi, parti teşkilatlarında başlatılan yenilenme hareketi ve PKK, DEAŞ ve FETÖ gibi terör örgütleriyle mücadele bu gelişmelerin başlıcaları oldu. "Güçlü, etkin ve yetkin yönetim" vurgusuyla gerçekleştirilen referandum süreci yüzde 51,4'lük halk desteğiyle kabul edildi ve Cumhurbaşkanlığı sistemine geçişin ilk adımları atıldı. Ayrıca 2019 yılında yapılacak olan yerel seçimlerden sonraki Meclis ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerine daha etkili ve güçlü bir şekilde hazırlanabilmek için AK Parti teşkilatlarında yenilenme süreci başlatıldı. Ekonomide reform ve teşvik paketleri ile birlikte bizzat Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından başlatılan istihdam seferberliği diğer önemli gelişmelerdi. Bunun yanı sıra uzun yıllar Türkiye ekonomisinin gündeminde yer etmiş yerli otomobil üretimi için de somut adımlar atıldı. AK Parti için diğer bir önemli gündem maddesi terörle mücadeleydi. 2017 yılında FETÖ, DEAŞ ve PKK başta olmak üzere Türkiye'nin istikrar ve güvenliğini tehdit eden yurt içi ve yurt dışındaki terör örgütleriyle mücadele sürdürüldü

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) için 2017'nin ilk gündemi tüm ülkenin de gündemi olan 16 Nisan Anayasa değişikliği referandumuydu. Oylamanın 2017 Nisan'da gerçekleşeceği netlik kazanmaya başladığında CHP de kendi kampanyasını şekillendirmeye başladı. Anayasa değişikliğine ilişkin komisyon ve genel kurul süreçlerinde sert bir söylem izleyen CHP 16 Nisan halk oylamasının sonuçlanmasının

hemen ardından oylama öncesinde başlatılan gerginlik siyasetini daha da artırarak sürdürdü. Bu bağlamda halk oylamasında ortaya çıkan "mühürsüz oy pusulası ve zarfları" meselesini gündeme getirerek referandumun meşruiyetini sorgulayıcı bir siyaset izledi. Öte yandan FETÖ ve diğer terör örgütlerine yönelik takındığı tutum ve bu örgütlerle benzer söylemleri sebebiyle eleştirilerin hedefi olan CHP 15 Temmuz darbe girişimi için "kontrollü darbe" söylemini kullandı. Referandumdaki "hayır cephesi" oylarını blok siyasetine dönüştürmeye çalıştı. Bu blok siyaseti arayışını Kılıçdaroğlu, CHP Milletvekili Enis Berberoğlu'nun casusluk suçlamasıyla tutuklanmasının ardından İstanbul'dan Ankara'ya yürüyerek farklı bir boyuta taşıdı. 2017'nin son aylarında ise CHP 2019 seçimlerine yönelik çalışmaları kapsamında il ve ilçe kurultayları ile yenilenme sürecine girdi ve 2019'daki Cumhurbaşkanlığı seçimi ve yerel seçimlere ilişkin strateji geliştirme üzerine yoğunlaştı.

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) de 2017 yılına ülke siyasetinin en önemli gündemi olan Nisan ayındaki Anayasa değişikliği referandumuna yönelik çalışmalarıyla giriş yaptı. MHP'nin 16 Nisan referandumuna yönelik kampanyasının en önemli özelliği AK Parti ile benzer bir söylem üzerine kurulmasıydı. 2017 yılında MHP açısından bir diğer önemli gündem ise 2016'nın ilk yarısında parti gündemini epey meşgul eden muhaliflerin parti içi iktidar mücadelesiydi. Referandumda "hayır" oyu kullanacaklarını açıklayan ve bu doğrultuda "Türk Milliyetçileri Hayır Diyor Platformu"nu kuran muhalifler il il gezerek hayır kampanyası yürüttü. Referandumun sonuçlanmasının ardından MHP parti içerisindeki sorunlarına eğilme fırsatı yakaladı. MHP'li muhalifler bu süreçte partiden ihraç edildi. İhraç sonrasında ise Meral Akşener öncülüğünde bir araya gelerek İYİ Parti'yi kurdular. Öte yandan MHP Türkiye'nin 2017 yılında yaşadığı dış sorunları gündemine alarak hükümetin milli beka ve milletin birlik beraberliğini gözeterek gerçekleştirdiği politikalara destek oldu.

Halkların Demokratik Partisi (HDP) açısından 2017 yılına yön veren gelişme başta eş başkanları olmak üzere pek çok siyasetçisinin terör örgütlerine üyelik gerekçesiyle tutuklu yargılanmalarının devam etmesi oldu. Ayrıca bazı HDP'li siyasetçilerin milletvekilliklerinin düşürülmesi ve tutukluluklarının devamı partinin Meclisteki sayısal ağırlığını da değiştirdi. Bu gelişmeler neticesinde gerçekleştirilen Olağanüstü Kongre'de parti yönetiminde ve liderliğinde önemli değişiklikler yapıldı. Terör bağlantısı sebebiyle toplumsal meşruiyeti tartışmalı hale gelen parti 16 Nisan referandumu sürecinde etkili bir kampanya yürütemedi ve mücadelenin dışında kaldı.

Cumhurbaşkanlığı kurumu 2017'de de Türkiye siyasetinin gündemini meşgul eden önemli gelişmelerin merkezinde yer aldı. 2014 yılında halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın "aktif ve etkin" Cumhurbaşkanlığı vurgusu 16 Nisan Anayasa değişikliği referandumu ile birlikte sağlam bir temele oturdu. "Kurucu Cumhurbaşkanlığı" hedefi iç ve dış siyasette etkisini sürdürdü. Erdoğan'ın gündeme yönelik yapmış olduğu konuşmalar, yurt içi ziyaretleri ve aktif kullanılan yetkiler iç siyasete yön verirken yurt dışı gezileri, uluslararası toplantılardaki kararlı

söylemler ve bölgesel meselelerdeki aktif rolü dış siyaseti şekillendirdi. Özellikle Suriye ve Katar krizinde Türkiye'nin üstlendiği arabuluculuk rolünü etkili bir şekilde sürdüren Erdoğan bu bağlamda bölgedeki diğer ülkelerle ilişkileri canlı tutarak bölgesel barış ve güvenliği sağlamak için aktif dış politika anlayışını devam ettirdi. FETÖ, PKK/PYD ve DEAŞ terör örgütleriyle mücadelede baş aktör olan Cumhurbaşkanı Erdoğan yurt içi ve yurt dışında yaptığı konuşmalarda terör örgütlerinin dünya barış ve güvenliğine tehdit oluşturduğunu ve bu terör örgütleriyle uluslararası alanda mücadele edilmesi gerektiğini vurguladı.

Türkiye'nin 2017'deki en önemli gündem maddelerinden bir diğeri siyasal sistemin değiştirilmesine yönelik gerçekleştirilen 16 Nisan Anayasa değişikliği referandumu oldu. Türkiye tarihinde uzun yıllar tartışılan siyasal sistem 16 Nisan'da yapılan referandum ile nihai olarak belirlendi. Referandum sürecine AK Parti ve MHP'nin Anayasa değişikliği teklifinde uzlaşı sağlamasıyla gidildi. Sonuç olarak Anayasa değişikliği teklifi 339 oyla kabul edildi. Referanduma yönelik kampanya sürecinde AK Parti "kalıcı siyasi istikrar", "hızlı ve etkili icraat", "güçlü yasama güçlü temsil" gibi söylemlere sıkça başvurarak etkili ve istikrarlı yönetim ihtiyacını vurguladı. Bunun yanı sıra MHP lideri Devlet Bahçeli de Anayasa değişikliği teklifinin uzlaşıyla kabul edilmesinden sonra "Millet İçin, Devlet İçin, Cumhuriyet İçin, Türkiye İçin Evet" sloganıyla "evet" kampanyası yürüteceğini açıkladı. Referandumun "hayır" cephesine CHP ve HDP öncülük ederken bazı sivil toplum örgütleri ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları da "hayır" kampanyasını desteklediklerini duyurdu. Referandum sonucunda yüzde 51,4'lük halk desteği alan Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi Türkiye'nin yeni siyasal sistemi olarak kabul edildi. Referandumun Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi lehine sonuçlanmasının ardından sistem için gerekli görülen anayasal değişiklikler yapılmaya başlandı.

Hiç şüphesiz 2017 yılında ülke gündemini en çok meşgul eden konulardan biri de FETÖ'ye karşı pek çok alanda sürdürülen mücadeleydi. Yıl boyunca ordu, emniyet, yargı, akademi ve devletin daha birçok önemli kurumunda örgüt yapılanmasına yönelik yoğun ve etkin bir mücadele ortaya kondu. FETÖ darbe girişimi sonrasında oluşan uzlaşı ikliminin bir sonucu olarak AK Parti ve MHP, FETÖ'ye ve diğer terör örgütlerine karşı sürdürülen mücadele doğrultusunda birlikte hareket ederken CHP Yenikapı Mitingi'nin hemen sonrasında geri dönüş yaptığı Erdoğan karşıtlığı siyasetine 2017 yılında da devam etti. CHP lideri Kılıçdaroğlu bu karşıtlığı daha da ileri götürerek 15 Temmuz darbe girişimi için "kontrollü darbe" ifadesini kullandı. Ancak Kılıçdaroğlu bu açıklamasıyla toplumun hemen her kesiminden gelen eleştirilerin hedefi oldu. Öte yandan FETÖ ile mücadelenin daha etkin bir şekilde yürütülebilmesi adına başlatılan OHAL uygulamasına 2017 yılında da devam edildi. Çıkarılan KHK'larla birlikte devletin çeşitli kurumlarına sızdığı tespit edilen FETÖ üyeleri, haklarında gerekli hukuki işlemlerin uygulanmasının ardından mesleklerinden ihraç edildi.

2017'DE AK PARTİ

2017, AK Parti'nin kuruluşunun on altıncı ve iktidarda oluşunun on beşinci yılıydı. En zorlu süreçlerden biri olan 2016'nın ardından kurumsal dönüşümün ve "süreklilik içinde yenilenme" hamlesinin başlatıldığı 2017'de AK Parti'de önemli değişikliklere gidildi. Parti açısından bu süreçte öne çıkan hususların başında 16 Nisan Anayasa referandumu gelmektedir. MHP ile bir uzlaşının sonucu olan Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş süreci AK Parti'nin 2016 sonunda Meclise sunduğu Anayasa değişiklik teklifi ile başlatıldı. Teklifin tümünün Ocak 2017'de Mecliste kabul edilmesiyle birlikte ise Anayasa değişikliği referandumunun tarihi 16 Nisan olarak netleşti. AK Parti'nin yoğun bir referandum kampanyası yürüttüğü bu sürecin sonunda Anayasa değişiklik teklifine verilen yüzde 51,4'lük halk desteği ile Türkiye'de yeni, yürütmede çift başlılık sorununun ortadan kaldırılacağı ve kurumsal çerçevesi somutlaştırılmış bir döneme girildi. Değişim sürecinin ilk yansımalarını Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 979 günlük bir aradan sonra kurucusu olduğu AK Parti'ye yeniden üyeliği ile daha sonra gerçekleşen 3. Olağanüstü Kongre'de partinin yeniden genel başkanı seçilmesi teşkil etti.

Yeniden AK Parti Genel Başkanı seçilen Cumhurbaşkanı Erdoğan partisinin referandumda bazı şehirlerdeki düşük performansının da etkisiyle teşkilatlardaki "metal yorgunluğu"na işaret ederek bir yenilenme hamlesi başlattı. Yeni hükümet sisteminin 2019 Cumhurbaşkanlığı ve Meclis seçimleri ile birlikte tam anlamıyla hayata geçecek olması sebebiyle yeni sisteme yönelik "geçiş veya uyum yasaları"na ilişkin çalışmalara da başlandı. Bu bağlamda MHP ile 16 Nisan referandumu öncesinde gerçekleştirilen uzlaşı eğiliminin başta Meclis İçtüzük değişikliği sürecinde de başarıyla sürdürülmesi diğer gerekli olan uyum yasalarında da bu iş birliğinin devam ettirilmesi ihtimalini güçlendirdi.

2017 yılı içerisinde ekonominin reformu ve canlandırılmasına yönelik atılan bazı yeni adımların yanı sıra PKK, FETÖ ve DEAŞ gibi terör örgütleriyle mücadeledeki kararlılığın sürdürülmesi de öne çıkan diğer hususlardır.

EKONOMİDE REFORM VE TEŞVİK PAKETLERİ

AK Parti'nin 2016'nın bir devamı niteliğindeki öncelikli hedefi ekonomi alanında başlatılan reform ve teşvik hamlelerini sürdürmekti. Bu çerçevede bazı destek ve yatırım paketlerinin kamuoyuna açıklanmasının yanı sıra bizzat Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın ekonomiyi canlandırmaya yönelik başlattığı adımlar öne çıktı.

2017'nin ilk ekonomi hamlesi Başbakan Binali Yıldırım'ın 24 Ocak'ta açıkladığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerine yönelik yatırım programı oldu. Ekonomiye yeni bir ivme kazandıracak cazibe merkezleri programında gelinen son aşamayı değerlendiren Başbakan Yıldırım programın öncelikli amacının terörden arındırılan bölgelerde geciken yatırımları gerçekleştirmek ve doğudan batıya göçü azaltmak olduğunu belirtti. İkinci hedefi ise bölgedeki kalkınmışlığı artırmak ve kalkınmayla ilgili açığı ortadan kaldırmak olarak tanımlayan Yıldırım bu çerçevede yirmi üç ile yapılacak yatırımın 19 milyar 600 milyon TL tutarında olacağının altını çizdi.[1] Paketle irtibatlı diğer hamle ise 7 Şubat'ta Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın TOBB Ekonomi Şurası'nda gerçekleştirdiği işsizliğe karşı seferberlik ilanı oldu. Burada yaptığı konuşmada iş dünyasına seslenen Cumhurbaşkanı "Hep beraber gecikmeden süratle adım atıp, eleman alımlarını başlatarak Mart sonuna kadar ciddi bir dönüşümü yakalamalıyız. Yeni bir istihdam seferberliği başlatıyoruz" sözleriyle bu yöndeki kararlılığa işaret etti.[2]

Ekonomiyi canlandırma ve istihdam sağlanması düşüncesiyle yapılan bir diğer hamle mobilya, beyaz eşya ve konut sektöründe gerçekleştirilen vergi indirimleriydi. İlk olarak Şubat ayından 30 Nisan'a kadar geçerli olması planlanan bu adımla birlikte mobilyada KDV yüzde 18'den yüzde 8'e indirilirken beyaz eşyada ÖTV sıfırlandı. Satışlarda ciddi bir artış ve canlanmaya sebep olan bu hamle[3] daha sonra 30 Nisan'dan 30 Eylül'e kadar uzatıldı.[4] Ekonomi alanında atılan bir diğer adım Üretim Reform Paketi'nin yasalaşmasıydı. 25 Mayıs'ta KOBİ temsilcileri ile buluştuğu toplantıda birkaç hafta içinde Üretim Reform Paketi'nin yasalaşmasını beklediklerini açıklayan Kalkınma Bakanı Lütfi Elvan hükümetin yatırımcıların önünü açacak çalışmalara önem verdiğini belirtti. Pakette ayrıca yer ve arazi tahsisinde geçmişteki problemlerin çözülerek yatırımcıların talebinin çok daha hızlı bir şekilde karşılanacağı da vurgulandı.[5]

Ekonomiyi yakından ilgilendiren ve kamuoyunda öne çıkan bir diğer husus Türk ekonomisinin uzun yıllardır gündeminde olan yerli otomobil serüveninde gelinen aşamaydı. 2 Kasım tarihinde "Türkiye'nin Otomobili Ortak Girişim Grubu Tanıtım Toplantısı"nda önemli açıklamalarda bulunan Cumhurbaşkanı Erdoğan yerli

1. "23 İl İçin Destek Paketi", NTV, 24 Ocak 2017.
2. "Erdoğan: Yeni Bir İstihdam Seferberliği Başlatıyoruz", NTV, 7 Şubat 2017.
3. Pınar Çelik Nacar, "Vergi Bereketi", *Takvim*, 11 Şubat 2017.
4. "Vergi İndirimi Uzatıldı", Aljazeera Turk, 10 Nisan 2017.
5. "Bakan Elvan Açıkladı! Üretim Reform Paketi Yasalaşıyor", CNN Türk, 25 Mayıs 2017.

otomobilin üretiminde yer alacak beş firmayı kamuoyu ile paylaştı. Ortak girişim grubunda yer alan ve "beş babayiğit" olarak tanımlanan şirketler Anadolu Grubu, BMC Grubu, Kıraça Holding, Turkcell Grubu ve Zorlu Holding'ten oluştu. Cumhurbaşkanı ayrıca yerli otomobile ilişkin prototipin en geç 2019'da tamamlanması, 2021'de ise satışa başlanması beklentisi içerisinde olduğunu açıkladı.[6]

16 NİSAN REFERANDUM SÜRECİ

Türkiye siyasi sisteminin uzun yıllardır devam eden dönüşüm serüveni 16 Nisan 2017 tarihinde gerçekleşen Anayasa değişikliği referandumu ile önemli bir evreye ulaştı. 2016 sonu itibarıyla daha sık gündeme gelen ve Türkiye'nin bilhassa yürütmede çift başlılık problemi ile zaman zaman aksaklıklara sebebiyet veren hükümet sistemi sorunu 16 Nisan'da gerçekleşen referandumla birlikte çözüme kavuşturuldu.

Referandumdan "evet" sonucunun çıkması ile birlikte mevcut Anayasa'da toplam yetmiş maddeyi ilgilendiren değişiklik yapıldı. Böylelikle parlamenter sistemi andıran Türkiye hükümet sistemi "Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi" olarak tanımlanan rasyonelleştirilmiş bir başkanlık sistemine dönüştürüldü.[7] Değişiklik teklifine dair tartışmalar ise 2017 yılının ilk aylarından itibaren ilgili maddelerin Meclisteki oylanması ve sonrasındaki referandum kampanya süreçlerinde kapsamlı bir şekilde ele alındı. Bu bağlamda Anayasa değişiklik sürecindeki en önemli aşamalardan biri ise MHP ile uzlaşının bir ürünü olan Anayasa değişiklik teklifinin tümünün TBMM'de kabul edilmesi oldu.

AK Parti'nin on sekiz maddeden oluşan "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Teklifi"nin tüm ilgili maddeleri Mecliste öncelikle ayrı ayrı daha sonra ise paket olarak kabul edildi. Değişiklik teklifinin tümü üzerinde gizli yapılan oylamada 488 milletvekili hazır bulundu. AK Parti ve MHP milletvekillerinin desteklediği teklife ilişkin 339 "evet", 142 de "ret" oyu kullanıldı. Oylardan beşi boş çıkarken ikisi de geçersiz olarak değerlendirildi. Böylelikle AK Parti tarafından 10 Aralık 2016'da TBMM Başkanlığına sunulan Anayasa değişiklik paketi iki ayrı turda tüm maddelerin ayrı ayrı oylandığı 42 günlük bir sürecin ardından 21 Ocak 2017 tarihinde tamamlanarak yasalaştı. Maddelerin ayrı ayrı oylandığı süreçte dikkat çeken bazı sonuçlar da ortaya çıktı. Örneğin cumhurbaşkanının görev ve yetkilerini düzenleyen 8. madde 339 kabul oyu ile teklifin en az oy alan maddesi olurken yargı yetkisinin Türk milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılacağına dair hükmün, "bağımsız ve tarafsız" şeklinde değişmesini öngören paketin ilk maddesi (ikinci tur görüşmelerde) 345 oy ile en yüksek oyu aldı.[8] Böylelikle 6771 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" Cumhur-

6. "Yerli Otomobili Üretecek Firmalar Açıklandı", NTV, 2 Kasım 2017.

7. Nebi Miş, "AK Parti'nin Önerisinde Siyasal Sistem Tasarımı", *Kriter*, Sayı: 8, (Aralık 2016).

8. "18 Maddelik Anayasa Değişikliği Paketi 339 Oyla Kabul Edildi", *HaberTürk*, 20 Ocak 2017.

başkanı Erdoğan'ın da onayını almasını müteakip referandum yapılmak üzere yayımlanması için 10 Şubat'ta Başbakanlığa gönderildi.[9] YSK tarafından hazırlanan referandum takvimi de *Resmi Gazete*'de yayımlanarak referandum için öngörülen 16 Nisan tarihi resmi olarak netleşti.[10]

AK Parti'nin Referandum Stratejisi

Referanduma ilişkin tarihin netleşmesiyle birlikte AK Parti ve Cumhurbaşkanlığında hazırlıklar hızlı bir şekilde başlatıldı. Her ne kadar AK Parti referandum kampanyasına 25 Şubat'ta resmi olarak başlamışsa da Cumhurbaşkanı Erdoğan kampanya ve içeriğine dair ilk somut açıklamaları 11 Şubat 2017'de SETA tarafından düzenlenen "Cumhurbaşkanlığı Sistemi Sempozyumu"nda yaptı. Sempozyumdaki konuşmasında "Ülke ve millet olarak hedeflerimize ulaşmak istiyorsak; güçlü, etkin ve yetkin bir yönetim sistemine ihtiyacımız var" ifadelerini kullanan Erdoğan "Yetki millete verilecek. Her şey açık ve net. Türk tipi bir Cumhurbaşkanlığı sistemi olacak" açıklamalarında bulundu.[11]

AK Parti ise referandum kampanyasına 25 Şubat 2017 tarihinde Ankara'da düzenlenen "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi Halk Oylaması Kampanya Tanıtım Toplantısı" ile başladı. AK Parti Gençlik Kolları tarafından 16 Nisan referandumu için hazırlanan *Evet* isimli gazetenin de tanıtıldığı toplantıya yaklaşık 40 bin kişi katıldı.[12]

Referandum sürecine ilişkin kampanya şarkılarının da tanıtıldığı toplantının ardından referandum mitingleri başladı. AK Parti Genel Başkanı ve Başbakan Binali Yıldırım liderliğinde 16 Nisan'a kadar Türkiye'nin 51 ilinde mitingler gerçekleştirilirken bilhassa İzmir gibi bazı büyükşehirlerde birkaç gün süren programlar da düzenlendi. Referandum mitingleri tanıtım toplantısının hemen ardından 26 Şubat'ta 15 Temmuz FETÖ darbe girişiminin sembol ilçelerinden Kahramankazan'da başlatıldı ve İstanbul'da noktalandı. Yıldırım Ankara, İstanbul, Diyarbakır ve İzmir programlarını Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile birlikte gerçekleştirdi.[13]

Yurt dışındaki Türk seçmenle de referandum sürecinde bir araya gelmeyi hedefleyen AK Parti özellikle Hollanda, Almanya ve Avusturya gibi bazı Avrupa ülkelerinin dışlayıcı tutumu ile karşı karşıya kaldı. Her ne kadar kampanya süreci başlamadan Başbakan Yıldırım, 20 Şubat'ta Almanya'daki Türk diaspora üyeleriyle Oberhausen şehrinde bir araya gelebilmiş olsa da sonraki süreçte Türk bakanların katılmasının planlandığı Almanya'nın çeşitli kentlerindeki referandum toplantıları ilgili Alman belediyeler tarafından iptal edildi.[14] Almanya ve Hollanda tarafından

9. "Cumhurbaşkanı Erdoğan Anayasa Değişikliği Teklifini Onayladı", *HaberTürk*, 10 Şubat 2017.

10. "YSK Referandum Tarihini Açıkladı", NTV, 11 Şubat 2017.

11. "Cumhurbaşkanı Erdoğan: 80 Milyon Tek Millet Bunun İçin Evet", SETA, 15 Şubat 2017, https://www.setav.org/cumhurbaskani-erdogan-80-milyon-tek-millet-bunun-icin-evet, (Erişim tarihi: 27 Aralık 2017).

12. "AK Parti, Referandum Kampanyasını Ankara Spor Salonu'nda Düzenlenen Geniş Katılımlı Toplantıyla Başlattı", TRT Haber, 25 Şubat 2017.

13. "Başbakan Yıldırım'ın Müthiş Referandum Performansı", Haber 7, 15 Nisan 2017.

14. Celal Özcan, "Almanya'da Belediye Bakan Bozdağ'ın Katılacağı Toplantıyı İptal Etti!", *Hürriyet*, 2 Mart 2017.

AK Parti'li siyasetçilerin ilgili ülkelerde Türk vatandaşlarıyla bir araya gelmelerinin engellenmesi özellikle Hollanda ile Türkiye arasındaki ilişkilerin bir krize dönüşmesine sebep oldu. Son olarak 12 Mart tarihinde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Betül Sayan Kaya'nın Hollanda'da Türkiye Cumhuriyeti Başkonsolosluğu binasına girişi dahi engellenerek ülkeden sınır dışı edilmesi ve Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun uçağının iniş izninin iptali AK Parti hükümeti tarafından Hollanda'ya yönelik bazı yaptırım içerikli adımların atılmasına da neden oldu. Yaşanan krizin ardından AK Parti'li siyasetçiler artık Hollanda ve Almanya'da 16 Nisan referandumuna ilişkin kampanya yapmayacaklarını açıkladı.[15] Bu süreçte AK Parti iktidarına CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu[16] ile MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli[17] de destek verdi.

16 Nisan'a giden süreçte Başbakan Yıldırım'ın açıklama ve miting konuşmalarında Anayasa değişiklik teklifinde yer alan maddeler seçmene kapsamlı bir şekilde ve sık sık örneklendirilerek anlatıldı. Mitinglerde ve TV programlarında Anayasa değişikliğinin ne gibi yenilikleri getirdiği hususu üzerine yoğunlaşan ve seçmeni ikna etme söylemi üzerinde duran AK Parti'li siyasetçiler Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin öne çıkan detaylarını kamuoyu ile paylaşma yolunu tercih etti. Muhalefetin Cumhurbaşkanlığı sisteminin içeriğine yönelik sunduğu itirazların önüne geçmeyi amaçlayan AK Parti bilhassa CHP ve HDP'nin tek adam rejimi ithamlarıyla muhatap olmasına rağmen değişikliklerin somut getirileri üzerinde durmayı sürdürdü.

Diğer önemli bir husus ise sistemin içeriğinin yanı sıra ekonomi ve kalkınmaya yönelik yatırım hamlelerinin öne çıkarılmasıydı. Bu bağlamda terörle mücadeledeki kararlılığın devamına da sık sık vurgu yapılırken AK Parti ve bilhassa Başbakan Yıldırım'ın genel itibarıyla pozitif bir dil kullandığı görüldü. Cumhurbaşkanlığı sisteminin somut getirileri vurgulanırken mevcut sistemin oluşturduğu siyasi krizler anekdotlarla örneklendirilerek kamuoyunun dikkatine sunuldu. Bunun yanı sıra "15 Temmuz FETÖ darbe girişimi" ve "Yenikapı ruhu" mutabakat zemini olarak takdim edilirken referandumun bir parti meselesi olarak değil Türkiye'nin geleceğine yön verecek bir düzenleme olarak değerlendirilmesi gerektiğine işaret edildi. Öte yandan Cumhurbaşkanı Erdoğan ve AK Parti kurmaylarının PKK ve FETÖ'nün de "hayır" dediğini vurgulamaları üzerine kamuoyundan bazı eleştiriler yöneltildi. Bunun karşısında AK Parti sarf edilen sözlerin "hayır" oyu verecek olan samimi seçmenlere yönelik olmadığını[18] vurgularken terör örgütlerinin pozisyonunun da "hayır" yönünde olduğuna ve ona göre oy tercihinde bulunulması gerektiğine işaret etti.

Son olarak Cumhurbaşkanı Erdoğan da AK Parti'nin referandum kampanyasının şekillenmesi ve sürecin yürümesinde etkili bir rol oynadı. Seçmenle kuvvetli

15. "Hollanda'dan Sonra Almanya'daki Etkinlikler De İptal Edildi", *Posta*, 21 Mart 2017

16. "Kılıçdaroğlu'ndan Hollanda Tepkisi: Yaptırım Uygulamak Hakkımız", *Cumhuriyet*, 11 Mart 2017.

17. "Bahçeli'den Çavuşoğlu'na Destek", *Vatan*, 12 Mart 2017.

18. "'Hayır' Diyen de 'Evet' Diyen de Bizim Vatandaşımız'", TRT Haber, 4 Nisan 2017.

bir bağı bulunan Erdoğan'ın bazı şehirlerde halkla buluşmasının AK Parti'nin kampanyasına yön verdiği açıktır. Seçmen kitlelerinin birincil olarak Erdoğan siyaseti ve söylemini temel referans alması AK Parti siyasetinin de süreç boyunca bu çizgiyi benimsemesini sağladı.[19]

Anayasa Değişiklik Teklifinde Öne Çıkanlar

On sekiz maddelik Anayasa değişiklik teklifinin temel içeriği parlamenter bir yapıyı andıran Türkiye'nin mevcut yapısının "Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi" olarak adlandırılan ve Türk siyasi tecrübesini dikkate alan bir başkanlık sistemine dönüştürülmesiydi. Esasen AK Parti ve MHP uzlaşısının bir sonucu olan Anayasa değişiklik teklifi ağırlıklı olarak mevcut 1982 Anayasası'nın hükümet sistemini ilgilendiren konularını düzenlemiştir.[20] Dolayısıyla yasama ve yürütme organının seçimleri, seçimlerin yenilenme şekli, cumhurbaşkanı tarafından temsil edilen yürütme erkinin görevleri, yargıya ilişkin bazı düzenlemeler, cumhurbaşkanı ve bakanların yargılama ve soruşturma usulleri, cumhurbaşkanı yardımcıları ve cumhurbaşkanının kararname yetkisi, devlet bütçesinin hazırlanma yetkisi gibi alanlarda değişiklikler gerçekleştirildi. Diğer yandan Türkiye Cumhuriyeti'nin üniter yapısı, yasama organının yapısal konumu, Anayasa Mahkemesinin görevi ve üye seçimleri gibi alanlarda yeni bir düzenleme söz konusu olmadı.

Anayasa değişiklik teklifi ile yürütmenin tek başlı olması dolayısıyla hükümeti yalnızca cumhurbaşkanının temsil etmesi, hem TBMM'nin hem de cumhurbaşkanının doğrudan halkoyu ile seçilmesi ve cumhurbaşkanının millete karşı sorumlu olması başkanlık sisteminin temel esaslarıyla da uyumlu olarak benimsendi. Bu şekilde geçmişte Türk tipi parlamenter sistemin yol açtığı hükümet kurmanın zaman zaman Meclis içi dengelerle mümkün olabildiği ve böylelikle siyasi krizlerin ortaya çıktığı bir alan daraltıldı.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi olarak Türkiye siyasi gerçeklerinin altı çizilerek tasarlanan değişiklik teklifi geleneksel başkanlık sistemlerinin bazı hususlarından ayrışmaktadır. Örneğin ABD'deki federal devlet yapısı ve gevşek parti sistemine kıyasla Türkiye'deki üniter ve disiplinli parti geleneği esas alınarak bilinçli tercihlerde bulunuldu. Böylelikle evrensel ölçütlerde bir başkanlık hükümet modelini esas alan yeni düzenlemeye göre[21] Türkiye Cumhuriyeti'nin üniter yönetim yapısı korundu, parlamento ise tek meclisli olarak düzenlendi. Ayrıca Meclis ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin beş yıllık bir sürecin sonunda aynı gün yapılması ve karşılıklı olarak birbirlerinin seçimlerini yenileme yetkisine sahip olmaları yeni sistemin tıkanmasını önleyecek ve işleyişini kolaylaştıracak adımlar olarak değerlendirilmektedir.[22] Mevcut 550 olan milletvekili sayısı ise temsilde adalet ilkesi ve ülkenin artan nüfusu doğrultusunda 600'e çıkarıldı.

19. M. Erkut Ayvaz, "AK Parti'nin Referandum Stratejisi", *Sabah*, 11 Mart 2017.

20. Serdar Gülener ve Nebi Miş, "Cumhurbaşkanlığı Sistemi", *SETA Analiz*, Sayı: 190, (Şubat 2017), s. 9.

21. Miş, "AK Parti'nin Önerisinde Siyasal Sistem Tasarımı".

22. Cem Duran Uzun, "6 Soruda Anayasa Değişikliği", *Sabah*, 28 Ocak 2017.

Değişiklik ile birlikte cumhurbaşkanının üyesi olduğu siyasi partiyle arasındaki ilişkisinin sonlandırılmasına yönelik herhangi bir düzenleme de bulunmamaktaydı. Dolayısıyla geçmişte cumhurbaşkanlarına uygulanan "siyasi partiye üye olma yasağı" da böylelikle kaldırıldı.

Yeni sistemde denetim ve denge mekanizması da başkanlık sistemi ilkeleri doğrultusunda yeniden kurgulanırken[23] yönetimde istikrar vurgusu öne çıkarıldı. Bu tercihteki temel motivasyon geçmişteki koalisyon kaynaklı istikrarsızlıkların ardından vesayetçi güçlerin öne çıkabilmesi ve bu süreçlerin askeri darbelerle neticelenmesinin engellenmesidir. Bu anlamda yasama ile yürütme arasındaki dengede halkın seçimle hakemliği sistemin merkezi bir diğer yönünü teşkil etmektedir.

16 Nisan Referandum Sonuçları

Resmi olmayan seçim sonuçlarının açıklanması ve Anayasa değişiklik teklifinin halk nezdinde yüzde 51,4'lük bir oranla onaylanmasının ardından AK Parti Genel Merkezi'nde bir "balkon konuşması" yapan Başbakan Binali Yıldırım "demokrasi tarihimizde bu oylamayla yeni bir sayfa açılmıştır. Çıkan bu sonucu halkımızın refahı için en güzel şekilde değerlendireceğiz" ifadelerini kullandı. Sonuçların "Türkiye'ye düşmanlık yapan dış mihraklara ve 15 Temmuz darbe girişimini yapan bölücü terör örgütüne karşı en güzel cevap" olduğunu belirten Yıldırım "evet veya hayır tercihinde bulunan tüm vatandaşların bir ve aynı şekilde değerli olduğunu" vurguladı.[24] Daha sonraki günlerde YSK tarafından yapılan resmi açıklamaya göre "evet" oyu verenlerin oranı yüzde 51,41, "hayır"ın oranı ise yüzde 48,59 olarak saptandı. 25 milyon 157 bin 463 seçmenin "evet", 23 milyon 779 bin 141 vatandaşın ise "hayır" oyu kullandığı referanduma katılım oranı ise yüzde 85,43 olarak belirlendi.[25] 1 Kasım 2015'teki bir önceki genel seçimlere katılım oranı yüzde 85,23 iken 7 Haziran genel seçimlerinde yüzde 83,92 idi.

Yurt dışında oy kullanmış olan seçmenin tercihlerine bakıldığında ise yurt dışı temsilciliklerinde ve gümrük kapılarında Türk vatandaşı olan toplamda 1 milyon 424 bin 279 yurt dışı seçmenin oy kullanarak yüzde 47,91'lik rekor bir katılım sağladığı saptandı. 1 milyon 424 bin 279 yurt dışı seçmenin yüzde 59,09'u (831 bin 830) "evet" oyu kullandı. Avrupa ülkelerinde en fazla "evet" oyu sırasıyla yüzde 75 ile Belçika, yüzde 73 ile Avusturya, yüzde 71 ile Hollanda, yüzde 65 ile Fransa ve yüzde 63 ile Almanya'da çıktı.[26]

16 Nisan referandumu sonuçlarında AK Parti tarafından irdelenen en temel husus MHP ile mutabakata rağmen "evet" oylarında yalnızca yüzde 51,4'lük bir sonuca ulaşılmasıydı. Buna göre AK Parti öncelikle geçmişteki seçimlere ve referandumlara

23. M. Erkut Ayvaz, "Anayasa Değişiklik Teklifinde Etkin Denetim Verimli Yürütme", Mecliste, 13 Ocak 2017, http://mecliste.org/bakis-acisi/anayasa-degisiklik-teklifinde-etkin-denetim-verimli-yurutme, (Erişim tarihi: 27 Aralık 2017).

24. "Referandum Sonrası Başbakan Binali Yıldırım'dan Balkon Konuşması", *HaberTürk*, 16 Nisan 2017.

25. "YSK Başkanı Sadi Güven Referandum Sonuçlarını Açıkladı", *Sabah*, 27 Nisan 2017.

26. M. Erkut Ayvaz, "16 Nisan'da Yurt Dışı Seçmenin Evet Tercihi", *Yeni Şafak*, 21 Nisan 2017.

kıyasla 16 Nisan referandumunda kimlerden "evet" oyu alabildiği sorusuna odaklanarak 2019 Cumhurbaşkanlığı ve Meclis seçimlerine giden sürece dair bir muhakemeye başladı. Bu doğrultuda ilk olarak referandumun ardından 20 Nisan'daki ilk Merkez Karar Yönetim Kurulu (MKYK) ve Merkez Yürütme Kurulu (MYK) toplantılarında konuyu masaya yatıran AK Parti özellikle İstanbul ve Ankara başta olmak üzere büyükşehirlerde hayır oyunun önde sonuçlanmasını değişiklik paketinin halka çok iyi anlatılamamasının sonucu olarak değerlendirdi.[27]

AK Parti açısından üzerinde durulan bir diğer husus ise 1 Kasım seçimlerine kıyasla Doğu ve Güneydoğu illerindeki oy artışı oldu. Kayyum atamalarına ve bazı HDP/DBP'li siyasetçilerin tutuklanmaları sebebiyle gösterilen bazı tepkilere rağmen bölge insanının 16 Nisan'daki oy tercihi ciddi anlamda HDP'nin işaret ettiği yönün aksi oldu. Bu durum PKK'nın bölgedeki baskısının azalması sonucunda halkın iradesinin sandığa yansıması olarak görüldü.

CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİNE GEÇİŞ SÜRECİ

16 Nisan referandumunda "evet" çıkması ile Anayasa değişikliği Meclisten sonra halk tarafından da onaylandı. Böylelikle hükümet sisteminin değiştirilmesini esas alan Anayasa değişikliği ile yeni sistem için 2019'a kadar bir geçiş süreci öngörülmektedir. Zira on sekiz maddelik Anayasa değişikliğinin büyük çoğunluğu 3 Kasım 2019'da yapılacak olan Meclis ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri ile tam anlamıyla hayata geçecektir. Yeni sistemle yürütmede çift başlılığa son verilmesi öngörülürken Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanlık makamlarının birleştirilmesinin öncü adımı bütünüyle 2019 seçimleriyle atılacaktır. Diğer taraftan ise on sekiz maddenin üçü bunun dışında kalarak YSK tarafından resmi referandum sonuçlarının açıklanması ile birlikte hemen hayata geçmiştir. Bu doğrultuda Hakimler Savcılar Kurulu (HSK) otuz gün içerisinde yeniden yapılandırılmış, askeri yargı dört ay içerisinde kaldırılmış ve Cumhurbaşkanı'nın bir siyasi partiye üye olabilmesi de hemen mümkün kılınmıştır.

Kamuoyunda bu üç maddeden en öne çıkanı "partili cumhurbaşkanlığı"na geçiş düzenlemesidir. Zira Anayasa'nın 101. maddesinde yer alan "Cumhurbaşkanı seçilenin varsa partisi ile ilişiği kesilir" ifadesinin kaldırılması ile Cumhurbaşkanı Erdoğan 2 Mayıs'ta 979 gün sürelik bir aradan sonra AK Parti'ye üye olurken[28] 21 Mayıs'ta yapılan AK Parti'nin 3. Olağanüstü Büyük Kongresi'nde de partinin genel başkanı seçildi.

"Partili Cumhurbaşkanlığı" Dönemi

1961 Anayasası'ndan bu yana vesayetçi bir kontrol mekanizması olarak tasarlanan ve demokratik evrensel bir karşılığı bulunmayan cumhurbaşkanının siyasi parti üyeliğine ilişkin yasak 16 Nisan referandumu ile kaldırıldı. Ne parlamenter ve yarı başkanlık

27. "AK Parti Referandum Sonuçlarını Analiz Etti", *Posta*, 20 Nisan 2017.

28. "Cumhurbaşkanı Erdoğan AK Parti'ye Üye Oldu", Anadolu Ajansı, 2 Mayıs 2017.

ne de başkanlık sistemlerindeki evrensel ölçütlerle uyumlu olan bu yasağın[29] kaldırılması Türkiye'de siyasi sistemin normalleşme sürecine girdiğinin en somut işaretiydi. Cumhurbaşkanı Erdoğan AK Parti'ye yeniden üye olmasının ardından yaptığı konuşmada 27 Ağustos 2014 tarihinde millet tarafından cumhurbaşkanı seçilmesi sebebiyle Anayasa gereği partisinden ayrılmak zorunda kaldığını belirtirken "Kurucusu olduğum partime, yuvama, sevdama, aşkıma bugün yeniden dönüyorum" ifadelerini kullandı. Erdoğan ayrıca daha sonraki haftalarda detaylı bir şekilde ortaya koyacağı partisinin gelecek perspektifine ilişkin değerlendirmelere de yer verdi.

Erdoğan'ın AK Parti'ye üyeliği sonrasındaki diğer adım yeniden partisinin genel başkanı olmasıydı. 21 Mayıs tarihinde gerçekleştirilen AK Parti'nin 3. Olağanüstü Büyük Kongresi'nde Cumhurbaşkanı Erdoğan 1.414 oyla geçerli oyların tamamını alarak 998 günlük bir aradan sonra yeniden AK Parti genel başkanlığına seçildi.[30] Kongre'de gerçekleştirdiği teşekkür konuşmasında yeni döneme ilişkin önemli ipuçları veren Erdoğan, Türkiye'yi değiştirmenin AK Parti'yi dönüştürmekten geçtiğinin bilincinde olarak yeni ve çok daha büyük reformların yapılacağını ifade etti. Erdoğan ayrıca 2017 sonuna kadar öncelikli olarak parti teşkilatlarını yenileyerek bu değişimin başlatılacağını vurguladı.[31]

Erdoğan'ın yeniden AK Parti'nin genel başkanı olması, çeşitli siyasi kriz anlarında tabanına ve böylelikle milli iradeye yönelerek bir çıkış yolu bulan bir liderin tabanı ile yeniden sağlıklı bir ilişkiye kavuşması olarak yorumlandı.[32] Erdoğan'ın partinin genel başkanı olmasıyla birlikte parti disiplini ve parti mobilizasyonu gibi hususlarda da bir yenilenme atağına geçildi.[33] Kongre'de kullanılan "Yeni Atılım Dönemi: Demokrasi, Değişim, Reform" sloganı hem uzun yıllardır birikmiş olan iktidar tecrübesini hem de gelecek vizyonunu bir araya getirme düşüncesine işaret ediyordu.

Kongre'de ayrıca yeni MKYK, Merkez Disiplin Kurulu (MDK), Genel Merkez Parti İçi Demokrasi Hakem Kurulu, Siyasi Erdem Etik Kurulu asil ve yedek üyelikleri için seçimler de gerçekleştirilirken Başbakan Binali Yıldırım tüzük değişikliği ile oluşturulan genel başkanvekilliğine getirildi.[34] Yeni oluşturulan bu pozisyonun ise daha çok 2019 yılına kadar sürecek olan geçiş döneminde bir işleve sahip olması ve sonraki süreçte ise yeniden tüzükten çıkarılması beklenmektedir.

AK Parti MKYK'da ilk toplantı ise AK Parti Genel Başkanı Erdoğan başkanlığında 29 Mayıs'ta gerçekleştirildi. Toplantıda 16 Nisan referandumu ve 2019 seçimlerine yönelik parti içerisindeki hazırlıklar ele alınırken teşkilatların 2017 sonuna

29. Nebi Miş ve M. Erkut Ayvaz, "Demokratik Hükümet Sistemlerinde Devlet Başkanı/Cumhurbaşkanı Siyasal parti İlişkisi", *Türkiye'de Siyasal Sistemin Dönüşümü ve Cumhurbaşkanlığı Sistemi*, ed. Burhanettin Duran ve Nebi Miş, (SETA Yayınları, İstanbul: 2017), ss. 281-319.

30. "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Yeniden AK Parti Genel Başkanı", Anadolu Ajansı, 21 Mayıs 2017.

31. "Cumhurbaşkanı Erdoğan Resmen Yeniden AK Parti Genel Başkanı", *Sabah*, 21 Mayıs 2017.

32. Burhanettin Duran, "AK Parti'nin Geleceği, Erdoğan'ın Yolu", *Sabah*, 23 Mayıs 2017.

33. Nebi Miş, "Erdoğan'ın AK Partiye Dönüşünün Anlamı", *Türkiye*, 29 Nisan 2017.

34. "AK Parti'de Tüzük Değişikliği Kabul Edildi", *Türkiye,* 21 Mayıs 2017.

kadar performans ve başarı oranlarının değerlendirilmesine de karar verildi. MKYK toplantısında ayrıca yeni MYK üyeleri de belirlenirken yönetimde ise genel olarak sınırlı bir değişikliğe gidildi.[35]

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın partinin yeniden genel başkanı olması ve parti içindeki yeni dinamiklerin devreye girmesi ile yeni sistemin öngördüğü doğrultuda Cumhurbaşkanlığı makamı da sembolik, siyasal sorumluluktan muaf bir makam olmaktan çıkarak siyasi olarak hesap veren icrai bir yapıya dönüştü. Böylelikle doğrudan halkoyuyla cumhurbaşkanı seçilen bir kişinin siyasi partisiyle ilişkisinin devam etmesinin de aslında normalleştirici bir etkisinin olduğu görüldü.

30 Mayıs'ta partisinin Meclis grup toplantısında bir konuşma yapan Cumhurbaşkanı Erdoğan yenilenmeyi sürdürerek hizmet yolunda daha çok çalışacağını belirtti. 16 Nisan referandumu ile kabul edilen Anayasa değişikliğinin başarı çıtasının artık yüzde 50+1'e yükseldiğine değinen Erdoğan bu sebeple 2017 sonuna kadar AK Parti il, ilçe ve belde teşkilatlarının tamamının güncelleneceğini vurguladı. Erdoğan ayrıca "Ortada bir metal yorgunluğu var. Onun için de çok daha dinamik, çok daha gayretkeş ekiplerle inşallah 2019'a hazırlanmamız gerekiyor" açıklamalarında bulunarak yeni döneme yönelik değişim vurgusunu yineledi.[36]

Grup toplantısı sonrası kabine revizyonuna ilişkin bir soru üzerine Cumhurbaşkanı Erdoğan konunun muhatabının Başbakan Binali Yıldırım olduğunu belirtti. Nitekim 16 Nisan referandumundan bu yana zaman zaman gündeme gelen Bakanlar Kurulundaki değişiklik de 19 Temmuz 2017 tarihinde gerçekleşti. Buna göre on bir bakanlıkta değişikliğe gidilirken altı yeni isim kabineye girdi. Beş bakanın görev yeri değişirken on beş bakan ise yerini korudu. Diğer taraftan altı bakan kabinenin dışında kalırken beş başbakan yardımcısından yeni kabinede devam eden tek kişi Mehmet Şimşek oldu. Bir önemli değişim ise Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Betül Sayan Kaya'dan sonra ikinci kadın bakan olarak Jülide Sarıeroğlu'nun Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına getirilmesi oldu.[37]

Teşkilatlarda Yenilenme Süreci

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın yeniden AK Parti genel başkanı olmasıyla birlikte parti disiplini ve mobilizasyonu gibi hususlarda da bir yenilenme süreci başlatıldı. Erdoğan'ın Mayıs ayındaki Kongre'de gerçekleştirdiği konuşmada bilhassa bu hususa değinmesi esasen AK Parti'nin "süreklilik içinde değişim" yaklaşımının da bir yansımasıydı. Erdoğan'ın kurucusu olduğu partinin yeniden resmi lideri olmasıyla birlikte AK Parti, siyasi tabanı ve geniş toplumsal kesimlerle daha etkili iletişim ağları bulunan daha dinamik bir partiye dönüşme sürecine girdi.[38] Geçmişin muhasebesinin yapıldığı, kısa vadede 2019 Cumhurbaşkanlığı ve Meclis seçimlerine yönelik

35. Yurdagül Şimşek, "Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın A Takımı Belli Oldu", Sputnik Türkiye, 29 Mayıs 2017.

36. Rıza Özel ve Selahattin Sönmez, "Erdoğan 1044 Gün Sonra AK Parti Kürsüsünden Seslendi", *Hürriyet*, 30 Mayıs 2017.

37. "Kabinede Revizyon (İşte yeni Bakanlar Kurulu Listesi)", NTV, 19 Temmuz 2017.

38. M. Erkut Ayvaz, "Kongre Sonrası Yeni Dönemin Kodları", *Sabah*, 23 Mayıs 2017.

yol haritasının oluşturulduğu bir döneme girileceğine dair mesajlar verilirken parti yönetimi ve teşkilatları zorunlu olarak daha aktif bir performansa teşvik edilerek rehavetin önüne geçilmek isteniyordu. Bu çerçevede kabine, MKYK ve MYK'nın yanı sıra parti teşkilatlarında değişikliklere başlandı. AK Parti Genel Başkanı Erdoğan'ın bizzat partisinin başında bulunması ile tüm parti yetkilileri ve teşkilatlarına yönelik somut kurumsal hamleleri devreye sokabilme yetkisi sonucu bu süreç daha hızlı ve verimli işlemeye başladı.

Bu doğrultuda AK Parti 2018'de gerçekleşecek 6. Olağan Büyük Kongre'ye yönelik çalışmalara Ağustos ayında başlayarak 615 ilçenin kongresini tamamladı. İl kongrelerine ise 12 Kasım'da başlanırken bu sürecin Şubat 2018'e kadar sürmesi bekleniyordu. İl kongrelerine partinin üst düzey kurmaylarının yanı sıra AK Parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Başbakan ve AK Parti Genel Başkanvekili Binali Yıldırım'ın da katılımı beklenmektedir. Örneğin 18 ve 19 Kasım tarihleri arasında Rize, Bayburt ve Gümüşhane olağan il kongrelerine katılan Cumhurbaşkanı Erdoğan burada yaptığı konuşmada şu ifadeleri kullandı:

> Fevkalade bir durum olmazsa şubat ayının sonuna kadar bütün kongreleri bitirerek büyük kongremizi yapacak ve yolumuza devam edeceğiz. AK Parti her zaman olduğu gibi bu süreci de değişim, yenilenme, daha iyi hizmetler için enerji tazeleme vesilesi haline getirmiştir[39]

Diğer taraftan Erdoğan'ın yeniden AK Parti genel başkanı olması ile başlayan değişim ve yenilenme süreci kapsamında Kasım ayı itibarıyla 26 AK Parti il başkanının istifası istenirken yerlerine gelecek olan kişilere ilişkin AK Parti Teşkilatlardan Sorumlu Genel Başkan Yardımcısı Mustafa Ataş başkanlığında mülakatlar yapıldı.[40] Böylelikle Erdoğan'ın Mayıs ayındaki ilk grup toplantısında işaret ettiği partideki "metal yorgunluğu" tespiti sonrası yerel yönetimlerdeki ilk somut yenilikler hayata geçirilirken il ve ilçe başkanlarının yanı sıra bazı büyükşehirlerdeki AK Parti'li belediye başkanlarının da istifa süreci başladı. İlk olarak İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Kadir Topbaş 22 Eylül 2017'de istifa ederken yerine Başakşehir Belediye Başkanı Mevlüt Uysal seçildi. 2 Ekim 2017'de Düzce Belediye Başkanı Mehmet Keleş, 18 Ekim'de ise Niğde Belediye Başkanı Faruk Akdoğan görevinden istifa etti. Daha sonraki süreçte Bursa Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Altepe 23 Ekim'de[41], Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Melih Gökçek 28 Ekim'de[42], Balıkesir Büyükşehir Belediye Başkanı Edip Uğur ise 30 Ekim'de[43] görevlerini bıraktı.

39. "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Gümüşhane 6. Olağan İl Kongresi'ne Katıldı", AK Parti, 19 Kasım 2017, https://www.akparti.org.tr/site/haberler/cumhurbaskani-erdogan-gumushane-6.-olagan-il-kongresinde-konustu/94521#1, (Erişim tarihi: 27 Aralık 2017).

40. "AK Parti'de 26 İl Başkanı İstifa Etti", İnternet Haber, 17 Kasım 2017.

41. "Bursa Büyükşehir Belediye Başkanı Altepe İstifa Etti", Anadolu Ajansı, 23 Ekim 2017.

42. "Gökçek: Erdoğan'ın Emrine Uyarak Başkanlığı Bırakıyorum", NTV, 28 Ekim 2017.

43. "Balıkesir Belediye Başkanı Edip Uğur Görevinden İstifa Etti", NTV, 30 Ekim 2017.

AK Parti'deki bu yenilenme hamlesiyle birlikte aslında 2019'a giden süreçte sistem düzeyindeki dönüşüm sürecine uyum konusunda parti nezdinde hazırlıklara başlanmış, bu durum diğer siyasi partilerin de bu gerekliliğin farkına varmalarına neden olmuştur. Zira bu yenilenme sürecinin AK Parti'ye 2019 seçimleri bağlamında katkı sağlayacağı varsayımında bulunan CHP, kendi belediyelerinde benzer bir yenilenmeyi hayata geçiremeyeceği sebebiyle AK Parti'deki gelişmeleri farklı açılardan sorunsallaştırmaya başladı.[44] Bu açıdan ilgili belediye başkanlarının görevi bırakmaları usul bakımından problematize edilse de AK Parti yenilenme ekseninde değerlendirdiği bu hamlelerin milletin talep ve beklentileri doğrultusunda hayata geçirildiğini vurgulamaktadır. Aynı şekilde göreve yeni gelecek kişilerin de yasalar ve yerel dinamiklerle uyumlu bir şekilde yine yerel halk temsilcileri arasından seçilerek işbaşına geldikleri vurgulanmaktadır.[45] 7 Ekim'de süreçle ilgili konuşan Cumhurbaşkanı Erdoğan "Bu yenilenme sürecini, değişim ihtiyacını, tazelenme talebini kendi irademizle gerçekleştirmek mecburiyetindeyiz. Eğer bunu biz kendimiz yapmazsak sandıkta milletimiz yapar" sözleri ile yenilenme sürecinin önemini bir kez daha vurguladı.

TERÖRLE MÜCADELEDE KARARLILIK VE SÜREKLİLİK

AK Parti için 2017 terör örgütleri ile yurt içi ve yurt dışındaki mücadelenin de kapsamlı ve kararlı bir şekilde sürdürüldüğü bir yıl oldu. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın AK Parti'nin 3. Olağanüstü Kongresi'nde başta FETÖ, PKK ve DEAŞ ile mücadeleye ilişkin dile getirdiği kararlılık vurgusu bu doğrultuda değerlendirilmelidir.

Bilhassa PKK ile mücadele kapsamında 2017 başından Kasım ayına kadar etkisiz hale getirilen terörist sayısının 2 bin 304 olarak açıklanması[46] bu konuda önemli bir mücadelenin kararlılıkla sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Aynı şekilde 23 Eylül'deki TBMM Genel Kurulunda, Irak ve Suriye'ye sınır ötesi operasyon için hükümete verilen yetkinin –AK Parti, MHP ve CHP'nin de desteğiyle– bir yıl daha uzatılması[47] Türkiye'nin güney sınırında PKK ve DEAŞ başta olmak üzere terör örgütlerinden gelecek olan tehditlere yönelik kararlı yaklaşımını yansıtmaktadır. Bu bağlamda özellikle PYD/YPG'nin PKK'nın Suriye uzantısı olduğu ve aralarında hiçbir farkın bulunmadığı yaklaşımı benimsenirken gelecekte bu terör örgütlerine yönelik atılacak olası adımları da bu doğrultuda değerlendirmek gerekmektedir.

Aynı şekilde FETÖ ile mücadeleye verilen özel önem terörle mücadele bağlamında ele alınması elzem bir diğer temel husustur. FETÖ ile etkin mücadele edebilmek için 15 Temmuz darbe girişiminden sonra ilk olarak 20 Temmuz 2016'da ilan edilen ve

44. Nebi Miş, "Belediyelere İlişkin Değişimin Olası Yansımaları", *Türkiye*, 17 Ekim 2017.

45. Mehmed Zahid Sobacı, "Belediye Başkanlarının İstifası Meselesi", *Sabah*, 21 Ekim 2017.

46. "Milli Savunma Bakanı Nurettin Canikli: Son 11 Ayda 2304 Terörist Etkisiz Hale Getirildi", *HaberTürk*, 13 Kasım 2017.

47. "Irak ve Suriye'ye Sınır Ötesi Operasyon Tezkeresinin Süresi Bir Yıl Uzatıldı", BBC Türkçe, 23 Eylül 2017.

ardından üç kez uzatılan OHAL son olarak 17 Ekim 2017'de beşinci kez Meclis Genel Kurulunda kabul edilerek yeniden üç ay uzatıldı.[48] Gelinen noktada FETÖ ve diğer terör örgütleriyle mücadelede hedeflenen sonuçların tam olarak ortaya konulamadığını belirten Bekir Bozdağ OHAL'in uzatılmasını ise şu şekilde gerekçelendirdi:

> FETÖ terör örgütünün yapısı, gizliliği, takiyeyi esas alması, çalışma yöntemlerinin bu örgütle mücadeleyi zorlaştırıyor olması, Irak ve Suriye'de yaşanan gelişmelerin ülkemize ve ulusal güvenliğimize yönelik içerdiği risk ve tehditlerin varlığı, başlatılan çalışmaların tamamlanabilmesi maksadıyla OHAL'in uzatılması kararlaştırılmıştır.

FETÖ ile mücadele bağlamında önem arz eden bir diğer husus ise örgüte yönelik davalarda gelinen aşamadır. Yürütülen tüm FETÖ darbe soruşturmaları yaklaşık on ayda tamamlanırken bazı davalarda kararlar verilmeye başlandı. Bu doğrultuda en önemli davalardan biri olarak görülen "Cumhurbaşkanına suikast girişimi" davası 4 Ekim tarihinde sonuçlandı. Kırk yedi sanığın yargılandığı davada otuz dört sanığa dörder kez müebbet ve üç sanığa da müebbet hapis cezası verilirken üç firari şüphelinin dosyasının ayrılmasına ve bir kişinin de beraat etmesine karar verildi.

Diğer taraftan Ankara'da Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Fahri Kasırga'nın kaçırılmasına ilişkin dava sonucuna göre on sekiz sanığa ağırlaştırılmış müebbet ve on ikişer yıl hapis, beş sanığa müebbet ve onar yıl hapis, eski Albay ve Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Komutanı Kurmay Muhsin Kutsi Barış'a on iki yıl hapis cezası ile iki ere beraat verildi.[49] Her ne kadar yıl sonuna kadar diğer FETÖ davalarında da hükümlerin verilmesi beklenirken FETÖ'cülerin bu süreçte izlediği strateji ve sanık sayılarının çokluğu gibi hususlar davaların sonuçlanmasının uzayacağı ihtimalini doğurmaktadır. Bunun yanı sıra sanıkların inkar ve farklı konulara ilişkin saatlerce savunma yapmak üzerine kurdukları strateji 486 sanığın bulunduğu Akıncı Davası'nda 1 Ağustos-15 Eylül tarihleri arasında yalnızca otuz bir sanığın savunmasının alınabilmesini mümkün kılmıştır.[50] Buna rağmen birçok davanın en geç 2018 yılı içerisinde karara bağlanacağı tahmin edilmektedir.

Diğer taraftan OHAL Komisyonunun 17 Temmuz 2017'de kurulmasıyla OHAL KHK'larıyla yapılan ve idari ya da yargısal denetimi mümkün olmayan işlemler idari denetime açılacak ve böylelikle bu işlemlerle ilgili bir yargı denetimi sağlanacaktır.[51] Buna göre FETÖ ve terörle mücadeleye gölge düşürülmesinin yanı sıra bilhassa AİHM gibi uluslararası platformlarda Türkiye'nin mahkum edilmesinin de önüne geçilmesi hedeflenmektedir. İtiraz başvurularını detaylı bir incelemeye tabi tutmak amacıyla OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonu kurduklarını belirten Başbakan Yıldırım "AİHM de yapılan başvuruları bu komisyonun yeni bir iç hukuk

48. "OHAL 5. Kez Uzatıldı", CNN Türk, 17 Ekim 2017.

49. "Cumhurbaşkanı Erdoğan'a Suikast Girişimine İlişkin Davada Karar", Anadolu Ajansı, 4 Ekim 2017.

50. Cem Duran Uzun, "15 Temmuz Darbe Davalarında Neredeyiz?", *Sabah*, 23 Eylül 2017; Cem Duran Uzun, Mert Hüseyin Akgün, Hasan Yücel, İddianamelerde 15 Temmuz Darbe Girişimi ve FETÖ, (SETA Rapor, İstanbul: 2017).

51. Cem Duran Uzun, "OHAL Komisyonu Göreve Başlarken Beklentiler ve Riskler", *Sabah*, 16 Eylül 2017.

yolu olarak gösterip ve bunu işaret ederek bu müracaatları reddetti" açıklamalarında bulundu.[52]

2017'de yalnızca AK Parti açısından değil tüm Türkiye gündeminde en çok öne çıkan hususlardan birisi de 15 Temmuz darbe girişiminin birinci yıldönümünde gerçekleştirilen şehitleri anma etkinlikleri oldu. Türkiye'nin birçok şehrinde STK'lar, belediyeler, kurum ve kuruluşlar tarafından 11-16 Temmuz tarihleri arasında çeşitli etkinlikler düzenlenirken Cumhurbaşkanlığı himayesinde ve bir kısmı Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın katılımıyla Ankara ve İstanbul'da da çeşitli anma törenleri gerçekleştirildi. Bu çerçevede İstanbul'da "Şehitler Makamı" adlı anıt ile Ankara'da "Cumhurbaşkanlığı Külliyesi 15 Temmuz Şehitler Abidesi"nin açılışları yapıldı.[53]

İstanbul'da şehrin üç farklı noktasında toplanan vatandaşlar darbeye direnişin en önemli sembollerinden biri haline gelen 15 Temmuz Şehitler Köprüsü'ne doğru "Milli Birlik Yürüyüşü" düzenledi. Yürüyüşün tamamlanmasıyla anma etkinlikleri gerçekleştirilirken Cumhurbaşkanı Erdoğan 15 Temmuz Demokrasi ve Milli Birlik Günü Anma Töreni'nin ardından Şehitler Makamı'nın açılışını gerçekleştirdi. Ankara'da ise anma etkinlikleri 15 Temmuz günü Mecliste yapılan özel oturum ile başladı. Gün boyunca süren anma etkinliklerine iştirak eden vatandaşlar TBMM'de saat 02.00'de düzenlenen programa da katıldı. FETÖ'cü subaylar tarafından Meclise ilk bombanın atıldığı saat olan 02.32'de Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yanı sıra Meclis Başkanı İsmail Kahraman, Başbakan Binali Yıldırım ve MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli birer konuşma yaparken anma programı sabahın ilk saatlerine kadar süren demokrasi nöbetleri ile son buldu.[54]

Sonuç olarak 2017 yılı hem Türkiye siyasi sisteminin dönüşümü hem de AK Parti'nin gelecekteki mevcudiyeti ve etkinliği açısından bir dönüm noktası olma özelliği taşımaktadır. 16 Nisan'da yüzde 51,4'lük bir oy oranıyla kabul edilen Anayasa değişikliği ile Türkiye'nin uzun yıllardır gündeminde olan ve özellikle yürütmedeki çift başlılık sorunu ile siyasi tıkanıklıklara sebebiyet veren hükümet sistemi sorunu sonlandırıldı. Referandumun ardından kurumsal çerçevesi netleşen bir siyasi sistemde partisine yeniden dönen Cumhurbaşkanı Erdoğan AK Parti'de 2019 seçimlerine giden süreçte bir yenilenme hamlesi başlattı. Böylelikle parti içindeki farklı dinamiklerin devreye girmesiyle yeni sistemin öngördüğü doğrultuda Cumhurbaşkanlığı da –2019 itibarıyla– sembolik, siyasi sorumluluktan muaf bir makam olmaktan çıkarak siyasi olarak hesap veren icrai bir yapıya dönüştü. Doğrudan halkoyuyla Cumhurbaşkanı seçilen bir kişinin siyasi partisiyle ilişkisinin devam etmesinin de böylelikle sisteme dair normalleştirici bir etkisi olduğu belirginleşti.

52. "Başbakan Yıldırım: OHAL Komisyonuna 120 Bin Başvuru Bekleniyor", *Karar*, 18 Temmuz 2017.

53. "Cumhurbaşkanlığı Himayesinde 15 Temmuz'un Birinci Yılına Özel Anma Programı", T.C Cumhurbaşkanlığı, 10 Temmuz 2017, https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/78862/cumhurbaskanligi-himayesinde-15-temmuzun-birinci-yilina-ozel-anma-programi.html, (Erişim tarihi: 27 Aralık 2017).

54. Anma etkinliklerine ilişkin detay için bkz. "Erdoğan: FETÖ Sanıkları Tek Tip Elbise ile Mahkemeye Çıkarılsın", *HaberTürk*, 15 Temmuz 2017.

Öne çıkan bir diğer husus ise şüphesiz 16 Nisan referandum kararı ile kabul edilen yeni sisteme dair uyum yasalarının 2019'a kadar hayata geçirilecek olması ve bu geçiş sürecinin verimli yönetilme gerekliliğidir. Nitekim 2019 yerel seçimleri sonrasında eşzamanlı olarak gerçekleşecek olan Meclis ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri ile Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi tam anlamıyla yürürlüğe girecektir. Ancak bu süreçteki en önemli husus söz konusu geçiş sürecinin verimli yönetilmesi devletin yeniden yapılandırılmasında planlı ve çerçevesi netleştirilmiş adımların uzlaşı yollarının da aranmasıyla atılmasıdır.

KRONOLOJİ: 2017'DE AK PARTİ	
21 Ocak	AK Parti'nin on sekiz maddeden oluşan Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Teklifi 339 oyla Mecliste kabul edildi.
23 Ocak	Başbakan Binali Yıldırım Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yirmi üç il için hazırlanan destek paketini açıkladı.
7 Şubat	Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan TOBB Ekonomi Şurası'nda işsizliğe karşı istihdam seferberliği ilan etti.
11 Şubat	YSK Anayasa değişikliği referandumunun 16 Nisan Pazar günü yapılacağını açıkladı.
25 Şubat	AK Parti referandum kampanyasına Ankara'da düzenlenen "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi Halk Oylaması Kampanya Tanıtım Toplantısı" ile başladı.
12 Mart	Yurt dışındaki Türk seçmenle bir araya gelme düşüncesiyle gittiği Hollanda'da Türkiye Cumhuriyeti Başkonsolosluğu binasına girişi engellenen Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Betül Sayan Kaya Hollanda'dan sınır dışı edildi.
16 Nisan	Anayasa değişikliği yüzde 51,4'lük bir halk desteği ile onaylandı.
2 Mayıs	Cumhurbaşkanı Erdoğan 979 günlük bir aradan sonra kurucusu olduğu AK Parti'ye yeniden üye oldu.
21 Mayıs	AK Parti'nin 3. Olağanüstü Büyük Kongresi'nde Cumhurbaşkanı Erdoğan geçerli oyların tamamını alarak (1.414) 998 günlük bir aradan sonra yeniden AK Parti genel başkanlığına seçildi. Başbakan Binali Yıldırım ise AK Parti genel başkanvekili oldu.
15 Temmuz	11-16 Temmuz tarihleri arasında ve 15 Temmuz Demokrasi ve Milli Birlik Günü kapsamında Türkiye'nin birçok yerinde şehitleri anma törenleri ve demokrasi nöbetleri düzenlendi.
17 Temmuz	OHAL, Mecliste kabul edilerek dördüncü kez (üç ay süreliğine) uzatıldı.
19 Temmuz	Bakanlar Kurulunda değişiklik gerçekleşti.
27 Temmuz	AK Parti ile MHP ortak teklifi olan Meclis İçtüzük değişikliği Meclis Genel Kurulunda kabul edildi.
4 Ekim	15 Temmuz FETÖ darbe girişimi davaları kapsamında yer alan "Cumhurbaşkanına suikast girişimi" davası sonuçlandı.
17 Ekim	OHAL, Mecliste kabul edilerek beşinci kez (üç ay süreliğine) uzatıldı.
2 Kasım	Cumhurbaşkanı Erdoğan yerli otomobilin üretiminde yer alacak beş firmayı kamuoyu ile paylaştı.

2017'DE CHP

REFERANDUM SÜRECİ

2016'nın son aylarında tekrar gündeme gelen sistem tartışmalarında CHP'nin ilk söylemi milliyetçi oylara yönelik "bölünme" ve "rejimin bekası" üzerine kuruldu. Ekim 2016'da başlayan tartışmalarda CHP başkanlık sisteminin ülkenin bekası için bir tehdit olduğu, sistem ile ülkenin eyaletlere bölüneceği, demokrasiyi sindiremeyenlerin kendilerine özel bir rejim değişikliği istediği ve başkanlık sisteminin ülkeyi iç savaşa götüreceği iddialarını gündeme taşıdı.[55]

CHP, Cumhurbaşkanlığı sistemini içeren Anayasa değişiklik maddeleri Meclise geldiği zaman da sert bir siyaset izledi. Aralık 2016'da gerçekleşen komisyon görüşmelerinde zaman kazanmaya dönük bir taktikle hareket eden CHP'nin itirazlarının içeriği eski söylemlerinin tekrarından öteye gidemedi. Bu anlamda Anayasa değişikliği teklifinin komisyon görüşmelerini "rejim değişikliği" ve "tek adam yönetimi" vurguları etrafında şekillendirirken[56] oylamaların gerçekleştirilememesine yönelik fiziki müdahalelerde bulundu. CHP'nin izlediği bu siyasetin arkasında Anayasa değişiklik maddeleri üzerindeki tartışmanın uzamasıyla sisteme kamuoyu desteğinin azalacağı hesabının yattığı yorumları yapıldı.[57]

Anayasa değişikliği teklifinin Genel Kurulda görüşülmeye başlandığı günlerde Kemal Kılıçdaroğlu'nun Twitter hesabından iki dakikalık bir kısa film yayınlandı. Kılıçdaroğlu'nun seslendirdiği kısa filmde Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte yaşanan umut dolu ve güzel günlerden umutsuz ve karanlık günlere gelindiği iddia edilirken umut dolu günlerine geri dönüş vazifesi ve bilincinin ancak kendilerinde olduğu vurgusu yer aldı.[58] Aynı günlerde Kılıçdaroğlu partisinin grup toplantısında değişikliğin Meclisten geçmesiyle bir iç çatışma ortamının başlayacağını iddia etti.[59] Kılıçdaroğlu'nun Ocak ayı başında yaptığı bir konuşmada Anayasa değişikliğini rejim değişikliği olarak

55. Nebi Miş vd., "2016'da Siyaset", *2016'da Türkiye*, (SETA, İstanbul: 2016).
56. Nebi Miş, "CHP'nin Başkanlık Sınavı", *Türkiye*, 27 Aralık 2016.
57. "CHP'nin Komisyon Taktiği", Aljazeera Turk, 28 Aralık 2016.
58. "CHP'den Kısa Film", Anadolu Ajansı, 11 Ocak 2017.
59. "Niye Meclis'ten Korkuyorsunuz?", *Milliyet*, 18 Ocak 2017.

sunması ve "evet" oyu verenleri "Türkiye Cumhuriyet tarihine ihanetle" suçlaması[60] CHP'nin referandum kampanya sürecinde çokça tartışılan başlıklardan biriydi.

Ocak aynın sonundan itibaren CHP ilk etapta beklenmedik bir şekilde söylemini değiştirdi. Kılıçdaroğlu Almanya'dan bir gazeteye verdiği mülakatta referandum kampanyasını "Erdoğan karşıtlığı" üzerine kurmayacaklarını belirtirken "Sorun Erdoğan'dan daha büyük. Anayasa Erdoğan'dan sonra da yürürlükte kalacak ve bunu düzeltmek zor olacak. Düzenleme geçecek olursa bu Türkiye'de demokrasinin sonu olacaktır"[61] diyerek bu söylem değişimini ortaya koydu. Kılıçdaroğlu ayrıca milliyetçi seçmene de seslenerek kendisine milliyetçiyim diyen tüm kesimlerin referandumda hayır demesi gerektiğini vurguladı.[62]

Sürecin ilerleyen zamanlarında Kılıçdaroğlu'nun eski başbakanlardan Necmettin Erbakan için düzenlenen anma etkinliğine katılması ve "milli" değerleri ön plana çıkaran bir konuşma gerçekleştirmesi[63] de muhafazakar seçmene yönelik oluşturulmaya çalışılan söylemin bir parçasıydı. Şubat ayı başında CHP'nin referandum kampanyasında ön plana alacağı hususlar netleşti. Parti Sözcüsü Selin Sayek Böke CHP'nin kampanyasında iki anahtar vurgunun yer alacağını, bunların "hayır" ve "partiler üstü bir referandum" olduğunu açıkladı.[64] CHP ayrıca Cumhurbaşkanlığı sistemini içeren Anayasa değişikliğini önce Anayasa Mahkemesine götüreceğini duyursa da sonradan bu kararından vazgeçti.[65]

Parti referandum tarihinin yaklaşmasıyla birlikte ana stratejisini yönetim tarafından alınan "sade, gösterişsiz ve partisiz" bir referandum kampanyası yürütme kararı üzerine kurdu.[66] Kemal Kılıçdaroğlu ve kurmayları mitingler yerine daha çok salon toplantılarına katıldı. Söylem konusunda büyük değişiklikler olmazken "tek adam", "otoriterlik", "20 Temmuz OHAL/sivil darbesi" gibi argümanlar üzerinden yapılan eleştiriler devam etti.[67] Kılıçdaroğlu konuşmalarında AK Parti ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ismini zikretmeden ve ikisini de doğrudan hedef almadan sadece konu ve durumlar üzerinden eleştirilerde bulundu. Bir diğer strateji ise muhafazakar-milliyetçi seçmen kitlesine yönelik "tek adam", "diktatör", "padişahlık" gibi ifadelerin kullanılmaması, bunun yerine insanların hata yapabileceği üzerine bir söylem geliştirilmesi oldu.[68] CHP bir yandan muhafazakar-milliyetçi kesimi hedeflerken öbür taraftan Kürt seçmene yönelik bir referandum kampanyası da yürüttü. Aralarında Gürsel Tekin, Sezgin Tanrıkulu, Barış Yarkadaş, Mahmut Tanal ve Enis Berberoğlu'nun da bu-

60. "Evet Oyu Verenler İhanet Edenlerdir", *Vatan*, 6 Ocak 2017.

61. "Kemal Kılıçdaroğlu Referandum Stratejisini Açıkladı", *HaberTürk*, 31 Ocak 2017.

62. "CHP Lideri Kemal Kılıçdaroğlu: Meydanlarda 6 Oklu Bayrağımız Olmayacak", *Hürriyet*, 31 Ocak 2017.

63. "Kılıçdaroğlu, Erbakan'ı Anma Töreninde Konuştu", *Hürriyet*, 26 Şubat 2017.

64. "CHP'nin Kampanya Hassasiyetleri", Aljazeera Turk, 7 Şubat 2017.

65. "Kılıçdaroğlu AYM'ye Gitmeyeceklerini Açıkladı", *Milliyet*, 14 Şubat 2017.

66. "CHP Sade ve Gösterişsiz Bir Kampanya Yürütecek", Anadolu Ajansı, 23 Şubat 2017.

67. Baki Laleoğlu, "CHP'nin Referandum Söylemi", *Sabah*, 11 Mart 2017.

68. "CHP Kampanyada Böyle Diyecek: Sayın Cumhurbaşkanı", *Hürriyet*, 1 Mart 2017.

lunduğu CHP heyeti ilk ayağı Diyarbakır olan bazı Güneydoğu Anadolu kentlerini kapsayan bir referandum gezisi düzenledi.[69] Gezi boyunca parti otobüsünden Kürtçe anonsların yapılması CHP'nin "kapsayıcı" referandum kampanyasının bir ayağıydı.

Bu süreçte dikkat çeken bir diğer olay Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun uçağına Hollanda'ya iniş izni verilmemesi üzerine CHP'nin de yurt dışındaki mitinglerini iptal etmesiydi.[70] Fakat CHP'nin referandum kampanyasının istenilen sonucu doğurmayacağı zaman içerisinde hissedilmeye başlandı. Parti tarafından kampanya sürecinde Şili'den davet edilen reklamcı Francisco Garcia Ferrada'nın kampanyanın çeşitli "hassasiyetler" dışında bir şey sunmadığını söylemesi bu durumu özetleyen bir eleştiriydi.[71] Aslında CHP'nin dilini yumuşatarak AK Parti ve MHP tabanındaki kararsızların şüphesini derinleştirmek ve usulca hayır tercihine çekebilmek üzerine inşa ettiği söylemin uzun sürmeyeceği ve kampanya sürecinin sonlarına doğru sert bir dile evrileceği ilk andan itibaren öngörülen bir durumdu.[72]

Bu sebeple kampanyanın sonlarına doğru daha spekülatif bir söylem kullanıldı. Kılıçdaroğlu seçimlerin ardından "üç milyon" Suriyeliye vatandaşlık verileceği,[73] 15 Temmuz'un "kontrollü bir darbe girişimi olduğu"[74] gibi iddialarla seçmen kitlesini hayır blokuna çekmeye çalıştı. Ayrıca CHP milletvekillerinden Hüsnü Bozkurt referandumdan "evet" çıkması durumunda bu yönde oy kullanan seçmeni "denize dökmekle" tehdit ederken Deniz Baykal sonucun "hayır" lehine olması halinde "düşmanı denize dökmüş" kadar sevineceklerini belirtti.[75] Bu durum referandum kampanyasının son günlerinde CHP'nin hayır oylarını konsolide etme çabası olarak yorumlandı.[76]

Referandum Sonrası Süreç: Sonuçları Kabullenememe

Referandum sonuçlarının açıklanması ile birlikte CHP bazı sandıklarda oy pusulası ve zarflarının sandık kurulu mührüyle mühürlenmemesini öne sürerek referandum sonuçlarını meşru görmediklerini ilan etti. Kılıçdaroğlu partisinin genel merkezinde açıklama yaparak oyların neredeyse yarısının hayır olduğunu ve Anayasa'nın artık toplumsal uzlaşı belgesi niteliğini kaybettiğini öne sürdü. YSK'nın mührsüz oyların kabulüne yönelik kararına ilişkin ise "Milletin kararına saygılıyız ama milletin kararına YSK gölge düşürmüştür" ifadelerini kullandı.[77] Her ne kadar referandum oylaması esnasında CHP Genel Merkezi'nden CHP'li müşahitlere gönderilen mesajda "Oy pusulalarının arkası mühürlenmemiş ise, bu durum tutanağa geçirilmeli ve kalan oy

69. "CHP 'Hayır' Kampanyası İçin Diyarbakır Sokaklarında", BBC Türkçe, 14 Mart 2017.

70. "CHP Yurt Dışı Mitinglerini İptal Etti", Aljazeera Turk, 12 Mart 2017.

71. "CHP'nin Davet Ettiği Şilili Reklamcı Ferrada: Hayır Oyunun Ne Önerdiğini Anlamış Değilim", *Akşam*, 25 Şubat 2017.

72. Burhanettin Duran, "Yumuşama ve 'Şahıs Değil Sistem' Söylemi", *Sabah*, 24 Şubat 2017.

73. "Kılıçdaroğlu: Evet Çıkarsa 3 Milyon Suriyeliye Vatandaşlık Verecekler", Aljazeera Turk, 20 Mart 2017.

74. "15 Temmuz Kontrollü Bir Darbe", *Milliyet*, 4 Nisan 2017.

75. "CHP 'Evet'i Yunan Belledi: 'Denize Dökeceğiz'", *Yeni Şafak*, 3 Nisan 2017.

76. Hasan Basri Yalçın, "CHP'nin Umutsuzluğu", *Takvim*, 6 Nisan 2017.

77. "Kılıçdaroğlu'ndan Son Dakika Açıklaması: Maç Oynanırken Kural Değiştirildi", *Hürriyet*, 16 Nisan 2017.

pusulaları mühürlenerek oy kullanmaya devam edilmelidir"[78] ifadesi yer alsa da referandum sonucunda bu karara aykırı hareket edilmeye çalışıldı. Partideki bazı isimler tarafından referandum ile ilgili gerekirse "sine-i millet"e dönülmesi savunulurken MYK toplantısında bu durumun uygun olmayacağı kararı çıktı.[79]

Referandum sonrasında CHP YSK'nın kararını gündemden düşürmedi ve bunun üzerinden hükümete yüklendi. Kemal Kılıçdaroğlu 18 Nisan'da attığı tweette şu ifadeleri kullandı:

> 16 Nisan'da hükümet ve YSK iş birliğinde milli iradeye darbe yapılmıştır! Her oyun peşine düşecek, tüm usulsüzlüklerin hesabını soracağız! YSK'nın mühürsüz oyları geçerli sayması, sandıktan 'hayır' çıktığının açık kanıtıdır! Adalet yerini bulana kadar durmayacağız! Tarihin 'mühürsüz seçim' olarak yazacağı bu seçimi tanımıyoruz, tanımayacağız! Halkın iradesine saygı duyulmalı ve seçim tekrarlanmalıdır![80]

CHP Kılıçdaroğlu'nun başkanlığında toplanan il başkanları toplantısında yayınlanan sonuç bildirgesiyle referandum sonuçlarına yönelik tutumunu resmileştirdi. Yayınlanan bildirgede "67 yıldır demokrasinin temel ilkelerine uygun şekilde adil ve eşit seçimlerin yapıldığı ülkemizde, birtakım tuzaklar ve kanun dışılıklarla halkın iradesi gasp edilmiştir"[81] ifadesi yer aldı.

CHP mühürsüz oy üzerinden kendisine daha fazla siyasi manevra alanı açabilmek adına YSK kararını yargıya taşıdı. YSK'nın oylama devam ederken saat 16.10-16.15 civarında tüm sandık, il ve ilçe seçim kurullarına ulaştırdığı "idari işlem"e yönelik Danıştay nezdinde dava açtı.[82] Danıştay söz konusu işlemin "idari işlem" niteliğinde olmadığına hükmederek CHP'nin itirazını reddetti.[83] Bir sonraki aşamada CHP süreci Anayasa Mahkemesi ve uluslararası yargıya taşımak için çalışmalara başladı.[84] CHP milletvekillerinden Haluk Pekşen Mayıs ayı başında Anayasa Mahkemesine YSK üyeleri hakkında suç duyurusunda bulundu.[85] Temmuz ayında ise CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu YSK'nın mühürsüz oy pusulası kararına ilişkin hazırlanan itiraz dilekçesini imzalayarak AİHM'e başvuracaklarını açıkladı.[86]

Mayıs ayına gelindiğinde Kılıçdaroğlu'nun 15 Temmuz darbe girişimi sonrası sürdürülen FETÖ ile mücadele sürecini "karşı darbe" ve "kontrollü darbe" olarak nitelendirmesi büyük tepki uyandırdı.[87] Mayıs ayı sonunda ise Mecliste kurulan darbe girişimini araştırma komisyonunun artık "araştırma değil üstünü örtme" işlevine bü-

78. "CHP'nin Referandum Yalanını Müşahitlerine Gönderdiği Mesajlar Açığa Çıkardı", *Sabah*, 17 Nisan 2017.
79. "CHP'den 'Meclis'ten Çekilme' Açıklaması", *HaberTürk*, 19 Nisan 2017.
80. "Kılıçdaroğlu: Bu Seçimi Tanımıyoruz", Aljazeera Turk, 18 Nisan 2017.
81. "CHP İl Başkanları Toplantısı Sonuç Bildirgesi Yayımlandı", Anadolu Ajansı, 30 Nisan 2017.
82. "CHP'den Danıştay'a 'Referandum' Başvurusu", NTV, 21 Nisan 2017.
83. "Danıştay'dan CHP'nin İtirazına Ret", NTV, 25 Nisan 2017.
84. "CHP, BM'ye de Başvuracak", *Hürriyet*, 27 Nisan 2017.
85. "CHP'li Haluk Pekşen'den AYM'ye Referandum Başvurusu", NTV, 4 Mayıs 2017.
86. "Kılıçdaroğlu Canlı Yayında İmzayı Attı! CHP, AİHM'e Gidiyor", *HaberTürk*, 4 Temmuz 2017.
87. "Kemal Kılıçdaroğlu: 15 Temmuz Karşı Darbe Girişimidir", *HaberTürk*, 23 Mayıs 2017.

ründüğü iddiasını ortaya attı.[88] Haziran ayında CHP komisyon raporuna karşı şerh raporu yayınlayarak Kılıçdaroğlu'nun söylemlerini kurumsal boyutta desteklemeye devam etti. Şerhte darbe girişimi ile ilgili, "Öngörülen önlenmeyen ve sonuçları kullanılan kontrollü bir darbedir. Bu hain darbe girişiminin olacağını bilen ve bekleyenler de vardır" ifadeleri ile FETÖ'nün darbe girişimi için kullandığı "tiyatro" tezinin farklı bir versiyonu parti söylemi haline getirdi. 16 Nisan referandumu öncesinde dolaşıma sokulan bu söylem CHP'nin yurt dışındaki bazı çevrelerle aynı dile sahip olması bakımından dikkat çekti.[89]

YENİ İTTİFAK ARAYIŞLARI VE PARTİ İÇİ MUHALEFET

Referandumda hayır oyunun yüzde 48,6 çıkması CHP tarafından Kılıçdaroğlu'nun başarısı olarak yansıtılırken bunun 2019 seçimlerine taşınması gerektiği vurgusu yapıldı. Kemal Kılıçdaroğlu'nun referandum sonuçlarına ilişkin verdiği bir mülakatta "Referandumdaki hayır kampanyasıyla CHP'nin oy potansiyelinin üzerinde vatandaşla buluşmak, onlara kendimizi anlatmak imkanımız oldu. Bunu sürdürmemiz lazım"[90] açıklamasında bulunması partinin referandum sonrasında bu doğrultuda yürüteceği siyasete yönelik önemli ipuçları verdi. CHP'nin bu amacının arkasında yatan temel motivasyonun Cumhurbaşkanlığı sistemine geçişin nihai aşaması olan 2019 seçimlerinde Erdoğan'ı Cumhurbaşkanı seçtirmemek olduğu ifade ediliyordu.[91]

Bu bağlamda CHP 2019 yaklaşırken hem yeni model hem de yeni ittifak arayışları içine girdi. Fransa Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde zafere yürüyen Macron ve "Yürüyüş Hareketi"ni incelemeye alan CHP'lilerde Fransa'da kısa süre içinde önemli bir başarı yakalayan modelin az bir zaman kalan 2019 seçimleri için başarılı bir örnek olacağı görüşü hakim oldu. Ancak referandumda "hayır" oyu verenlerin tek bir bloka dahil edilemeyecek kadar farklı siyasi görüşteki insanlardan oluştuğu gerçeği CHP'nin karşılaşacağı bir zorluk olarak ortaya çıktı.[92]

Kılıçdaroğlu ve ekibinin bu zorluğu aşacak gerçek bir model ortaya koyamaması CHP'yi yeni ittifak arayışlarına itti. Kılıçdaroğlu Haziran ayında Meral Akşener,[93] Ümit Özdağ ve Yusuf Halaçoğlu ile iftar yemeğinde bir araya gelirken[94] Hüsamettin Cindoruk'u evinde ziyaret etti.[95] Dev-Genç kurucularından Sarp Kuray'ı partiye üye yaparken[96] partisinin grup toplantısında[97] gazetecilere sahip çıkma bahanesiyle tutuklu

88. "Kılıçdaroğlu: Darbe Girişimini Araştırma Komisyonu Değil, Kapatma Komisyonu", *Hürriyet*, 30 Mayıs 2017.
89. Burhanettin Duran, "Kimin 'Kontrollü' Darbesi?", *Sabah*, 7 Nisan 2017.
90. Murat Yetkin, "Kılıçdaroğlu: Hak Arayışından Vazgeçmeyeceğiz", *Hürriyet*, 22 Nisan 2017.
91. Duran, "Kimin 'Kontrollü' Darbesi?".
92. Nebi Miş, "Macron'un Yolu ve 'Çatı Aday' Arayıcıları", *Türkiye*, 11 Mayıs 2017.
93. "Meral Akşener ve Kemal Kılıçdaroğlu İftarda Bir Araya Geldi", *HaberTürk*, 1 Haziran 2017.
94. "Kılıçdaroğlu, Ümit Özdağ ve Yusuf Halaçoğlu İle İftarda Bir Araya Geldi", *Hürriyet*, 12 Haziran 2017.
95. "Kılıçdaroğlu'dan, Hüsamettin Cindoruk'a Ziyaret", NTV, 11 Haziran 2017.
96. "Sarp Kuray CHP Üyesi Oldu", *Hürriyet*, 13 Haziran 2017.
97. "CHP Lideri Kılıçdaroğlu Partisinin Grup Toplantısında Konuştu", *Milliyet*, 13 Haziran 2017.

FETÖ'cüleri de savunan bir söylem kullandı. Son olarak HDP'yi ziyaret eden Kılıçdaroğlu böylece 2019 öncesi yeni bir ittifak bloğu için önemli bir adım atmış oldu.[98]

Referandum sonrası Kılıçdaroğlu yeni ittifak arayışına girerken bir taraftan da parti içi sert muhalefetle karşı karşıya kaldı. İlk tepki Fikri Sağlar'dan geldi. Kılıçdaroğlu'nun parti meclisinde herhangi bir karar alınmasına müsaade etmediğini ve kulağına kim ne fısıldarsa kararını ona göre verdiğini öne sürdü.[99] Referandum sonuçlarından memnun olmayan Muharrem İnce ise seçimli kurultay isteğini tekrar gündeme taşıdı. TBMM'de 13 milletvekiliyle birlikte açıklama yapan İnce "Yüzde 25'i yüzde 30 yaptım" demenin başarı sayılmadığını artık 50+1 oy gerektiğini belirterek kurultayın "Cumhurbaşkanlığı kurultayı" olarak anılacağını iddia etti.[100] Deniz Baykal da CHP'nin cumhurbaşkanı adayının kim olacağını tartışmaya açarak tartışmalara dahil oldu. Baykal açıklamasında şu ifadeleri kullandı:

> Genel Başkan ben adayım diyorsa, doğal olarak o adayıdır. Eğer 'ben aday değilim' diye bir karar alırsa genel başkan, ne yapacağız? CHP'nin, cumhurbaşkanı adayı olmayı kabul eden, talep eden veya ikna edilen ne kadar insan varsa onların tümünü derhal kurultayını olağanüstü çağırıp, o kurultayda genel başkan olarak kimi istiyorsanız seçin o adayınız olacaktır demesi lazım.[101]

Selin Sayek Böke ise CHP'nin referandum sonuçlarına yeterince karşı çıkmadığı gerekçesi ile partideki görevlerinden istifa etti.[102]

Kılıçdaroğlu'nun parti içinde yükselen muhalefete tepkisi sert oldu. Partisinin grup toplantısında "Parti içi kavgaya asla izin vermeyeceğiz. Kavga edenleri kapının önüne koyacağız" diyerek yükselen seslere karşı rest çekti.[103] Açıklamalarından dolayı disiplin kuruluna sevk edilen Fikri Sağlar'a da kınama cezası verildi.[104] Böylece parti içi muhalifleri ortak bir söylemde birleştiremeyen ve ortak bir politika etrafında mobilize edemeyen Kılıçdaroğlu parti içindeki kilitlenmeyi pekiştirmekle kaldı.[105]

İSTANBUL YÜRÜYÜŞÜ VE ÇANAKKALE KURULTAYI

Haziran ayı ortasında İstanbul 14. Ağır Ceza Mahkemesinin CHP İstanbul Milletvekili Enis Berberoğlu hakkında "Devletin gizli kalması gereken bilgilerini, siyasal ve askeri casusluk maksadıyla açıklamak" suçundan cezaya çarptırılması üzerine CHP

98. "CHP Lideri Kılıçdaroğlu'dan HDP'ye Ziyaret", NTV, 9 Haziran 2017.
99. "Sağlar: 'Tek Adama Karşıyım' Diyor, Kendisi Yapıyor!", *Akşam*, 2 Mayıs 2017.
100. "Muharrem İnce'den 'Seçimli Olağanüstü Kurultay' Çağrısı", Anadolu Ajansı, 5 Mayıs 2017.
101. "Baykal'dan Kılıçdaroğlu'na 'Cumhurbaşkanı Adayı Olmazsan Bırak' Mesajı", Aljazeera Turk, 2 Mayıs 2017.
102. "CHP'li Selin Sayek Böke, Partideki Görevlerinden İstifa Etti", NTV, 6 Mayıs 2017.
103. "Kapının Önüne Koyarız", *Hürriyet*, 2 Mayıs 2017.
104. "CHP, AKŞAM Gazetesi'ne Verdiği Röportaj İçin Fikri Sağlar'a Kınama Cezası Verdi", *Akşam*, 26 Mayıs 2017.
105. Fahrettin Altun, "Bu Ne Diktatörlük Bayım!", *Sabah*, 4 Mayıs 2017.

olağanüstü toplanma kararı aldı.[106] Kendi başkanlığında toplanan MYK sonrasında Kılıçdaroğlu üzerinde sadece "adalet" yazan afişle Güvenpark'ta olacağını belirtti. Açıklamasında çok ağır ithamlarda bulundu:

> 20 Temmuz darbesini yapanlar adaleti yok ettiler, demokrasiyi yok ettiler. Hakim, hakim olmaktan çıktı, gözünü dikmiş saraya nasıl talimat gelecek ve ben öyle karar vereceğim diye. Bunların hiçbirisi hakim değil, hiçbirisi yargı dağıtmıyor. Sadece ve sadece sarayın sopası olma görevini yerine getiriyorlar. İlk kez Türkiye bu kadar ağır bir tabloyla karşı karşıya ilk kez.[107]

Daha sonra Twitter'da paylaştığı görselde ise "Yarın Demokrasi Yürüyüşümüzü Başlatacağım!" ifadeleri yer aldı. Paylaşımın içeriğinden çok yazıların arkasında yer alan fotoğraf tartışma konusu oldu. Fotoğrafta önde Kılıçdaroğlu'nun arkasında ise askerlerin yer alması tartışmaların odağını oluşturdu.[108] Ertesi gün Kılıçdaroğlu Güvenpark'tan Enis Berberoğlu'nun tutuklu bulunduğu İstanbul Maltepe Cezaevi'ne 25 gün sürecek 432 kilometrelik yürüyüşünü başlattı.[109] Bu olay CHP açısından hayır bloku içerisinde görülen kesimlere yönelik bir propaganda gerçekleştirme imkanı doğurdu.

Yürüyüş ilerleyen günlerde uluslararası basının da dikkatini çekti. *The Guardian* için kaleme aldığı yazısında Kılıçdaroğlu Türkiye'nin diktatörlük sistemine geçişini engellemek için yürüdüklerini belirtti.[110] *New York Times*'ta yayınlanan yazısında ise darbe girişiminden beş gün sonra Erdoğan'ın OHAL ilan ettiğini, parlamentoyu fiili olarak devre dışı bıraktığını ve kararnamelerle ülkeye hükmetmeye başladığını savundu. Kılıçdaroğlu "İşte bu ikinci darbeydi. Erdoğan'ın sivil darbesiydi" iddiasında bulundu.[111]

Kılıçdaroğlu, 15 Haziran'da Güvenpark'tan başlattığı yürüyüşünü 9 Temmuz'da Maltepe'de gerçekleştirilen mitingle sonlandırdı. Mitingdeki konuşmasında kimsenin bu yürüyüşün bir son olduğunu düşünmemesi gerektiğini ve bu yürüyüşün kendilerinin ilk adımı olduğunu söyleyerek on maddelik manifesto açıkladı.[112] Ertesi gün de Maltepe Cezaevi'nde Enis Berberoğlu'nu ziyaret etti.[113] Kılıçdaroğlu'nun Maltepe'deki mitingi bir son olarak görmediklerine yönelik sözlerinin ardından CHP'den "adalet" temalı bir kurultay için çalışmalara başlanıldığı açıklaması geldi.

106. "CHP'li Vekil Enis Berberoğlu Tutuklandı", *Yeni Şafak*, 14 Haziran 2017.

107. "CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun Olağanüstü MYK Toplantısı Sonrasında Yaptığı Basın Açıklaması", CHP, 14 Haziran 2017, https://www.chp.org.tr/Haberler/44/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglunun-olaganustu-myk-toplantisi-sonrasinda-yaptigi-basin-aciklamasi-14-haziran-2017-60048.aspx, (Erişim tarihi: 17 Kasım 2017).

108. "Kılıçdaroğlu'ndan 'Asker Arkamda' İması", *Akşam*, 15 Haziran 2017.

109. "İşte Kılıçdaroğlu'nun İlk Gün Yürüdüğü Yol... Yürüyüş Kaç Gün Sürecek?", *Hürriyet*, 15 Haziran 2017.

110. "Kılıçdaroğlu 'Adalet Yürüyüşünü' The Guardian'a Yazdı", *Hürriyet*, 7 Temmuz 2017.

111. "Kemal Kılıçdaroğlu, New York Times'a 'Adalet Yürüyüşü' İle İlgili Yazı Gönderdi", *Haber Türk*, 7 Temmuz 2017.

112. "Kılıçdaroğlu: 9 Temmuz Yeni Bir Adım, Yeni Bir Doğuştur", NTV, 9 Temmuz 2017.

113. "Kemal Kılıçdaroğlu, Cezaevindeki Enis Berberoğlu'nu Ziyaret Etti", NTV, 10 Temmuz 2017.

Parti Sözcüsü Bülent Tezcan kurultay ile ilgili yaptığı basın toplantısında şu ifadeleri vurguladı:

> Bu yürüyüşün arkasından toplumun her kesiminden çok önemli çağrılar geldi. Bütün toplum kesimlerinin adaleti tartışacağı ve adaletle ilgili yol haritasını çıkaracağı bir kurultay talebi geldi Türkiye'den. Adalet yürüyüşünün üzerinde artık her kesim bunu Türkiye'nin bütün adaletsizliklerini bütün boyutlarıyla tartışacağımız bir kurultaya ihtiyacımız var dedi böyle bir talebe kulaklarımızı tıkayabilmemiz mümkün değildi. O nedenle 26-30 Ağustos tarihleri arasında Çanakkale'de 5 günlük bir 'Adalet Kurultayı' yapacağız.[114]

Fakat kurultay toplumda beklenen karşılığı bulamadı. Kılıçdaroğlu sonuç bildirgesini açıkladığı kurultayda adalet yürüyüşü ve kurultayını "partiler üstü" ve "kapsayıcı" bir harekete dönüştürme isteklerini açık etti:

> Bu düzeni adalet ve huzur talebi ekseninde oluşacak kolektif demokratik bir güç değiştirecektir. Adalet ve huzur hareketi doğmaktadır. Bu hareket farklılıklar üzerinden değil, ortak noktalar üzerinden kurulan bir harekettir.[115]

114. "CHP 26-30 Ağustos Tarihlerinde Çanakkale'de 'Adalet Kurultayı' Düzenleyecek", *Milliyet*, 31 Temmuz 2017.
115. "Kemal Kılıçdaroğlu, Adalet Kurultayı'nın Sonuç Bildirgesini Açıkladı", *Hürriyet*, 29 Ağustos 2017.

KRONOLOJİ : 2017'DE CHP	
6 Ocak	CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu Anayasa Komisyonundaki oylamada evet oyu verenleri Türkiye Cumhuriyeti tarihine ihanetle suçladı.
14 Şubat	Kılıçdaroğlu Anayasa değişiklik teklifiyle ilgili Anayasa Mahkemesine gitmeyeceklerini açıkladı.
28 Şubat	Referandum oylaması kampanyasını başlatan CHP'de slogan "Geleceğim İçin Hayır" olarak belirlendi, logoda ise kız çocuğu ve güneş kullanıldı.
14 Mart	CHP'li vekiller Güneydoğu Anadolu kentlerini kapsayan referandum kampanyası gezisine başladı.
20 Mart	Kılıçdaroğlu bir konuşmasında 16 Nisan'daki referandumla ilgili "'Evet' oyu çıktıktan sonra ilk yapacakları iş üç milyon Suriyeliye vatandaşlık vermek. 'Hayır' çıkarsa veremeyecekler" dedi.
16 Nisan	YSK'nın mühürsüz oy kararına itiraz eden Kılıçdaroğlu "Maç oynanırken kural değiştirildi" açıklamasında bulundu. Ayrıca en az yüzde 50-51'in "hayır" oyu verdiğini savunarak Anayasa'nın "toplumsal uzlaşı metninden çıktığını" öne sürdü.
21 Nisan	CHP YSK'nın mühürsüz oy kararıyla ilgili Danıştay'a başvuru yaptı. Konuyla ilgili bir açıklama yapan CHP'li Atilla Kart başvuruda "yürütmeyi durdurma" talebinin de olduğunu söyledi.
26 Mayıs	CHP verdiği mülakat yüzünden Fikri Sağlar'a kınama cezası verdi.
12 Haziran	CHP FETÖ ve 15 Temmuz Darbe Komisyonunun raporuna üç yüz sayfalık muhalefet şerhi yazdı. Şerhte 15 Temmuz gecesi ile ilgili olarak "Öngörülen, önlenmeyen ve sonuçları kullanılan kontrollü bir darbedir. Bu hain darbe girişiminin olacağını bilen ve bekleyenler de vardır" görüşü savunuldu.
14 Haziran	CHP'li vekillerden Enis Berberoğlu tutuklandı. Olağanüstü toplanan MYK sonrası Kılıçdaroğlu "adalet yürüyüşü" yapacağını açıkladı.
9 Temmuz	Kılıçdaroğlu İstanbul yürüyüşünü Maltepe'de gerçekleştirilen mitingle sonlandırdı. Ertesi gün cezaevinde Enis Berberoğlu'nu ziyaret etti.
26-30 Ağustos	CHP Çanakkale'de "adalet" temalı bir kurultay düzenledi.

2017'DE MHP

MHP 2017 yılına Nisan ayındaki Anayasa değişikliği referandumu için hazırlıklara başlayarak hızlı bir giriş yaptı. 2016 Aralık'ta AK Parti ile beraber hazırlanan Anayasa değişiklik taslağı referandum oylamasına sunulmak üzere Meclisten geçmişti. Referandum için önünde dört ay gibi kısa bir süre bulunan MHP Nisan ayına kadar referandum kampanyasını yürüttü. MHP'nin referandum kampanyasının en önemli özelliği AK Parti ile benzer bir söylemi benimsemesiydi. Anayasa ve sistem değişikliğini savunan iki partinin ortak bir amaçta bir araya gelmeleri referandum sonrasındaki süreçte muhalif söylemin ana arterlerinden birini oluşturdu. MHP AK Parti ile ortak hareket etmesine ilişkin sık sık açıklama yapmak durumunda kaldı.

2017 yılının MHP açısından bir başka özelliği parti içerisinde 2015'in sonlarında patlak veren ve 2016'nın ilk yarısında parti gündemini oldukça meşgul eden muhaliflerin akıbetinin belli olmasıydı. MHP'li muhalifler 2017'ye referandumda hayır oyu kullanacaklarını açıklayarak başladılar ve bu doğrultuda "Türk Milliyetçileri Hayır Diyor Platformu"nu kurdular. Platform etrafında birleşen MHP'li muhalifler il il gezerek hayır kampanyası yürüttüler.

Referandum sonrasında MHP parti içi sorunlarına eğilme fırsatı yakaladı. MHP açısından yılın ikinci yarısına muhaliflerin partiden ihraç edilmeleri damgasını vurdu. Basında ve siyasi çevrelerde iyiden iyiye yükselmeye başlayan yeni parti kurulacağı iddiaları karşılığını buldu ve Meral Akşener Haziran ayında parti kurma çalışmalarına hız verdi. Akşener MHP dışında kalan ve mevcut parti yönetiminden memnun olmayanları etrafında toplayarak Ekim ayında İYİ Parti'yi kurdu.

2017 yılı söylem bakımından incelendiğinde MHP'nin AK Parti ile birçok konuda ortak paydada buluştuğu ifade edilebilir. 15 Temmuz darbe girişimi ile beraber başlayan bu yakınlık 2017'de Anayasa değişikliği ve sonrasında uyum yasaları üzerinden devam etti. MHP bu eylem ve söylem birlikteliğini AK Parti'nin kendisi ile ittifak kurmak şeklinde değil iktidar partisinin devletin bekası ve milletin birlik ve beraberliğini gözeterek yürüttüğü politikalara destek olmak amacıyla gerçekleştirdiğini sık sık ifade etti.

MHP'nin bir diğer gündemi ise Türkiye'nin 2017 yılında yaşadığı dış sorunlar oldu. Referandum kampanyası sırasında Hollanda ve Almanya ile yaşanan diploma-

tik sorunlar, Kerkük problemi ve Ekim ayında ABD ile yaşanan vize krizi, MHP ve Devlet Bahçeli'nin gündeminde yer aldı. Parti yaşanan krizlerde söylemini değiştirmeden hükümetin yanında durmaya dikkat etti.

MHP VE ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİ REFERANDUMU

MHP lideri Devlet Bahçeli'nin Ekim 2016'da yaptığı açıklamada sistem değişikliğine olumlu yaklaşması 15 Temmuz darbe girişimi ile arka planda kalan başkanlık sistemi tartışmalarını yeniden gündeme getirmişti. Bahçeli'nin açıklamasının ardından AK Parti Anayasa değişikliği üzerinde çalışmalara başlamış ve MHP'yle paylaşmıştı. İki parti de Kasım ayı içerisinde Anayasa taslağının son hali üzerinde uzlaşmaya varmış ve taslak 10 Aralık'ta TBMM'ye sunulmuştu.[116] Bu gelişmelerin ardından 16 Nisan 2017'de bir Anayasa değişikliği referandumuna gidilmesi kararlaştırıldı. Bu karar ile Devlet Bahçeli yönetimindeki MHP "evet" için referandum kampanyasına başladı.

MHP'nin Referandum Kampanyasının Dili

MHP referandum kampanyasında milliyetçi ve devletçi bir söylem benimsedi. Devlet Bahçeli özellikle devlet ve milletin bekasını ön plana alan konuşmalar yaptı. Bahçeli ve MHP sistem değişikliği ihtiyacını ideolojik değil bir milli irade meselesi olarak ele aldı ve partiler üstü hareket etti. 15 Temmuz sonrasında devletin bekasını tehlike altında gören bu bakış açısı MHP'nin milliyetçi tavrını yumuşatarak daha kucaklayıcı bir hale soktu.[117]

MHP kampanya sürecinde "Millet İçin Evet, Devlet İçin Evet, Cumhuriyet İçin Evet, Türklüğün Bekası İçin Evet, Türkiye İçin Evet" sloganını kullandı. Sloganda yer alan "Cumhuriyet İçin Evet" ifadesi rejimin değişmeyeceği konusunda MHP seçmenine mesaj verirken genel olarak slogan MHP'nin siyaset üstü duruşunu yansıtıyordu. Öte yandan seçmeni ikna etmek üzere kullanılan argümanlar 15 Temmuz sonrası FETÖ ile mücadeleden kaynaklı ortaya çıkan belirsizlik ortamı ve artan iç ve dış tehditler olarak öne çıktı.

15 Temmuz darbe girişimi sonrasında OHAL ilan edilmesi ve devletin FETÖ unsurlarından arındırılması ile başlayan süreçte örgütün gizli ve kapalı yapısı sebebiyle zorluklar yaşanabileceğinin sinyalleri en başından verilmişti.[118] Nitekim FETÖ ilk şoku atlattıktan sonra yargı süreçlerini sulandırmak için hem yurt içi hem de yurt dışından operasyonlara başladı. Bu operasyonlar MHP'nin Türkiye'nin zafiyete uğratılmasına karşı AK Parti'yle birlikte devletin yanında durmasında etkili oldu. Bu bağlamda partinin referandum kampanyasının ana unsurlarından birini "FETÖ tehdidi altındaki devletin bekası için yeni sisteme geçilmesi gerekliliği" oluşturdu.[119]

116. Miş vd., "2016'da Siyaset", *2016'da Türkiye*, (SETA Yayınları, İstanbul: 2016).

117. Serencan Erciyas, "MHP'nin Referandum Yaklaşımı", *Sabah*, 11 Mart 2017.

118. Ayrıntılı bilgi için bkz. Serdar Gülener ve Seren Erciyas, "Dünyada Arındırma Uygulamaları ve Türkiye'de Devletin FETÖ'den Arındırılması", *SETA Analiz*, Sayı: 179, (Aralık 2016).

119. "Sistem Krizini Bitirdik", *Ortadoğu*, 22 Ocak 2017.

MHP için ülkenin çeşitli terör örgütlerinin tehdidi altında olması devletin yenilenme ihtiyacını ortaya koyan önemli bir faktördü. Bahçeli'nin referandum ve Anayasa değişikliği ile ilgili yaptığı her konuşmasında dile getirdiği komplo, tehdit, tuzak ve Türkiye'nin güçlü ülkelerce hedef tahtası olduğuna yönelik ifadeleri bu argümanın temel yapı taşlarını oluşturdu. Genel olarak tüm bunlar Bahçeli ve MHP için bir "Türkiye gerçeği"ni ifade ediyordu. Dolayısıyla yapılan değişikliğin devleti iç ve dış tehditlere karşı güçlendireceği varsayıldı.

MHP geçmiş yıllarda yaşanan siyasi tıkanıklıklarda doğru konum alarak sorunun çözümüne katkı sağladığı iddiasını referandum kampanyasında vatandaşlara güven vermek amacıyla kullandı. Bahçeli konuşmalarında geçmişe atıfta bulunarak ve MHP'nin sistem değişikliğine yönelik tarihi bir misyonu yerine getirdiğini vurgulayarak evet oyu istedi.

MHP'nin referanduma ve sistem değişikliğine evet demesine etki eden faktörlerden bir diğeri Anayasa teklifinde dizayn edilen sistemin "Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi" olmasıydı. MHP'liler "başkanlığa değil Cumhurbaşkanlığına evet dediklerini" üstüne basarak ifade ettiler. Bahçeli'ye ilişkin yöneltilen "Sözünden döndü" iddialarına karşı bir cevap niteliğinde kullanılan bu argümanın temeli ise yeni sistemin adının başkanlık sistemi değil "Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi" olmasıydı.

Devlet Bahçeli ve MHP bunların yanı sıra Anayasa değişikliği gerçekleştiği takdirde söz konusu değişikliğin demokrasiye ve Türkiye siyasetine katkısının neler olacağı konusunda da somut açıklamalar yaptı. Bahçeli referandum için çıktığı mitinglerde değişikliğin siyasal sisteme sağlayacağı potansiyel katkıları halka anlattı. Bahçeli'nin siyasal sisteme yönelik açıklamalarında demokrasinin güçleneceği, Meclisin denetim fonksiyonunun etkinleşeceği, cumhurbaşkanının cezai açıdan sorumlu olacağı, yasama yetkisinin güvence altına alınacağı, güçler ayrılığının belirginleştirileceği ve çift başlılığın sona ereceği argümanları ön plana çıktı.

MHP'nin Referandum Sonucuna Yaklaşımı

Anayasa değişikliği 16 Nisan'da gerçekleştirilen referandumda yüzde 51,4 evet oyuyla kabul edildi. MHP lideri Devlet Bahçeli'nin sonuca ilişkin ilk açıklaması şu şekildeydi:

> Bu çok önemli bir başarı, ihmal ve inkarı imkansız bir kazanımdır. Egemenliğin yegane sahibi büyük Türk milleti ülkesinin geleceği hakkında son sözü söylemiş, istiklal ve istikbaline sahip çıkmıştır.[120]

MHP için referandum sonucu fiili karışıklığın sona ermesi, sistem tıkanıklığının çözülmesi ve Türkiye'nin önündeki engellerin ortadan kalkması anlamına geliyordu. MHP için referandum zaferinin bir diğer anlamı ise siyasi tıkanıklığın çözülmesine sunduğu katkıydı.[121] Yakın geçmişte yaşanan krizlere müdahale ederek bu krizlerin

120. "Devlet Bahçeli'den Referandum Sonrası İlk Açıklama", *Türkiye*, 16 Nisan 2017.

121. "Devlet Bahçeli: YSK'ya Açık Çağrım, Eğer İmkan Varsa...", *HaberTürk*, 18 Nisan 2017.

çözümünde oynadığı rolü her fırsatta dile getiren MHP benzer bir tutumu sistem değişikliğine ilişkin olarak da benimsedi.

Referandumun ardından sonuçlara ilişkin yapılan analizlerde MHP tabanının çoğunlukla hayır oyu kullandığı iddiaları ortaya atıldı.[122] Referandum öncesinde de MHP tabanının büyük bir kısmının "hayır"dan yana tercih kullanacağını gösteren birtakım anketler medyaya yansıyordu. Devlet Bahçeli bu iddialara cevaben şu açıklamada bulundu:

> Açık çağrımdır, Yüksek Seçim Kurulu (YSK) acilen bir çalışma yapmalıdır. Eğer imkan varsa evet ya da hayır tercihlerinin hangi partilere ait olduğunu ölçen bir mekanizma bulunuyorsa kurulan tüm sandıklarda tercihi evet olan MHP'li seçmenlerin sayısı ortaya çıkarılmalıdır. Oy mu kaybettik, oy mu kazandık, belli olmalıdır.[123]

Partinin bu iddialara ilişkin yaklaşımı MHP tabanının oy vermediği iddiası üzerinde durmaktan ziyade MHP'li seçmenin oyu sayesinde referandumdan evet çıktığını vurgulamak oldu.[124]

Referandum Sonrası Uyum Yasalarına MHP Desteği

MHP ile AK Parti arasındaki iş birliği referandum ile sona ermedi. Aksine referandumda kabul edilen Anayasa değişikliğine ilişkin yapılacak düzenlemeler için devam etti. Değişiklik on sekiz maddeyi içermesine rağmen bu değişikliklerin Anayasa'da yetmişe yakın maddeyi etkileyeceği biliniyordu.[125] Devlet Bahçeli referandum ile başlayan iş birliğinin uyum yasaları kapsamında da süreceğini, Haziran ayının sonunda Meclis İçtüzük değişikliğine "makul ölçüde destek vereceklerini" ifade ederek ortaya koydu.[126] Hemen ardından MHP Meclis İçtüzük değişikliğine katkıda bulundu ve değişiklik 9 Temmuz'da Meclis Başkanlığına sunuldu. İçtüzük değişikliği 27 Temmuz'da TBMM Genel Kurulunda kabul edildi.

İçtüzük değişikliğinin kabulünden sonra Bahçeli 29 Temmuz'da uyum yasaları için hükümete iş birliği yapılacağı hususunda güvence verdi:

> Memnuniyetle hayırlı olsun diyorum. İnanıyorum ki TBMM artık daha etkin, daha verimli, daha sükunet ve sağduyulu bir ortamda çalışmalarını sürdürecektir. 1 Ekim'den sonra sırasıyla gelecek uyum yasaları hususunda sorumlu, uzlaşmacı ve duyarlı tavrımızı muhafaza edip gereğini yapacağız.[127]

Bununla da yetinmeyen Bahçeli partisinin Anayasa değişikliğine destek verme sebebi ile paralel biçimde 1 Eylül'de hükümeti uyum yasalarının bir an önce çıkarılması konusunda uyardı. Bahçeli bu uyarısında şu ifadeleri kullandı:

122. "MHP'nin Yüzde 90'ı 'Hayır' Dedi", *Yeniçağ*, 2 Mayıs 2017.

123. "Devlet Bahçeli: YSK'ya Açık Çağrım, Eğer İmkan Varsa...".

124. Cemal Enginyurt, "MHP Referandumda Nasıl Oy Verdi?", *Ortadoğu*, 21 Nisan 2017.

125. Nebi Miş, "Meclisin Yeni Çalışma Dönemi ve Uyum Yasaları", *Türkiye*, 3 Ekim 2017.

126. "Devlet Bahçeli: Uyum Yasalarına Makul Ölçüde Destek Verilecektir", *HaberTürk*, 29 Haziran 2017.

127. "Bahçeli: Uyum Yasaları İçin 1 Ekim'den Sonra Gereğini Yapacağız", *Türkiye,* 29 Temmuz 2017.

> Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin istikrarlı, kalıcı ve ülke yönetiminde etkin olabilmesi için bir an evvel uyum yasalarının çıkartılması ve 1 Ekim itibarıyla Türkiye'nin çok önemli sosyal, siyasi ve ekonomik sorunların çözümüne kavuşturulması gerekmektedir. Bu yapılmadığı takdirde Türkiye'nin birliğinden, dirliğinden ve kardeşliğinden uzaklaştırıcı faaliyetlerin artacağı unutulmamalıdır.[128]

Ayrıca Bahçeli uyum yasalarının ortak akıl ile çıkarılmasından yana olduğunu dile getirerek diğer partileri de sürece katılmaya davet etti.

İçtüzüğün kabulünden sonra Anayasa değişikliği kapsamında yapılması planlanan seçim sistemi ve siyasi partiler kanunu değişiklikleri gündeme geldi. Senenin sonuna doğru özellikle yüzde 10'luk seçim barajı tartışması siyasetin ana konularından oldu. MHP'nin bu konudaki tavrı seçim barajının yeniden değerlendirilmesinden yanaydı. Bahçeli 7 Kasım'da yaptığı açıklamasında barajın Türkiye için çok ağır olduğunu ve yeniden değerlendirilerek ortak bir kararın alınması gerektiğini söyledi.[129] Bu açıklama ile beraber 2017'nin son günlerinde MHP açısından siyasi gündem seçim sistemi ve seçim barajı oldu.

MHP'DE PARTİ İÇİ MUHALEFET

MHP 2016 yılında parti içerisinde yer alan ve parti yönetiminden rahatsız olduğunu dile getiren bir muhalif grubun yönetim değişikliği gerçekleştirmek için harekete geçmesi üzerine zor bir süreç yaşamıştı. Mahkemeye başvuran muhaliflerle girişilen hukuki mücadele Haziran 2016'da son dönemecine girerek olağanüstü kongre ile sonuçlanacaktı. Ancak 15 Temmuz'da FETÖ tarafından gerçekleştirilen darbe girişimi kurultay sürecini askıya aldı.[130] Darbe girişimi sonrasında partilerin ve siyasetin gündemi FETÖ ile mücadele ve OHAL üzerinden şekillendi. Bu süreçte muhaliflerin başını çeken Meral Akşener ve Ümit Özdağ partiden ihraç edildiler. Ekim ayından itibaren siyasi gündem sistem değişikliği üzerine yoğunlaştı. Eski MHP'li muhaliflerin nasıl hareket edeceklerinin kafalarda soru işareti oluşturduğu bir dönemde gündemin sistem değişikliği olması ile muhalifler yeni mücadele alanını belirlemiş oldu. Meclisten referandum kararının çıkması ile beraber muhalifler tarafından hayır kampanyası yürütülmeye başlandı.

16 Nisan Anayasa değişikliği referandumu öncesinde eski MHP'li muhalifler hayır kampanyası kapsamında çeşitli illerde konuşmalar yapmıştı. Meral Akşener, Ümit Özdağ, Koray Aydın ve Sinan Oğan bir araya gelerek 31 Ocak'ta "Türk Milliyetçileri Hayır Diyor Platformu"nu kurarak birlikte hareket edeceklerinin sinyalini verdiler. Öte yandan muhaliflerin Türk milliyetçilerini bu platform üzerinden sahiplenmeleri MHP Genel Merkezi ile ilerleyen günlerde yaşanacak "kim gerçek ülkücü" tartışmasına zemin hazırlayan bir unsur oldu. Muhalifler konuşma yaptıkları illerde elektriğin

128. "Bahçeli Uyardı: Uyum Yasaları Bir An Önce Çıkarılmalı", *HaberTürk*, 2 Eylül 2017.

129. "MHP Lideri Bahçeli: Seçim Barajı Türkiye İçin Çok Ağır, Düşürülmeli", NTV, 8 Kasım 2017.

130. Miş vd., "2016'da Siyaset", *2016'da Türkiye*, (SETA Yayınları, İstanbul: 2016).

kesilmesi ve salon iptalleri konusunda iktidar partisi ile MHP'yi suçladılar. Bahçeli ise muhalif hareketin dikkat çekmek için bu tarz eylemlerde bulunduğunu ifade etti.

MHP evet kampanyası için çalışmalarını yürütürken parti içerisindeki muhalif unsurlarla ilgilenmeyi de sürdürdü. Partinin sistem değişikliği karşısındaki duruşuna "hayır" diyeceğini açıklayan Kayseri Milletvekili Yusuf Halaçoğlu partiden ihraç edildi. Parti tüzüğünün 11, 79 ve 81'inci maddeleri uyarınca disiplin kuruluna sevk edilerek ihraç edilen diğer isimler Balıkesir Milletvekili İsmail Ok, Isparta Milletvekili Nuri Okutan ve Sinan Oğan oldu.[131] MHP teşkilatlarında da birtakım düzenlemelere gidilerek il ve ilçe başkanlıklarında görev değişiklikleri yapıldı. İhraç ve görev değişikliklerinin yanında teşkilatlar bazında istifa edenler oldu. Bu istifalar genellikle toplu şekilde gerçekleştirildi ve özellikle referandum sonrasında arttı.

Referanduma kadar hayır kampanyasına odaklanan muhalifler referandum sonrasında yeni bir mücadele alanı belirlemeye çalıştı. Bu bağlamda muhaliflerin yeni bir parti kurup kurmayacağı meselesi gündeme geldi. Hayır kampanyasında öne çıkan Meral Akşener yeni bir partinin hayata geçip geçmeyeceği tartışmalarında da sivrilen isim oldu. Akşener ilk etapta kendisinin parti kurmayacağını ve MHP içerisinde mücadele edeceğini söyledi.[132] Ancak 20 Haziran tarihinde Ankara 3. Asliye Hukuk Mahkemesi, 19 Haziran 2016'da yapılan olağanüstü genel kurulun iptaline ve burada alınan tüm kararların yokluğunun tespitine karar verdi. Akabinde muhaliflerden kimin yeni partiye yöneleceği ve kimin MHP içerisinde mücadeleye devam edeceği merak konusu oldu. Kısa bir süre sonra ise Akşener cephesinde yeni parti ihtimalinden söz edilmeye başlandı. Sonbahar aylarında yeni bir partinin kurulacağının kesinleştiğini Akşener 18 Haziran'da açıkladı.

Yeni parti merkez partisi olacağı iddiasıyla ortaya çıktı. Her kesimi kucaklamak istediklerini söyleyen Akşener İYİ Parti'yi (açılımı İnsanlık, Yenilik, İyilik) 25 Ekim'de kurdu. Partide ağırlıklı olarak eski MHP'lilere ve milliyetçi tabandan gelenlere yer verildiği görüldü. Partide yer alan isimler arasında Koray Aydın ve Ümit Özdağ'ın yanı sıra MHP'den ihraç edilen Isparta bağımsız milletvekili Nuri Okutan, Balıkesir bağımsız milletvekili İsmail Ok, Ülkü Ocakları eski Genel Başkanı ve MHP İzmir eski İl Başkanı Müsavat Dervişoğlu bulunuyordu. Sinan Oğan ise mücadelesine MHP içerisinde devam edeceğini parti kurulmadan önce açıklamıştı.[133] Meral Akşener liderliğinde kurulan İYİ Parti geniş bir tabana hitap etmeyi amaçlayarak kendini MHP'den ayırsa da partinin kadrosu bu tabloyu çok da yansıtamadı.[134] MHP ve Devlet Bahçeli ise yeni kurulan partiye yönelik tepkisini "7 Haziran'dan bugüne gelen Türkiye ve MHP hazımsızlığı kendisine tutunacağı çürük bir ip bulmuştur, sonu siyasi mezarlıktır" sözleriyle ortaya koydu.[135]

131. "MHP'de 4 İsim İhraç Edildi!", *Sabah*, 10 Mart 2017.

132. Ayşe Sayın, "Partisiz, Unvansız Hayır Yolunda... Akşener: Parti Kuracağım Desem", *Cumhuriyet*, 12 Mart 2017.

133. "Oğan'dan Yeni Parti ile İlgili Önemli Açıklamalar", *Yeniçağ*, 28 Temmuz 2017.

134. Hazal Duran, "Meral Akşener'in Siyasi Anlamı ve İyi Parti", *SETA Analiz*, Sayı: 223, (Ekim 2017).

135. "Devlet Bahçeli: Sonu Siyasi Mezarlık", NTV, 31 Ekim 2017.

İYİ Parti programının iktidar eleştirisi üzerinden yazılması partinin kendisini iktidar partisi üzerinden tanımlamasına ve ikincil konuma yerleştirmesine yol açtı.[136] MHP ise İYİ Parti'nin farklı görüşlerden insanları "devşirmesi"ni eleştirdi.[137] İYİ Parti'ye yönelik en önemli eleştirinin içeriğini ise FETÖ'nün İYİ Parti'yi desteklediğine dair iddialar oluşturdu. Devlet Bahçeli MHP içerisindeki muhaliflerin harekete geçmesinden itibaren seslendirdiği FETÖ'nün MHP içerisinden yeni parti çıkarma operasyonuna giriştiği iddiasını İYİ Parti'nin kuruluşunun ardından dile getirmeye devam etti.

MHP VE DIŞ POLİTİKA

2017 Türkiye için dış politikada ciddi krizlerin yaşandığı bir sene oldu. Referandum öncesinde Cumhurbaşkanı ve bakanların Hollanda ve Almanya'da konuşma yapmalarına izin verip vermeme konusunda yaşanan diplomatik kriz ile başlayan yıl ilerleyen aylarda ABD ile yaşanan vize sorunu ve Kerkük'te yapılan referandum ile devam etti. MHP yaşanan bu diplomatik krizlerde hükümetin yanında yer alarak dışarıya birlik ve beraberlik mesajı vermeye özen gösterdi.

Hollanda ve Almanya ile yaşanan krizlerin ortak özelliği iki ülkenin de sınırları içerisinde yaşayan Türk vatandaşlara Cumhurbaşkanı ve bakanların hitap etmesine izin vermemeleriydi. 11 Mart'ta Hollanda hükümeti Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun uçağına iniş izni vermedi. Aynı günün akşamında olayı protesto için Almanya'dan karayolu ile Hollanda'ya geçen Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Betül Sayan Kaya ülkeden sınır dışı edildi. Bunun üzerine Türkiye Hollanda'ya iki nota verdi. Ancak iki ülke de geri adım atmadı. Bu süreçte Bahçeli tepkisini "Hasta olanın şifa dağıtması, reçete yazması akıl ve mantık dışıdır. Avrupa ağır hastadır, Hollanda komadadır ve kriz üstüne kriz geçirmektedir" sözleriyle ortaya koydu.

Yine Almanya ile yaşanan kriz de de Bahçeli'nin tavrı hükümeti desteklemekten yana oldu:

> İfade hürriyetine gem vurmanın esas gayesi nedir? Türkiye Cumhuriyeti bakanlarının konuşmaları neye dayanarak engellendi? Biz bunu açıkça Türk düşmanlığı sayar, Berlin'in iradesini Kandil'e teslim ettiğini düşünürüz.[138]

Dış politika açısından MHP'nin gündemini meşgul eden bir diğer olay Kerkük'te yapılan referandum oldu. Kerkük krizi MHP'nin milliyetçi hassasiyetini temsil etmesi bakımından diğer gelişmelerden farklı tepki verdiği bir durumdu. Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) Başkanı Barzani'nin Kerkük'te bağımsızlık oylaması yapılacağını açıklaması üzerine Devlet Bahçeli'nin tepkisi oldukça sertti. Kerkük konusunda hiçbir tavize açık olmadıklarını net bir şekilde ifade eden Bahçeli, referan-

136. Nebi Miş, "Hakim Parti Sistemlerinde Yeni Partilerin Başarma İhtimali", *Türkiye,* 28 Ekim 2017.

137. Mustafa Önder, "ABD ile Bağı Olmayan 'Nadir Parti'ymiş", *Ortadoğu*, 14 Kasım 2017.

138. "Bahçeli: Türkiye Kaynarsa Berlin Yanar", *Yeni Şafak*, 7 Mart 2017.

dumun savaş sebebi sayılabileceğini söyledi. Nihayetinde referandum 25 Eylül'de gerçekleştirildi. Ancak kısa bir süre içerisinde geçersiz kabul edildi. Referandumun Türkiye iç siyaseti açısından anlamı AK Parti-MHP ilişkilerinde yaşanan bir gerginlik ve bu gerginliğin iki partinin iş birliğini bozma ihtimali oldu. Ancak iki parti arasında sistem değişikliği üzerine oluşan ve "devlet bekası" söylemi çerçevesinde yükselen iş birliği tüm sene boyunca ciddi bir yara almadan devam etti.

Son olarak ABD ile yaşanan vize krizinde MHP ve Devlet Bahçeli yine hükümetin yanında yer aldı. Türkiye'nin ABD İstanbul Konsolosluğunda çalışan bir görevlinin FETÖ bağlantısı sebebiyle tutuklanması üzerine ABD, Türkiye'den yapılacak vize başvurularını durdurma kararı aldı. Zaten Türkiye 15 Temmuz 2016'dan itibaren ABD'den Fetullah Gülen'in iadesini talep ediyor ancak karşılık alamıyordu. ABD'nin vize başvurularının iptaline cevaben Türkiye de ABD vatandaşlarının vize başvurularını durdurdu. Yaşanan krizin MHP'de karşılığı yine oldukça sertti. Bahçeli'nin ilk tepkisi hem vize krizi hem de ABD'nin Ortadoğu politikaları üzerinden oldu. Terör örgütlerine destek vermekle suçladığı ABD'ye önemli bir müttefiki olan Türkiye'yi kaybetmemesi tavsiyesinde bulundu.[139]

Sonuç olarak 2017 yılı MHP için referandum kampanyası ile başladı. Referandum sürecinin ardından partinin ana gündemini oluşturan konu parti içi muhalefetin durumuydu. Parti içerisindeki muhaliflerin 2016'da gerçekleştirdikleri tüzük değişikliğinin mahkeme kararı ile iptal edilmesinin ardından bu grup Meral Akşener'in önderliğinde kurulan İYİ Parti çatısı altında örgütlendi. Kendisini merkezde konumlandırarak MHP'den ayrıştırmaya çalışan parti bu iddiasına rağmen milliyetçi çizgiden uzaklaşamayarak beklentiyi karşılayamadı. Parti içi muhalefet sorununun sona ermesinin ardından MHP Anayasa değişikliğinde yer alan uyum yasalarının çıkarılması hususuna odaklandı. Bu bağlamda AK Parti ile beraber üzerinde çalıştıkları Meclis İçtüzük değişikliği taslağının Meclisten geçmesine katkı sundu ve seçim barajının değişmesinden yana olduğu mesajını verdi. Sene içerisinde MHP uyum yasalarını destekleyeceğini her fırsatta hatırlattı. Referandum ile başlayan ve uyum yasaları ile süren AK Parti-MHP iş birliği sene boyunca yaşanan dış sorunlar etrafında da devam etti. 2018 yılının ilk aylarında ise MHP'nin gündemini Mart ayında gerçekleştirilecek 12. Olağan Büyük Kongre'nin oluşturması beklenmektedir.

139. "MHP Lideri Bahçeli'den Vize Krizi ile İlgili ABD'ye sert sözler", *Milliyet*, 10 Ekim 2017.

KRONOLOJİ: 2017'DE MHP	
31 Ocak	Sinan Oğan, Koray Aydın, Meral Akşener ve Ümit Özdağ ile referanduma "hayır" diyeceğini belirten MHP milletvekilleri "Türk Milliyetçileri 'Hayır' Diyor" platformunu kurdular.
10 Mart	Yusuf Halaçoğlu, Sinan Oğan, İsmail Ok ve Nuri Okutan disiplin kurulu kararı ile MHP'den ihraç edildi.
16 Nisan	MHP'nin evet kampanyası yürüttüğü Anayasa değişikliği referandumundan yüzde 51 oranla evet çıktı.
17 Nisan	Müsavat Dervişoğlu MHP'den istifa etti.
20 Haziran	Ankara 3. Asliye Hukuk Mahkemesi, 19 Haziran 2016'da yapılan olağanüstü genel kurulun iptaline ve bu genel kurulda alınan tüm kararların yokluğunun tespitine karar verdi.
29 Haziran	Devlet Bahçeli uyum yasaları konusunda hükümete destek verileceğini açıkladı.
27 Temmuz	MHP'nin AK Parti ile uyum yasaları çerçevesinde hazırladığı Meclis İçtüzük değişikliği Mecliste kabul edildi.
21 Ağustos	Eski MHP Milletvekili Koray Aydın, Meral Akşener ile hareket edeceğini açıkladı.
25 Ekim	MHP'den ihraç edilen Meral Akşener İYİ Parti'yi kurdu.
8 Kasım	Devlet Bahçeli yüzde on seçim barajının Türkiye için ağır olduğunu ve yeniden değerlendirilmesi gerektiğini söyledi.

2017'DE HDP

2017 HDP açısından Eş Genel Başkanları Selahattin Demirtaş ve Figen Yüksekdağ başta olmak üzere pek çok siyasetçisinin terör örgütlerine üyelik ve bu örgütlerle paralel hareket etme gerekçesiyle tutuklu yargılanmalarının sürdüğü bir yıl oldu. HDP'li siyasetçilerin yargılandıkları bazı davalarda hükümlerin kesinleşmesi sebebiyle milletvekilliklerinin düşürülmesi ve tutukluluk hallerinin devamı, partinin Meclisteki sayısal ağırlığını da değiştirdi. Tüm bu gelişmeler sebebiyle partide Olağanüstü Kongre'ye gidilerek parti yönetiminde önemli değişiklikler gerçekleştirildi. HDP gündemini etkileyen bir diğer önemli gelişme ise 16 Nisan'da yapılan Anayasa değişikliği referandumuydu. Fakat terör bağlantısı sebebiyle toplumsal meşruiyetini kaybeden parti 7 Haziran ve 1 Kasım genel seçim süreçlerinde farklı kesimlerle kurduğu ittifakları kaybettiğinden siyaset üzerindeki tesirini yitirdi ve referandum sürecinde etkili olamadı.[140] Bu durum HDP'nin referandum sürecinin öncesinde ve sonrasındaki faaliyetlerinin çok sınırlı bir alanda kalmasına ve kamuoyu ve basında yankı uyandıramamasına neden oldu. Bu gelişmelerin 2019'a giden süreçte partiyi siyaset sahnesinin pasif aktörlerinden birisi haline getirebileceği, partinin bunu aşmak için başta CHP olmak üzere kendisine yakın gördüğü siyasi oluşumlarla ittifak kurabileceği senaryoları gündeme geldi.

16 NİSAN REFERANDUMUNA DOĞRU HDP

HDP'nin 2017 gündemini belirleyen olayların başında 16 Nisan Anayasa değişikliği referandumu geliyordu. AK Parti ve MHP'nin Anayasa değişikliği konusunda mutabakata varmasından itibaren referandum tüm siyasi partilerin olduğu gibi HDP'nin de ana gündemini oluşturdu. HDP'nin referandum sürecinde izleyeceği stratejinin ilk adımları 11 Ekim'de Devlet Bahçeli'nin partisinin Meclis grup toplantısında kullandığı sistem değişimi odaklı ifadelere yönelik HDP'den gelen açıklama ile belli oldu. HDP Grup Başkanvekili İdris Baluken Mecliste düzenlediği basın toplantısında Cumhurbaşkanı Erdoğan'a "tek adam" ile "otoriterlik"

140. Fahrettin Altun, "HDP Neden Suskun", *Sabah*, 28 Ocak 2017.

söylemleri üzerinden yüklendi ve Bahçeli'nin başkanlık çıkışını MHP içerisindeki muhalif hareketle ilişkilendirdi.[141] Anayasa teklifinin içeriği belli olduktan sonra HDP tarafından yapılan açıklamalarda teklifin kuvvetler ayrılığına son verdiği, denge ve denetleme mekanizmasını öngörmediği ve yargı bağımsızlığını ortadan kaldırdığı iddia edilerek sisteme karşı siyaset izleneceği vurgulandı.[142]

Anayasa değişikliği teklifi Anayasa Komisyonunda görüşülürken HDP, muhalefet yapan herkesin büyük baskı altında olduğunu, kimseye söz hakkı tanınmadığını, basın ve ifade özgürlüğünün dip noktada bulunduğunu, tutuklamalarla birlikte kendilerinin tartışma ortamının dışına itilmek istendiğini savunan bir strateji izledi. Teklif için çok acele edildiği, OHAL ortamında bu değişikliğin yapılamayacağı belirtilerek teklifin esas amacının "tek adam yönetimi" meydana getirmek olduğu iddia edildi.[143] Ayrıca HDP tutuklu vekillerin tahliyesine kadar Anayasa görüşmelerinin durması gerektiğini savundu. Aleviler üzerinden de bir gündem yaratmaya çalışılarak Alevilerin teklife ilişkin herhangi bir ilgisi olmadığı, beklentilerinin karşılanmadığı, değişiklik paketinin Alevileri kapsamadığı iddia edildi.[144]

Teklifin Meclisteki görüşmelerinde ise HDP'li vekiller eleştirilerini "parti devleti rejimi", "anayasa müdahalesi", "çoğunluğun azınlık üzerindeki tahakküm anayasası", "tekçi, inkarcı bir metin", "ilelebet OHAL" gibi manipülatif söylemler üzerinden kurdu. Görüşmeler esnasında HDP milletvekilleri toplu halde aldıkları oy kullanmama kararını uyguladı. Bu kararın gerekçesini Twitter'dan duyuran Parti Sözcüsü Ayhan Bilgen "Milletvekillerimizin haksız biçimde tutuklanıp görevlerini yapmalarının engellendiği ortamda gayrimeşru paket için oy kullanmayacağız" açıklamasını yaptı.[145] Esasen referandum sürecinin başından itibaren HDP'nin tıpkı 2010 referandumunda olduğu gibi seçmenini seçimi boykot etmeye yönlendireceği iddiaları gündeme gelmişti. Fakat HDP yöneticileri yaptıkları açıklamalarda partinin Meclisteki oylamayı boykot etse de referandumda sandığa gideceğini ve seçmenini "hayır" oyu verme yönünde teşvik edeceğini açıkladı.

Partinin referandum kampanyası da bu söylem etrafında şekillenirken resmi olarak kampanyaya 2 Mart'ta Diyarbakır, İstanbul ve İzmir'de yapılan eş zamanlı toplantılarla başlandı. Anayasa değişikliği ve yeni sistemin Erdoğan ve hükümet üzerinden tartışılmasına devam edilen bu toplantılarda değişikliğe hayır

141. "İdris Baluken: 'Ver Genel Başkanlık Koltuğunu, Al Başkanlık Koltuğunu' Pazarlığı", HDP, https://www.hdp.org.tr/tr/guncel/haberler/idris-baluken-ver-genel-baskanlik-koltugunu-al-baskanlik-koltugunu-pazarligi/9095, (Erişim tarihi: 20 Kasım 2017).

142. Mithat Sancar, TBMM Genel Kurulu Konuşması, 11 Ocak 2017.

143. "Anayasa Komisyonu'nda Gerginlik", *Hürriyet*, 26 Aralık 2016.

144. "Müslüm Doğan: Alevilerin Anayasa Değişikliği Teklifine İlişkin Bilgisi Yok", HDP, 27 Aralık 2016, http://www.hdp.org.tr/tr/guncel/haberler/muslum-dogan-alevilerin-anayasa-degisikligi-teklifine-iliskin-bilgisi-yok/9644, (Erişim tarihi: 27 Kasım 2017).

145. Ayhan Bilgen, Twitter, 9 Ocak 2017, https://twitter.com/ayhanbilgen, (Erişim tarihi: 21 Kasım 2017).

denilmesinin temel motivasyonunun "Erdoğan'ı durdurmak" olması gerektiği ön plana çıktı.[146] Yolsuzluk iddiaları ile tutuklu eş başkanlar ve vekillerin durumuna da değinilen toplantıda "Hayır, savaşı durduralım", "Hayır, barışı kazanalım" ifadelerinin bulunduğu pankartlar kullanıldı.[147] Partiden yapılan açıklamada 29 Mart'tan itibaren ve eş başkanların tutuklu olduğu Edirne ve Kandıra cezaevlerinde başlanarak 66 il ve ilçede halkla buluşulacağı, 1 Nisan'da Bursa ve Hatay'dan başlayan ve 15 Nisan'da Diyarbakır'da son bulacak toplamda 15 kentte mitingler düzenleneceği ifade edildi.

HDP kurmayları referandum kampanyalarının yol haritasını ise "Herkesin 'Hayır'ı Kendine" olarak özetledi ve hayır diyen tüm kesimlerin kendi önceliklerine göre kampanyalarını şekillendireceklerini, HDP'nin de bu yönde bir kampanya sürdüreceğini açıkladı. Sürecin kadınlar, gençler, işçiler ve inanç grupları tarafından yönetilmesinin gerektiği ve bu grupların katkılarıyla istenilen sonucun elde edilebileceği vurgulandı. Anayasa Komisyonu ve Meclisteki görüşmeler esnasında olduğu gibi "rejim değişikliği", "Meclisin konumunun zayıflatılması", "tek adamlık" iddiaları üzerinden bir söylem inşa edildi. Terör örgütleri ile bağlantılı olma sebepleriyle HDP'li vekillerin tutuklanmaları sistem tartışmalarıyla ilişkilendirilerek "başkanlık şantajı" söylemi ile HDP tabanı konsolide edilmeye çalışıldı.

HDP'nin kampanya sürecindeki söylemi ve eylemleri yurt içinde çok yankı uyandırmadı. Bununla birlikte, referandum sürecinde pek çok Avrupa ülkesinde "evet" kampanyası yürütülmesine izin verilmemesine rağmen başta Almanya, Hollanda, İsveç ve İngiltere olmak üzere pek çok ülkede HDP'nin aktif bir şekilde hayır kampanyası yürütmesine fırsat verildi. Avrupa'da Hayır Platformu çatısı altında düzenlenen etkinliklerde 16 Nisan referandumundan evet çıktığı takdirde Türkiye'nin AB ekseninden uzaklaşacağı iddia edildi. Ayrıca yabancı basında HDP'nin referandum kampanyalarına ve söylemlerine geniş yer verildi. Örneğin bir Fransız gazetesine röportaj veren HDP milletvekilinin, referandumda evet çıktığı takdirde azınlık hakların kısıtlanacağını iddia eden açıklaması, Batı basınında geniş yer buldu.[148] Bu haberlerde Anayasa değişikliği çerçevesinde ele alınmayan konuların dahi değişikliğin bir parçası olarak gösterilmesi dikkat çekti. Örneğin HDP Bitlis Milletvekili Celadet Gaydalı'nın valilerin köylüleri Anayasa referandumunda "evet" oyu kullanmadıkları takdirde köylerinin boşaltılacağı şeklinde tehdit ettiği iddiasında bulunmasına da geniş yer verilirken referandumun Türkiye için bir dönüm noktası olacağı vurgulandı.

146. "Bilgen: 'Hayır' Diyerek Erdoğan'ı Demokratik Bir Biçimde Durdurabilmek Mümkün ve Zorunludur", HDP, 22 Ocak 2017, http://www.hdp.org.tr/tr/guncel/haberler/bilgen-hayir-diyerek-erdogani-demokratik-bir-bicim-de-durdurabilmek-mumkun-ve-zorunludur/9849, (Erişim tarihi: 27 Kasım 2017).

147. "HDP 3 İlde 'Hayır' Kampanyasını Başlattı", *HaberTürk*, 2 Mart 2017.

148. Hazal Duran, "HDP Referandumda Ne Yapacak?", *Sabah*, 18 Mart 2017.

HDP Açısından Referandum Sonuçları

16 Nisan'da gerçekleştirilen Anayasa değişikliği referandumu ile Cumhurbaşkanlığı sistemine geçiş halk tarafından kabul edilmiş oldu. Referandum sonuçlarının belli olmasının ardından HDP Sözcüsü Osman Baydemir YSK'nın mühürsüz oyların da geçerli olduğuna dair yaptığı açıklamaya tepki gösterdi. Baydemir bu sebeple YSK'ya itiraz edeceklerini ve itirazları sonuçlanıncaya kadar referandum sonucunu kesinleşmiş saymayacaklarını açıkladı.[149] İlerleyen günlerde YSK'ya referandumun iptali için yapılan HDP'nin başvurusu reddedildi.

Referandum sonuçlarını HDP açısından önemli kılan nokta Doğu ve Güneydoğu'da nispeten yüksek oranda evet oyu çıkması oldu. AK Parti ve HDP'nin en etkili iki siyasi aktör olduğu ve diğer siyasi partilerin oy oranlarının çok düşük seyrettiği bölgede yaşanan bu gelişme AK Parti'ye yönelik teveccühün de arttığı anlamına geliyordu. Bu durum uzun vadede HDP'nin bölgedeki etkisinin yavaşlayabileceği şeklinde yorumlandı.[150] Ayrıca hendek kazarak teröre destek verme ve PKK ve türevlerinin "özerklik" ilanları sürecinde partinin PKK'nın safında yer alması sebebiyle bölge halkında partiye yönelik bir "kırgınlık" olduğu iddialarının sahadaki bir gerçekliği ifade ettiği referandum sonuçları ile birlikte kanıtlanmış oldu. Yine Kürtlerin sistem değişikliğini Türkiye'nin geleceği açısından bir fırsat olarak gördükleri yorumu referandum sonuçları değerlendirilirken sıklıkla vurgulandı.[151]

PARTİDE YENİDEN YAPILANMA

HDP'li milletvekillerinin tutukluluk hallerinin 2017 yılında da devam etmesi ve hükümleri kesinleşen bazı isimlerin milletvekilliklerinin düşürülmesi parti içerisinde yeniden yapılanmaya gidilmesini zorunlu kıldı. Partinin Eş Başkanı Figen Yüksekdağ'ın vekilliğinin düşürülmesinin ardından 20 Mayıs'ta gerçekleştirilen 3. Olağanüstü Kongre'de partinin yeni Eş Başkanı Serpil Kemalbay oldu. Ayrıca yine tutuklamalardan ötürü Parti Meclisinin önemli bir kısmı da değiştirildi. Kongre'ye mektup gönderen Demirtaş'ın "Ortak vatanda birlikte, eşit ve kardeşçe yaşamak için, demokrasisi güçlü bir Cumhuriyet'in onurlu eşit yurttaşları olarak korkmadan, birbirimize dostlukla sarılabilmek için hepinizi cesarete davet ediyorum" şeklindeki açıklamaları partinin genel söyleminden farklılaşması sebebiyle dikkat çekti.[152] Partideki bu değişiklik ilk etapta parti politikalarında da bir değişime gidilip gidilmeyeceğini gündeme getirirken partinin mevcut söylemini sürdüreceği süreç içerisinde anlaşıldı.

2017 yılı içerisinde HDP'li vekillerin davaları devam ederken Selahattin Demirtaş, İdris Baluken, Selma Irmak, Nursel Aydoğan, Abdullah Zeydan, Gürsel Yıldırım, Ferhat Encu, Çağlar Demirel, Figen Yüksekdağ olmak üzere dokuz milletvekilinin tu-

149. "HDP Sözcüsü Baydemir: İtirazlarımız Sonuçlanana Kadar Seçim Bitmemiştir", BBC Türkçe, 17 Nisan 2017.
150. "'Bu Sonucu Kürtler Kazandırdı'", Aljazeera Turk, 17 Nisan 2017.
151. Nebi Miş, "Kazanan Türkiye Oldu", *Türkiye*, 18 Nisan 2017.
152. "HDP'ye Yeni Eşbaşkan Seçildi", *Hürriyet*, 21 Mayıs 2017.

tukluluk hali devam etti. Yine 2017 yılı içerisinde tutuklu bulunan Hakkari Milletvekili Nihat Akdoğan ile Adana Milletvekili Meral Danış Beştaş tahliye edildi. Ayrıca HDP Diyarbakır Milletvekili Nursel Aydoğan, Siirt Milletvekili Besime Konca, Şırnak Milletvekili Faysal Sarıyıldız, Van Milletvekili Tuğba Hezer ve eski Eş Başkan Figen Yüksekdağ'ın milletvekillikleri haklarındaki hükmün kesinleşmesi sebebiyle düşürülürken Ağrı Milletvekili Leyla Zana'nın vekilliği ise milletvekili yemini etmediği için Genel Kurulun 212 birleşimine katılmaması nedeniyle sona erdi. Haklarında yakalama kararı bulunan milletvekilleri Faysal Sarıyıldız ve Fatma Hezer Öztürk ise vatandaşlıktan çıkarıldı. Bu durum HDP'nin Meclisteki sandalye sayısını elli dörde düşürdü.

HDP'liler tutuklu milletvekilleri için pek çok kez Anayasa Mahkemesine başvuruda bulundu. Başvurunun gerekçesinde tutuklamaların hukuki olmadığı, ifade özgürlüğü ile seçilme ve siyasi faaliyette bulunma haklarının ihlal edildiği ve soruşturma dosyasına erişimin kısıtlandığı iddia edilirken bu başvurular Anayasa Mahkemesi tarafından reddedildi. HDP Anayasa Mahkemesinin başvuruyu kabul etmemesini eleştirirken HDP'li milletvekilleri Anayasa Mahkemesi içerisinde "Vicdan ve Adalet Nöbeti"ne başladı. Bunun yanı sıra AİHM'e başvuruda bulunuldu. AİHM yapılan başvuru sonrası açılan davada Türkiye'den 24 Kasım'a kadar savunma istedi.[153]

Bu süreçte başlayan "Vicdan ve Adalet Nöbetleri" HDP'nin seçmenini mobilize etmek için uyguladığı yöntemlerden birisi olarak dikkat çekti. 25 Temmuz'da başlayan nöbetlerin gerekçesi olarak HDP Sözcüsü Osman Baydemir "Demirtaş cezaevinde olduğu müddetçe, Figen Yüksekdağ, milletvekillerimiz, belediye eş başkanlarımız cezaevinde olduğu müddetçe, kayyumlar işbaşında olduğu müddetçe, OHAL devam ettiği müddetçe devam edeceğiz" açıklamasını yaparken Diyarbakır'ın Kayapınar ilçesinde başlayan nöbetlerin pek çok ilde de tutulacağını ifade etti.[154] Partinin yeni Eş Başkanı Kemalbay da Diyarbakır'da başlayan nöbetin mücadelelerinin başlangıcı olduğunu, nöbet eyleminin İstanbul'dan sonra Van ve İzmir'e devredilmesinin ardından mitingler, konferanslar ve çalıştaylarla süreceğini dile getirdi. Nöbetler 20 Ağustos'ta sona erse de 4 Kasım'a kadar çeşitli sokak etkinlikleri ile eylemlerin devam edeceği vurgulandı.

2019 SEÇİMLERİNE DOĞRU İTTİFAK ARAYIŞLARI

HDP'nin 2017 gündemini oluşturan bir diğer konu 2019 yılı içerisinde gerçekleştirilecek seçimlerdi. HDP'nin olası bir seçimde baraj altında kalma ihtimalinin bulunduğu, bu bağlamda HDP'nin içerisinde olduğu siyasi çıkmazdan başka partilerle ittifak kurarak çıkmaya çalışacağı iddiaları gündeme geldi. Bu ihtimalin Demirtaş ve diğer partililer tarafından da yüksek sesle dile getirilmesi çeşitli tartışmalara yol açtı. Demirtaş referandum sonrasında yaptığı açıklamayla HDP'nin olası ittifaklara açık olduğu mesajını verdi:

153. "AİHM'den Demirtaş Davasında Yeni Karar", *Sözcü*, 23 Ekim 2017.

154. "HDP'li Vekillerden 'Adalet' Nöbeti", *Hürriyet*, 24 Temmuz 2017.

> Demokrasi bloğunu sadece "hayırcılar" olarak ifade etmek, toplumun geri kalan yarısını haksızca itham etmektir. Herkes bilmeli ki, demokrasi ortak paydasında önümüzdeki dönem yeni ittifak olasılıkları şekillenebilir. Siyaset kurumu buna açık olmak zorundadır. Hep ifade edildiği gibi siyasette yirmi dört saat bile uzun zamandır. 2019'a kadar birçok siyasi parametrede değişiklikler olacaktır. Bizler ilkesel duruşumuzu korumakla birlikte, demokratik çözümler adına ilkesel ittifaklara açık olacağız.[155]

Demirtaş'ın yanı sıra HDP'nin önde gelen isimleri de bunu destekleyen açıklamalar yapmaya devam etti. Örneğin HDP Ankara Milletvekili Sırrı Süreyya Önder, CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'na yaptığı çağrıda Cumhurbaşkanı Erdoğan'a karşı zafer kazanmanın yolunun birlikten geçtiğini ifade ederek ittifak kurmanın şart olduğunu vurguladı.[156] Bu açıklamaların 2019 seçimlerine giden süreçte HDP'nin CHP'ye geniş anlamlı ittifak önerilerinde bulunması anlamına geldiği belirtildi.[157]

HDP ve CHP arasında ittifak kurulması ihtimalini güçlendiren bir diğer olay CHP'nin düzenlediği ve Ankara'dan İstanbul'a uzanan yürüyüş esnasında ve sonrasında HDP'nin yürüyüşe açıkça destek vermesi oldu. Bu yürüyüşte pek çok HDP'li siyasetçinin CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun yanında yer alması ittifak olasılığını kuvvetlendirdi. HDP'li isimler yürüyüşe açıkça destek vermelerinin ve parti olarak yürüyüşe katılma kararının ancak yürüyüşün Demirtaş'ın tutuklu bulunduğu Edirne'ye uzatıldığı takdirde mümkün olabileceğini duyursa da CHP bu talebe olumlu yanıt vermedi.[158] Buna rağmen HDP her fırsatta hükümete karşı bir direniş cephesi oluşturulması gerektiği yönündeki iddialarına devam etti.

Sonuç olarak 2017 yılı HDP'nin pek çok siyasetçisinin tutuklu yargılanmaya devam etmesi ve bazı milletvekilliklerinin düşürülmesi sebebiyle parti içerisinde yapısal sorunlarla uğraştığı, Meclisteki ağırlığının da önemli ölçüde azaldığı bir yıl oldu. HDP'nin toplumsal desteği önemli ölçüde kaybettiğinin bir göstergesi 16 Nisan Anayasa değişikliği referandumunda izlediği stratejinin herhangi bir reaksiyon yaratmaması oldu. Parti içerisinde bulunduğu krizi bir yandan parti örgütlenmesinde gerçekleştirdiği yenilikler ile aşmaya çalışırken diğer yandan düzenli olarak ittifak çağrısı yaparak yeniden siyasetin önemli bir aktörü haline gelme çabası gösterdi. Partinin tüm isteğine rağmen toplumsal meşruiyet kaybı sebebiyle sistemdeki diğer partiler HDP ile doğrudan iş birliği görüntüsü vermekten kaçınsa da söylem ve eylem düzeyinde CHP ile HDP arasında bir etkileşimin olduğu görüldü. Bu sebeple HDP'nin 2019 yılı içerisinde Türk siyaseti üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmayacağı hususu belirsizliğini korurken HDP'nin sonuç ne olursa olsun önümüzdeki dönemde de içinde bulunduğu çıkmazı aşmak için ittifak kurulması yönünde yaptığı çağrıyı sürdüreceği düşünülmektedir.

155. "Demirtaş'tan İttifak Açıklaması", *Hürriyet*, 5 Mayıs 2017.

156. "HDP, 2019 Başkanlık Seçimi İçin Kılıçdaroğlu'na İttifak Çağrısında Bulundu", *Star*, 10 Ağustos 2017.

157. Burhanettin Duran, "CHP ve 'İttifak' Kurma Zorluğu", *Sabah*, 19 Ağustos 2017.

158. "HDP'li Buldan: 'Adalet Yürüyüşü'ne, Edirne'ye Uzatılırsa Katılırız", Sputnik Türkiye, 26 Haziran 2017.

KRONOLOJİ: 2017'DE HDP	
10 Ocak	HDP TBMM'de gerçekleştirilecek Anayasa değişikliği oylamasını boykot etme kararı aldığını duyurdu.
31 Ocak	HDP Sözcüsü Ayhan Bilgen tutuklandı.
21 Şubat	Hüküm giydiğine dair mahkeme kararı kesinleşen HDP Eş Başkanı Figen Yüksekdağ'ın milletvekilliği düşürüldü.
2 Mart	HDP 16 Nisan Anayasa referandumu kampanyasını Diyarbakır, İstanbul ve İzmir'de yapılan eş zamanlı toplantılarla başlattı.
19 Nisan	HDP 16 Nisan referandumunun iptali için YSK'ya başvurdu
5 Mayıs	Tutuklu bulunan HDP Eş Başkanı Selahattin Demirtaş referandum sonrasında yaptığı açıklamada ilerleyen süreçte ilkesel ittifaklara açık olduklarını duyurdu.
20 Mayıs	HDP 3. Olağanüstü Kongresi'nde Figen Yüksekdağ'ın yerine partinin yeni Eş Başkanı Serpil Kemalbay oldu.
5 Haziran	İçişleri Bakanlığının *Resmi Gazete*'de yayınladığı ilanla HDP Şırnak Milletvekili Faysal Sarıyıldız, HDP Van Milletvekili Fatma Hezer Öztürk ve eski BDP Van Milletvekili Özdal Üçer'in üç ay içerisinde Türkiye'ye dönerek ilgili mercilere müracaat etmedikleri takdirde vatandaşlıklarının düşürüleceği duyuruldu.
3 Temmuz	HDP Eş Genel Başkanı Serpil Kemalbay ve HDP'li vekiller CHP'nin organize ettiği ve Ankara'dan İstanbul'a kadar süren yürüyüşe katıldı.
25 Temmuz	HDP Diyarbakır'da "Vicdan ve Adalet Nöbetleri"ne başladı
17 Eylül	HDP Diyarbakır'da "Adalet, Vicdan ve Demokrasi" mitingi düzenlendi.
26 Ekim	Ankara Milletvekili Sırrı Süreyya Önder, Iğdır Milletvekili Pervin Buldan ve Şanlıurfa Milletvekili Dilek Öcalan düzenledikleri basın toplantısında Abdullah Öcalan ile görüşmek için başvuruda bulundukları Adalet Bakanlığından gerekli izinleri beklediklerini duyurdu.

2017'DE CUMHURBAŞKANLIĞI GÜNDEMİ

2017'de Cumhurbaşkanlığı kurumu adına gerçekleşen en önemli gelişme 2014 yılında Recep Tayyip Erdoğan'ın seçilmesiyle başlayan ve Türkiye'yi yapılarıyla birlikte bağımsızlık, demokrasi ve kalkınma hedefleri doğrultusunda dönüştürmeyi amaçlayan "kurucu Cumhurbaşkanlığı" döneminin[159] halk tarafından 16 Nisan'da onaylanmasıdır. Bir diğer ifadeyle Erdoğan'ın devletin ve yürütme erkinin başı olarak izlediği "aktif ve etkin" Cumhurbaşkanlığı siyaseti, siyasi dönüşümün hükümet sistemine de yansıması zaruretinin diğer bazı partiler ve halk tarafından da görülmesini sağladı. Özellikle 15 Temmuz'da Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın gösterdiği liderlik ve halkın Türkiye darbeler tarihinde ilk defa sokağa çıkıp inisiyatif alarak darbeyi püskürtmesiyle başlayan süreç devletin ve siyasetin hükümet sisteminde ihtiyaç duyduğu dönüşümün gerçekleşmesi ve halkın sandıkta siyasetin yeni merkezinin Cumhurbaşkanlığı olduğunu onaylamasıyla sonuçlandı. Siyasetin merkez aktörü olarak Cumhurbaşkanı Erdoğan ise 2017 yılında Türkiye'yi ilgilendiren her konuya ve soruna müdahil oldu. İç ve dış siyasetten terör ve FETÖ ile mücadeleye kadar her meselede siyaseti belirleyen aktördü.

İÇ POLİTİKA

Türkiye iç siyasetindeki en önemli gelişmelerden biri 16 Nisan referandumu sonrası Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın AK Parti'ye geri dönüşü oldu. Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin halk tarafından kabul edilmesi sonrası partili Cumhurbaşkanlığı önündeki engellerin kalkması Erdoğan'ın AK Parti'ye resmi olarak dönmesini mümkün kıldı. Erdoğan 27 Ağustos 2014 tarihinde cumhurbaşkanı seçilmesi sebebiyle

159. Nebi Miş ve Ali Aslan, "Erdoğan Siyaseti ve Kurucu Cumhurbaşkanlığı Misyonu", *SETA Analiz*, Sayı:109, (Eylül 2014).

ayrıldığı AK Parti'ye 979 gün sonra 2 Mayıs 2017 tarihinde üye olarak geri döndü.[160] Üye olmasının ardından "Yeni Atılım Dönemi: Demokrasi, Değişim, Reform"[161] sloganıyla düzenlenen AK Parti 3. Olağanüstü Kongresi'nde bin 370 delegenin oyuyla AK Parti Genel Başkanlığına tek aday gösterildi ve 998 gün aradan sonra 21 Mayıs tarihinde tekrar AK Parti'nin genel başkanı oldu.[162]

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın AK Parti'nin başına geri dönmesinin ardından tüm Türkiye genelinde ve başta AK Parti MKYK ve MYK'sı olmak üzere il ve ilçe teşkilat ve belediyelerinde değişim başladı. Erdoğan genel başkan olduktan sonraki ilk grup toplantısında partinin içinde bulunduğu durumu "metal yorgunluğu" olarak tanımladı ve parti içerisinde yenilenme ve gençleşme süreci başladı.[163] Bu doğrultuda teşkilatlarda değişim hemen başlarken kamuoyunu asıl meşgul eden konu bazı belediye başkanlarının istifaya çağrılması oldu. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Kadir Topbaş'ın 22 Eylül'deki istifasıyla başlayan bu süreç Düzce Belediye Başkanı Mehmet Keleş'in 2 Ekim, Niğde Belediye Başkanı Faruk Akdoğan'ın 18 Ekim, Bursa Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Altepe'nin 23 Ekim, Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Melih Gökçek'in 28 Ekim ve Balıkesir Büyükşehir Başkanı Ahmet Edip Uğur'un 30 Ekim tarihlerinde görevlerinden istifa etmesiyle sonlandı. Erdoğan istifa süreci hakkında en net açıklamayı AK Parti'nin Afyon'da düzenlediği 26. İstişare ve Değerlendirme Toplantısı'ndaki konuşmasında yaptı:

> Bu benim şahsi tercihim veya partimizin kendi kendine icat ettiği bir yöntem değil. Aslında milletimizin talebidir. Bu yenilenme sürecini, değişim ihtiyacını kendi irademizle gerçekleştirmek mecburiyetindeyiz. Eğer biz bunu kendimiz yapmazsak sandıkta milletimiz yapar. Ona fırsat vermeden bu işi kendimiz çözmemiz gerekir.[164]

Cumhurbaşkanı Erdoğan 2017 yılında ekonomiden sanayiye vergiden eğitime kadar çeşitli politika alanlarında merkezi aktör olma rolüne devam etmiştir. 2017 yılında Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ağırlığını hissettirdiği konuların başında artan işsizlik oranları gelmiştir. Yılın ilk günlerinde yaşanan kur dalgalanmaları ve işsizlik oranlarındaki artış konusunda Erdoğan yaşananların Türkiye'yi dışa bağımlı hale getirmek isteyen dış odakların saldırıları olduğunu ve bunun aşılması için iş dünyasının fedakarlıkta bulunarak risk alması gerektiğini belirterek yatırımları, istihdamı ve üretimi artırma çağrısında bulundu.[165] Erdoğan ayrıca istihdam seferberliği başlatarak TOBB, TÜSİAD, MÜSİAD gibi kuruluşların her üyesinin ek olarak en az bir kişiyi istihdam etmelerini istedi.[166] Erdoğan'ın bu çağrısının ardından yaklaşık olarak 1,5 milyon kişiye yeni istihdam sağ-

160. "Cumhurbaşkanı Erdoğan Yeniden AK Parti'de", *Yeni Şafak*, 2 Mayıs 2017.

161. Nebi Miş, "AK Parti Kongrelerinde Değişim ve Süreklilik", *Türkiye*, 20 Mayıs 2017.

162. "Cumhurbaşkanı Erdoğan Resmen Yeniden AK Parti Genel Başkanı", *Sabah*, 22 Mayıs 2017.

163. "Cumhurbaşkanı Erdoğan AK Parti Grup Toplantısı'nda Konuştu", NTV, 30 Mayıs 2017.

164. "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Çok Önemli Açıklamalar", İHA, 7 Ekim 2017 .

165. "Risk Almadan Bu İş Yürümez", *Yeni Şafak*, 15 Ocak 2017.

166. "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Yeni Bir İstihdam Seferberliği Başlatıyoruz", A Haber, 7 Şubat 2017.

landı.[167] Cumhurbaşkanı Erdoğan ayrıca konuyu yakından takip ettiğini, verilen sözlerin tutulup tutulmadığının valiler aracılığıyla denetlendiğini ve iş dünyasının sorumluluk alarak her yıl bir milyon yeni istihdam sağlaması gerektiğini söyledi.

Geçtiğimiz yıl hükümet tarafından yapılan bazı düzenlemelerin halk nezdinde rahatsızlık yaratması sonucu Cumhurbaşkanı Erdoğan birçok kez inisiyatif alarak memnuniyet açısından ortak bir paydada buluşulmasını sağladı. Erdoğan özellikle MTV zammı, zeytinliklerin kamu yararı içeren projelerde kullanılabilmesi gibi konularda halk nezdinde oluşan olumsuz algının giderilmesi için hükümete çağrıda bulundu ve çağrı sonrası yüzde 40 olması planlanan MTV zammı yüzde 25'e düşerken[168] zeytinlikler konusundaki düzenleme ilgili Meclis komisyonuna geri çekildi.[169]

Öte yandan Erdoğan TEOG'un kaldırılması, müftülere resmi nikah yetkisi verilmesi ve yerli otomobil üretilmesi gibi konularda da gerekli adımların atılmasını sağladı. Erdoğan'ın yaptığı açıklamaların ardından hükümetin yaptığı çalışmalar sonucu TEOG kalktı ve yerine "Eğitim Bölgesi ve Sınavsız Yerleştirme Sistemi" veya kısa adıyla "Liseye Geçiş Sistemi" getirildi.[170] Müftülere resmi nikah yetkisi verilmesi konusu bazı muhalefet partilerinin itirazlarına rağmen Erdoğan'ın değişikliği savunması neticesinde kanunlaştı.[171] Ayrıca Erdoğan son olarak TOBB Genel Kurulunda yaptığı konuşmada yüzde 100 yerli üretim otomobil için 2011 yılından itibaren bir "babayiğit" aradıklarını belirterek bu babayiğitin TOBB camiası içerisinden çıkması çağrısında bulundu.[172] 2 Kasım tarihinde ise "Türkiye'nin Otomobili Ortak Girişim Grubu Tanıtım Toplantısı"nda yerli otomobili üretecek beş firmadan oluşan konsorsiyumu açıkladı. Böylelikle Erdoğan'ın yıllardır Türkiye adına özel önem atfettiği konuyla ilgili ilk somut adım atılmış oldu.

Cumhurbaşkanı Erdoğan aktif ve etkin siyasetini yurt içi ziyaretlerle de sürdürdü. Anadolu'nun otuz dokuz farklı iline toplam elli iki ziyarette bulunan Erdoğan çeşitli programlara, temel atma ve açılış törenlerine katıldı.[173] Bu ziyaretlerin en dikkat çekenleri Mersin'de yapımı tamamlanan ve Türkiye'nin ilk şehir hastanesi olan "Mersin Şehir Hastanesi" açılışı, Çanakkale'de düzenlenen 18 Mart Şehitleri Anma ve Çanakkale Zaferi'nin 102. yılı dolayısıyla düzenlenen anma töreni ve "dünyanın en uzun aralıklı köprüsü" olacak Çanakkale 1915 Köprüsü temel atma töreni ile Muş'ta düzenlenen "Anadolu'nun Fethi Malazgirt 1071 Anma Programı" oldu.

2014'te Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından seleflerinden farklı olarak yetkilerini aktif bir şekilde kullanan ve hükümet toplantılarına katılmaya başlayan Erdo-

167. "Asgari Destek Devam Etsin", *Milliyet*, 16 Kasım 2017.

168. "Yeni MTV Zam Oranı Belli Oldu", *Hürriyet*, 14 Ekim 2017.

169. "Zeytinlik Düzenlemesi Komisyona Çekilecek", *Yeni Şafak*, 8 Haziran 2017.

170. "TEOG Yerine Gelecek Yeni LKS Sınav Sistemi Nasıl Olacak", Haber 7, 24 Kasım 2017.

171. "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Müftülere Nikah Yetkisi Verilmesiyle İlgili Açıklama", A Haber, 13 Ekim 2017.

172. "Erdoğan'dan TOBB'a Yerli Otomobil Çağrısı", *Dünya*, 24 Mayıs 2017.

173. "Yurt İçi Ziyaretler", T.C. Cumhurbaşkanlığı, https://www.tccb.gov.tr/receptayyiperdogan/yurticiziyaretler, (Erişim tarihi: 23 Kasım 2017).

ğan Bakanlar Kurulu toplantılarına başkanlık etmeyi 2017'de de sürdürdü. Son olarak 20 Kasım'da toplanan Bakanlar Kurulu sene içerisinde Cumhurbaşkanı Erdoğan başkanlığında on kez toplandı. Yine Erdoğan'ın kendi isteğiyle seçildiği günden bu yana düzenli olarak Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde gerçekleştirilen ve Türkiye'nin 81 ilinden temsilcilerin geldiği muhtar toplantıları da 2017 yılında devam etti. Bu toplantıların sonuncusu 9 Kasım'da gerçekleştirildi ve Erdoğan muhtarlar ile 41. kez bir araya geldi. Erdoğan 2017 yılı içinde toplam dokuz kez muhtarlarla buluştu. Ayrıca 292 kanun yine Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından onaylanarak yayımlanmak üzere Başbakanlığa gönderildi.[174]

DIŞ POLİTİKA

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 2017 yılında da Türkiye'nin dış politikası ile ilgili hususlardaki etkinliğini sürdürdü. Gerek gerçekleştirilen yurt dışı ziyaretler ve uluslararası toplantılar gerekse bölgesel krizlerde atılan adımlarda öncü rol oynayan Erdoğan –makalenin yazıldığı tarih itibarıyla– sonuncusu 22 Kasım'da Rusya'ya olmak üzere sene içerisinde toplam 21 farklı ülkeye 30 ziyaret gerçekleştirdi.[175]

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 2017'de dış politikada en önemli gündemi Rusya ile ilişkiler oldu. Erdoğan 2017 yılında Rusya'yı dört kez ziyaret ederken Rusya Devlet Başkanı Putin ile toplam yedi kez yüz yüze görüştü. Bu görüşmelerin ana gündem maddelerini ise Suriye ve terörle mücadele, üst düzey iş birliği toplantıları, enerji, ticaret ve S-400 savunma sistemi meseleleri oluşturdu. 2015'te Rus savaş uçağının düşürülmesinin ardından sıkıntılı bir sürece giren ikili ilişkilerin devlet başkanlarının karşılıklı attıkları adımlar sonrası pozitif bir ivme kazandığı görüldü. Erdoğan'ın 13 Kasım'daki Rusya ziyaretinde Putin'in yaptığı "Türkiye ile ilişkilerimiz kriz öncesine döndü" açıklaması ile bu olumlu atmosfer ortaya koyulmuş oldu.[176]

Erdoğan'ın gerek başbakanlığı gerekse cumhurbaşkanlığı döneminde özel önem atfettiği Afrika ile ilişkiler 2017 yılında da gelişmeye devam etti. 22-25 Ocak tarihlerinde çıktığı Doğu Afrika seyahatinde sırasıyla Tanzanya, Mozambik ve Madagaskar'ı ziyaret eden Erdoğan çeşitli anlaşmalar ve iş birliği protokolü imzaladı.[177] Erdoğan ayrıca bu ziyaretlerle birlikte –makalenin yazıldığı tarih itibarıyla– toplamda 23 Afrika ülkesine 39 ziyarette bulunarak Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bunu gerçekleştiren ilk lider oldu.[178]

Suriye krizi ile başlayan ve 15 Temmuz sonrası devam eden AB ile gergin ilişkiler Türkiye'deki referandum sürecinde artarak sürdü. Almanya basınında Erdoğan kar-

174. "Basın Açıklamaları", T.C. Cumhurbaşkanlığı, https://www.tccb.gov.tr/faaliyetler/basinaciklamalari/, (Erişim tarihi: 23 Kasım 2017).

175. "Yurt Dışı Ziyaretler", T.C. Cumhurbaşkanlığı, https://www.tccb.gov.tr/receptayyiperdogan/yurtdisiziyaretler, (Erişim tarihi: 23 Kasım 2017).

176. "Putin: Türkiye ile İlişkilerimiz Kriz Öncesine Döndü", Euronews, 13 Kasım 2017.

177. "Yurt Dışı Ziyaretler".

178. "Afrika'da 23 Ülkeyi Ziyaret Eden İlk Lider Cumhurbaşkanı Erdoğan", *Yeni Şafak*, 28 Ocak 2017.

şıtı haberlerin çıkması, bu ülkenin PKK ve FETÖ mensubu teröristlere ev sahipliği yapması ve Türkiye'deki bazı uygulamaların anti demokratik ilan edilmesi gerginliği artıran olaylar olarak ön plana çıktı. Bu noktada Cumhurbaşkanı Erdoğan özellikle referandum sürecinde AK Parti'li siyasetçi ve bakanların Almanya'daki "evet" toplantılarına yasak koyulmasını yoğun şekilde eleştirirken en sert açıklamasını 6 Mart'ta katıldığı bir etkinlikte yaptı:

> İstersem yarın gelirim. Kapıdan sokmadığınız veya konuşturmadığınız zaman dünyayı ayağa kaldırırım. Uluslararası toplantılarda dile getirip bunları dünyaya rezil rüsva edeceğiz.[179]

Yine referandum sürecinde Hollanda hükümeti ülkede gerçekleşecek genel seçim öncesi propaganda olarak Erdoğan ve Türkiye karşıtlığını kullandı. Bu doğrultuda Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun uçağına Hollanda'ya iniş izni verilmezken çeşitli programlara katılmak amacıyla Hollanda'ya giden Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Betül Sayan Kaya "istenmeyen kişi" ilan edilerek ve kendisinin Türk konsolosluğuna giriş izni verilmeyerek diplomatik kriz yaratıldı.[180] Yaşanan bu kriz üzerine Hollanda'da sokağa dökülen ve protestolara başlayan Türklere güvenlik güçleri tarafından saldırıldı ve orantısız güç kullanıldı. Bu gelişmeler üzerine Cumhurbaşkanı Erdoğan Hollanda ve diğer Avrupa ülkelerini sert bir biçimde eleştirerek "Nazi kalıntısı" ve "faşist" olarak nitelendirdi.[181]

İsviçre'de de PKK yandaşları tarafından düzenlenen "hayır" mitinginde Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı başına silah dayanmış bir şekilde resmeden ve "Erdoğan'ı öldürün" yazan bir pankartın açılması kriz yarattı.[182] Cumhurbaşkanı Erdoğan bu skandal hususunda Avrupa ülkelerini sert bir şekilde eleştirdi:

> İsviçre devleti kimse müdahale edemesin rahatça kinlerini kussunlar diye bunları polisleriyle koruyor, Hollanda, Almanya, Belçika öyle. Nerede kaldı sizin demokrasiniz? Hani insan haklarınız? Bir devletin cumhurbaşkanını gözünüzün önünde açıkça ölümle tehdit edecekler, siz de onlara destek vereceksiniz. Yazıklar olsun size. Bunun adı özgürlük, demokrasi değil, bunun adı düşmanlıktır, husumettir, terör örgütüne alenen yardakçılık yapmaktır.[183]

2017 yılında AB ve diğer Avrupa kurumları ile ilişkileri geren diğer gelişmeler ise AGİT tarafından hazırlanan referandum raporu ve Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi (AKPM) tarafından alınan "Türkiye'yi siyasi denetime alma raporu"nun onay kararı oldu. Cumhurbaşkanı Erdoğan AGİT'in raporuna sert tepki gösterdi ve AB'nin verdiği sözleri tutmadığını ve gerekirse AB üyeliği için referandum düzenle-

179. "Cumhurbaşkanı Erdoğan: İstersem Yarın Gelir Dünyayı Ayağa Kaldırırım", Anadolu Ajansı, 5 Mart 2017.

180. Burhanettin Duran, "Hollanda ile Kriz ve Avrupa'nın Geleceği?", *Sabah*, 14 Mart 2017.

181. "Bunlar Nazi Kalıntısı Faşist", *Sabah*, 12 Mart 2017.

182. "İsviçre, Erdoğan'ın Başına Silah Dayattırdı!", *Yeni Şafak*, 25 Mart 2017.

183. "Erdoğan: Pankartta Silahı Dayasan Ne Yazar?", Aljazeera Turk, 27 Mart 2017.

nebileceğini söyledi.[184] AKPM'nin kararını da siyasi olarak nitelendiren ve tanımadıklarını belirten Erdoğan AB referandumu mesajını tekrarladı.[185]

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın dış politikada aktif siyaset yürüttüğü bir diğer konu Katar krizi oldu. Başını Suudi Arabistan'ın çektiği bazı Arap ülkelerinin Katar'a karşı teröre destek ve İran'la iş birliği suçlamaları sebebiyle ambargo uygulama kararı alması ve on üç maddelik talepler listesi iletmesiyle başlayan krizde Cumhurbaşkanı Erdoğan aktif bir diplomasi izledi ve tarafları defaatle sükunete çağırdı. Medyada yer alan birçok karşıt yorum ve analize rağmen Erdoğan uzun yıllardır yakın iş birliği içerisinde olunan Katar'a destek mesajları verdi ve Türkiye olarak ambargoya karşı Katar'a gıda yardımında bulunuldu. Erdoğan ise krizin çözümü adına iki kez Körfez turuna çıktı ve Katar, Kuveyt ve Suudi Arabistan'ı ziyaret etti.[186] Erdoğan ayrıca son ziyaretinde Katar'da bulunan TSK üssünü ziyaret ederek Katar'ın yanında oldukları mesajını yineledi.[187]

Cumhurbaşkanı Erdoğan Temmuz ayında ortaya çıkan Mescid-i Aksa krizinde de inisiyatif üstlenerek uluslararası toplumu harekete geçmeye çağırdı.[188] İsrail devletinin Harem-i Şerif'te yaptıklarını zulüm olarak nitelendiren ve tüm Müslümanlara Kudüs'ü ziyaret etme çağrısında bulunan Erdoğan Müslümanların Mekke ve Medine'ye sahip çıktığı gibi Kudüs'e de sahip çıkması gerektiğini belirtti.[189] Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu çağrısı ve açıklamaları dünya basınında büyük yankı uyandırırken uluslararası kamuoyunda konuyla ilgili farkındalık yarattı ve yine kendisinin yürüttüğü telefon diplomasisiyle sorunun çözümü hızlandı.[190]

Cumhurbaşkanı Erdoğan Myanmar'daki Arakan Müslümanlarının maruz kaldığı soykırıma da büyük tepki göstererek uluslararası kamuoyunda farkındalığın artmasını sağladı. Birleşmiş Milletler'e (BM) çağrıda bulunan Erdoğan krizin daha fazla derinleşmeden durdurulması için BM'nin acil müdahale etmesi ve uluslararası toplumun harekete geçmesi gerektiğini ifade etti.[191] Myanmar Lideri San Suu Çii ile telefon görüşmesi de yapan Erdoğan Türkiye'nin TİKA vasıtasıyla bölgeye ilk yardım elini uzatan ülke olmasını sağladı.[192] Ayrıca Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın eşi Emine Erdoğan da Myanmar'daki soykırımdan kaçıp Bangladeş'e sığınan Müslümanların kamplarını ziyaret ederek yaşananlara dikkat çekti.[193] Uluslararası toplumun dikkatinin soykırıma çekilmesinde büyük rol oynayan Cumhurbaşkanı Erdoğan gerek ABD

184. "Erdoğan'dan AGİT'e: Haddiniz Bilin, Siyasi İçerikli Raporları Görmeyiz", *HaberTürk*, 17 Mart 2017.

185. "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Karar Tamamen Siyasi, Tanımıyoruz", TGRT Haber, 25 Nisan 2017.

186. "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Katar Krizi için Körfez Turu", NTV, 10 Temmuz 2017.

187. "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Katar'daki Askeri Üssü Ziyaret Etti", *Milliyet*, 15 Kasım 2017.

188. "Erdoğan'dan Flaş Mescid-i Aksa Açıklaması: Uluslararası Toplumu Harekete Geçmeye Çağırıyorum", *Hürriyet*, 22 Temmuz 2017.

189. "Erdoğan'dan Müslümanlara Çağrı", *Türkiye*, 25 Temmuz 2017.

190. "Mescid-i Aksa Zaferi", *Takvim*, 28 Temmuz 2017.

191. "Erdoğan'dan BM'ye Çağrı: Arakan'daki Zulüm Durdurulsun", *Yeni Şafak*, 30 Ağustos 2017.

192. "Myanmar'dan TİKA'ya Arakanlı Müslümanlar için Yarım İzni Çıktı", *Güneş*, 5 Eylül 2017.

193. "Emine Erdoğan Bangladeş'te", TRT Haber, 7 Eylül 2017.

gerekse diğer ülkelerin bölgede yaşananların ciddiyetini kavramasını ve uluslararası kamuoyunda "etnik temizlik" olarak nitelendirilmesini sağladı.[194]

2017 yılında Türkiye'nin dış politikadaki gündemini meşgul eden bir diğer önemli gelişme Kuzey Irak'taki bağımsızlık referandumu oldu. Cumhurbaşkanı Erdoğan IKBY Başkanı Mesut Barzani'nin yanlış yaptığını ve uluslararası toplum ve komşu ülkelerle görüşmeden böyle bir karar almasının yanlış olduğunu belirtti. Ayrıca Erdoğan Kuzey Irak yönetiminin pişman olacağını belirtirken bu adımın Irak'ın bütünlüğüne zarar vereceğini ve bölgedeki parçalanmaları teşvik edeceğini söyledi.[195] Öte yandan IKBY'nin geri adım atmaması üzerine diplomatik adımlarını artıran Erdoğan Irak ve İran yetkilileri ile görüşmeler gerçekleştirdi.[196] Cumhurbaşkanı Erdoğan referandumun yapılmasının ardından "Yok hükmündedir, kabul etmiyoruz" açıklamasını yaptı ve petrol hatları ve gümrük kapılarının kapanması ve sınır ötesi operasyonlarla yaptırım ihtimalinin gündeme gelebileceğini ifade etti.[197]

Cumhurbaşkanı Erdoğan, 2017 yılında Türk dış politikasındaki aktifliğini çeşitli uluslararası organizasyonlara katılarak da sürdürdü ve Türkiye'nin ilgili konulara bakışını ve pozisyonunu yaptığı konuşmalarla açıkladı. Ayrıca bu etkinliklerde yabancı devlet başkanları ve yetkilileriyle de görüşen Cumhurbaşkanı Erdoğan yoğun bir diplomasi trafiğinin baş aktörü oldu. Erdoğan'ın katıldığı bu programlar arasında en dikkat çekenleri Çin tarafından düzenlenen ve modern İpek Yolu olarak adlandırılan güzergahtaki devlet ve hükümet başkanlarının katıldığı "Uluslararası İşbirliği için Kuşak ve Yol Forumu", Belçika'da düzenlenen NATO Devlet ve Hükümet Başkanları Toplantısı, Almanya'da düzenlenen G20 Liderler Zirvesi ve BM 72. Genel Kurulu oldu.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu organizasyonlar dışında oldukça ses getiren bir diğer ziyareti ise Sırbistan'ın Sancak Bölgesindeki Novi Pazar'a gerçekleşti. Boşnak Müslümanların oldukça yoğun yaşadığı bölgede diğer şehir ve hatta Balkan ülkelerinden gelen vatandaşlardan oluşan kalabalık bir kitle tarafından büyük bir sevgiyle karşılanan Erdoğan burada bir konuşma yaptı ve çeşitli etkinliklere katıldı.[198] Ayrıca Erdoğan 20 Ekim'de İstanbul'da düzenlenen "D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü 9. Zirvesi" ile dönem başkanlığını devraldı.[199]

TERÖRLE MÜCADELE

Türkiye'nin başta FETÖ ve PKK/PYD olmak üzere tüm terör örgütleriyle mücadelesi geride bıraktığımız yıl içerisinde de devam etti. Yürütülen bu mücadeleye siyasi olarak liderlik yapan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'dı. Erdoğan, FETÖ ile

194. "ABD Arakan için 'Etnik Temizlik' Dedi", *Yeni* Şafak, 22 Kasım 2017.

195. "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Kuzey Irak Yerel Yönetimine: Pişman Olacaksınız", *Akşam*, 5 Temmuz 2017.

196. "Son Dakika: Cumhurbaşkanı Erdoğan, Irak Başbakanı İbadi ile Görüştü", *Milliyet*, 18 Eylül 2017.

197. "Erdoğan: Bir Gece Ansızın Gelebiliriz", *Haber*Türk, 26 Eylül 2017.

198. "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Novi Pazar'da Halkla Buluştu", Haber 7, 11 Ekim 2017.

199. "Türkiye İkinci Kez D-8 Dönem Başkanlığını Üstlenecek", A Haber, 18 Ekim 2017.

mücadelede gerek yurt içi gerekse yurt dışında yaptığı konuşmalarda kararlılık mesajları verdi ve tüm devletleri FETÖ tehlikesi hakkında uyardı. PKK/PYD ve Suriye konusunda ise yaptığı açıklamalar, görüşmeler ve özellikle "Bir gece ansızın gelebiliriz" mesajı öne çıktı.

Geçtiğimiz yıl içerisinde FETÖ ile mücadelede atılan en dikkat çekici adımlar yine OHAL ve KHK'lar oldu. Bir yandan FETÖ'cülerin ülke genelindeki davalarda yargılaması başlarken diğer yandan devlet kurum ve kuruluşlarına gizlenmiş FETÖ militanlarıyla mücadelenin etkin yürütülebilmesi adına OHAL 17 Ekim'de beşinci kez uzatıldı.[200] Yine bu doğrultuda Erdoğan başkanlığında bir araya gelen Bakanlar Kurulu kararıyla 23 Kasım itibarıyla on altı KHK yayımlandı. Ayrıca Milli Güvenlik Kurulu Cumhurbaşkanı başkanlığında sonuncusu 16 Ekim'de olmak üzere yedi kez toplandı.

FETÖ ile mücadelede dikkat çeken diğer bir gelişme ise ABD ile ilişkilerde yaşanan kriz oldu. FETÖ lideri Fetullah Gülen'in iadesi konusunda yaşanan sıkıntıları açıklayan Cumhurbaşkanı Erdoğan ABD'nin yanlış yaptığını ve teröristleri koruduğunu birçok kez dile getirdi. Erdoğan ABD Başkanı Donald Trump ile yaptığı görüşmede FETÖ soruşturması sebebiyle tutuklanan Papaz Craig Brunson'un iade edilmesi isteğinin geldiğini belirterek 28 Eylül'de gerçekleşen Polis Akademisi Mezuniyet Töreni'nde yaptığı konuşmada şu sözleri sarf etti:

> …Amerika onlara 400 dönüm arazi tahsis etmiş. Amerika'nın bir sesi çıkıyor mu? Çıkmıyor. Defaatle görüşmemize rağmen, 85 koli dosyayı bunlara göndermemize rağmen ses çıkıyor mu? Çıkmıyor. Burada ne demek istediğimi anlıyor musunuz? Birileri bizi bir yerlerden bölmeye, parçalamaya çalışıyor. Fakat bu milleti ve ülkeyi bölemeyecekler, parçalayamayacaklar... Bizden papaz istiyorlar, sizde de bir papaz var. Verin yargılayalım.[201]

Ayrıca Erdoğan ABD Başkonsolosluğunda çalışan Metin Topuz'un FETÖ soruşturması kapsamında tutuklanmasının ardından ABD'nin vizeleri dondurma kararına da mütekabiliyet esasına göre cevap verildiğini açıklayarak, Türkiye'nin FETÖ ile mücadelede kararlılığını tekrar vurguladı.[202]

Cumhurbaşkanı Erdoğan ayrıca yıl içerisinde yaptığı birçok konuşmada FETÖ ile mücadele hakkında açıklamalar yaptı ve ilgili birçok konuya dikkat çekti. Erdoğan'ın özellikle 18 Ocak'ta yaptığı konuşmada o dönemde gündemi meşgul eden FETÖ itirafçıları hakkındaki açıklaması dikkat çekti:

> Şu anda içeride olanlardan çok iyi tanıdıklarım var. İtirafçı namıyla ortaya çıkıyorlar. Bunlar doğru konuşmuyor, bunu açık söylüyorum. İtirafçı diye ortaya çıkarken bunlar gayet iyi aldatmacayı oynuyorlar.[203]

200. "Son Dakika: OHAL 3 Ay Daha Uzatıldı", *Sabah*, 17 Ekim 2017.

201. "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bizden Bir Papaz İstiyorlar, Sizde de Bir Papaz Var", *Sabah*, 28 Eylül 2017.

202. "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan ABD ile Vize Krizine İlişkin İlk Açıklama", NTV, 9 Ekim 2017.

203. "Cumhurbaşkanı Erdoğan: İtirafçılar Doğruyu Söylemiyor", *Star*, 18 Ocak 2017.

Yine 2017-2018 Adli Yılı açılışında yargı mensuplarına seslenen Erdoğan ülkeyi ele geçirmeye çalışan çetelerin hedef aldığı kurumların başında yargının geldiğini ve bu çetelerle mücadeleye başta hakim ve savcılar olmak üzere tüm yargı mensuplarının öncülük etmesi gerektiğini belirtti.[204]

FETÖ ile mücadelede en güçlü mesaj ise 15 Temmuz 2017'deki anma programlarında verildi. Türkiye'nin her yerinde düzenlenen programlarda milyonlarca vatandaş sokaklarda demokrasi nöbeti tuttu ve FETÖ'yü lanetledi. Cumhurbaşkanı Erdoğan ise 15 Temmuz günü sırasıyla Meclis özel oturumuna 15 Temmuz Şehitler Köprüsü'ndeki anma törenine, Mecliste sona eren "Milli Birlik Yürüyüşü"ne ve son olarak Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'ndeki demokrasi nöbetine katıldı. Her programda halka seslenen ve programını Millet Camii'nde vatandaşlarla beraber sabah namazı kıldıktan sonra Beştepe'deki 15 Temmuz Şehitler Anıtı'nı açarak tamamlayan Erdoğan yaptığı konuşmalarda 15 Temmuz'da halkın gösterdiği kahramanlığı anlattı ve FETÖ'yle mücadeleyi örgütün tamamen biteceği ana kadar herkesin tüm gücüyle sürdüreceğini belirtti.

2017'de terörle mücadelede öne çıkan bir diğer mesele ise PKK ve Suriye kolu PYD oldu. 2016 yazında Suriye'nin kuzeyinde Türkiye sınırında kurulmaya çalışılan terör koridorunu engellemeye ve DEAŞ'a[205] yönelik başlatılan Fırat Kalkanı Harekatı Suriye şehri El Bab'ın teröristlerden temizlenmesiyle sona erdi. Cumhurbaşkanı Erdoğan bu harekatın sadece bir başlangıç olduğunu, operasyona nokta değil virgül koyduklarını belirterek devamının geleceği mesajını verdi.[206] Irak ve Suriye'nin kuzeyindeki terör kamplarına ve teröristlere karşı başlatılan mücadeleyi "Bir gece ansızın gelebiliriz" şeklinde sloganlaştırdı.[207] Cumhurbaşkanı Erdoğan Türk askeri ve TSK destekli Özgür Suriye Ordusu'nun İdlib'e girmesinin ardından bu sözlerini hatırlattı ve terörle mücadelenin aynı kararlılıkla devam edeceğini belirtti. [208]

CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİ VE REFERANDUM

15 Temmuz darbe girişimi devlete yönelik artan saldırılar ve Türkiye'nin bekasına ilişkin oluşan tehditler hakkında farkındalığı artırdı. Söz konusu tehditler ve uzun dönemdir devlet içerisinde yerleşerek belli bir alan kazanmış yapıların temizlenmesi ihtiyacı devletin yeniden yapılandırılması gerekliliğinin AK Parti dışındaki bazı kesimler tarafınca da anlaşılmasını sağladı.[209] Bu doğrultuda MHP Genel Başkanı

204. "Adli Yıl Mesajında FETÖ Uyarısı", *Yeni Şafak*, 5 Eylül 2017.

205. Fahrettin Altun, "Sistem Değişikliği Terörün Panzehiri Olacak", *Sabah*, 18 Ocak 2017.

206. "Erdoğan: Fırat Kalkanı Harekatının Devamı Gelecek", TGRT Haber, 3 Nisan 2017.

207. "'Bir Gece Ansızın Gelebiliriz'", *Yeni Şafak*, 29 Nisan 2017.

208. "Bir Gece Ansızın Geldik", *Takvim*, 14 Ekim 2017.

209. Nebi Miş ve Burhanettin Duran "Türkiye'de Siyasal Sistemin Dönüşümü ve Cumhurbaşkanlığı Sistemi", *Türkiye'de Siyasal Sistemin Dönüşümü ve Cumhurbaşkanlığı Sistemi,* ed. Nebi Miş ve Burhanettin Duran, (SETA Yayınları, İstanbul: 2017), ss. 40-41.

Devlet Bahçeli'nin Ekim 2016'da attığı adım AK Parti'nin uzun dönemdir çözmek istediği fakat muhalefetin uzlaşmaz tavrı sebebiyle ertelemek zorunda kaldığı siyasal sistem dönüşümünü tekrar gündeme getirdi. Böylelikle Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın belediye başkanlığı döneminden beri savunduğu ve AK Parti'nin 2005'ten itibaren gündeme getirdiği siyasal sistemde dönüşümün önü açılmış oldu. AK Parti ve MHP arasında gerçekleşen görüşmelerin ardından "Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi" temelli Anayasa değişiklik paketi hazırlandı ve 16 Nisan'da halkoyuna sunuldu. Sandıkta halk yüzde 51,41 oranıyla yeni sistemi onayladı ve Türkiye'de elli yıla yakın bir süredir tartışılan fakat çözüm bulunamayan hükümet sistemi sorunu nihayete erdi.

2017 yılının siyasi olarak en önemli gündem maddesi olan Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemini savunan ve 16 Nisan referandum kampanyasında "evet" tarafına liderlik eden en önemli aktör Cumhurbaşkanı Erdoğan oldu. Katıldığı programlar, mitingler ve açılışlarda Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin neden gerekli olduğunu ve önerilen sistemin Türkiye'ye sağlayacağı avantajları anlatan Erdoğan otuz dört farklı ilde halka seslendi.[210] Öte yandan Erdoğan'ın yaptığı bu konuşmalarda dikkat çektiği esas nokta ülke ve millet olarak koyulan hedeflere ulaşılması için güçlü ve etkin bir yönetim sisteminin gerekliliği ve tartışılan meselenin Cumhuriyet, rejim, demokrasi veya özgürlük değil asırlardır devam eden beka ve güçlü devlet meselesi olduğu idi.[211]

Cumhurbaşkanı Erdoğan 16 Nisan'da sandıktan "evet" çıkmasının ardından yaptığı ilk açıklamada sonucu "sivil siyaset devrimi" olarak adlandırdı ve Türkiye tarihinde ilk defa sivil siyaset ve halk iradesiyle yönetim sisteminin değiştiğine dikkat çekti.[212] Erdoğan sistem değişikliğini destekleyen AK Parti, MHP ve BBP Genel Başkanlarını arayarak teşekkür etti. Ayrıca 17 Nisan'da Turgut Özal, Adnan Menderes ve Necmettin Erbakan'ın kabirlerini ziyaret etti.[213]

Sonuç olarak 2017 Türkiye gündemi açısından kritik gelişmelerin yaşandığı bir yıl olarak geride kalırken Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan gerek iç ve dış siyasette gösterdiği etkin ve aktif siyaset gerekse FETÖ ve terörle mücadelede sergilediği kararlılıkla yine siyasetin merkezinde yer aldı. Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin halk tarafından onaylanması ile birlikte 2014'ten itibaren fiili açıdan siyasetin yeni odak makamı haline gelen Cumhurbaşkanlığı resmi olarak da yeni siyasi merkeze dönüştü.[214] Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın AK Parti'nin başına geri dönmesiyle birlikte 2019'da bütünüyle geçilecek yeni sistemde ilk adım atıldı.

210. "Yurt İçi Ziyaretler".

211. "Cumhurbaşkanı Erdoğan SETA'nın Düzenlediği Sempozyumda Konuştu", *Sabah*, 11 Şubat 2017.

212. "Sivil Siyaset Devrimi", *Yeni Şafak*, 17 Nisan 2017.

213. "Erdoğan'dan Özal, Menderes ve Erbakan'ın Kabirlerine Ziyaret", Anadolu Ajansı, 17 Nisan 2017.

214. Mehmet Zahid Sobacı, "'Evet' Sonrası Devletin Yeniden Yapılandırılması", *Sabah*, 22 Nisan 2017.

KRONOLOJİ: 2017'DE CUMHURBAŞKANLIĞI	
22-25 Ocak	Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 2017 yılındaki ilk yurt dışı gezisine Tanzanya, Mozambik ve Madagaskar'ı kapsayan Doğu Afrika ziyaretiyle çıktı.
11 Şubat	Cumhurbaşkanı Erdoğan, SETA'nın düzenlediği Cumhurbaşkanlığı Sistemi Sempozyumu'na katıldı ve yaptığı konuşmada yeni sistemin "Türkiye'nin ve Türk milletinin asırlardır devam eden beka sorununun en doğru çözüm yoludur" dedi.
16 Nisan	Referandumda Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi yüzde 51,41 oranla kabul edildi. Cumhurbaşkanı Erdoğan sonuçları "sivil siyaset devrimi" olarak nitelendirdi.
2 Mayıs	Cumhurbaşkanı Erdoğan 979 gün sonra AK Parti'ye geri döndü.
12 Mayıs	Cumhurbaşkanı Erdoğan Uluslararası İşbirliği için Kuşak ve Yol Forumu'na katılmak üzere Çin'e gitti.
15 Mayıs	Cumhurbaşkanı Erdoğan yeni ABD başkanı Donald Trump ile görüşmek üzere ABD'ye gitti.
21 Mayıs	Cumhurbaşkanı Erdoğan 998 gün aradan sonra tekrar AK Parti Genel Başkanı seçildi.
30 Mayıs	Cumhurbaşkanı Erdoğan AK Parti'nin başına döndükten sonra katıldığı ilk AK Parti Meclis grup toplantısında teşkilatlara ilişkin "metal yorgunluğu" tespitinde bulundu ve parti içerisinde yenilenme başladı.
15 Temmuz	Cumhurbaşkanı Erdoğan İstanbul ve Ankara'da 15 Temmuz Şehitleri Anma programlarına katıldı.
23 Temmuz	Cumhurbaşkanı Erdoğan Katar krizinin çözümü için Suudi Arabistan, Kuveyt ve Katar'ı kapsayan Körfez ziyaretine çıktı.
5 Eylül	Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın girişimleri sonucu Türkiye'nin ilk yabancı ülke olarak TİKA vasıtasıyla Myanmar'da soykırıma maruz kalan Arakan Müslümanlarına yardım etmesine izin çıktı.
25 Eylül	Cumhurbaşkanı Erdoğan yaptığı konuşmada Kuzey Irak ve Suriye'nin kuzeyinde bir devlet kurulmasına izin vermeyeceklerini belirterek "Bir gece ansızın gelebiliriz" mesajı verdi.
17 Ekim	OHAL beşinci kez uzatıldı.
20 Ekim	D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü dönem başkanlığı Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından İstanbul'daki zirvede devralındı.
13 Kasım	Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Rusya gezisinde Devlet Başkanı Putin, Türkiye ile ilişkilerin uçak krizi öncesindeki seviyeye geri döndüğünü açıkladı.

CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİ

Siyasal sistemde dönüşüm tartışmaları 2017 yılında da siyasetin gündemini oluşturdu. Bununla birlikte 2017'yi farklı kılan husus bu tartışmaların nihayete erdirilmesi ve 16 Nisan 2017 tarihinde gerçekleştirilen referandumda milletin verdiği yüzde 51,4 "evet" oyu ile Türkiye'de parlamenter sistemden Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçilmesidir. Böylece 2007 yılında cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin kabulüyle aslında anayasal olarak değişen ve adı konulmamış bir şekilde yarı başkanlığa benzeyen sistem nihai şekline kavuşmuştur. Dolayısıyla Türkiye'de birçok siyasi liderin yaklaşık kırk yıldır dile getirdiği dönüşüm gerekliliği AK Parti tarafından gerçekleştirilmiş ve Türkiye'de siyasal sistemin işleyişinde önemli değişimler gündeme gelmiştir. Çünkü Türkiye'de parlamenter sistemden Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş parlamenter sistem çerçevesinde kurgulanan devlet-toplum, siyasetçi-vatandaş ve seçilmiş-bürokrat ilişkisinin toplum, vatandaş ve seçilmişler lehine yeniden dizayn edilmesi olarak yorumlanmaktadır.

CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİNİN TBMM SÜRECİ

2016 yılı içerisinde siyasal sistemde dönüşüm tartışmalarının yeniden siyasetin gündemine oturmasında 15 Temmuz darbe girişimi bir kırılma noktası oldu. MHP lideri Devlet Bahçeli 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında AK Parti'ye terörle mücadelede verdiği desteğin ötesine geçerek Anayasa değişikliğine yönelik olumsuz tutumunu değiştirdi. Bahçeli Anayasa'nın ilk dört maddesini değiştirmeyen ve üniter yapıyı bozmayan bir değişiklik önerisi için müzakereye hazır olduğunu söyleyerek siyasal sistemde dönüşüm açısından yeni bir süreci de başlattı.[215]

MHP'nin bu hamlesi üzerine AK Parti hazırladığı Anayasa değişiklik teklifini müzakere için 15 Kasım 2016'da MHP'ye sundu ve siyasal sistemin dönüştürülmesini içeren teklif 10 Aralık 2016'da ortak basın toplantısı ile kamuoyuna açıklandı.

215. "Bahçeli'den Başkanlık Sistemi Çıkışı", NTV, 11 Ekim 2016.

AK Parti-MHP uzlaşısı ile hazırlanan Anayasa değişikliği teklifi AK Parti'li milletvekillerinin imzasıyla 10 Aralık 2016'da TBMM'ye sunuldu. İlk olarak Anayasa Komisyonunda görüşülen yirmi bir maddelik teklif Komisyonda yapılan değişikliklerle birlikte kabul edilerek on sekiz madde halinde TBMM Genel Kuruluna gönderildi.

Hukuki sürece uygun olarak Anayasa değişikliği teklifi Genel Kurulda iki tur görüşüldü. İlk turda teklifin tümü ve maddeleri üzerinde siyasi partiler ile hükümet adına konuşmalar yapıldı ve değişiklik önergeleri ele alındı. İkinci görüşmede sadece maddeler üzerinde verilmiş değişiklik önergeleri görüşüldü. Anayasa değişikliği görüşmelerinin ilk turu 9 Ocak 2017 tarihinde başladı ve aralıksız yedi gün devam etti. İkinci tur görüşmeleri ise 18 Ocak 2017 tarihinde başlarken üç gün sürdü. Sonuç olarak Anayasa değişiklik teklifi tümü üzerinde yapılan oylama neticesinde 339 oyla kabul edilerek yasalaştı. TBMM Genel Kurulunda yapılan ikinci turda anayasa değişikliği teklifindeki maddelerin aldıkları kabul ve ret oyları aşağıdaki Tablo 1'de gösterilmektedir.

TABLO 1. ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİ MADDELERİ VE OY DAĞILIMI

Anayasa Değişikliği Maddesi	*Kullanılan Oy Sayısı*	OY DAĞILIMI				
		Kabul	*Ret*	*Çekimser*	*Boş*	*Geçersiz*
1. Madde	486	345	140	-	1	-
2. Madde	485	342	139	-	4	-
3. Madde	485	342	137	-	3	3
4. Madde	486	342	138	1	4	1
5. Madde	486	342	140	-	4	-
6. Madde	485	342	138	-	3	2
7. Madde	484	340	136	1	4	3
8. Madde	483	339	138	1	2	3
9. Madde	482	341	137	-	4	1
10. Madde	481	340	136	-	3	2
11. Madde	481	342	135	1	3	-
12. Madde	484	342	138	-	2	2
13. Madde	484	343	136	-	3	2
14. Madde	486	342	139	-	3	3
15. Madde	486	342	141	-	2	1
16. Madde	486	342	141	-	2	1
17. Madde	485	341	139	-	2	3
18. Madde	488	343	142		2	1

Siyasal sistemde dönüşümü öngören Anayasa değişikliği teklifi görüşmeleri TBMM Genel Kurulunda sert tartışmalara, yumruklu kavgalara ve ilginç protestolara sahne oldu. Meclisteki görüşmelere öncelikle açık oy tartışması damga vurdu. Anayasa değişikliği teklifinin maddelerine geçilmesine ilişkin oylama sırasında CHP'liler AK Parti milletvekillerinin "gizli oy" kuralına uymadığını iddia etti ve AK Parti'li milletvekilleri ile tartışmaya girdi. Açık oy tartışmasında CHP, AK Parti'li milletvekillerinin neredeyse tamamının oy kabinlerine girmeden oy kullandıklarını öne sürerek Meclis Divanı'ndan tedbir alınmasını talep ederken AK Parti, CHP milletvekillerinin bazılarının görüşmeleri kameraya alıp canlı yayın yaptıklarına dikkat çekerek gizliliğin asıl bu şekilde ihlal edildiğini savundu.[216] Sonraki süreçte açık oy tartışması büyüdü ve CHP Anayasa değişikliğinin ikinci tur görüşmelerinde de AK Parti milletvekillerinin açık oy kullanması durumunda meseleyi Anayasa Mahkemesine taşıyacağını duyurdu.[217] AK Parti ise önemli olanın oyunu gizli kullanmak isteyen milletvekiline bu şartların sağlanması olduğunu, her milletvekilinin kabine girip oy kullanma mecburiyetinin olmadığını, isteyen milletvekilinin pulları gösterebileceğini ve bu meselenin Anayasa Mahkemesinin işi olmadığını ifade etti.[218]

Açık oy tartışmalarının yanı sıra Anayasa değişikliği maddelerinin oylanması sırasında Mecliste ciddi kavgalar ve farklı eylemler de görüldü. Örneğin CHP milletvekillerinin Anayasa değişikliği görüşmelerini Meclis kürsüsünü çembere alarak protesto etmesi üzerine çıkan kavgada bazı milletvekilleri yaralandı.[219] Milletvekili Aylin Nazlıaka'nın Anayasa değişikliği görüşmelerini protesto etmek için Meclis kürsüsüne gelerek kendini kürsüye kelepçelemesi üzerine kadın milletvekilleri arasında arbede yaşandı.[220] Yine CHP milletvekilleri ikinci tur görüşmeler sırasında bir dakika ayakta durma eylemi yaparak teklifi protesto etti.[221]

Yüksek gerilim eşliğinde TBMM Genel Kurulunda yapılan görüşmeler sonucunda Anayasa değişiklik teklifi, AK Parti ve MHP'li milletvekillerinin oyları ile 26 Ocak 2017 tarihinde kabul edildi. 330'un üzerinde oyla Meclisten geçen 6771 sayılı Anayasa Değişiklik Kanunu hukuki süreç gereği referanduma sunulması için Cumhurbaşkanı'nın onayına gönderildi. Cumhurbaşkanı Erdoğan ise 10 Şubat'ta, referanduma sunulmak üzere 6771 sayılı Kanun'u onayladı. Referandumun bu Kanun'un *Resmi Gazete*'de yayımlanmasını takip eden 60 günden sonraki ilk pazar günü yapılması gerekmekteydi. Bu doğrultuda YSK 11 Şubat 2017 tarihinde Anayasa değişikliği referandumunun 16 Nisan'da yapılacağını açıkladı ve siyasal partiler kampanya hazırlıklarına başladı.

216. "Açık Oy Gerginliği", Aljazeera Turk, 10 Ocak.2017.

217. "CHP'li Özgür Özel: Teklif Açık Oylarla Geçerse AYM'ye Taşıyacağız", NTV, 16 Ocak 2017.

218. "Anayasa Oylamasında 'Açık Oy' Tartışması", Anadolu Ajansı, 11 Ocak 2017; "Mustafa Şentop'tan CHP'ye Anayasa Mahkemesi Yanıtı", *Haber*Türk, 16 Ocak 2017.

219. "Anayasa Teklifi Görüşmelerinde 5. Madde Kavgası", *Hürriyet*, 12 Ocak 2017.

220. "Aylin Nazlıaka'dan Meclis'te Kelepçeli Protesto", *Haber*Türk, 19 Ocak 2017.

221. "Anayasa Değişikliği Teklifi Genel Kurul'da", *Türkiye*, 19 Ocak 2017.

REFERANDUM KAMPANYASI: PARTİLERİN TUTUMLARI VE ARGÜMANLARI

AK Parti referandum kampanyasını 25 Şubat tarihinde Ankara Spor Salonu'nda düzenlenen bir toplantıyla resmen başlattı. Siyasal sistemde dönüşüm talebinin asıl sahibi olan AK Parti önerilen yeni sistemin sağlayacağı faydaları referandum kampanyasında ön plana çıkardı. "Kalıcı siyasi istikrar", "hızlı ve etkili icraat", "güçlü yasama güçlü temsil", "güçlü ve güvenli Türkiye" söylemlerini sıkça dile getirdi. AK Parti yeni sistemin siyasi istikrarı kalıcı hale getireceğini, vesayet sistemini ortadan kaldıracağını, kuvvetler ayrılığını güçlendirerek TBMM'nin asıl işlevine odaklanmasını sağlayacağını, uzlaşı kültürünü geliştireceğini ve etkin yönetim sayesinde büyüme ve refaha katkı sunacağını ifade etti.[222]

Anayasa değişikliğine ilişkin TBMM'deki sürecin ardından MHP lideri Devlet Bahçeli değişikliğin referandumdan geçmesi için "evet" kampanyası düzenleyeceklerini açıkladı ve MHP kampanyada "evet" cephesinin bir parçası haline geldi. Referandum sürecinde MHP "devletin ve milletin bekası"nı ön planda tutan bir söylem geliştirdi. 15 Temmuz sonrasında devletin bekasının tehlike altında olduğu vurgusu yaparak daha kucaklayıcı bir milliyetçi tavır benimsedi. MHP kampanya sürecinde "millet için, devlet için, Cumhuriyet için, Türkiye için evet" sloganını kullandı.[223] Ayrıca yeni sistemin demokrasiye ve Türkiye siyasetine katkı yapacağı vurgulandı. Bu bağlamda Bahçeli referandum kampanyasında yeni sistemle birlikte kuvvetler ayrılığının belirginleşeceğini, TBMM'nin yasama ve denetim işlevlerinin güçleneceğini, çift başlılığın son bulacağını ve cumhurbaşkanı için cezai sorumluluğun geleceğini ön plana çıkardı.

Referandumda "hayır kampanyası"nın öncülüğünü CHP ve HDP yaptı. Aynı zamanda Milli Görüş geleneğinden gelen Saadet Partisi ve ulusalcı Vatan Partisi gibi bazı küçük partiler de hayır cephesinde yer aldı. Ayrıca birçok sivil toplum örgütü ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşu olan İstanbul ve Ankara Barosu'nun yönetimi ve başkanları hayır cephesinde yer alarak siyasi partilere eklemlenmeden hayır kampanyası yürüttü. CHP kampanyanın ilk günlerinde parti kimliğini ön plana çıkarmazken Erdoğan karşıtlığı üzerinden "tek adamlık" ve "otoriterleşme" gibi argümanları sıkça dile getirdi. Diğer taraftan ulusalcı bir söyleme yaslanarak milliyetçi seçmenler için "ülke bölünecek", "federalizm gelecek", "üniter yapı bozulacak" söylemini devreye soktu.[224]

Bunun yanı sıra CHP milliyetçi seçmenin korkularını hayır oyuna çevirmek için "evet" cephesinin PKK ile aynı çizgide hareket ettiğini öne sürerek "Abdullah

222. AK Parti, *Kararımız Evet: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi*, (Tanıtım ve Medya Başkanlığı, Ankara: 2017), s. 3-8.

223. MHP, *Milliyetçi Hareket Partisi ve Anayasa Değişikliği*, http://www.mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/kitapcik_mhp_ve_anayasa_degisikligi.pdf

224. Nebi Miş ve Burhanettin Duran, "Turkey's Constitutional Referendum and Its Effects on Turkish Politics", *Orient*, III, (2017), s. 56.

Öcalan da başkanlık sistemini istiyor"[225] çıkışını yaptı. CHP kampanyanın ilerleyen günlerinde ise "hayır bloku"nu güçlendirmek için daha spekülatif söylemler geliştirdi. Bunun en tipik örnekleri CHP lideri Kılıçdaroğlu'nun "seçimlerin ardından dört milyon Suriyeliye vatandaşlık verileceği"[226] ve "15 Temmuz'un kontrollü bir darbe girişimi"[227] olduğu iddialarıydı.

Hayır cephesinin partneri HDP ise kampanya söylemini "rejim değişikliği", "Meclisin zayıflatılması" ve "tek adamlık" iddiaları üzerine oturttu. HDP yetkilileri AK Parti ve Erdoğan'a siyasal sistemde dönüşümle doğrudan ilişkisi bulunmayan suçlamalar yöneltti. HDP'li milletvekillerinin terör örgütüne destek ve ilişkili olma iddiasıyla tutuklanması da bu bağlamda ön plana çıkan bir diğer hususu.[228]

Nihayetinde 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan referandumda yüzde 51,4 ile parlamenter sistemden Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçmeye onay verildi. Bu gelişme Türkiye'de siyasetin kodlarını yeniden tanımlarken siyasal partilerin politikaları, söylemleri ve stratejileri üzerine yeniden düşünmelerini zorunlu kıldı. Yeni sistem ile birlikte devreye giren ve Türkiye'de siyasetin işleyişinde etki yaratan en önemli kodlardan biri iktidar olmak için yüzde 50+1 oy alma zorunluluğu diğeri ise partili cumhurbaşkanlığı oldu.

CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİNİN ANAYASAL DİZAYNI

Yeni sisteme geçişi sağlayan Anayasa değişikliği yasama ve yargı erkleri ile ilgili hükümler içerse de esas olarak hükümet sistemine ilişkin değişikliklerden oluşmaktadır. Bu Anayasa değişikliği ile TBMM'deki milletvekili sayısı 550'den 600'e çıkarıldı ve seçilme yaşı yirmi beşten on sekize indirildi. Ayrıca Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi kaldırıldı. Bu mahkemelerden Anayasa Mahkemesi üyeliğine seçilen kişilerin üyelikleri de ortadan kalktığı için Anayasa Mahkemesi üye sayısı on yediden on beşe düştü. Bunun yanı sıra yeni ismiyle Hakim ve Savcılar Kurulu'nun üye sayısı yirmi ikiden on üçe indi. Adalet Bakanı ve Adalet Bakanlığı Müsteşarı Kurula doğal üyeyken yeni sistemde yedi üyeyi TBMM'nin seçmesine imkan verildi. Geri kalan dört kurul üyesinin ise Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmesi kararlaştırıldı.

Anayasa değişikliğinin asıl hükümet sistemine dair getirileri ise kısaca şöyle özetlenebilir:

1. Parlamenter sistemden kaynaklanan yürütmede çift başlılık ortadan kaldırıldı. Yeni sistemde beş yıllığına doğrudan halk tarafından seçilen cumhurbaşkanı yü-

225. "Kılıçdaroğlu: Koşullar 12 Eylül'den Daha Ağır", Aljazeera Turk, 1 Kasım 2016.

226. "Kılıçdaroğlu: Evet Çıkarsa 4 Milyon Suriyeliye Vatandaşlık Verilecek", *Cumhuriyet*, 25 Mart 2017.

227. "15 Temmuz Kontrollü Bir Darbe".

228. "Demirtaş: Bu Gidişatı Ancak HDP Durdurabilir", HDP, 31 Ekim 2016, https://www.hdp.org.tr/tr/guncel/haberler/demirtas-bu-gidisati-ancak-hdp-durdurabilir/9168, (Erişim tarihi: 5 Nisan 2017).

rütme yetkisini tek başına kullanacaktır. Bir kişi en fazla iki kez cumhurbaşkanı seçilebilecektir. Cumhurbaşkanı iki turlu genel seçimle işbaşına gelecek ve cumhurbaşkanı seçilecek kişinin geçerli oyların yüzde 50+1'ini alması gerekecektir. Son seçimlerde yüzde beş oy almış partiler cumhurbaşkanı adayı gösterebilecektir. Bir kişi en az yüz bin seçmenin imzası ile cumhurbaşkanı adayı gösterilebilecektir. Cumhurbaşkanı ile parlamento seçimi eş zamanlı olarak bir diğer ifadeyle aynı gün yapılacaktır.

2. 1982 Anayasası'ndaki "Cumhurbaşkanı seçilenin varsa partisi ile ilişiği kesilir" ibaresi kaldırılarak cumhurbaşkanlarının partili olabilmesinin önü açılmıştır. Cumhurbaşkanının, cumhurbaşkanı yardımcılarının ve bakanların aynı anda TBMM üyesi olması yasaklanmıştır.
3. Yeni sistemde yasama ve yürütme erkleri arasındaki bir kriz sebebiyle sistemin tıkanmasını engellemek için Cumhurbaşkanı ve TBMM karşılıklı olarak seçimlerin yenilenmesine karar verebilecektir. Bu durumda yasama organı ya da cumhurbaşkanı seçimlerin yenilenmesine hükmettiğinde seçimler eş zamanlı olarak yenilenecektir.
4. Meclis araştırması, genel görüşme, meclis soruşturması, yazılı soru şeklindeki TBMM'nin yürütmeyi denetleme mekanizmaları korunurken parlamenter sistemdeki gensoru şeklindeki denetim mekanizması ortadan kaldırılmıştır.
5. Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin gerekliliklerine uygun olarak cumhurbaşkanının TBMM'ye kanun tasarısı sunma yetkisi olmayacaktır. Cumhurbaşkanına kararname çıkarma yetkisi verilmiştir. Ancak bu yetki sınırsız değildir. Cumhurbaşkanı temel haklar, kişi hakları ve ödevleri, siyasi haklar ve ödevler konularını kararname ile düzenleyemeyecektir. Kanunda açıkça düzenlenen alanlarda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamayacaktır. Anayasada münhasıran kanunla düzenlenmesi öngörülen konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamayacaktır. Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile kanunlarda farklı hükümler bulunması halinde kanun hükümleri uygulanacaktır. TBMM tarafından aynı konuda kanun çıkarılması durumunda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi hükümsüz hale gelecektir. Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile kanunlarda farklı hükümler bulunması halinde kanun hükümleri uygulanacaktır.
6. Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar cumhurbaşkanı tarafından kararname ile atanacaktır. Ayrıca Cumhurbaşkanı, bakanlıkların kurulmasını, kaldırılmasını, görevlerini, yetkilerini ve teşkilat yapılarını kararname ile düzenleyebilecektir. Üst kademe kamu yöneticilerinin atanması ve görevden alınmasına yönelik usuller cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenlenecektir. Bütçe kanunu cumhurbaşkanı tarafından hazırlanarak TBMM'ye sunulacaktır.

7. Cumhurbaşkanı'nın OHAL ilan etme yetkisi olacaktır. Cumhurbaşkanının sorumsuzluğu ortadan kaldırılmıştır. Cumhurbaşkanı göreviyle ilgili olan veya olmayan eylemleri için TBMM tarafından suçlanarak Yüce Divan'da yargılanabilecektir.

Sonuç olarak yeni sisteme geçişi sağlayan Anayasa değişikliği siyasal sistemdeki bazı değişikliklerin TBMM ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrasında yürürlüğe girmesini öngörürken 1982 Anayasası'nın 101. maddesinde düzenlenen "Cumhurbaşkanının partisi ile ilişiği kesilir" ibaresinin ilgası için referandumda kabul edilen değişikliğin yayın tarihinde yürürlüğe gireceği öngörüldü. Dolayısıyla 16 Nisan referandumunun ilk somut siyasi sonucu referandumun hemen ardından görülmeye başlandı. Cumhurbaşkanının partili olması yasağının kalkmasının ardından Erdoğan kurucusu olduğu AK Parti'ye 2 Mayıs 2017 tarihinde üye oldu ve AK Parti'nin 3. Olağanüstü Kongresi'nde AK Parti genel başkanlığını devraldı.

Türkiye'de cumhurbaşkanının partisi ile bağının kesilmesi zorunluluğu 1961 Anayasası ile gelmiş ve 1982 Anayasası aynı anlayışı devam ettirmişti. Ancak Türkiye'nin yakın siyasi tarihi söz konusu anayasal hükme rağmen siyasal pratiğin başka bir gerçeklik ürettiğini ve Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan hiçbir siyasi aktörün siyasetle bağını veya partisine ilgisini kesmediğini göstermektedir. Dolayısıyla Türkiye'de partili cumhurbaşkanlığının yasaklanması sadece kağıt üzerinde kaldı. Bu nedenle söz konusu değişim siyasetin ruhuyla bağdaşmayan zorlama yapaylıkların ve sentetik siyasetin ortadan kalkması olarak yorumlandı.[229]

Bundan sonraki süreçte Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine ilişkin siyasetin gündemindeki en önemli madde başta Seçim Kanunu ve Siyasi Partiler Kanunu olmak üzere TBMM'de uyum yasalarının kabul edilmesidir. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin doğasına uygun olarak kamu yönetiminde yeniden yapılanmanın siyasetin gündemine gelmesi beklenebilir.

229. Mehmet Zahid Sobacı, "Türkiye'de Partili Cumhurbaşkanlığı: Sentetik Siyasetin Sonu", *Star Açık Görüş*, 27 Mayıs 2017.

KRONOLOJİ: CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİ	
9 Ocak	Anayasa görüşmelerinin ilk turu Meclis Genel Kurulunda başladı.
21 Ocak	Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi temelli Anayasa değişiklik teklifi Meclis Genel Kurulunda 339 oyla kabul edildi.
12 Şubat	MHP referandum kampanyasını Konya'da "Millet İçin, Devlet İçin, Cumhuriyet İçin, Türkiye İçin Evet" sloganıyla başlattı.
25 Şubat	AK Parti referandum kampanyasına Ankara Spor Salonu'nda yaptığı etkinlikle başladı.
2 Mart	HDP referandum kampanyasını İstanbul, İzmir ve Diyarbakır'da düzenlenen eş zamanlı etkinliklerle başlattı.
15 Mart	CHP referandum mitinglerine Amasya'da başladı.
16 Nisan	Yapılan referandumda Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi yüzde 51,41 oranla kabul edildi.
2 Mayıs	Anayasa değişikliklerinin ardından Cumhurbaşkanı Erdoğan 979 gün sonra AK Parti'ye geri döndü.
21 Mayıs	Cumhurbaşkanı Erdoğan 998 gün aradan sonra tekrar AK Parti Genel Başkanı seçildi.

FETÖ İLE MÜCADELE

15 Temmuz 2016 gecesi gerçekleştirilen darbe girişiminin ardından devletin birçok stratejik kurumuna sızan FETÖ ile mücadele hükümet tarafından daha kapsamlı bir hale getirildi ve yeni bir boyut kazandı. 2017 yılı boyunca da orduda, emniyette, yargıda, akademide ve devletin daha birçok önemli kurumunda FETÖ yapılanmasına yönelik yoğun ve etkin bir mücadele ortaya koyuldu.

Darbe girişimi sonrasında "Yenikapı Ruhu" olarak adlandırılan ve siyasi partiler arasında oluşan uzlaşı iklimi AK Parti ve MHP arasında 2017 yılı boyunca sürdürüldü. 16 Nisan 2017 Anayasa değişikliği referandumuna giden süreçte AK Parti ve MHP arasındaki ülke güvenliği ve geleceğine yönelik birliktelik daha da güçlenirken CHP Yenikapı Mitingi'nin hemen sonrasında geri dönüş yaptığı Erdoğan karşıtlığı siyasetine 2017 yılında da devam etti. Anayasa değişikliğine ilişkin süreçte "hayır" cephesinin başını çeken CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu 15 Temmuz hain darbe girişimi için "kontrollü darbe" ifadesini kullanırken toplumun hemen her kesiminden gelen eleştirilerin hedefi oldu.

Darbe girişiminin ardından FETÖ ile mücadelenin daha etkin bir şekilde yürütülebilmesi için başlatılan OHAL ve uygulamalarına 2017 yılının başından itibaren sürdü. Çıkarılan KHK'larla birlikte devletin çeşitli kurumlarına sızdığı anlaşılan FETÖ üyeleri haklarında gerekli hukuki işlemlerin uygulanmasının ardından mesleklerinden ihraç edildi.

2017 yılında FETÖ'ye yönelik sürdürülen mücadele yalnızca Türkiye'yle sınırlı kalmadı. Yurt dışında "Türk Okulları" olarak bilinen ve FETÖ'nün yurt dışı yapılanmasının en önemli ayaklarından biri olan okullarla ilgili yoğun bir çalışma yapıldı. Öte yandan hain darbe girişimine karşı net bir tavır ortaya koyamayan Batılı devletlerin bu tutumu aynı şekilde devam etti. Öyle ki hükümet tarafından örgüt elebaşının ve beraberindekilerin Türkiye'ye iade edilmesine ilişkin yapılan tüm çalışmalar ve ortaya koyulan tüm delillere rağmen ABD ve diğer Batılı devletlerden FETÖ mensuplarının iadelerine ilişkin henüz sonuç alınamadı. Aksine söz konusu

devletler örgüte yönelik yaptırım uygulamak yerine örgütün yurt dışındaki çeşitli faaliyetlerine (özellikle referandum döneminde "hayır" cephesine destek vermek için sürdürülen faaliyetler) maddi ve manevi destek sağlamaktan çekinmediler.

FETÖ'YLE MÜCADELEDE SİYASİ PARTİLERİN VE LİDERLERİN TUTUMU

17-25 Aralık darbe operasyonları ve 15 Temmuz darbe girişiminin ardından Türkiye'de siyaset farklı bir eksen üzerinden yol aldı. Hiç şüphesiz bu sürecin başlangıcından bugüne siyasetin de en önemli gündem maddelerinden birini FETÖ'yle mücadele oluşturdu. 15 Temmuz darbe girişimine kadar AK Parti'nin tek başına sürdürdüğü bu mücadele 15 Temmuz'un ardından milli bir meseleye dönüştü.

Temelleri Yenikapı'da atılan birlik ve beraberlik ruhunun sürdürülerek AK Parti ve MHP'den FETÖ'yle mücadeleye ilişkin kararlı açıklamalar yapıldı. 16 Nisan 2017 referandumunun ardından partisine dönüş yapan Cumhurbaşkanı ve AK Parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan FETÖ'yle mücadelenin sonuna kadar sürdürüleceğini ve FETÖ ihanetinin kökünü kazıyacaklarını ifade ederken[230] MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli de hükümete destek vererek FETÖ'yle mücadelenin milli seferberlik ruhu içerisinde ele alınması gerektiğini vurguladı.[231]

Buna karşın CHP'nin FETÖ'ye ilişkin söylemleri referanduma giden süreçte ve sonrasında tamamen farklılaştı. CHP Genel Başkanı Kılıçdaroğlu hain darbe girişimine ilişkin yaptığı açıklamalarda hükümetin bu girişiminden haberdar olduğunu iddia ederek 15 Temmuz darbe girişimiyle ilgili "kontrollü darbe" söylemini öne çıkardı.[232] Cumhurbaşkanı Erdoğan Kılıçdaroğlu'nun 15 Temmuz'a yönelik "kontrollü darbe" iddiasını eleştirerek "Elinde dosyalar varmış. 16 Nisan'dan sonra sana bir faydası olmaz, şimdi açıkla. Ama işi gücü yalan"[233] derken MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli de konuyla ilgili açıklamalarda bulunarak "Kontrollü darbe demek kontrolsüz hezeyan ve gafilliktir. Türk milletini ahmak yerine koymaya, aklıyla alay etmeye, 15 Temmuz'daki dehşet istila operasyonunu örtmeye Kılıçdaroğlu ve gizli gizli mesajlaştığı FETÖ'nün kanlı teröristleri başaramayacaktır"[234] açıklamasıyla Kılıçdaroğlu'nu sert bir dille eleştirdi. Öte yandan CHP ve Kılıçdaroğlu'nun "kurgulanmış darbe" söyleminin ve Ankara'dan İstanbul'a uzanan yürüyüşünün FETÖ'yü cesaretlendirdiğine,[235] darbecileri umutlandırdığına ve darbecilerin ifadelerini değiştirmelerine sebep olduğuna[236] yönelik eleştiriler basında sıklıkla yer aldı.

230. "Erdoğan'dan FETÖ İle Mücadelede Önemli Mesajlar", *Yeni Şafak*, 21 Mayıs 2017.
231. "FETÖ'ye Karşı Milli Seferberlik", *Yeni Şafak*, 24 Mayıs 2017.
232. "Kılıçdaroğlu'ndan 'Kontrollü Darbe' İddiası", *HaberTürk*, 3 Nisan 2017.
233. "Erdoğan'dan Kılıçdaroğlu'na 'Kontrollü Darbe' Yanıtı", Anadolu Ajansı, 3 Nisan 2017.
234. "Kontrollü Darbe Demek Kontrolsüz Hezeyandır", *Milliyet*, 9 Nisan 2017.
235. Nebi Miş, "FETÖ ile Mücadele ve FETÖ Davaları", *Türkiye*, 25 Mayıs 2017.
236. Fahrettin Altun, "FETÖ'ye Umut Oldunuz Kendinizle Gurur Duyun!", *Sabah*, 29 Haziran 2017.

Ana muhalefet partisi olarak CHP'nin yaptığı açıklamalar ve 16 Nisan referandum süreci ve Kılıçdaroğlu'nun yürüyüşüne FETÖ üyelerinden gelen destek CHP'nin FETÖ'yle bir arada hareket ettiği eleştirilerine neden oldu. Başbakan Binali Yıldırım, CHP lideri Kılıçdaroğlu'nun yürüyüşüne tepki gösterdi:

> FETÖ'cülerin, bölücülerin ayakta alkışladığı bu yürüyüş milli bir yürüyüş değil. Sayın Kılıçdaroğlu, bu sevdadan vazgeç. Bölücülerle, FETÖ'cülerle gideceğin bir yer yok. Gideceğin yer çıkmaz sokak. Gel milletle yürü.[237]

2017 yılı boyunca FETÖ'ye karşı sürdürülen mücadelenin önemli başlıklarından biri de FETÖ'nün siyasi partiler içindeki yapılanmasına ilişkindi. Bu konu hakkında Cumhurbaşkanı Erdoğan "Kendi milletine karşı ihanet içine giren kim olursa olsun gözünün yaşına bakmadan gereğini yerine getirmek sorumluluğumuzun icabıdır. İsterse babamın oğlu olsun karşısında yer alırım"[238] diyerek net bir tavırla FETÖ'yle mücadelenin her alanda sürdürüleceğini belirtti.

OHAL, KHK'LAR VE DEVLETİN FETÖ'DEN ARINDIRILMASI

15 Temmuz 2016 gecesi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bugüne kadar karşı karşıya kaldığı en büyük saldırılardan birini gerçekleştiren FETÖ taşıdığı karakter itibarıyla da özgün bir yöntemle mücadele edilmesi gereken bir terör örgütüdür. Devletin birçok birimiyle verdiği mücadelenin en önemli ayağı ise devleti FETÖ unsurlarından tamamen arındırmaktır.[239] Bu bağlamda darbe girişiminin ardından ilan edilen OHAL ve bu kapsamda yürürlüğe koyulan tedbirler söz konusu arındırmanın hukuksal altyapısını oluşturdu. İlk olarak 20 Temmuz 2016 tarihinde Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu tarafından ilan edilen OHAL 17 Ekim 2017 tarihinde üç aylık süre için beşinci kez uzatıldı. Bunun yanı sıra ilk olarak 23 Temmuz 2016 tarihinde yayınlanan 667 sayılı KHK'nın ardından yirmi yedi KHK daha yayımlanarak 15 Temmuz darbe girişiminden itibaren –makalenin yazıldığı tarih baz alınarak– toplamda yirmi sekiz KHK yayımlanmış oldu.

Arındırmanın hukuki çerçevesi OHAL KHK'ları ile çizilmektedir. Bu KHK'lar ile FETÖ mensubu olduğu kesinleşenler veya FETÖ ile ilişkisi, irtibatı veya iltisaklı olduğundan şüphelenilenler kamu görevinden uzaklaştırıldı.[240] FETÖ'yle sürdürülen bu mücadelenin etkin bir şekilde devam etmesi adına OHAL'in gerekli olduğunu ifade eden Numan Kurtulmuş "Bu örgütle mücadele uzun yıllar devam edecek bir mücadeledir. Hukuk içerisinde ve hukukun temel prensipleri içerisinde bu mücadeleyi sürdüreceğiz. Bunun için en azından önümüzdeki üç aylık sürede OHAL'in

237. "FETÖ ile Değil Milletle Yürü", *Yeni Şafak*, 27 Haziran 2017.

238. "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Kim Dönerse Dönsün, Biz Dönmeyiz Bu Yoldan", *HaberTürk*, 21 Mayıs 2017.

239. Serdar Gülener, "Devletin FETÖ'den Arındırılmasında Gelinen Aşama", *Sabah*, 29 Nisan 2017.

240. Serdar Gülener, "FETÖ ile Mücadele ve AİHM'in İki Kararı", *Star Açık Görüş*, 17 Haziran 2017.

devam etmesine ihtiyaç var" diyerek Meclis'teki siyasi partilerden destek istedi.[241] Kurtulmuş'un bu çağrısına daha önce de OHAL'in uzatılmasına ilişkin tezkerelere ve çıkarılan KHK'lara muhalefet eden CHP ve HDP'den olumsuz yanıt geldi. Buna karşın 15 Temmuz darbe girişiminden itibaren FETÖ'yle mücadelede hükümete tam destek veren MHP OHAL'in uzatılmasına ilişkin tezkerelere ve KHK'ların çıkarılmasına da arka çıkmayı sürdürdü.

2017 yılı boyunca devam eden OHAL'de çıkarılan KHK'lar ile devletin FETÖ'den temizlenmesi adına birçok devlet kurumundan ihraçlar gerçekleşti. Bu doğrultuda ordu, emniyet, yargı, üniversiteler ve daha birçok kurum ve kuruluştaki FETÖ yapılanmasına yönelik soruşturmalar yıl boyunca devam etti. Adalet Bakanlığı, FETÖ operasyonları kapsamında toplam 49 bin 697 kişinin tutuklu olduğunu, 8 bin 997 kişi hakkında yakalama kararı verildiğini, 738 kişinin ise gözaltında bulunduğunu açıkladı.[242] Öte yandan resmi rakamlara göre 15 Temmuz darbe girişiminin ardından geçen bir yıllık sürede kamudan ihraç edilen ve uzaklaştırılanların sayısı 142 bin 648 kişiye ulaştı. Bunun 33 bin 506'sı ise görevine iade edildi.

TABLO 2. 15 TEMMUZ 2017 İTİBARIYLA ÇEŞİTLİ KURUMLARA AİT TOPLAM İHRAÇ SAYISI

KURUM	İHRAÇ	UZAKLAŞTIRMA	TOPLAM	İADE
TSK	9.629	-	9.629	-
HSK	4.087	-	4.087	82
EGM	23.304	-	23.304	-
Başbakanlık	3.505	1.298	4.803	1.743
Adalet Bakanlığı	9.774	863	10.637	483
Dışişleri Bakanlığı	475	0	475	1
İçişleri Bakanlığı	27.032	19.224	46.256	4.482
Milli Eğitim Bakanlığı	30.515	7.283	37.798	16.832
Milli Savunma Bakanlığı	8.674	6.487	15.161	2.076
Sayıştay	153	0	153	34
YÖK ve Üniversiteler	6430	1237	7667	1651

Ayrıca FETÖ'ye yönelik mücadelenin adil ve yasal bir zeminde sürdürülmesi için FETÖ soruşturmalarıyla kamudan atılanların itirazlarını değerlendirecek olan Olağanüstü Hal İşlemleri İnceleme Komisyonu 17 Temmuz 2017'de çalışmalarına başladı.[243]

241. "Kurtulmuş: FETÖ'yle Mücadeleyi Sürdürmek İçin OHAL'e İhtiyaç Var", Anadolu Ajansı, 18 Nisan 2017.
242. "Adalet Bakanlığı FETÖ Operasyonlarının Bilançosunu Açıkladı", *HaberTürk*, 22 Ekim 2017.
243. "OHAL Komisyonu Göreve Başlıyor", NTV, 17 Temmuz 2017.

Bugüne kadar gelen süreçte atılan bu adımlar FETÖ ile mücadelede ulusal boyutta çok ciddi aşamaların kaydedilmesini sağladı. Sürdürülen bu mücadelenin meşruiyetini zayıflatmak için FETÖ mensupları zaman zaman çeşitli propaganda mekanizmalarını hayata geçirmeye çalıştı. Söz konusu FETÖ mensupları özellikle uluslararası kamuoyunu etkileyerek arındırma sürecinin hukuk devleti ve insan hakları ihlallerine yol açtığı şeklindeki söylemi devreye sokmaya gayret ettiler.[244]

FETÖ'NÜN YURT DIŞI YAPILANMASIYLA MÜCADELE

15 Temmuz darbe girişiminden sonra FETÖ'ye karşı sürdürülen mücadele uluslararası düzeyde de devam etti. FETÖ'yle mücadelenin yurt dışı ayağında önemli gündem maddelerini örgüt elebaşının ve destekçilerinin iadesi ve FETÖ okulları oluşturdu. Bu doğrultuda hükümet yoğun bir diplomasi trafiği yürüterek ilgili konularda aynı anda onlarca ülkeyle temas kurdu.

Hükümetin FETÖ'ye karşı yoğun bir şekilde devam ettirdiği mücadele ABD ve diğer Batılı devletlerce zaafa uğratılmaya çalışıldı. FETÖ ülke içerisinde pek çok alanda kontrol altına alınırken yurt dışında Batılı devletlerin desteğiyle eylemlerini sürdürdü. Öyle ki referandum sürecinde Türk bakanlara konuşma izni vermeyen Alman hükümeti Türkiye'nin birlik ve bütünlüğünü hedef alan FETÖ, PKK, DHKP-C gibi terör örgütlerinin propaganda yapmalarına izin verdi.[245] Yapılan araştırmalarda da ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan Türkiye ile çok yakın ilişkilere sahip bir ülke olan Almanya'nın FETÖ'nün çok kuvvetli örgütlendiği ülkelerin başında geldiği belirtildi.[246] Öte yandan 16 Nisan'daki referanduma ilişkin bu tutum yalnızca Almanya'ya ait değildi. Avusturya, Türk bakanların referandum çalışmalarının AB genelinde yasaklanması isterken FETÖ'nün birçok etkinliğine ev sahipliği yaptı.[247] Yine FETÖ'nün Hollanda'daki yapılanması 16 Nisan referandumunda Avrupa'da yaşayan Türklerin "hayır" oyu vermesi için lobi çalışması yürütürken Hollanda hükümeti örgüte karşı herhangi bir müdahalede bulunmadı.[248] Ayrıca Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Betül Sayan Kaya ve beraberindeki heyetin Türkiye'nin Rotterdam Başkonsolosluğuna geçmesine ve oradaki Türk vatandaşlarla buluşmalarına müsaade edilmedi.[249]

Türk bakanların toplantı yapmalarına izin verilmemesi üzerine Cumhurbaşkanı Erdoğan çok sert bir açıklamada bulundu:

244. Gülener, "FETÖ ile Mücadele ve AİHM'in İki Kararı".

245. "Berlin Teröristlere Kucak Açıyor", *Yeni Şafak*, 4 Mart 2017.

246. Kemal İnat, Enes Bayraklı, Kazım Keskin, Ömer Yılmaz, Halil İbrahim Doğan ve Serra Can, *Almanya'da FETÖ Yapılanması ve Almanya'nın FETÖ Politikası,* (SETA Rapor, İstanbul: 2017), s. 7.

247. "Avusturya FETÖ'nün Sempozyumuna Ev Sahipliği Yaptı", *Yeni Şafak*, 9 Mart 2017.

248. "İşte FETÖ'nün Hollanda Yapılanması!", *Sabah*, 12 Mart 2017.

249. "Bakan Kaya'nın Aracı Hollanda'da Durduruldu", Anadolu Ajansı, 11 Mart 2017.

> Sizin demokrasiyle yakından uzaktan alakanız yok. Sizin şu andaki uygulamalarınız geçmişteki Nazi uygulamalarından farklı değil, bunu böyle biliniz" dedi. Erdoğan, konuyu uluslararası toplantılarda dile getireceklerini söyledi ve "Bunları dünyaya rezil rüsva edeceğiz[250]

Cumhurbaşkanı Erdoğan'a MHP lideri Bahçeli'den de destek geldi. Bahçeli, gerekirse Cumhurbaşkanı Erdoğan ile yurt dışına gideceğini belirtti.[251]

Türkiye'nin FETÖ'ye yönelik yurt dışında sürdürdüğü mücadelenin en önemli gündem maddelerinden biri örgüt liderinin ve üyelerinin iadesiydi. Ancak Batılı devletler bu konuda da referandum sürecinde takındığı tutumu sürdürerek FETÖ mensuplarını iade etmeme konusunda ısrarcı davrandı. Başbakan Yıldırım Atina'da bir araya geldiği Yunanistan Başbakanı Aleksis Çipras'tan FETÖ mensuplarının iade edilmesini istedi. Çipras ise Başbakan Yıldırım'ın bu talebine yargı sürecini bahane ederek olumsuz yanıt verdi.[252] Benzeri bir durum örgüt lideri Gülen ve beraberindekilerin iadesine ilişkin ABD'yle sürdürülen görüşmelerde gerçekleşti. Darbe girişiminin ardından birçok delil ve evrakın gönderildiği ABD hükümeti de yargısal süreçleri öne sürerek örgüt liderini ve mensuplarını iade etmedi. FETÖ mensuplarının iade edilmemesine yönelik olarak Cumhurbaşkanı Erdoğan eğer istekleri gerçekleşmezse benzeri bir durumda Türkiye'nin de aynı tavrı sergileyeceğini belirtti.[253]

FETÖ'ye yönelik uluslararası düzeyde sürdürülen mücadelenin bir diğer önemli gündem maddesi örgütün yurt dışı yapılanmasının bir parçası olan FETÖ okullarıydı. Bu konuya ilişkin çalışmaları yürüten Maarif Vakfı Afrika'daki birçok ülkede önemli mesafeler kat etti.[254] Ancak birkaç istisna dışında Balkanlar ve Avrupa ülkelerindeki FETÖ'ye ait okullar, Türk hükümetinin tüm talep ve uyarılarına rağmen kapatılmadı.

2017 yılında gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde FETÖ ile mücadele konusuna ağırlık verildi. Ordu, emniyet, yargı, akademi ve devletin diğer önemli kurumlarının FETÖ unsurlarından arındırılması için önemli adımlar atıldı. FETÖ ile mücadelede etkinliğin kaybedilmemesi için OHAL uygulaması sürdürülürken KHK'lar aracılığı ile kamu kurumlarındaki FETÖ ile iltisaklı kişiler gerekli hukuki işlemlerin uygulanmasının ardından ihraç edildi. FETÖ ile mücadele meselesi başta ABD olmak üzere Türkiye'nin dış ülkelerle ilişkilerinin seyrinde de önemli rol oynadı. Bu bağlamda 2018 yılında da FETÖ meselesinin iç ve dış gündemde ağırlığını sürdüreceği söylenebilir.

250. "Erdoğan'dan Almanya'ya: Bunları Dünyaya Rezil Rüsva Edeceğiz", Aljazeera Turk, 5 Mart 2017.

251. "Bahçeli: Avrupa'ya Beraber Gidelim", Aljazeera Turk, 6 Mart 2017.

252. "Çipras'tan FETÖ'cüleri İstedi", *Yeni Şafak*, 20 Haziran 2017.

253. "Cumhurbaşkanı Erdoğan: AK Parti Devrimci Bir Partidir", *HaberTürk*, 30 Mayıs 2017.

254. "12 Ülkede Okullar Maarif'te", *Yeni Şafak*, 26 Mart 2017.

KRONOLOJİ: 2017'DE FETÖ'YLE MÜCADELE	
26 Mart	FETÖ'yle mücadele kapsamında yurt dışındaki on iki okul Maarif Vakfı'na devredildi.
3 Nisan	CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu 15 Temmuz darbe girişiminin "kontrollü darbe" olduğunu iddia etti. Kılıçdaroğlu'nun bu iddiası üzerine Cumhurbaşkanı Erdoğan, Kılıçdaroğlu'nu iddiasını ispatlamaya davet etti.
18 Nisan	OHAL üç aylık süre için üçüncü kez uzatıldı.
21 Mayıs	Cumhurbaşkanı Erdoğan yaptığı konuşmada FETÖ'yle mücadeleye ilişkin olarak "ihanet içine giren kim olursa olsun gözünün yaşına bakılmayacağı" açıklamasında bulundu.
20 Haziran	Başbakan Binali Yıldırım Atina'da görüştüğü Yunanistan Başbakanı Aleksis Çipras'tan FETÖ firarilerinin iadesini talep etti.
27 Haziran	CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun yaptığı ve Ankara'dan İstanbul'a uzanan yürüyüşe ilişkin olarak Başbakan Binali Yıldırım "Bölücülerle, FETÖ'cülerle gideceğin bir yer yok. Gideceğin yer çıkmaz sokak. Gel milletle yürü" diyerek tepki gösterdi.
17 Temmuz	OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonu çalışmalarına başladı.
19 Temmuz	OHAL üç aylık süre için dördüncü kez uzatıldı.
18 Ağustos	OHAL kapsamında bazı yaptırım ve düzenlemelere ilişkin 693 ve 694 sayılı KHK'lar yayınlandı. Yayınlanmış olan bu KHK'larla birlikte darbe girişiminin ardından çıkarılan KHK sayısı toplamda yirmi sekize ulaştı.
17 Ekim	OHAL üç aylık süre için beşinci kez uzatıldı.
22 Ekim	Adalet Bakanlığı FETÖ operasyonları kapsamında toplam 49 bin 697 kişinin tutuklu olduğunu, 8 bin 997 kişi hakkında yakalama kararı verildiğini, 738 kişinin ise gözaltında bulunduğunu açıkladı.

2017'DE
DIŞ POLİTİKA

UFUK ULUTAŞ • ENES BAYRAKLI • KILIÇ BUĞRA KANAT • EMRAH KEKİLLİ
İSMAİL NUMAN TELCİ • CAN ACUN • HACI MEHMET BOYRAZ • İBRAHİM BACHİR ABDOULAYE
MEHMET UĞUR EKİNCİ • DİLEK KÜTÜK • BİLAL SALEYMEH • OĞUZ GÜNGÖRMEZ
MUSTAFA CANER • BÜNYAMİN KESKİN • MUHAMMED KOÇAK

GİRİŞ

2017 yılında Türk dış politikasında Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler öncelikli konu başlıkları olma özelliğini korumuştur. ABD, Rusya ve AB ülkeleriyle ilişkilerde Ortadoğu eksenli bölgesel meseleler belirleyici bir etkenken güvenlik, ekonomi, terör, göç, ekonomik ilişkiler gibi alanlar ayrıca ön plana çıkmıştır. Bunun yanında Türkiye'nin AB üyeliği, Afrika ülkeleriyle giderek derinleşen ilişkiler, Balkanlardaki Türkiye'nin artan etkinliği gibi ikili ilişkiler boyutunda da önemli gelişmeler olmuştur.

Ocak ayında ABD yönetimini devralan Trump'ın –Türkiye'den olumlu beklentilerin aksine– Obama döneminden devraldığı sorunlu mirası koruduğu hatta kriz alanlarını derinleştirdiği görülmüştür. ABD ve terör örgütü PKK'nın Suriye kolu PYD arasındaki ilişki derinleşerek devam ederken FETÖ elebaşı Fetullah Gülen'in iadesi noktasında adım atılmaması ve Zarrab davası gibi konular iki ülke ilişkilerinde ciddi kriz oluşturmuştur. ABD ve Türkiye arasında Ekim ayında patlak veren vize meselesi karşılıklı atılan adımlarla çözülmüş görülüyor. Son olarak Trump'ın 6 Aralık'ta Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanımasıyla başlayan süreç ve buna mukabil Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı'nı (İİT) İstanbul'da olağanüstü toplanmaya çağırması da dahil Filistin halkı lehine attığı adımlar ABD-Türkiye ilişkilerinde gerginliği tırmandırmıştır.

Almanya ile ilişkiler Türk dış politikasında son dönemin aktüel konuları arasındadır. 2017'de de inişli çıkışlı bir seyir izleyen ikili ilişkilerin bu yılki bilançosuna bakıldığında Eylül ayında Almanya'da gerçekleşen federal meclis seçimlerine kadar iki taraf arasında oldukça gergin bir havanın hakim olduğu, seçimleri takip eden süreçte ise bir yumuşama dönemine girildiği görülmektedir. Bunun dışında 2016'da iki ülke arasında mülteci krizi gündemin merkezinde yer almışken 2017'de bu konu ikinci plana düşmüş ve onun yerini Türkiye'deki referandum süreci ve Almanya'daki genel seçimler almıştır. 2016'da kötü bir dönemden geçen Türkiye-AB ilişkileri açısından 2017 yılı çok farklı olmamış hatta gerilen ilişkiler çok daha kötü bir hal alarak tarihin en düşük seviyesine inmiştir. Özellikle 2017'nin ilk yarısı iki aktör arasındaki ilişkilerin oldukça gergin bir atmosferde süregeldiği, gerilimin hızla arttığı ve iletişimin karşılıklı suçlamalar şeklinde medya organları aracılığıyla yürütüldüğü bir dönemdir. Bu durumun yaşanmasında 2016 yılından miras kalan mevcut sorunların yanında 2017'nin getirmiş olduğu yeni tartışma ve anlaşmazlıklar etkili olmuş ve iki taraf arasındaki sorunlar çözülmesi çok daha zor bir hal almıştır.

Türkiye'nin Ortadoğu politikasına 2017'nin son ayında Trump'ın Kudüs kararıyla başlayan süreç damgasını vurmuş, Türkiye-Filistin ve Türkiye-İsrail ilişkileri en çok tartışılan konulardan olmuştur. Türkiye 2017 yılı boyunca Doğu Kudüs'ün başkent olduğu bağımsız bir Filistin devleti desteğini sürdürmüş, İsrail hükümetinin işgal altındaki Batı Şeria'da 2017'de artarak devam eden yasa dışı yerleşim faaliyetlerini kınamıştır. Trump'ın 6 Aralık'ta Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanımasına Cumhurbaşkanı düzeyinde sert tepki gösteren Türkiye, İİT'nin dönem başkanı olması hasebiyle teşkilatı Kudüs konusunda toplantıya çağırmış ve Doğu Kudüs Filistin devletinin başkenti ilan edilmiştir. Kudüs meselesi ve Trump'ın kararı Türkiye'nin desteğiyle BM Genel Kurulu'na taşınmış, ABD'nin tehditlerine rağmen Trump'ın Kudüs kararı reddedilmiştir.

2017'de Türkiye'de Irak ve Suriye ile ilişkiler en çok tartışılan bölgesel ilişkiler arasında yerini almıştır. Bu yılda da Suriye meselesinin hem güvenlik hem de siyasi parametreleri Türkiye açısından büyük meydan okumaları beraberinde getirmiştir. Aktör ve pozisyon çeşitliliği ile Suriye konusu bölgesel ve küresel güç mücadelelerinin merkezinde yer almaya devam ederken ilgili ülkelerin birbirlerine ilişkin siyasetlerinde de belirleyici unsurlardan birisidir. Irak'la ilişkilerde 2016 yılına kıyasla iki ülke arasındaki gerilimler bazı olaylar neticesinde azalmıştır. Başika kampı ve Türkiye'nin IKBY yönetimiyle olan iyi ilişkilerinin 2016'nın temel gerilim noktalarını teşkil ettiği dikkate alınırsa 2017'de bu alanlarda gerilimlerin yaşanmadığı hatta Türkiye-Irak arasında ciddi bir yakınlaşma olduğu gözlemlenmiştir. İki ülke ilişkilerinde Kuzey Irak'taki Barzani yönetiminin bağımsızlık ısrarı ve 25 Eylül referandumu en sıcak konu başlıklarından olmuştur. Türkiye, Kuzey Irak'ın bağımsızlığına karşı çıkarak Bağdat ve İran'la bu konuda koordineli çalışmayı tercih etmiştir. 2017 yılı Kuzey Irak üzerinden yakınlaşan Türkiye ve İran arasında üst düzeyli çok sayıda ziyarete tanıklık etmiştir.

Türkiye'nin Batılı aktörlerle yaşadığı gerginlik, ABD'nin terör örgütlerini desteklemede ısrarcı davranması ve Suriye krizinde yaşanan tıkanmışlığa karşı Türkiye-Rusya ilişkileri bu yıl 2015 senesi sonunda Rus uçağının düşürülmesiyle başlayan krizin yarattığı zararı onarma yönünde gösterilen çabalara sahne olmuştur. 2017 yılı özellikle Suriye'de atılan ortak adımların gündem oluşturduğu yoğun bir dönem olarak kayda geçmiştir. 2017'de iki ülke arasında ticaret, enerji, turizm ve askeri alanlardaki ortaklıklar genişlemiş ve tarafların ortak çabaları sonucunda Suriye'de barış arayışlarında kurulan çatışmasızlık bölgeleri ile somut kazanımlar elde edilmiştir.

Türkiye'nin küresel ve bölgesel aktörlerle ilişkileri inişli çıkışlı bir seyir izlerken Balkanlarda Türkiye'nin etkinliği hissedilmiş, Afrika'ya olan ilgi artmıştır. Kuzey Afrika ilişkileri ise olağan seyrinde istikrarlı şekilde sürmüştür. Türkiye ile Balkan ülkeleri arasındaki temaslar bakımından 2017 oldukça olumlu geçmiştir. Ankara daha önceki yıllarda olduğu gibi ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda Balkanlara destek olmayı sürdürürken Balkan hükümetleri ABD'nin yeni dış politika ve güvenlik stratejisinin belirsizliği, AB'nin iç sorunları ve Rusya'nın öngörülemezliği gibi durumlar karşısında Türkiye ile iş birliğine önem vermiştir.

TÜRKİYE-ABD İLİŞKİLERİ

Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) 2016 Kasım ayında yapılan seçimleri takiben Donald Trump başkanlığı Ocak ayının sonuna doğru devralmıştır. Obama yönetiminin özellikle ikinci döneminden itibaren gittikçe bozulan Türk-Amerikan ilişkileri açısından yeni yönetim büyük bir fırsat olarak görülmekteydi. Yeni yönetimin iktidara gelmesi sonrasında son dört yılda izlenen ve Türkiye ile ciddi bir stratejik ayrışmayı beraberinde getiren politikaların en azından bir kısmından vazgeçileceği düşüncesi özellikle Türkiye'de oldukça yaygındı. Bununla birlikte Trump yönetimine giren isimler Obama döneminin aksine geleneksel müttefiklerle olan ilişkileri yeniden tesis etme mesajları vermekteydi. Bu isimlerden bazıları Obama döneminin dış politikasını değerlendirirken Ortadoğu'da özellikle İran nükleer anlaşmasını imzalayabilmek için Obama yönetiminin tüm müttefiklerin beklentileri ve taleplerinin aksine davrandığını vurgulamaktaydı. Her ne kadar direkt İran meselesiyle ilgili olmasa da Türkiye ile ABD arasındaki güven ilişkisi de bu dönemde Obama yönetiminin politikaları yüzünden oldukça ciddi darbe almıştı.

Yeni yönetimle ilişkiler konusunda ilk adımlar hemen seçimler sonrasında atılmaya başlanmıştır. Öncellikle Başkan Yardımcısı Mike Pence yaptığı açıklamada Türkiye ile ilişkilere verdiği önemi vurgulamıştır. Takip eden günlerde yeni seçilen Başkan Donald Trump ile Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan arasında bir telefon görüşmesi yapılmıştır. Bu görüşmede iki tarafın da ikili ilişkilerin ilerletilmesi konusunda oldukça kararlı olduğunun altı çizilmiştir. Trump yönetimi görevi devraldıktan sonra da üst düzey görüşme trafiği yeni bir boyut kazanmıştır. Bir yandan kabine üyeleri arasındaki görüşmeler yeni bir ivme kazanırken öte yandan da Başkan Trump ile Cumhurbaşkanı Erdoğan arasında yapılan telefon görüşmelerinde iki taraf ilişkilere yeni bir yön verme konusunda kararlı ifadeler kullanmıştır. Bu durum ciddi önem teşkil etmiştir. Çünkü Türk-Amerikan ilişkilerinin genel trendine bakıldığında ikili ilişkilerin iyi olduğu dönemler genel olarak iki ülkenin liderleri arasında iyi bir ilişki ve görüşme trafiğinin gerçekleştiği zamanlara denk gelmektedir.

Telefon görüşmelerine ilaveten liderler arasında yapılan ikili görüşmeler de oldukça olumlu bir havada gerçekleşmiştir. Washington'da Mayıs ayında yapılan görüşme sonrasındaki basın açıklaması sırasında iki lider de taraflar arasındaki tarihsel bağlara ve stratejik ortaklığa dikkat çekmiştir. Daha sonra New York'da Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu sırasında yapılan görüşmede de Başkan Trump ikili ilişkileri tanımlarken "Hiç bu kadar iyi olmamıştı" cümlesini kullanmıştır. Bu durum daha sonra yapılan telefon görüşmelerinde de kendini göstermiştir. Kasım ayının sonlarına doğru yapılan telefon görüşmesinin ardından yapılan basın açıklamasında da iki ülke arasındaki özellikle terörizmle mücadele ve bölgesel istikrar odaklı stratejik ortaklığın bir kez daha altı çizilmiştir. Soçi zirvesinden sonra yapılan bu telefon görüşmesinde geniş bir şekilde Suriye'de siyasi çözüm ve bölgedeki insani trajedinin sona erdirilmesi meselesinin konuşulduğu ifade edilmiştir. Oldukça detaylı olduğu anlaşılan telefon görüşmesinde aynı zamanda iki lider Türk-Amerikan ilişkilerini uzun süredir rahatsız eden YPG'ye ABD'nin askeri desteği meselesini de ele almıştır. Bu görüşme sonrasında önümüzdeki haftalarda iki lider arasında yeni bir telefon görüşmesi yapılması beklenmektedir. Bu görüşme trafiği ilişkiler açısından oldukça olumlu bir durumu işaret etmektedir. Ancak iki lider arasındaki bu pozitif atmosfer ülkeler arasında birkaç senedir iyice kendini konsolide eden meseleleri çözmeye yetmemiştir.

Bu noktada iki ülke arasındaki ilk problem birkaç senedir süren ABD'nin YPG'ye askeri yardımı ile ilgili olmuştur. ABD'nin PKK ile YPG arasında yaptığı suni ayrımdan hareketle başlattığı YPG'ye askeri yardım bu süreçte artarak devam etmiştir. Obama'nın son günlerinde Münbiç'teki durum yüzünden iki ülke arasındaki gerginlik artmıştır. Rakka'daki operasyon yaklaştıkça bu operasyonun nasıl yapılacağı ve operasyon sırasında YPG'ye askeri yardımın şeklinin ne olacağı sorusu oldukça sık sorulmaya başlanmıştır. Bu noktada Türkiye'nin ifade ettiği tüm çekince ve uyarılara rağmen ABD yönetimi YPG'ye olan askeri yardımlarına devam etmiş ve Rakka operasyonu konusunda ortaya konan alternatiflere rağmen YPG ile ortaklık ilişkisini sürdürmüştür. Bu durum elbette Türkiye tarafında büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır.

Mayıs ayında YPG'ye direkt askeri yardım kararı ikili ilişkiler açısından oldukça riskli bir adımı teşkil etmiştir. Bu süreçte CENTCOM'un Rakka operasyonu yaklaşırken YPG'yi öven tweetler paylaşması ciddi bir kamu diplomasisi krizini de beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin YPG hedeflerine yönelik saldırısı da ABD açısından ciddi bir kriz durumunu işaret etmektedir. Saldırıdan hemen sonra YPG kamplarında beliren ABD askerlerinin Türk kamuoyunda yarattığı tepki bu konuda oldukça ciddi bir kızgınlığı gözler önüne sermiştir. Bunun sonrasında Rakka'nın YPG tarafından alınmasının ardından YPG üyelerinin Rakka'da Abdullah Öcalan posteri altında yaptığı gövde gösterisi yukarıda bahsi geçen kamu diplomasisi kazalarına yeni bir boyut kazandırmıştır.

Mevcut durum YPG meselesinin önümüzdeki dönemde de ikili ilişkilerin temelindeki en büyük sorunlardan birini teşkil edebileceğini göstermektedir. Her ne kadar Başkan Trump yapılan telefon görüşmesinde YPG'ye silah verilmesinin durdurulması sürecinin başlayacağı konusunu dillendirse de özellikle Pentagon kaynaklı yapılan açıklamalar bu durumun bir süre daha süreceğini işaret etmektedir. Bu noktada yönetim içindeki farklı seslerin önümüzdeki dönemde de ikili ilişkiler açısından ciddi bir riski beraberinde getirebileceği görülmektedir. Rakka'daki operasyon sona ermesine rağmen ABD tarafından şimdiye kadar sınırlı, geçici ve taktiksel olarak nitelendirilen YPG ile ilişkilerini nasıl şekilleneceği konusunda herhangi bir plan ortaya konulmamıştır. Ne verilen silahların nasıl toplanacağı ne de YPG'nin Sünni Araplar ve Türkmenlerin yaşadığı bölgelerde yönetimdeki hakimiyeti nasıl bu gruplara teslim edeceği bellidir. Dahası Rakka'nın alınmasından sonra şehrin de nasıl yönetilmesi gerektiği konusunda belirsizlik hakimdir.

Trump'ın telefon konuşmasında sarf ettiği sözler sonrasında Savunma Bakanlığı yaptığı açıklamalarda YPG ile ilişkilerin devam edeceği konusunun altını çizmiştir. Bunun öncesinde de Savunma Bakanı James Mattis ABD'nin Kuzey Suriye'de bir süre daha kalabileceğini vurgulamıştır. Dolayısıyla YPG konusunda ABD yönetiminde bir yandan plansızlık öte yandan da YPG ile ilişkiler konusunda kurumlar arası anlaşmazlık mevcuttur. Bu durum Türkiye ile ilişkiler açısından elbette olumsuz bir durumu ortaya çıkaracaktır. PKK'nın olası saldırılarında bu gerginliğin daha da ciddi bir seviyeye yükselmesi beklenebilir. Dahası olası YPG sızmaları karşısında Türkiye'nin hem sıcak takip hem de sınır ötesi operasyon ihtimali ilişkilerin YPG ile olan yönünü daha da gerebilir.

İki ülke arasında Obama döneminden miras kalan ikinci problem de özellikle 15 Temmuz sonrası daha da kronikleşen Gülen'in iadesi konusudur. Bu meselede Türkiye'nin yaptığı siyasi ve hukuki girişimlerin şimdiye kadar olumlu bir sonuç üretmemiş olması iki ülkenin ilişkileri açısından oldukça sorunlu bir durumu işaret etmektedir. İade meselesinin ötesinde konuyu Türk-Amerikan ilişkileri açısından derinleştiren iki husus bu süreçte ortaya çıkmıştır: Bunlardan birincisi Türkiye'de sürdürülmekte olan FETÖ soruşturması kapsamında ABD'nin Türk vatandaşı bir konsolosluk görevlisinin tutuklanmasını müteakip Türkiye'den vize başvurularını dondurması sonrasında meydana gelmiştir. Bu durumun örneğine daha önce pek rastlanmamıştır. ABD şimdiye kadar böyle bir uygulamayı hiçbir NATO üyesi ülkeye karşı uygulamamıştır. Özellikle Türk vatandaşlarını etkilemiş olması sebebiyle konu iki ülke arasında ciddi bir güven krizine yol açmıştır.

İkinci husus ise devam eden Zarrab soruşturmasının iddianamenin ortaya çıkıp davanın başlamasıyla birlikte 17-25 Aralık operasyonunu andıran bir yöne girmesi, iddianamelerdeki tapelerin büyük bir kısmının bu operasyonlarda kullanan ve sızdırılan tapeler olma ihtimalinin güçlenmesi ve sürecin sorunlu bir hale gelmesidir. Henüz duruşmalar yeni başlamış olsa da bu davanın FETÖ mensubu

savcı ve polislerle ilişkisinin yaratacağı etki ikili ilişkiler üzerinde bir başka kriz alanı ortaya çıkarabilir.

Bunların dışında iki ülke arasında özellikle Kuzey Irak krizi sürecinde iyi bir iş birliği alanı ortaya çıkmıştır. Tarafların Barzani'nin referandum girişimi sırasında Irak'ın toprak bütünlüğünden yana pozisyon almaları ve referandum kararına karşı çıkmaları bu noktada iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştır. Bunun yanında liderler arasında yapılan telefon görüşmeleri ve yüz yüze ziyaretlerde iki ülkenin de terörle mücadele konusunda etkili bir iş birliği sürdürdüğü görülmüştür. Bu noktada Türkiye'nin Suriye'deki iç savaşla ilgili Rusya ve İran ile başlattığı süreç sonucunda Trump'ın son telefon görüşmesinde Suriye ağırlıklı bir gündem oluşması bu konuda da iki ülke arasında önümüzdeki dönemde bazı gelişmelerin ortaya çıkabileceği yolunda ipuçları ortaya koymaktadır. Elbette hem Irak ve terörle mücadele hem de Suriye konusunda yaşanabilecek olumlu gelişmeler özellikle ABD tarafından yeni kamu diplomasisi kazalarının ortaya çıkmamasına bağlı olacaktır. Geçtiğimiz seneler içerisinde özellikle YPG'ye desteğin ve 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında yaşanan sürecin Türk kamuoyunda yarattığı tepki uzun vadede ikili ilişkiler açısından oldukça sıkıntılı bir dönemi beraberinde getirebilir.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-ABD İLİŞKİLERİ	
3 Ocak	Başkan Obama Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı arayarak 31 Aralık gecesi İstanbul'da gerçekleşen terör saldırısından dolayı duyduğu üzüntüyü dile getirdi. Obama ayrıca Türkiye'nin Suriye'deki ateşkesi sağlama çabalarını takdir etti.
7 Şubat	Başkan Trump ile Cumhurbaşkanı Erdoğan telefonda görüştü. İki lider 45 dakikalık bir telefon görüşmesi yaptı. Başkan Trump görüşmede Türkiye'nin ABD'nin stratejik partneri olduğunu vurguladı.
8 Şubat	CIA Direktörü Mike Pompeo Ankara'da Başbakan Binali Yıldırım ile görüştü. Pompeo ve Yıldırım iki ülke arasındaki iş birliğinin önemini vurguladı.
9 Şubat	Başkan Yardımcısı Pence ile Başbakan Binali Yıldırım telefonda görüştü.
15 Şubat	Savunma Bakanı Mattis Brüksel'deki NATO Zirvesi sırasında Türk meslektaşları ile bir arya geldi. Mattis Amerikan destekli koalisyon güçlerinin Türkiye'nin Fırat Kalkanı Harekatı'nı daha çok destekleyeceklerini söyledi.
17 Şubat	Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar İncirlik Üssü'nde ABD Genelkurmay Başkanı Joseph Dunford ile görüştü.
18 Şubat	Başkan Yardımcısı Pence ile Başbakan Binali Yıldırım Uluslararası Münih Güvenlik Konferansı'nda buluştu. Görüşme sırasında iki ülke arasındaki ilişkiler ve teröre karşı savaşta ortak mücadele konuşuldu.
23 Şubat	Adalet Bakanı Bekir Bozdağ ABD Adalet Bakanı Jeff Sessions'a bir mektup gönderdi ve kendisini tebrik etti.
7 Mart	ABD Genelkurmay Başkanı Joseph Dunford, Rus General Valery Gerasimov ve Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar Antalya'da buluştu.
30 Mart	Dışişleri Bakanı Tillerson Ankara'yı ziyaret etti. Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Binali Yıldırım ile görüştü.
14 Nisan	Savunma Bakanı Mattis ve Savunma Bakanı Fikri Işık Pentagon'da görüştü.

9 Mayıs	Cumhurbaşkanı Sözcüsü Büyükelçi İbrahim Kalın, Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar ve MİT Müsteşarı Hakan Fidan Oval Ofis'te Başkan Trump ile bir araya geldi. MİT Müsteşarı Hakan Fidan CIA Direktörü Mike Pompeo ile buluştu. Adalet Bakanı Bekir Bozdağ ile ABD Adalet Bakanı Jeff Session 45 dakikalık bir toplantı yaptı.
11 Mayıs	Başbakan Yıldırım Somali ile ilgili bir toplantıya iştirak etmek üzere bulunduğu Londra'da ABD Savunma Bakanı Mattis ile görüştü.
16 Mayıs	Başkan Trump ile Cumhurbaşkanı Erdoğan Beyaz Saray'da görüştü. Bu görüşmeyi takiben Trump ile Erdoğan çalışma yemeği yedi. Yemeğe Türk tarafından Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Albayrak, Savunma Bakanı Işık, MİT Müsteşarı Fidan, Adalet Bakanı Bozdağ, Cumhurbaşkanı Sözcüsü Büyükelçi Kalın, Genelkurmay Başkanı Akar, Ekonomi Bakanı Zeybekci ve ABD tarafından Başkan Yardımcısı Pence, Dışişleri Bakanı Tillerson, Savunma Bakanı Mattis, Başkan Danışmanı Kushner ve Ulusal Güvenlik Danışmanı McMaster katıldı.
28 Haziran	Savunma Bakanı Mattis ve Savunma Bakanı Işık görüştü. Mattis ABD'nin terör örgütü YPG'ye olan desteğinin geçici bir gereklilik olduğunu söyledi.
30 Haziran	Cumhurbaşkanı Erdoğan Trump'ı aradı, görüşmede YPG'nin Afrin'deki varlığı hakkında konuşuldu.
23 Ağustos	ABD Savunma Bakanı Mattis Ankara'yı ziyaret etti, Cumhurbaşkanı Erdoğan ile görüştü.
9 Eylül	Trump ve Erdoğan telefonda görüştü ve iki ülkenin ortaklıklarını güçlendirmek konusunda karar aldılar.
21 Eylül	Trump ve Erdoğan New York'ta ikili görüşme yaptı.
17 Ekim	ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Jonathan Cohen liderliğinde bir heyet Türkiye Dışişleri Bakan Yardımcısı Ahmet Muhtar Gün ve heyeti ile vize krizini çözmek üzere geldikleri Ankara'da görüştüler.
3 Kasım	Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ile Dışişleri Bakanı Tillerson iki ülke arasındaki vize krizi hakkında telefonda konuştu.
7 Kasım	Adalet Bakanı Mattis ve Adalet Bakanı Abdulhamit Gül telefonda görüştü.
7-8 Kasım	ABD Savunma Bakanı Mattis ve Savunma Bakanı Nurettin Canikli Brüksel'deki NATO Zirvesi sırasında görüştü.
9 Kasım	Başbakan Binali Yıldırım Washington DC ziyareti sırasında Başkan Yardımcısı Pence ile görüştü.
24 Kasım	Başkan Trump ve Cumhurbaşkanı Erdoğan telefonda görüştü.

TÜRKİYE-AFRİKA İLİŞKİLERİ

Türkiye'nin Afrika'ya açılım politikası kapsamlı bir stratejik ortaklığa dönüşerek 2017 yılında güçlü bir şekilde devam etmiştir. Siyaset, ekonomi, kültür, eğitim, güvenlik ve uluslararası konulara ilişkin olarak Afrika ülkeleriyle geliştirilen ilişki ağları Türkiye'yi Afrika'nın önemli ortaklarından biri haline getirmiştir. 2017 yılı başında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Afrika turuyla gündemin ana maddesi olan Türkiye-Afrika ilişkileri üst düzey temaslarla sürmüştür. Ayrıca iki coğrafya arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek için düzenlenen çeşitli iş forumlarıyla önemli adımlar atılmıştır. TÜİK verilerine göre Türkiye-Sahra Altı Afrika ülkeleri arasındaki ticaret hacmi 2016'da 4 milyar 220 milyon dolarken 2017 yılının Eylül ayına kadar 5 milyar 295 milyon dolara yükselmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Afrika'ya yönelik hem ihracat hem de ithalatında geçen yıla göre önemli artışlar olmuştur.

Cumhurbaşkanı Erdoğan 22-26 Ocak tarihlerinde Afrika turu kapsamında gerçekleştirdiği Tanzanya, Mozambik ve Madagaskar'ı ziyaretleri ile Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yirmi üç Afrika ülkesine otuz dokuz ziyaret yapan ilk lider olmuştur. Bazı bakan ve milletvekilleriyle iş adamlarından oluşan geniş bir heyetle gerçekleştirilen ziyarette iş forumları düzenlenmiştir. Ziyaretin ilk durağı olan Tanzanya ile Türkiye arasında dokuz anlaşma, iş birliği protokolü ve mutabakat zaptı imzalanmıştır. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Berat Albayrak ile Tanzanya Savunma Bakanı Hüseyin Mwinyi'nin imza attığı "Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması" da gerçekleştirilen anlaşmalar arasındadır. Mozambik'te altı ve Madagaskar'da dört olmak üzere üç ülkede ekonomi, diplomasi, sosyal projeler gibi çeşitli alanlarda toplam 19 anlaşma imzalanmıştır.

Afrika ziyareti sonrasında bölgedeki ülkelerle temaslar hız kesmeden devam ederken bu kapsamda Etiyopya Cumhurbaşkanı Mulatu Teshome Wirtu Şubat ayında Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'la Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde bir araya gelmiştir. Erdoğan ile ortak basın toplantısına katılan Wirtu Türkiye ile Etiyopya arasında toplam 2,5 milyar dolarlık ticaret hacmi

olduğunu ifade ederek Ankara ziyaretinin iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı niteliği taşıdığını belirtmiştir. Başbakan Yardımcısı Veysi Kaynak Nisan ayında Somali'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyarette Türkiye'nin Somali'ye toplam 30 milyon dolar yardım yaptığını dile getirmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın daveti üzerine Somali Cumhurbaşkanı Muhammed Abdullahi Muhammed Nisan ayında Türkiye'ye resmi ziyaret yapmıştır. Yine aynı ay içerisinde Cumhurbaşkanı Erdoğan Benin Dışişleri Bakanı Aurelien Agbenonci'yi Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde kabul etmiştir. Ayrıca Nisan ayında Antalya'da Başbakan Binali Yıldırım'ın önderliğinde Gine Devlet Başkanı ve Afrika Birliği Dönem Başkanı Alpha Conde ve Somali Cumhurbaşkanı Muhammed Abdullah Fermacu'nun katılımıyla "Türkiye-Afrika Birinci Tarım Bakanları Toplantısı ve Tarım İş Forumu" gerçekleştirilmiştir.

Cumhurbaşkanı Erdoğan, Gine Cumhurbaşkanı Alpha Conde ile Nisan ayında Mabeyn Köşkü'nde gerçekleşen öğle yemeğinde bir araya gelmiştir. Sierra Leone Cumhurbaşkanı Ernest Bai Koroma Mayıs ayında Türkiye'ye resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında baş başa ve heyetler arası görüşmelerin ardından ortak basın toplantısı düzenlenmiştir. Türkiye-Afrika ilişkilerinin oldukça sıcak seyrettiği 2017 yılının Mayıs ayında Başbakan Yıldırım İngiltere ve Birleşmiş Milletler'in (BM) ev sahipliğinde Londra'da düzenlenen Somali Konferansı'na Türkiye'yi temsilen iştirak etmiştir. Sudan Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı İbrahim Mahmud Hamid Türkiye ziyareti sırasında İstanbul Kongre Merkezi'nde 20 Mayıs'ta düzenlenen İbn Haldun Üniversitesi'nin açılış törenine katılmıştır. Hamid bu kapsamda Dördüncü Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu'nda bulunan Cumhurbaşkanı Erdoğan'la görüşmüştür.

Haziran ayında dönemin Başbakan Yardımcısı Numan Kurtulmuş Kongo Cumhuriyeti'ne bir ziyaret gerçekleştirerek Kongo Büyük Projeler Bakanı Jean Jacques Bouya, Başbakan Clement Mouamba ve Cumhurbaşkanı Denis Sassou Nguesso ile görüşmüştür. Eylül ayında Dakar'da düzenlenen Senegal-Türkiye Karma Ekonomik Komisyon (KEK) Dördüncü Dönem Toplantısı'na katılan İçişleri Bakanı Süleyman Soylu, Senegal Cumhurbaşkanı Macky Sall ile Cumhurbaşkanlığı Ofisi'nde basına kapalı görüşme gerçekleştirmiştir. Eylül ayında Gambiya Cumhurbaşkanı Yardımcısı ve Kadın İşleri Bakanı Aja Fatoumatta Tambajang ve beraberindeki heyet Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirerek Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Betül Sayan Kaya ile görüşmüştür. Ayrıca heyet Meclis Başkanlığı Divan Salonu'nda TBMM Başkanı Kahraman ile bir araya gelmiştir.

Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar Eylül ayında Türkiye tarafından Somali'de inşa edilen Harp Okulu, Astsubay Okulu ve Birlik Eğitim Merkezi'nin açılışını gerçekleştirmiştir. Milli Eğitim Bakanı İsmet Yılmaz Karma Ekonomik Komisyon toplantısına katılmak üzere Ekim ayında Güney Afrika'ya gitmiştir. Bakan Yılmaz Türkiye Cumhuriyeti'nin Güney Afrika ile her alanda ilişkilerini geliştirmek istediğini ifade etmiştir. D-8 zirvesi vesilesiyle Ekim ayında Türkiye'de bulunan Nijerya Federal Devlet Başkanı Muhammed Buhari Cumhurbaşkanı Erdoğan'la bir

araya gelmiştir. Aynı zirve kapsamında o tarihlerde Türkiye'de bulunan Gine Cumhurbaşkanı Alpha Conde de Cumhurbaşkanı Erdoğan'la görüşmüştür. Nijer Ulusal Meclis Başkanı Ousseini Tinni Kasım ayında Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirerek Cumhurbaşkanı Erdoğan'la Külliye'de bir araya gelmiştir.

24-27 Aralık'ta Cumhurbaşkanı Erdoğan Sudan, Çad ve Tunus'a resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Erdoğan'ın bu ziyaretinin ilk durağı Sudan olmuştur. 2006 yılında Başbakan olarak Sudan'a giden Erdoğan'ın bu ziyareti Cumhurbaşkanı düzeyinde ilk ziyaret niteliği taşımasından dolayı iki ülke tarafından tarihi olarak nitelendirilmiştir. Erdoğan'ın yaklaşık 200 iş adamıyla yaptığı ziyaret son dönemde ekonomik anlamda zor süreçten geçen Sudan'da umut uyandırmıştır. Ziyaret sırasında Erdoğan başkanlığında iş konseyi düzenlenmesinin yanı sıra iki ülkenin ilgili bakanları tarafından siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal olmak üzere birçok alanı kapsayan 13 anlaşma imzalanmıştır. Sudan halkı Türkiye'ye sevgisini ve Erdoğan'a olan muhabbetini Türk bayrağıyla sokaklara dökülerek göstermiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Sudan parlamentosunda yaptığı konuşma da coşkuyla karşılanmıştır. Geçtiğimiz haftada Kudüs meselesiyle ilgili Erdoğan'ın duruşu Sudan'da ciddi anlamda olumlu karşılık bulmuştur. Sudan Cumhurbaşkanı Ömer Beşir tarafından Erdoğan'a Yüksek Devlet Nişanı verilmiştir. Erdoğan'ın ziyaretine eşlik eden Emine Erdoğan, Sudan Cumhurbaşkanı El-Beşir'in eşi Modawi ile Dostluk Sarayı'nda bir araya gelmiştir.

Erdoğan, geniş iş adamı heyetiyle Sudan'dan Çad'ın başkenti Encemene'ye geçmiştir. Mevkidaşı İdris Deby tarafından resmi törenle karşılanmıştır. Son yıllarda bölgede terörle mücadelede aktif rol oynayan Çad ziyaretinde Cumhurbaşkanı'nın heyetinde Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar'ın yer alması önemli bir anlam taşımaktadır. Ziyaret sırasında düzenlenen iş forumunun yanı sıra birçok alanda imzalanan iş birliği anlaşmaları iki ülke arasındaki ilişkileri artıracaktır.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu son Afrika ziyaretiyle birlikte başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı döneminde ziyaret ettiği Afrika ülkesi sayısı 28'e çıkmıştır. Bu kapsamda Afrika'da 32 ülkede 51 noktaya seferler düzenleyen THY, altıdan fazla ülkede faaliyet gösteren Türkiye Maarif Vakfı'na (TMV) ve birçok ülkede temsilcilik bulunduran TİKA ve aktif olarak kıtanın çeşitli bölgelerinde çalışan Türk STK'larıyla Türkiye-Afrika ilişkilerinin sağlam zeminde ilerlediği ve gelecek vaat ettiğini söylemek mümkündür.

FETÖ İLE MÜCADELE

15 Temmuz başarısız darbe girişiminden sonra Türkiye, Afrika'da kararlı bir şekilde sürdürdüğü FETÖ'yle mücadele neticesinde Somali, Gine, Nijer, Sudan ve Kongo Cumhuriyeti'ndeki FETÖ okullarının Türkiye Maarif Vakfı'na devredilmesini sağlamıştır. Türkiye halihazırda diğer Afrika ülkelerinde FETÖ'ye bağlı kurumların kapatılması, mensuplarının Türkiye'ye iadesi ve faaliyetlerinin engellenmesine ilişkin

taleplerini diplomatik kanallarla Afrika hükümetlerine her fırsatta aktarmaktadır. Mevcut durumda Afrika'da okulların TMV'ye devredildiği ülkeler haricinde FETÖ okullarının kapatıldığı veya kapatılmak üzere Türkiye ile mutabakata varıldığı on altıdan fazla ülke bulunmaktadır.

Cumhurbaşkanı Erdoğan yaptığı Afrika turunda da mevkidaşlarına FETÖ tehlikesini anlatmış, heyetler arasında yapılan görüşmelerde konu ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Etiyopya Başbakanı Desalegn Ocak ayında ülkesinde bulunan FETÖ okullarının TMV'ye devredileceğini açıklamıştır. FETÖ okullarını TMV'ye ilk devreden ülkeler arasında olan Gine'nin Cumhurbaşkanı ve Dönem Afrika Birliği Başkanı Alpha Conde Türkiye'nin Afrika'da yürüttüğü örgütle mücadelesine katkıda bulunacağını ifade etmiştir. Ayrıca Ruanda Dışişleri Bakanı Louise Mushikiwabo örgütle mücadelede Türkiye ile her türlü iş birliğine hazır olduklarını dile getirmiştir.

Diplomatik kanallara ek olarak Türkiye, Afrika'da FETÖ'nün faaliyetlerini engellemek için çalışmalar yürütmektedir. Bu bağlamda geçtiğimiz Ocak ayının sonunda Afrika'nın en öne çıkan ülkelerinden olan Güney Afrika'da düzenlenen "Türkiye ve Güney Afrika'nın Bölgedeki Gücü ve Küresel Sorumlulukları" programında FETÖ tehlikesi anlatılmıştır. Güney Afrika merkezli Afrika ve Orta-Doğu Araştırma Merkezi (AMEC) ile Al Sharq Forum'un organize ettiği konferansta AK Parti Ankara Milletvekili Ertan Aydın da bir konuşma yapmıştır. Yine Ekim ayında Türkiye'de düzenlenen Türkiye-Afrika Eğitim Bakanları Konferansı'nda Afrika'da FETÖ'yle mücadele etmek için Afrika ülkeleriyle daha çok iş birliği yapmak istediklerini ifade eden Milli Eğitim Bakanı Yılmaz Türkiye'nin örgütle mücadeleye verdiği önemi vurgulamıştır.

Cumhurbaşkanı son Afrika ziyaretinde FETÖ'yle mücadele konusuna vurgu yapmıştır. Erdoğan, Sudan'da yaptığı konuşmada, "Sudan gibi diğer dost ülkeler de FETÖ'ye karşı gerekli tedbirleri almaya başlamıştır. Örgütün tüm Afrika kıtasında kökünün kazınacağına inanıyorum" ifadelerini kullanmıştır. Bu bağlamda Çad Cumhurbaşkanı'nın ziyaretinden birkaç gün önce ülkesinde bulunan FETÖ okullarını Türkiye Maarif Vakfı'na törenle devretmiştir.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-AFRİKA İLİŞKİLERİ	
22-26 Ocak	Cumhurbaşkanı Erdoğan Doğu Afrika ülkeleri Tanzanya, Mozambik ve Madagaskar'a resmi ziyaret gerçekleştirdi.
7 Şubat	Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunan Etiyopya Cumhurbaşkanı Wirtu Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde Erdoğan'la bir araya geldi.
2 Nisan	Başbakan Yardımcısı Veysi Kaynak Somali'ye ziyaret gerçekleştirdi.
25 Nisan	Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın davetine icabetle Somali Cumhurbaşkanı Muhammed Türkiye'ye resmi ziyarette bulundu.
25 Nisan	Cumhurbaşkanı Erdoğan Benin Dışişleri Bakanı Agbenonci'yi Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde kabul etti.
27 Nisan	Antalya'da "Türkiye-Afrika Tarım Bakanları Birinci Toplantısı ve Tarım İş Forumu" düzenlendi.
28 Nisan	Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Gine Cumhurbaşkanı Alpha Conde ile Mabeyn Köşkü'nde gerçekleşen öğle yemeğinde bir araya geldi.
10 Mayıs	Sierra Leone Cumhurbaşkanı Ernest Bai Koroma, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın konuğu olarak Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirdi.
11 Mayıs	Londra'da İngiltere ve BM'nin ev sahipliğinde düzenlenen Somali Konferansı'na Türkiye'yi temsilen Başbakan Binali Yıldırım katıldı.
20 Mayıs	Cumhurbaşkanı Erdoğan, Sudan Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı Hamid'i kabul etti.
21 Haziran	Başbakan Yardımcısı Kurtulmuş Kongo Cumhuriyeti'ne ziyaret gerçekleştirdi.
7 Eylül	İçişleri Bakanı Soylu Senegal-Türkiye Karma Ekonomik Komisyon (KEK) Dördüncü Dönem Toplantısı'na katılmak üzere Senegal'in başkenti Dakar'a gitti.
12 Eylül	Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Betül Sayan Kaya, Gambiya Cumhurbaşkanı Yardımcısı ve Kadın İşleri Bakanı Tambajang ve beraberindeki heyetle iki bakanlık arasında iş birliğinin geliştirilmesine yönelik iyi niyet beyanı metninin imzalanması amacıyla makamında bir araya geldi.
13 Eylül	TBMM Başkanı Kahraman, Gambiya Cumhurbaşkanı Yardımcısı Tambajang ve Gambiya Meclis Başkanı Denton ile Mecliste görüştü.
30 Eylül	Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar Somali'ye bir ziyaret gerçekleştirdi.
6 Ekim	Milli Eğitim Bakanı İsmet Yılmaz Karma Ekonomik Komisyon toplantısına katılmak üzere Güney Afrika'ya gitti.
19 Ekim	MEB tarafından İstanbul'da "Türkiye-Afrika Eğitim Bakanları Konferansı" düzenlendi.
19 Ekim	Nijerya Cumhurbaşkanı Buhari Türkiye'ye ziyaret gerçekleştirdi.
20 Ekim	Cumhurbaşkanı Erdoğan D-8 zirvesi vesilesiyle Türkiye'de bulunan Gine Cumhurbaşkanı Conde ile Mabeyn Köşkü'nde bir araya geldi.
26 Ekim	Cumhurbaşkanı Erdoğan, Somali Başbakanı Hayri'yi kabul etti.
7 Kasım	Cumhurbaşkanı Erdoğan, Nijer Ulusal Meclis Başkanı Tinni ile Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde bir araya geldi.
24-27 Aralık	Cumhurbaşkanı Erdoğan Sudan, Çad ve Tunus'a resmi ziyaret gerçekleştirdi.

TÜRKİYE-ALMANYA İLİŞKİLERİ

Türk dış politikasında son dönemin aktüel konuları arasında ilk sıralarda yer alan Almanya ile ilişkiler 2017 yılında da oldukça inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. İkili ilişkilerin bu yılki bilançosuna bakıldığında Eylül ayında Almanya'da gerçekleşen Federal Meclis seçimlerine kadar iki taraf arasında oldukça gergin bir havanın hakim olduğu, seçimleri takip eden süreçte ise bir yumuşama dönemine girildiği görülmektedir. Bunun dışında 2016'da iki ülke arasında mülteci krizi gündemin merkezinde yer almışken 2017'de bu konu ikinci plana düşmüş ve onun yerini Türkiye'deki referandum süreci ve Almanya'daki genel seçimler almıştır. Ankara-Berlin hattında seçimler dışında 2017 yılında ön plana çıkan diğer gelişmeler arasında bir grup Alman milletvekilinin İncirlik Üssü'ne yapmayı planladıkları ziyarete Ankara'nın izin vermemesi, Alman seçimlerinden bir hafta sonra Ankara'da Cumhurbaşkanı Erdoğan ve eski Şansölye Schröder'in görüşmesi, PKK destekçilerinin 4 Kasım'da Düsseldorf'ta gerçekleştirdikleri protesto yürüyüşünde taşkınlık yapmaları neticesinde Alman polisinin uzun bir aradan sonra ilk kez müdahalede bulunması ve Türk camileri ve derneklerine yönelik saldırılar yer almaktadır.

İki ülke arasındaki ilişkilerin 2017 yılındaki seyrine dair bahsedilmesi gereken bir başka husus da mülteci krizinin zirve yaptığı 2016'da krizden en çok etkilenen Avrupa ülkesi Almanya'nın lideri Merkel'in bu krizin yönetilmesinde kilit konumda bulunan Türkiye'ye defalarca ziyarette bulunmasına rağmen bu yıl sadece bir kez gelmiş olmasıdır. 2017'de iki devlet arasındaki en üst düzey resmi temas Şubat ayında Merkel'in Ankara ziyareti olmuş, bunun dışında iki ülke arasındaki üst düzey ilişkiler ağırlıklı olarak dışişleri bakanları üzerinden yürümüştür.

16 NİSAN REFERANDUMU

16 Nisan 2017 tarihinde gerçekleşen Anayasa değişikliği referandumu her ne kadar Türkiye'nin bir iç meselesi olsa da Almanya bu süreci yakından takip etmiş ve ülkedeki ana akım medya organları sürece dair tarafgir haberler yayımlamıştır. Özellikle

Almanya'nın etkili yayın organlarından *Bild* gazetesinin 27 Mart 2017 tarihli sayısında yer alan manşetinde Atatürk resmi kullanılarak Türkçe ve Almanca "Türkiye'de Referandum: Atatürk Olsa HAYIR Derdi" başlığının atılması Türkiye'de tepkiye neden olduğu gibi Türkiye'deki siyasi tartışmaların Alman medyası tarafından Almanya'ya taşındığını da ispatlamıştır. *Bild*'e benzer şekilde Alman Federal Meclisi tarafından haftalık çıkarılan *Das Parlament* isimli gazetenin 27 Şubat 2017 sayılı baskısı "Yeni Türkiye" özel konusu altında yayımlanmış ve yirmi sayfalık gazetenin tamamına yakını referandum konusuna ayrılmıştır. Alman medyasının yılbaşından itibaren referanduma dair her gün hayır kampanyası yapması Ankara'da doğal olarak tepkiye neden olmuş ve iki ülke arasında gerilime sebebiyet vermiştir.

16 Nisan referandumu öncesinde Türk bakan ve milletvekillerinin Almanya'daki Türklerle bir araya gelmesi adına sivil toplum kuruluşları tarafından planlanan programların Alman makamlarınca engellenmesi ise ikili ilişkilerdeki kriz atmosferini had safhaya taşımıştır. Normal şartlarda demokrasiyle yönetilen bir ülkede meşru zemine dayanan siyasi propagandanın engellenmesi ve başka bir ülkenin iç siyasetine müdahale edilmesi kabul edilemez bir olgu iken Almanya bu konuda ikircikli bir tutum benimseyerek "hayır" propagandası için buraya giden siyasetçilere izin vermiş, "evet" kampanyası için talepte bulunanlara ise engel koymuştur. Alman devletinin bu kararına tepki olarak Türkiye, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Martin Erdmann'ı Dışişleri Bakanlığına çağırmış ve bu engellemeleri protesto etmiştir. Bu kararlar Ankara'da siyasi ve diplomatik platformlarda yankı bulduğu kadar 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında FETÖ'ye yönelik yürüttüğü politikalardan ötürü Almanya'ya halihazırda tepkili olan Türk kamuoyunda da eleştiriler çoğalmıştır.

15 Temmuz darbe girişimi sonrasında devletin yeni ve daha güçlü temellere oturtulması adına AK Parti ile MHP arasında sağlanan uzlaşı sonrasında gerçekleşen referandumda yoğun "hayır" propagandası ve manipülatif hamlelere rağmen Türk halkı iradesini "evet" yönünde beyan etmiş ve Almanya başta olmak üzere birçok ülkeye açık mesaj vermiştir. Buna rağmen Alman medyası referandumdan sonra yeni bir taktikle oylamanın meşruiyetine dair tartışma başlatarak referandum sonucunun tartışmalı olduğunu göstermeye çalışmıştır.[1] Bu bağlamda Alman tarafında gerek referandum süreci gerekse sonrasında hakim olan paradigmaya bakılırsa Almanya'nın kendisine sadık ve sözünden çıkmayan eski Türkiye özleminin varlığıyla her açıdan daha güçlü bir Türkiye'yi eşit ortak olarak tanımama gayreti açıkça görülmektedir.

DİTİB TARTIŞMASI

Diyanet İşleri Türk İslam Birliği'ne (DİTİB) atfedilen "casusluk" suçlaması iki ülke arasında 2016 yılında başlayan ve bu sene de gündemdeki yerini koruyan önemli bir

1. Örneğin referandum sürecinde Türkçe başlıklar atarak "hayır" kampanyası yapan Alman *Bild* gazetesi sonuçları haberleştirirken "Zar Zor Evet Ama?" başlığını kullanmıştır. Diğer örnekler için bkz. "Alman Medyasının Referandum Sonucu Hazımsızlığı", Haber7, 16 Nisan 2017.

konu olmuştur. Bahsi geçen tartışma DİTİB'e bağlı imamların Almanya'daki FETÖ yapılanması ve FETÖ'cüler hakkında Ankara'ya bilgi notları gönderdiği iddialarına dayanmaktadır. Aslında çok da yeni olmayan bu tartışma 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında aralarında DİTİB'in de yer aldığı dört kuruluşun "Demokrasi Zaferi" başlıklı bir bildiri yayımlaması ile tekrar gündeme getirilmiş ve Alman medyasında siyasi bir malzeme haline dönüştürülmüştür. Konuya dair resmi açıklamada bulunan DİTİB Almanya'daki camilerde görevli üç imamın kendi inisiyatifleri dahilinde FETÖ ile ilgili olarak Ankara'ya bilgi notları gönderdiğini doğrulamış ancak kurumsal olarak imamlardan böyle bir talepte bulunulmadığını ifade etmiştir.[2] Buna rağmen Almanya'daki ana akım medya organları ve bazı siyasetçiler meseleyi suni bir kriz haline getirerek DİTİB üzerinden yeni bir algı operasyonu yapmaya çalışmış ve Federal Meclis seçimlerinden önce kamuoyunun odağını tekrar Türkiye'ye yöneltme çabası içine girmiştir.

İNCİRLİK'TEKİ ALMAN ASKERİ VARLIĞI

Hatırlanacağı üzere 2016 yılında Alman Meclisinin sözde Ermeni soykırımı kararı almasından kısa bir süre sonra bir grup milletvekili İncirlik'teki Alman askerlerini ziyaret etmek istemiş ancak Türkiye siyasi mütekabiliyet gereğince bu ziyarete onay vermemiştir. Bu sene de benzer bir kriz Mayıs ayında tekrar etmiştir. Federal Savunma Komisyonu üyesi bir grup Alman milletvekili İncirlik'te görev yapan Alman askerlerini ziyaret etmek için girişimde bulunmuş ancak Berlin'in 16 Nisan referandumu sürecinde siyasi bir tutum benimsemesi nedeniyle Ankara geçen sene olduğu gibi 2017'de de bu ziyaret talebine olumsuz yanıt vermiştir. Türkiye'nin bu kararından sonra konuşan Almanya Dışişleri Bakanı Sigmar Gabriel, "Şayet bu ret kararı nihai olarak kalacaksa, o zaman biz Alman askerlerinin Türkiye'de konuşlanmasına devam edilebileceğini düşünemiyoruz" açıklamasında bulunmuştur. İlerleyen süreçte Türkiye'nin kararlı tutumunu devam ettirmesi neticesinde konu Alman kamuoyunda polemik haline getirilmiş ve sonrasında 21 Haziran'da Federal Mecliste yapılan oylamada İncirlik Üssü'nde görev yapan Alman askerlerinin Ürdün'ün Azrak kentindeki Muvaffak Salti Hava Üssü'ne taşınmasına karar verilmiştir.

Krizin arka planına bakıldığında ise iki hususun ön plana çıktığı görülmektedir: Bunlardan birincisi ve demagojik olanı 24 Eylül'de gerçekleşen federal seçimlerden önce Alman muhalefetinin Merkel'i baskı altına almak istemesi ve buna karşılık zayıf görünmek istemeyen Merkel hükümetinin yangına körükle gitmesidir.[3] Krizin özünü oluşturan asıl neden ise Almanya'da PKK ile yakın ilişki içinde bulunan Sol Parti'nin (Die Linke) Federal Savunma Komisyonunda yer alan üyesinin de bu ziyarette yer almak istemesi ve bu konuda Türkiye'nin hassasiyetlerinin tamamen göz

2. "İmamlarla İlgili Kamuoyuna Açıklama", Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB), 3 Şubat 2017, http://www.ditib.de/detail2.php?id=1119&lang=en, (Erişim tarihi: 20 Aralık 2017).

3. Enes Bayraklı, "Almanya'nın İncirlik Takıntısının Arka Planı", Fikriyat, 7 Haziran 2017.

ardı edilmesidir. Nitekim bu husus Alman medyasında da yankı bulmuş ve ziyaret için Türkiye'nin hassasiyetlerinin dikkate alınması gerektiği vurgulanmıştır.[4]

ALMANYA FEDERAL MECLİS SEÇİMLERİ

24 Eylül 2017 tarihinde Almanya'da gerçekleşen Federal Meclis seçimleri Türk-Alman ilişkileri için önemli bir başka gelişme olmuştur. Seçime giren hemen hemen bütün partilerin ortak ajandası Türkiye olmuş ve seçim vaatlerinde Türkiye karşıtlığı ön plana çıkmıştır. Bir başka ifadeyle seçim sürecinde aşırı sağın söylemleri ve politika vaatlerine esir olan Alman siyaseti Türkiye karşıtlığında buluşmuştur. Zira seçim öncesinde Hristiyan Demokrat Birliği (CDU) lideri Merkel ile Sosyal Demokrat Parti (SPD) lideri Schulz başta olmak üzere birçok siyasetçinin Türkiye'nin AB üyelik sürecini durdurmaya ve geçen seneden beri gündemde olan Gümrük Birliği'ni güncelleme konusunu engellemeye yönelik tehdit içerikli mesajlar verdikleri görülmektedir. Nitekim seçimden önce canlı yayında bir araya gelen Merkel ve Schulz'un açıklamaları bu anlamda dikkat çekicidir. Merkel'in konuya ilişkin ifadeleri şu şekildedir:

> Müzakere sürecini donduracağız deyip, ardından Avrupa'da çoğunluğu sağlayamamaktan daha kötü bir şey olamaz. Bu AB'nin oy birliğiyle aldığı bir karar olmalı. Türkiye'nin AB'ye üyeliğini mümkün görmüyorum ve hiçbir zaman görmedim.

Schulz ise meseleye ilişkin şunları vurgulamıştır:

> Seçimi kazanırsam Avrupa Konseyi'ne Türkiye ile üyelik müzakerelerinin bitirilmesi teklifinde bulunacağım. Bu ülkeleri ikna eder miyiz etmez miyiz bilmiyorum ama bunun için uğraşacağım.[5]

Bu ifadeler iki liderin Türkiye'ye ilişkin söylemleri arasında çok farklılık bulunmadığını göstermektedir. Ayrıca seçimde Türkiye karşıtlığı üzerinden prim yapma gayreti başarısız olmuş, CDU beklediği başarıyı elde edememiştir. SPD kendi tarihindeki en başarısız seçim sonucunu görmüş ve bunların da ötesinde Neonazi ideolojisine sahip Almanya için Alternatif Partisi (AfD) yüzde 13 oy alarak Meclise girmiştir.

Bunun yanı sıra seçime az bir süre kala partilerin Türkiye karşıtlığında dozajı kaçırması ve adeta Türkiye karşıtlığında yarışa girmeleri nedeniyle Cumhurbaşkanı Erdoğan Almanya'daki Türklere seslenmiş ve Hristiyan Demokratlar, Sosyal Demokratlar ve Yeşillerin alenen Türkiye düşmanlığı yaptığını belirtmiştir. Bu durumdan dolayı Erdoğan'ın Türkiye'ye düşmanlık yapmayan siyasi partileri destekleme çağrısında bulunması bir başka tartışmayı beraberinde getirmiştir. Zira Erdoğan'ın bu çağrısından sonra Alman Dışişleri Bakanı Sigmar Gabriel'in açıklaması ile 16 Nisan sürecinde Almanya'nın takındığı tutum arasında ciddi bir çelişki olduğu ortaya çıkmaktadır:

4. Bu konuda bir örnek için bkz. Von Michael Martens, "WoErdoganrichtigliegt", *FAZ*, 18 Eylül 2017.

5. "Merkel: Türkiye, AB'ye Üye Olmamalı", BBC Türkçe, 4 Eylül 2017.

> Ülkemizin egemenliğine daha önce eşi benzeri görülmemiş bir müdahale... Erdoğan'ın Almanya'nın seçim kampanyasına müdahalesi Almanya'daki insanları birbirine karşı kışkırtmak istediğini gösteriyor.

ERDOĞAN-SCHRÖDER GÖRÜŞMESİ

Seçimleri takip eden süreçte Türk-Alman ilişkilerinde yaşanan gelişmelerden en göze çarpanı ise seçimlerden bir hafta sonra Ankara'da gerçekleşen Erdoğan-Schröder görüşmesi olmuştur. Kamuoyuna yansıdığı kadarıyla Merkel hükümeti Alman Şansölyesi olduğu dönemde (1998-2005) Erdoğan ile yakın ve samimi ilişki kuran Schröder'i Türkiye ile ilişkilerin yumuşatılması adına Ankara'ya göndermiş ve kendisinden arabuluculuk yapması talebinde bulunmuştur. Görüşmeye dair çok fazla detay paylaşılmasa da ziyaretten kısa bir süre sonra "insan hakları savunucusu" olarak lanse edilen Peter Steudtner'in serbest bırakılması Almanya'da geniş yankı bulmuştur. Birçok siyasetçi ve gazeteci Alman vatandaşı Steudtner'in serbest bırakılmasını Türk-Alman ilişkilerinde yeni ve olumlu bir dönemin başlayabilmesi için bir şans olarak görmüştür. Kararı memnuniyetle karşılayan Alman Dışişleri Bakanı Gabriel de "Schröder'e aracı olduğu için çok teşekkür ediyoruz. Bu cesaret verici bir sinyal, bir ilk adım" açıklamasında bulunmuştur.[6]

PKK'NIN DÜSSELDORF YÜRÜYÜŞÜ

Bilindiği üzere PKK militanlarının 24 Haziran 1993 tarihinde Münih'teki Türk Başkonsolosluğunu basması ve yirmi kişiyi rehin alması neticesinde Almanya aynı yılın Kasım ayında PKK'yı terör örgütü olarak tanımıştır. Ancak Alman devletinin ülke genelinde örgüte geniş bir kredi açması neticesinde PKK, Almanya'yı Avrupa'daki merkez üssü olarak seçmiş ve bütün faaliyetlerini buradan idare etmeyi sürdürmüştür.[7] Türkiye'nin tüm ikazlarına rağmen Almanya'nın PKK ile mücadelede yeterli desteği vermemesi, Ankara'nın talep ettiği PKK'lıları inatla iade etmemesi ve adeta koruma altına alması PKK'nın bu ülkedeki taşkınlıklarına göz yumulmasına imkan sağlamıştır.

Bu bağlamda Türk-Alman ilişkilerindeki yapısal sorunlar arasında yer alan Almanya'nın PKK politikası 2017 yılında da görünürlüğünü korumuş ve ikili ilişkilerde sıklıkla referans verilen bir konu olmuştur. Ancak önceki yılların aksine Eylül ayında gerçekleşen Federal Meclis seçimlerinden sonra Almanya'nın PKK politikasında da bir değişim görülmektedir. Zira PKK destekçilerinin 4 Kasım'da Düsseldorf'ta gerçekleştirdiği protesto yürüyüşü esnasında terör örgütüne ait sembollerin açılması ve örgüt elebaşı Abdullah Öcalan lehinde slogan atılması üzerine Alman güvenlik güçleri duruma müdahale etmiştir.

6. Cem Dalaman, "Gabriel: Schröder'e Aracı Olduğu için Teşekkür Ediyoruz", Amerika'nın Sesi, 26 Ekim 2017.

7. Almanya'nın PKK politikasına dair detaylı bir analiz için bkz. Ömer Yılmaz, "Almanya'nın Kürt ve PKK Politikası: Denge ve Strateji", *Türk Dış Politikası Yıllığı 2015*, ed. Burhanettin Duran ve Kemal İnat, (SETA Yayınları, İstanbul: 2016).

Almanya'nın beklenmedik şekilde Düsseldorf'ta PKK militanlarına müdahalede bulunması ve kısa bir süre sonra Dortmund şehrinde 17 Kasım Cuma günü yapılması planlanan PKK gösterisinin Münster Yüksek İdare Mahkemesi tarafından yasaklanmasını Türkiye'ye verilmek istenen olumlu bir mesaj olarak okumak mümkündür. Ancak Almanya'nın zaman zaman PKK'ya müdahale ediyormuş görüntüsü vermesi Türk kamuoyunu gerçek anlamda tatmin etmemektedir.[8] Bu noktada 2017'de Avrupa genelinde Türkiye Cumhuriyeti misyonları ve Türk sivil toplum kuruluşlarına yönelik saldırıların yarıya yakınının Almanya'da gerçekleşmesi gözden kaçırılmamalıdır. Zira Avrupa genelinde 2017 yılındaki her iki saldırıdan birinin Almanya'nın farklı şehirlerinde PKK militanları ve aşırı sağ oluşumlara mensup kişiler tarafından düzenlenmiş olması dikkat çekicidir. Nitekim saldırılarda camiler ve sivil toplum kuruluşlarının hedef alınması ve Alman makamlarının bu eylemlerden sonra sessizliğini koruması dikkati çeken bir başka gerçektir. Buna ek olarak NSU cinayetleri olarak bilinen ve zamanla üzeri örtülen cinayetler ile ilgili Alman yargısının kendisinden beklenen adımları atmaması hesaba katıldığında kafalardaki soru işaretleri daha fazla artmaktadır.

8. Enes Bayraklı, "Almanya'nın PKK Politikası Sertleşiyor mu?", Fikriyat, 8 Kasım 2017.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-ALMANYA İLİŞKİLERİ	
2 Şubat	Alman Şansölyesi Angela Merkel, Ankara'da Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Başbakan Binalı Yıldırım ile bir araya geldi.
17-19 Şubat	Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ve beraberindeki heyet Almanya'da 53. Münih Güvenlik Konferansı'na katıldı.
18 Şubat	Başbakan Binali Yıldırım Oberhausen kentinde düzenlenen "Memleket Sevdalıları Evet Diyor" adlı etkinliğe katıldı.
27 Şubat	*Die Welt* gazetesi Türkiye muhabiri Deniz Yücel terör propagandası yaptığı suçlamasıyla tutuklandı.
2 Mart	Adalet Bakanı Bekir Bozdağ'ın Gaggenau'da, Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekci'nin Köln'de yapılması planlanan mitingleri iptal edildi.
7-8 Mart	Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Hamburg'da Türklerle bir araya geldi ve Alman mevkidaşı Sigmar Gabriel ile görüştü.
5 Haziran	Almanya Dışişleri Bakanı Sigmar Gabriel Ankara'da Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile bir araya geldi.
7 Temmuz	Cumhurbaşkanı Erdoğan ve beraberindeki heyet Almanya'nın Hamburg şehrinde düzenlenen G20 Zirvesi'ne katıldı ve Erdoğan Şansölye Merkel ile görüştü.
8 Eylül	Yedi Alman milletvekilinden oluşan bir heyet NATO şemsiyesi altında Konya'daki üssü ziyaret etti ve Alman askerlerle bir araya geldi.
17 Eylül	Alman Axel Springer Yayınevi CEO'su Mathias Döpfner, Almanya'da borsaya kayıtlı en büyük otuz şirketin CEO'larına birer mektup yazdı ve Erdoğan'a karşı destek talebinde bulundu.
25 Ekim	Büyükada davasında aralarında Alman gazeteci Peter Steudtner'in de bulunduğu sekiz tutuklu sanığın tümü tahliye edildi.
4 Kasım	Terör örgütü PKK'nın Düsseldorf şehrindeki protesto yürüyüşünde taşkınlık yapması üzerine Alman polisi yürüyüşe müdahale etti. Aynı gün Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Alman mevkidaşı Sigmar Gabriel ile Antalya'da bir araya geldi.
13 Kasım	Dortmund şehrinde 17 Kasım Cuma günü yapılması planlanan PKK gösterisi Münster Yüksek İdare Mahkemesi tarafından iptal edildi.
18 Kasım	Köln kentinde 1915 olayları ile ilgili Ermeni iddialarını destekleyen anıtın açılışı Türk toplumunun tepkilerine rağmen gerçekleştirildi.

TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ

Türkiye-AB ilişkileri 2016 yılında oldukça kötü bir dönemden geçmiştir. 2017 de bundan çok farklı olmamış hatta gerilen ilişkiler çok daha kötü bir hal alarak tarihin en düşük seviyesine inmiştir. Özellikle 2017'nin ilk yarısı iki aktör arasındaki ilişkilerin oldukça gergin bir atmosferde süregeldiği, gerilimin hızla arttığı ve iletişimin karşılıklı suçlamalar şeklinde medya organları aracılığıyla yürütüldüğü bir dönem olmuştur. Bu durumun yaşanmasında 2016 yılından miras kalan mevcut sorunların yanında 2017'nin getirmiş olduğu yeni tartışma ve anlaşmazlıklar etkili olmuş ve iki taraf arasındaki sorunlar çözülmesi çok daha zor bir hal almıştır.

2017'de ikili ilişkileri çok daha çıkmaza sokan belki de en önemli gelişme birçok Avrupa ülkesinde gerçekleştirilen seçimler sonucunda Avrupa ülkelerinin aşırı sağa teslim olmasıdır. Mart'ta Hollanda, Nisan'da Fransa, Haziran'da Birleşik Krallık, Eylül'de Almanya ve Ekim'de Avusturya'da seçimler gerçekleştirilmiş, özellikle Kıta Avrupası'ndaki seçimlerde aşırı sağ partiler önemli oy oranları elde ederek büyük bir güç kazanmıştır. Avrupa ülkelerinde siyasal ve toplumsal zeminde aşırı sağ eğilimin artmasıyla ana akım siyasi partiler de bu durumdan etkilenmeye başlamış ve seçim süreçlerine "Türkiye ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'a yönelik" sert söylemler damga vurmuştur. Özellikle Hollanda, Almanya, Avusturya gibi aşırı sağın güçlü olduğu ülkelerde Türkiye ve Türkiye'nin AB üyeliği seçim malzemesi haline getirilmiştir. Bu durum ise sıkıntılı olan ilişkilerin çok daha olumsuz bir hal almasına sebep olmuştur.

Ana akım siyasi partilerin de aşırı sağ söylemlerden etkilenmesiyle seçim süreçlerinde Türkiye'nin AB üyeliğine karşıtlık, İslam düşmanlığı, yabancı ve mülteci karşıtlığı gibi konular ön plana çıkmış ve Türkiye'deki siyasetçilere yönelik aşağılayıcı ifadeler kamuoyunda dile getirilmeye başlanmıştır. Avrupa'da gerçekleşen seçimlerde aşırı sağın yüksek oranda oy alması ve Türkiye'ye yönelik söylemlerin seçim malzemesi haline getirilmesi Türkiye tarafından tepkiyle karşılanmış ve bu tepki yıl içinde yöneticiler tarafından her fırsatta dile getirilmiştir. Örneğin Cumhurbaşkanı Erdoğan gün geçtikçe oy oranlarını artırarak siyasette belirleyici konuma ulaşan aşırı sağ

partiler ve düşüncelerin Avrupa'nın sosyopolitik hayatını esir aldığını, bu durumun ise Türkiye-AB ilişkilerini zehirlediğini ifade etmiştir.[9]

Terör konusunda yaşanan görüş ayrılığı ve bazı AB ülkelerinin Türkiye'nin tehdit olarak algıladığı terör örgütlerine destek vermeye devam etmesi ya da bu terör örgütlerinin kendi ülkelerindeki faaliyetlerini görmezden gelmesi 2017 yılında da iki aktör arasındaki ilişkilerin gergin seyretmesine sebep olmuştur. Avrupa Polis Teşkilatı Europol'ün 2017 Terör Raporu'nda[10] PKK'nın çeşitli Avrupa ülkelerindeki faaliyetlerine yer verilmiş ve örgütün paravan dernekleriyle yalnızca Fransa'da 5,3 milyon avro haraç topladığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte raporda geçen "PKK'nın İsviçre'deki Alp dağlarının eteklerinde gençler için ideolojik eğitim kampı kurduğu" bilgisi örgütün Avrupa'daki faaliyetlerinin hangi boyutlarda olduğunu gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. Böyle bir durumda AB ülkelerinin özellikle PKK ve FETÖ gibi Türkiye'nin mücadele ettiği terör gruplarına yönelik yumuşak tavrı ve destekleyici tutumu Türkiye'deki yöneticiler tarafından her fırsatta sert sözlerle eleştirilmiştir. Özellikle PKK'nın paravan derneklerle faaliyetlerine devam etmesi ve referandum sürecinde Avrupa ülkelerinde özgürce "hayır" propagandaları yapmasına Avrupalı yetkililerce ses çıkarılmaması zihinlerde yer eden yıl içindeki önemli gelişmelerden olmuştur.

Bununla birlikte 15 Temmuz başarısız darbe girişimi sonrası AB üyesi ülkelere kaçan FETÖ üyelerinin iadesine yanaşılmaması özellikle Türkiye açısından bir diğer tamiri mümkün olmayan hayal kırıklığı meydana getirmiş ve ilişkilerdeki güven bunalımını körüklemiştir. Zira Cumhurbaşkanı Erdoğan da terör konusunda Türkiye'yi hayal kırıklığına uğratan aktörlerin başında AB'nin geldiğini belirterek teröristlerin Avrupa ülkelerinde ellerini kollarını sallayarak dolaştıklarını ifade etmiş ve AB ülkelerine tepkisini sert bir şekilde dile getirmiştir.[11]

Türkiye'de gerçekleştirilen 16 Nisan halk oylaması ve Batılı ülkelerin referandum sürecindeki tutumu da birçok sorunu bünyesinde barındıran ilişkilerin gidişatını olumsuz etkilemiştir. Referandumda oylanacak olan sistem değişikliğinin Kopenhag Kriterleri'yle uyumlu olup olmadığının tartışılması ve Avrupalı aktörlerin referandum sürecinde açıktan taraf tutması ilişkileri çok daha sorunlu bir alana taşımıştır. Öyle ki referandum sürecinde özellikle Almanya'da Türkçe gazete manşetleriyle Türk diasporası üzerinde etki oluşturulmaya çalışılırken Türk STK'ların "evet" propagandası yapmasına izin verilmemesi ve Türk bakanlara yasak getirilmesi Türkiye tarafından iç işlerine karışma olarak nitelendirilmiş ve demokratik değerlerle bağdaşmadığı ifade edilerek sert tepki gösterilmiştir. Aynı şekilde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Betül Sayan Kaya'nın Hollanda'da konuşma yapacağı Türk Konsolosluğuna girişine izin verilmemesi çok daha büyük bir krize sebep olmuştur.

9. "Erdoğan: Aşırı Sağ AB ile İlişkimizi Zehirliyor", DW Türkçe, 9 Mayıs 2017.

10. "EU Terrorism Situation and Trend Report (Te-sat) 2017", Europol, https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-terrorism-situation-and-trend-report-te-sat-2017, (Erişim tarihi: 21 Kasım 2017).

11. "Erdoğan'dan Kuzey Irak ve AB Mesajı", DW Türkçe, 1 Ekim 2017.

16 Nisan referandumunun akabinde 25 Nisan'da Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi Türkiye'nin yeniden denetim sürecine alınmasına dair bir karar vermiş ve karar Ankara tarafından büyük tepki çekmiştir. 1990 yılından itibaren ülkelerin demokratik değerlere geçişini kolaylaştırmak için başlatılan denetim sürecine (*monitoring*) Türkiye 1996'da girmiş ve gerçekleştirdiği reformlardan dolayı 2004'te denetim sürecinden çıkartılmıştır. 25 Nisan tarihinde 45'e karşı 113 oyla ilk kez bir Avrupa ülkesinin yeniden denetim sürecine alınması ikili ilişkilerde gün geçtikçe uzayan kriz zincirine bir başka halka eklemiştir. Söz konusu karara Türkiye büyük tepki göstermiş, AB Bakanı Ömer Çelik kararı "tarihi bir hata" olarak nitelendirirken Dışişleri Bakanlığı yapmış olduğu resmi açıklamada kararın siyasi saiklerle alındığı ve izlenmesi gereken yerleşik teamüllere göre gerçekleşmediğini ifade ederek kararı kınadıklarını bildirmiştir.[12]

Temmuz ayında yaşanan bir başka gelişme ise Ankara ile Brüksel arasındaki ikili ilişkileri tarihin en dip noktalarından birisine çekmiştir. 5 Temmuz tarihinde Avrupa Parlamentosu (AP) Genel Kurulunda müzakerelerin geçici olarak askıya alınması oylanmış ve 66 ret oyuna karşılık 477 evet oyuyla karar kabul edilmiştir. Söz konusu kararın tavsiye niteliğinde bir karar olduğu ve bağlayıcı bir yanının bulunmadığı belirtilmelidir. Öyle ki böyle bir kararın 28 AB üyesi ülkenin devlet başkanı tarafından nitelikli oy çoğunluğuna göre alınması gerekmektedir. Fakat günümüzde yalnızca aşırı sağın retoriklerinden etkilendiği bilinen ve Türkiye karşıtı hükümete sahip olan Avusturya böyle bir kararı desteklemekte ve Türkiye'nin AB adaylığına yönelik sert eleştiriler yöneltmektedir. Her ne kadar bağlayıcı bir yanı bulunmasa da AP'nin söz konusu kararı son dönemde ikili ilişkilerde yaşanan en olumsuz gelişmelerden biri olarak yorumlanmıştır.

Türkiye karşıtı söylemlerle temayüz eden Türkiye Raportörü Kati Piri tarafından kaleme alınan ve kabul edilen raporun esas gündemini şekillendiren argüman ise 16 Nisan'da kabul edilen Anayasa değişikliğinin Kopenhag Kriterleri'ne uymadığıdır. Raporda Türkiye'nin Avrupa'nın işlerine karışmaya yönelik faaliyetler yürüttüğü ve bunların sonlandırılması gerektiği ya da Rusya ile yapımına başlanacak olan Akkuyu Nükleer Santrali'nin durdurulması gerektiği gibi oldukça subjektif eleştiriler de yer almaktadır. Söz konusu isteklerin raporun ön yargılı ve siyasi yaklaşımlarla hazırlandığının çok açık bir göstergesi olduğunun ifade edilmesi gerekir. Öyle ki kültürel diplomasiyi önceleyen ve kurumları yoluyla yumuşak gücünü ön plana çıkaran AB'nin, Türkiye'nin de STK'ları ve dernekleri yoluyla Avrupa'da kamu diplomasisi yürütmesini iç işlerine müdahale olarak yorumlaması dikkat çekicidir. Aynı şekilde Türkiye'nin Rusya ile nükleer santral inşa etmesinin "demokratik değerler", "insan hakları" ve "Kopenhag Kriterleri"yle nasıl bir ilişkisi olduğu büyük bir muammadır.

Her ne kadar raporun bağlayıcı bir yönü bulunmasa da kabul edilmesine Türkiye tarafından çok sert tepki gösterilmiş ve raporun tanınmayacağı ifade edilmiştir.

12. "Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Türkiye'yi Yeniden Denetime Aldı", BBC Türkçe, 25 Nisan 2017.

AP'nin kararının siyasi olduğu ve objektif kriterlere dayanmadığını vurgulayan AB Bakanı Ömer Çelik raporun ilişkileri sabote etmeye yönelik bir hamle olduğu ve değerlendirme yapılmadan raporun iade edileceğini açıklamıştır.[13] Bununla birlikte Cumhurbaşkanı Erdoğan da kararın bir kıymet-i harbiyesinin olmadığını ve Türkiye'yi bağlamayacağını söylemiştir.

Kasım ayında düzenlenen AB Liderler Zirvesi yukarıda çerçevesi çizilmeye çalışılan bir ortamda ve kötü ilişkilerin gölgesinde gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar AP'nin müzakereleri askıya alınması kararının arkasında durulmasa da Türkiye'ye yönelik çeşitli ceza ve yaptırımlar konulmuş ve Ankara'ya ilişkin çeşitli eleştiriler gündeme getirilmiştir. Zirvede kesilecek ceza konusunda ise katılım öncesi mali yardımlar kapsamında Türkiye'ye ödenmesi planlanan 4,4 milyar avronun verilmemesi konu edilmiştir. Kısmi olsa da Kasım ayının ortalarında benzer bir kararın altına imza atılmış, 18 Kasım'da 2018 bütçesi için Türkiye'ye ödenmesi öngörülen fonlarda kesintiye gidilme kararı alınmıştır. Türkiye'ye ödenecek olan fondan 105 milyon avro kesinti yapılması kararlaştırılmış, ülkede yaşanan siyasi gelişmeler ve Ankara'nın Avrupa standartlarından sapması gibi subjektif argümanlar ise karara gerekçe olarak gösterilmiştir.[14] Alınan karar Türkiye-AB ilişkilerinin içinde bulunduğu kriz ortamı, kesinti söylentilerinin 2017'nin yaz aylarından itibaren konuşulması ve AB'nin Türkiye'ye yönelik tesis etmeye çalıştığı asimetrik ilişki göz önünde bulundurulduğunda sürpriz olmamıştır. Zira AB'yi kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmeye çalışan Almanya 2017 yılı içinde kesinti konusunda atılacak bir adımı sürekli dile getirmiş ve AB'ye bu konuda bir karar alması için baskı oluşturmuştur.

İki aktör arasında mülteci meselesi kapsamındaki Geri Kabul Anlaşması ve vize muafiyeti konularında 2017 yılı içinde de bir gelişme yaşanmamıştır. Her ne kadar mülteci anlaşmasından sonra 2017'nin ilk yarısında kaçak göçmen sayısı 103 bine düşse de[15] AB vize muafiyeti konusunda beklenilen adımları 2017 içinde de atmamıştır. Bugün gelinen noktada görüşmeler çıkmaza girmiştir. Her ne kadar Türkiye mülteciler konusundaki yükümlülüklerini yerine getirmişse de belirlenen 72 kriterden 7'sini gerçekleştirmediği gerekçesiyle Türkiye'ye yönelik vize serbestisi kararı alınmayacağı ifade edilmiştir. Özellikle yedi maddenin içinde terörle mücadele yasasının değiştirilmesinin yer alması Türkiye'nin PKK, DEAŞ, FETÖ gibi çeşitli terör örgütleriyle mücadele ettiği gerçeği göz önünde bulundurulduğunda rasyonel görünmemektedir. Bu talep görüşmelerin temel çıkmazını oluşturmaktadır. Her ne kadar vize muafiyeti konusunda teknik görüşmeler sürdürülse de AB'nin Türkiye'den terörle mücadele yasasında değişiklik yapmasını istemeye devam etmesi bu sorunun da kısa vadede çözüme kavuşturulmasının zor olduğunu göstermektedir.

13. "AB Bakanı Çelik: AP Raporunu Kabul Etmiyoruz", DW Türkçe, 6 Temmuz 2017.

14. "AB'den Türkiye'ye 'Siyasi' Kesinti", DW Türkçe, 18 Kasım 2017.

15. "Refugees/Migrants Emergency Response: Mediterranean Regional Overview", United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), http://reliefweb.int/topics/refugeesmigrants-emergency-europe, (Erişim tarihi: 18 Kasım 2017).

Kasım ayında yapılan zirveden çıkan sonuçlar, iki aktör arasındaki mevcut sorunların mahiyeti ve Almanya'nın Birlik içinde kurmaya çalıştığı tahakküm göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye ile AB arasındaki sorunların devam edeceğini ve kısa sürede bir çözüme ulaşılmasının oldukça zor olduğunu göstermektedir. Zira gerek AB Başkanı Donald Tusk'ın bir soru üzerine zirvede Türkiye'nin üyeliğine dair şüphe ve çekincelerin ortada olduğunu açıklaması ve gerekse Türkiye'deki karar vericilerin AB konusundaki eleştirel açıklamaları iki aktör arasındaki krizlerin çözümü için ihtiyaç duyulan yapıcı atmosferin hala çok uzak olduğunu göstermektedir.

EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLER

Türkiye ile AB arasındaki 2017 yılı ekonomik verilerine bakıldığında var olan mevcut sorunlar ve artan krizlerin ekonomik ilişkileri de etkilemeye başladığı görülmektedir. Sorunların 2016'ya oranla daha çok arttığı bir ortamda ekonomik veriler de bir önceki yıla göre azalma göstermiştir. Örneğin TÜİK verilerine göre 2016'nın Eylül ayına kadar olan sürede 28 AB ülkesiyle yapılan ihracat rakamının toplam ihracat içindeki payı yüzde 65,6 iken bu oran yine 2017'nin Eylül ayına kadar olan süre için yüzde 46,5'e düşmüştür. İhracatın yanında 2017'deki ithalat oranındaki değişim de farklı değildir. 2016 yılının Eylül ayına kadar AB ülkelerinin yapılan ithalat içindeki oranı 2016'da yüzde 52,9'ken aynı oran 2017'nin Eylül ayında yüzde 35,6'ya düşmüştür. AB ülkeleriyle yapılan ihracat ve ithalatın 2016 yılına göre oldukça fazla düşmesi yaşanan siyasi krizlerin ekonomik ilişkileri de etkilemeye başladığının en somut göstergesidir. Bunun yanında 2017'nin Eylül ayına kadar en çok ihracat yapılan ülke önceki yıllarda olduğu gibi açık ara Almanya (11 milyar dolar) olmuştur.

Türkiye ile AB arasındaki ekonomik ilişkiler konusunda 2017'de Gümrük Birliği'nin revize edilmesi meselesi ön plana çıkmıştır. İki aktörün 2017'deki ilişkilerini tayin edeceği düşünülse de beklenilen gerçekleşmemiş ve Gümrük Birliği'nin güncelleştirilmesi konusu var olan siyasi sorunların gölgesinde kalmıştır. Öyle ki her ne kadar resmi müzakerelere yıl içinde başlanmış olsa da Gümrük Birliği'nin güncellenmesi konusunda herhangi bir gelişme ve başarı sağlanamamıştır. Bu durumun sebepleri arasında iki aktör arasındaki krizler ve yaşanan siyasi sorunların Gümrük Birliği'nin güncelleştirilmesi konusunu olumsuz etkilemesinin yanında özellikle Almanya'nın bu konuda negatif bir tutum benimsemesi gösterilebilir. Zira Almanya'nın gerek Ankara-Berlin gerekse Ankara-Brüksel arasında yaşanan siyasi sorunları kullanarak süreci sabote etmeye çalışması bilinen bir gerçektir. Öyle ki Merkel 16 Ağustos'ta katılmış olduğu bir programda Gümrük Birliği'nin güncelleştirilmesi/revize edilmesi gibi bir niyetlerinin olmadığını belirtmiştir.[16] İngiliz Haber Ajansı Reuters da Almanya'nın Avrupa Komisyonu'ndan Gümrük Birliği'nin güncelleştirilmesi çalışmalarını askıya almasını istediğini iddia etmiştir.[17] Söz konusu açıklama ve

16. "Merkel: Türkiye ile Gümrük Birliği Güncellemesine Devam Etmeyeceğiz", BBC Türkçe, 16 Ağustos 2017.

17. "Germany Wants Europe to Suspend Prep Work for EU-Turkey Customs Union", Reuters, 31 Temmuz 2017.

girişimlere Türkiye tarafından oldukça sert tepki gösterilmiş, tepkiler ise genel olarak Berlin yönetiminin tek başına bu duruma karar veremeyeceği şeklinde olmuştur.

Almanya'nın dış ticaret dengesinin Türkiye aleyhine olmasına sebep olan Gümrük Birliği'nin güncelleştirilmesine yanaşmaması ve AB kurumlarına bu yönde baskı yapması konunun Türkiye'ye yönelik sopa olarak kullanılmaya çalışıldığının bir göstergesidir ve ilişkilerdeki sorunları azaltmaktan çok artırmaya yönelik bir hamledir. 2017 yılı içinde de Gümrük Birliği'nin güncelleştirilmesi konusunda bir ilerleme sağlanamaması ve Almanya'nın söz konusu tutumu meselenin siyasi bir koz ve şantaj olarak Türkiye'ye karşı kullanılmak istendiği algısını oluşturmuştur. Şüphesiz böyle bir tutumun benimsenmesi Türkiye-AB arasında bulunan sorunların çözümüne hiçbir katkı sağlamayacağı gibi siyasi ilişkilerin gittikçe kötüleşmesinden etkilenmeye başlayan ekonomik ilişkilerin de çok daha kötü bir noktaya evrilerek iki aktörün daha fazla zarar görmesine sebep olabilecektir. 2017 yılında Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerde ana gündem maddesi olacağı, siyasi sorunların azalmasına ve yumuşamaya katkı sağlayacağı düşünülen Gümrük Birliği'nin güncelleştirilmesi konusunda yıl içinde olumlu bir adımın atılamamasının yanında konunun siyasi koz ve şantaj olarak kullanıldığı algısının oluşması ikili ilişkileri 2018'de çok daha zorlu bir dönemin beklediği inancını doğurmaktadır.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-AVRUPA İLİŞKİLERİ	
9 Ocak	Türkiye-AB ilişkilerinin öneminin ele alındığı Sivil Toplum Diyaloğu toplantıları akademisyenlerin, medya ve iş dünyası temsilcilerinin katılımıyla Londra'da gerçekleştirildi.
2 Mart	Avrupa Komisyonu tarafından Türkiye-AB mülteci uzlaşısının uygulanmasına ilişkin beşinci değerlendirme raporu açıklandı.
25 Nisan	Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi Genel Kurulu 2004 yılında denetimden çıkartılan Türkiye'nin yeniden denetim sürecine (*monitoring*) alınmasına 45'e karşı 113 oyla karar verdi.
25 Mayıs	NATO Zirvesi için Brüksel'e giden Cumhurbaşkanı Erdoğan üst düzey AB yetkilileriyle görüştü.
13 Haziran	Direktörler seviyesindeki Türkiye-AB siyasi diyalog toplantısı gerçekleştirildi.
6 Temmuz	Avrupa Komisyonu üyeleri Ankara'yı ziyaret etti. AP, Türkiye Raportörü Kati Piri'nin hazırladığı Türkiye Raporu'nu kabul etti.
25 Temmuz	Türkiye-AB arasında bakanlar düzeyinde siyasi diyalog toplantısı yapıldı.
16 Ağustos	Merkel Gümrük Birliği'nin güncelleştirmesi için "Genişletilmeyecek, güncellenmeyecek, herhangi bir derinleşme olmayacak" açıklamasını yaptı.
3 Eylül	Merkel ve Schulz Almanya seçimleri öncesi katıldıkları bir açık oturumda Türkiye ile müzakereleri askıya alma mesajı verdi.
18 Kasım	AB, 2018 bütçesinde Türkiye için öngörülen fonlarda 105 milyon avro kesintiye gidilmesini kararlaştırdı.

TÜRKİYE-BALKAN ÜLKELERİ İLİŞKİLERİ

2017 Türkiye ile Balkan ülkeleri arasındaki ilişkiler bakımından oldukça olumlu geçmiştir. Ankara daha önceki yıllarda olduğu gibi ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda Balkanlara destek olmayı sürdürürken Balkan hükümetleri ABD'nin yeni dış politika ve güvenlik stratejisinin belirsizliği, AB'nin iç sorunları ve Rusya'nın öngörülemezliği gibi durumlar karşısında Türkiye ile iş birliğine önem vermiştir. Bulgaristan ile Mart ayındaki genel seçimler öncesinde, Yunanistan ile de Ege ve Kıbrıs konularında bazı gerilimler yaşansa da bunlar oldukça kısa sürmüş ve ikili ilişkilerin genelini etkilememiştir. Yıl boyunca her ülkeyle çok sayıda üst düzey görüşme gerçekleştirilerek ilişkilerin siyasi boyutu güçlendirilmiştir. Karşılıklı temaslarda ticaret, altyapı, ulaşım, tarım, enerji ve eğitim gibi alanlardaki ortak projeler değerlendirilmiştir. Görüşmelerde FETÖ okullarının kapatılması da sıklıkla gündeme gelmiş, Türkiye bu konuda Balkan hükümetlerinden destek istemiştir.

SİYASİ TEMASLAR

2017 yılında Türkiye'den Arnavutluk'a ilk önemli resmi ziyaret 28 Mart tarihinde gerçekleşmiştir. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından altıncısı düzenlenen Türkiye-Arnavutluk Tarım İş Forumu'na katılmak üzere Tiran'ı ziyaret eden Bakan Faruk Çelik, Arnavutluk Cumhurbaşkanı Bujar Nishani ile bir görüşme yapmıştır. Bu ziyaret esnasında iki ülke arasında tarım alanında iş birliği anlaşması ve iki yıllık eylem planı imzalanmıştır. 5 Eylül 2017 tarihinde Slovenya'da bulunan Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu burada Arnavut mevkidaşı Ditmir Bushati ile bir görüşme yapmıştır. 17-22 Eylül tarihleri arasında Birleşmiş Milletler'in (BM) 72. Genel Kurul Toplantısı için New York'ta bulunan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Arnavutluk Başbakanı Edi Rama ile baş başa görüşmüştür. Görüşme-

de bölgesel konularla birlikte Vlora Havalimanı'nın inşası ve Arnavutluk havayolu şirketinin kurulması gibi iş birliği imkanları değerlendirilmiştir. FETÖ'ye mensup kuruluşların takip edilmesi ve özellikle üniversite, kolej ve dil okullarının faaliyetlerinin durdurulması da görüşülen konular arasında yer almıştır. Kasım ayında Türkiye ve Arnavutluk merkez bankaları arasında bilgi ve tecrübe paylaşımına yönelik bir iş birliği anlaşması imzalanmıştır.

24 Ocak tarihinde Türkiye'yi ziyaret eden Bosna Hersek Temsilciler Meclisi Başkanı Šefik Džaferović ve Halklar Meclisi Başkanı Safet Softić, Başbakan Binali Yıldırım ile Çankaya Köşkü'nde bir araya gelmiştir. Görüşmede ekonomi ve ticaret alanındaki çeşitli iş birliği konuları ele alınmıştır. Bosna Hersek'in NATO ve AB üyelik süreçleri ve bu yolda yapılacak reformların Türkiye tarafından desteklendiğini ifade eden Başbakan Yıldırım FETÖ ile mücadele konusundaki beklentilerini de dile getirmiştir. 10 Eylül tarihinde İslam İşbirliği Teşkilatı Birinci Bilim ve Teknoloji Zirvesi için Kazakistan'da bulunan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan burada Bosna Hersek Başkanlık Konseyi Üyesi Bakir Izetbegović ile görüşmüştür. Görüşmede iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler ele alınırken Erdoğan Türkiye'nin Saraybosna-Belgrad otoyolunun yapımına destek vereceğini de kaydetmiştir.

Türkiye-Bulgaristan siyasi ilişkileri bu ülkede 26 Mart tarihinde düzenlenen genel seçim öncesinde kısa süreli bir gerginliğe sahne olmuştur. 2015 yılı sonlarında Türkiye ile Rusya arasında yaşanan jet krizinin ardından Bulgaristan Türklerinin en büyük siyasi temsilcisi konumundaki Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH) bölünmüş, partiden istifa eden Lütvi Mestan ve bazı milletvekilleri 2016'da Sorumluluk, Özgürlük ve Hoşgörü için Demokratlar (DOST) adlı partiyi kurmuşlardı. Bu parti 2017 genel seçimine ülkedeki bir diğer Türk ağırlıklı parti olan Hürriyet ve Şeref Halk Partisi (HŞHP) ile beraber DOST Birliği adı altında katıldı. DOST Birliği'nin seçim çalışmaları sırasında Türkiye'den destek aldığı yönünde çıkan iddialar Türkiye'nin Bulgaristan'ın iç işlerine karıştığına dair yorumlara sebep oldu. Bulgaristan'daki geçici hükümet üç Türk vatandaşının Bulgaristan'a girişine yasak getirilmesi ve Ankara'daki büyükelçinin geri çağrılması gibi bazı tedbirlere başvurdu. Ülkedeki milliyetçi ve muhafazakar partiler popülist söylemlerle Türkiye aleyhinde açıklamalarda bulunurken oy kullanmak amacıyla Türkiye'den Bulgaristan'a giden çifte vatandaşlar sınırda protesto ve engellemelerle karşılaştı.[18]

Yaşanan bu gerilimler Türkiye'ye yönelik olumlu tutumunu değiştirmeyen GERB partisinin seçimden yeniden birinci parti çıkmasının ardından hızla yatıştı. Bulgaristan'ın Ankara Büyükelçisi görevine geri dönerken üç Türk vatandaşının ülkeye giriş yasağı yılın ilerleyen aylarında kaldırıldı. 26 Mart seçimi sonrasında Başbakanlık koltuğuna yeniden oturan Boyko Borisov 13 Haziran tarihinde Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirerek Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Yıldırım

18. "Bulgaristan'dan Türklere Engel", Aljazeera Turk, 24 Mart 2017.

ile görüştü. 7 Eylül'de Bulgaristan'a giden Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Berat Albayrak, Başbakan Borisov ile görüştü. Görüşmede petrol ve enerji sektöründeki altyapı ve yatırım imkanları değerlendirilirken doğal gaz ve elektrik enerjisi alanlarında iş birliğinin derinleştirilmesi üzerinde anlaşıldı. 16 Ekim tarihinde Gümrük ve Ticaret Bakanı Bülent Tüfenkci yıllardır yaşanan sınır kapısı sorunlarını görüşmek için Bulgaristan'a gitti.

2017'de Hırvatistan ile üst düzey bir ziyaret yapılmamıştır. 17-19 Şubat tarihlerinde düzenlenen 53. Uluslararası Münih Güvenlik Konferansı sırasında Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, Hırvat meslektaşı Davor Ivo Stier ile görüşmüştür. Görüşmede bölgesel ve ikili siyasi ve ekonomik ilişkiler ele alınmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan Eylül ayında New York'ta bulunduğu sırada Hırvatistan Başbakanı Andrej Plenković ile özel bir görüşme gerçekleştirmiştir. Yapılan görüşmede turizm, tarım, enerji, bankacılık ve yüksek teknoloji alanlarındaki yatırım imkanları değerlendirilmiştir. Aynı günlerde Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu da Hırvatistan Dışişleri Bakanı Marija Pejčinović Burić ile görüşmüştür.

2017 Balkanların en küçük ülkesi Karadağ için önemli bir yıldı. NATO üyeliği konusunda yıllardır devam eden sürecin sonuna gelen ülke 5 Haziran 2017 tarihinde NATO'ya 29. üye olarak kabul edilmiştir. 17-19 Şubat tarihlerindeki Münih Güvenlik Konferansı sırasında Başbakan Yıldırım, Karadağ Başbakanı Duško Marković ile bir araya gelmiştir. Bu görüşmede Karadağ'ın NATO ve AB'ye üyelik süreçleri ve ikili ekonomik ilişkiler masaya yatırılmıştır. Karadağ'ın NATO'ya resmen üye olmasından yaklaşık bir ay önce Karadağ'a resmi bir ziyaret gerçekleştiren Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, mevkidaşı Srdan Darmanović ile Karadağ'ın Avrupa-Atlantik kurumlarıyla bütünleşmesi ve yatırımların artırılması gibi konuları görüşmüştür. 16 Kasım'da Türkiye-Karadağ Karma Ekonomik Komisyonu'nun toplantısı için Türkiye'ye gelen Karadağ Başbakan Yardımcısı Milutin Simović ve beraberindeki heyet Başbakan Yardımcısı Recep Akdağ ile Çankaya Köşkü'nde bir araya gelmiştir. Yapılan görüşmede ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve iki ülke için yeni yatırım fırsatlarının değerlendirilmesi konusunda görüş alışverişinde bulunulmuştur.

Kosova ile Türkiye arasındaki yakın ilişkiler 2017 yılında da devam etmiştir. 16 Ağustos'ta Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, Kosova Kamu Yönetimi Bakanı ve Demokratik Türk Partisi Genel Başkanı Mahir Yağcılar'ı makamında ağırlamıştır. Bu görüşmede Türkiye-Kosova ilişkileri ve Kosova'daki Türk azınlığın durumu ele alınmıştır. 17-22 Eylül tarihleri arasında New York'ta bulunan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Kosova Cumhurbaşkanı Haşim Thaçi ile baş başa görüşmüştür. Kosova'daki Türk yatırımlarının artırılması için çeşitli projelerin ele alındığı görüşmede Erdoğan ülkede faaliyet gösteren FETÖ'ye mensup okulların kapatılması konusundaki talebini yinelemiştir. 26-27 Ekim tarihlerinde Kosova Başbakan Birinci Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Behgjet Pacolli Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ile görüşen Pacolli Türkiye-Kosova İş Forumu'na da katılmıştır.

Makedonya'da son birkaç yıla damgasını vuran iç siyasi gerilimler 2017 yılındaki iktidar değişikliği ile sona erdi. 2006'dan beri hükümette bulunan VMRO-DPMNE partisinin 11 Aralık 2016 tarihinde yapılan genel seçimin ardından iktidarı bırakmamakta direnmesi hükümetin kurulmasını geciktirse de nihayet 31 Mayıs tarihinde Makedonya Sosyal Demokrat Birliği'nin (SDSM) liderliği ve Arnavut partilerinin desteğiyle yeni hükümet kuruldu. Daha önce VMRO-DPMNE hükümetiyle yakın siyasi ilişki içinde olan Türkiye yeni hükümeti ilk tebrik eden devletlerden biri olmuştur. Hükümetin kurulmasının üzerinden yalnızca birkaç hafta geçmişken Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu 17-18 Haziran tarihlerinde Makedonya'yı ziyaret ederek Cumhurbaşkanı Gyorge Ivanov, Başbakan Zoran Zaev ve Türk asıllı Devlet Bakanı Adnan Kahil ile görüştü. Görüşmelerde güvenlik ve ekonomi gibi alanlarda iş birliğinin geliştirilmesine vurgu yapıldı. 26 Ağustos tarihinde Muş'ta düzenlenen Malazgirt Zaferi anma programına katılmak üzere Türkiye'ye gelen Bakan Kahil program sonrasında Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ile görüştü.

Romanya ile bu yıl cumhurbaşkanı veya başbakan düzeyinde bir ziyaret gerçekleşmezken Şubat ayında yapılan 53. Uluslararası Münih Güvenlik Konferansı'nda Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, Romanya Dışişleri Bakanı Teodor Meleşcanu ile bir görüşme gerçekleştirdi. 25 Ağustos'ta Polonya'nın başkenti Varşova'da düzenlenen Türkiye-Romanya-Polonya Dışişleri Bakanları siyasi-askeri danışma toplantısına katılan Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Rumen mevkidaşı ile yeniden bir araya geldi. Görüşmede iki ülke arasındaki potansiyel iş birliği alanları masaya yatırıldı.

2017 yılında Türkiye-Sırbistan ilişkileri bir hayli hareketli geçti. 13 Mayıs tarihinde Cumhurbaşkanı Erdoğan Çin'in başkenti Pekin'de düzenlenen Uluslararası İşbirliği için Kuşak ve Yol Forumu'na katıldığı sırada Sırbistan'ın halen başbakanlığını yapmakta olan ve 2 Nisan'daki seçimde cumhurbaşkanı seçilmiş bulunan Aleksandar Vučić ile bir araya geldi.[19] 8 Ağustos'ta MİT Müsteşarı Hakan Fidan Belgrad'a giderek Cumhurbaşkanı Vučić ile görüştü. Görüşmede mülteci sorunu ve terör konuları ele alındı.[20] 17-22 Eylül tarihleri arasında New York'ta bulunan Cumhurbaşkanı Erdoğan, Sırbistan Cumhurbaşkanı Vučić ile bir görüşme gerçekleştirdi.

Cumhurbaşkanı Erdoğan ve beraberindeki bakanların 10-11 Ekim'de Sırbistan'a yaptığı ziyaret ise iki ülke arasındaki ilişkilerin ne denli ilerlediğini gözler önüne sermiştir. İki ülke cumhurbaşkanları arasında gerçekleştirilen görüşmelerde Belgrad-Saraybosna yolunun yapımı konusunda fikir alışverişinde bulunulurken Türkiye'nin Sırbistan'dan yıllık 5 bin ton et ithal etmesi üzerinde anlaşmaya varıldı. 10 Ekim'de düzenlenen Türkiye-Sırbistan İş Forumu'na iki ülke iş çevrelerinden yoğun bir katılım gerçekleşti. Cumhurbaşkanı Erdoğan 11 Ekim'de mevkidaşı Vučić ile beraber ülkede Boşnak nüfusun yoğun olarak yaşadığı Novi Pazar (Yeni Pazar) kentine gitti.

19. "Çin", T.C. Cumhurbaşkanlığı, 12 Mayıs 2017, https://www.tccb.gov.tr/ziyaret/75239/ziyaret.html, (Erişim tarihi: 20 Aralık 2017).

20. "MİT Müsteşarı Fidan Vucic ile Görüştü", *Yeni Şafak*, 7 Ağustos 2017.

Burada büyük bir coşkuyla karşılanan Erdoğan Türkiye'nin bölgenin kalkınması için çaba gösterdiğini dile getirirken FETÖ ile mücadele konusunda verdiği destekten ötürü Vučić'e teşekkür etti.[21]

Erdoğan'ın bu iki günlük ziyareti esnasında Türkiye ile Sırbistan arasında enerji, ulaşım, altyapı ve turizm alanlarında toplam 16 anlaşma imzalandı. Bu anlaşmalarda enerji, eğitim öğretim, ormancılık, bayındırlık, su işleri ve ormancılık gibi alanlarda iş birliği ve başta Belgrad'daki Bayraklı Cami olmak üzere bazı tarihi Osmanlı eserlerinin onarılması gibi başlıklar yer aldı. Yine bu ziyarette varılan anlaşmanın sonucunda Türk lirası 1 Aralık 2017 tarihinden itibaren Sırbistan Merkez Bankası'nda işlem görmeye başladı.

22-24 Ekim tarihlerinde Sırbistan'ı ziyaret eden TBMM Başkanı İsmail Kahraman Cumhurbaşkanı Vučić, Başbakan Ana Brnabić, Meclis Başkanı Maja Gojković ve Voyvodina Parlamento Başkanı Istvan Pastor ile ayrı ayrı görüştü.

30-31 Mayıs tarihlerinde Slovenya Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Karl Erjavec Türkiye-Slovenya Karma Ekonomik Komisyonu Yedinci Dönem toplantısına katılmak üzere Ankara'ya geldi. Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ile konuk bakan arasında yapılan görüşmede ikili siyasi ve ekonomik ilişkiler ile bölgesel konular ele alındı. 4-5 Eylül 2017 tarihlerinde Güneydoğu Avrupa İşbirliği Süreci (GDAÜ) Dışişleri Bakanları Gayriresmi Toplantısı ve On İkinci Bled Stratejik Forumu'na katılmak üzere Slovenya'ya giden Bakan Çavuşoğlu burada Erjavec ile yeniden bir araya geldi. Görüşmede uluslararası meseleler ve iki ülke arasındaki iş birliği alanları değerlendirildi.

Türkiye-Yunanistan ilişkileri iki ülke arasında 1996 yılında meydana gelen Kardak krizinin yıldönümü sırasında kısa süren tartışmalara sahne oldu. 29 Ocak'ta Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar ve kuvvet komutanları Kardak kayalıklarına bir inceleme ziyareti düzenledi. Yapılan resmi açıklamada ziyaretin Türkiye'nin Ege'deki menfaatlerinin korunması için yapıldığı duyurulurken Türkiye'nin daima dostluk ve barışı göz önünde bulundurduğu vurgulandı. Buna karşılık Yunanistan makamları Türk gemilerinin Yunanistan karasularını ihlal ettiğine yönelik bir yazılı açıklamada bulundu. Yunanistan Savunma Bakanı Panos Kammenos 1 Şubat'ta Kardak'ın üzerinden helikopterle geçerek 21 yıl önce hayatını kaybeden üç Yunan askerin anısına kayalıklara çelenk bıraktı. Ankara Kammenos'u basında Türkiye için kullandığı olumsuz ifadelerden dolayı kınarken Atina'nın Ege'de yürütmekte olduğu askeri tatbikatların uluslararası hukuka aykırı olduğunu belirtti.

13 Mayıs'ta Cumhurbaşkanı Erdoğan Pekin'de Yunanistan Başbakanı Aleksis Tsipras ile bir görüşme yaptı. Görüşmede iki ülke arasındaki gelecek Yüksek Düzeyli İş Birliği Konseyi toplantısının 2018 yılı başlarında Yunanistan'ın Selanik şehrinde

21. "Türkiye ile Sırbistan Arasında Yeni Bir Dönem Başlatıyoruz", T.C. Cumhurbaşkanlığı, 11 Ekim 2017, https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/84893/turkiye-ile-sirbistan-arasinda-yeni-bir-donem-baslatiyoruz.html, (Erişim tarihi: 20 Aralık 2017).

düzenlenmesine karar verildi. Ege'deki karasuları ve hava sahası konularında devam eden gerginliklerin önlenmesi amacıyla karşılıklı diyaloğun artırılmasına vurgu yapıldı. 15 Temmuz 2016'daki darbe girişiminin ardından Yunanistan'a firar eden darbeci askerler konusunun da ele alındığı görüşmede darbecilerin Yunanistan tarafından iade edilmemesinin Türkiye açısından sorun olduğu hatırlatıldı.

19 Haziran tarihinde Başbakan Yıldırım Yunanistan'a bir çalışma ziyareti gerçekleştirdi. Yunanistan Cumhurbaşkanı Prokopis Pavlopoulos ile görüşen Yıldırım Türkiye-AB ilişkilerinde Yunanistan'ın verdiği destekten ötürü kendisine teşekkürlerini iletti. Yıldırım'ın mevkidaşı Tsipras ile görüşmesinde ise Kıbrıs müzakereleri, darbeci askerlerin iadesi ve enerji gibi başlıklar öne çıktı. 24 Ekim'de Yunanistan Dışişleri Bakanı Nikos Kotzias Türkiye'yi ziyaret ederek Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ile görüştü. Yapılan basın toplantısında Çavuşoğlu Yunanistan'ın FETÖ için bir sığınma üssü olmasını arzu etmediklerini dile getirdi.

Yıl içinde Yunanistan ile Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren bir diğer önemli konu ise Kıbrıs görüşmeleri oldu. İki garantör ülke 12 Ocak ve 28 Haziran-7 Temmuz tarihleri arasında İsviçre'de düzenlenen uluslararası konferanslara dışişleri bakanı düzeyinde katılım sağladı. Ada'daki taraflar arasında birkaç yıl boyunca oldukça ileri bir düzeye getirilmiş olan çözüm müzakereleri devam eden görüş ayrılıkları sebebiyle sonuçsuz kaldı.

Cumhurbaşkanı Erdoğan 7-8 Aralık tarihlerinde Yunanistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu, 1952 yılından beri Türkiye'den Yunanistan'a devlet başkanı düzeyinde yapılan ilk ziyaret olması bakımından önemliydi. Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı Pavlopoulos ve Başbakan Tsipras ile yaptığı görüşmelerde Batı Trakya'daki Müslüman-Türk azınlığın hakları gündeme geldi. Bölge halkınca seçilmiş müftülerin Yunanistan hükümeti tarafından tanınmadığının altını çizen Erdoğan Yunanistan'ın Müslüman-Türk azınlığa Lozan Anlaşması'nda öngörülen hak ve özgürlükleri sağlayamadığını söyledi. Görüşmelerde Kıbrıs müzakereleri, ortak projeler ve firari askerlerin iadesi gibi konular da ele alındı. Atina'daki temaslarının ardından Gümülcine'ye geçen Erdoğan burada Batı Trakyalı soydaşlarla buluştu.

2017 yılı boyunca yoğun olarak gerçekleştirilen ikili temasların dışında Türkiye, Balkanlarda bölgesel iş birliğinin ilerletilmesi yönünde çaba sarf etmeyi sürdürdü. 30 Haziran tarihinde Hırvatistan'ın Dubrovnik kentinde düzenlenen GDAÜ zirvesinde Türkiye Başbakan Yardımcısı Türkeş tarafından temsil edildi. Balkanların Avrupa-Atlantik perspektifine vurgu yapılan zirvede güvenlik ve göç gibi önemli konular masaya yatırıldı. Aynı örgütün 5 Eylül 2017 tarihinde Slovenya'nın Bled kentinde düzenlenen gayriresmi dışişleri bakanları toplantısına ise Türkiye'yi temsilen Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu katıldı.

22 Eylül tarihinde BM Genel Kurul görüşmeleri nedeniyle New York'ta bulunan Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, Bosna Hersek Dışişleri Bakanı Igor Crnadak ve Sırbistan Dışişleri Bakanı Ivica Dačić ile üçlü görüşme gerçekleştirdi. Altyapı ve ula-

şım alanındaki iş birliği fırsatlarının değerlendirildiği görüşmede terörle mücadele ve düzensiz göç gibi konular da ele alındı. Üç ülke arasında halen mevcut durumda bulunan ekonomik istişare mekanizmasının üçlü bir serbest ticaret anlaşmasına dönüştürülmesi yönünde hazırlıklar devam ettirildi.

9-13 Temmuz tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen dünyanın en kapsamlı petrol etkinliği olan Yirmi İkinci Dünya Petrol Kongresi'ne Balkan ülkelerinden üst düzey katılımlar gerçekleşti. Etkinliğe katılan Sırbistan Cumhurbaşkanı Vučić, Bulgaristan Başbakanı Borisov ve Arnavutluk Başbakanı Rama bölgenin enerji güvenliği ve muhtemel projeler hakkında konuşmalar yaptı. Üç lider İstanbul'da bulundukları esnada Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Yıldırım ile görüşerek bölgedeki enerji projeleri ve ekonomik iş birliği gibi konularda istişarelerde bulundu.

KARŞILIKLI TİCARET

TÜİK'in 2017 yılının ilk dokuz ayı için kesin olmayan verilerine göre Türkiye'nin 11 Balkan ülkesiyle dış ticaret hacmi yaklaşık 14 milyar dolar olarak gerçekleşti. Böylece bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 17,5'lik bir artış kaydedildi. Bu artışta Türkiye'nin Balkanlardaki en önemli üç ticaret ortağı olan Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan ile gerçekleştirilen ithalat ve ihracatın kayda değer bir biçimde artması önemli rol oynadı. Ayrıca Türkiye'nin Sırbistan ve Arnavutluk ile sahip olduğu ticaret hacmi de yüzde 30 gibi önemli bir artış gösterdi. Daha önce görüldüğü gibi Türkiye'nin Balkanlarla ticari ilişkilerinde AB üyesi ülkelerin ağırlığı 2016 yılında da devam etti. Ayrıca bölgeyle olan toplam ticaretin yüzde 84'ünden fazlası yalnızca bu beş ülkeyle gerçekleşti. Türkiye'nin Balkanlardaki yatırımlarına gelince Türkiye ve Kosova merkez bankalarının verilerine göre yılın ilk dokuz ayında Türkiye'den 11 Balkan ülkesine yaklaşık 95 milyon dolarlık dış yatırım yapıldı. Bu miktar bir önceki yılın aynı dönemindeki dış yatırımın yüzde 70'ine denk gelirken en fazla yatırımın yapıldığı ülkeler Bulgaristan, Yunanistan, Kosova ve Romanya oldu.

SOSYAL VE KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Yıl boyunca Türkiye'nin Balkanlar ile sosyal ve kültürel bağlarını güçlendirecek çalışmalara devam edildi. Türkiye'de 2017-2018 eğitim öğretim döneminde ilk kez Boşnakça ve Arnavutça dilleri ortaokullarda seçmeli ders olarak müfredata alındı. Türkiye'nin Balkanlardaki en etkin kurumlarından olan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) faaliyet gösterdiği ülkelerde eğitim, sağlık, tarım ve altyapı alanlarında birçok proje gerçekleştirdi. Örnek olarak Sırbistan'daki Novi Pazar Hastanesi'ne Jinekoloji ve Doğumevi bölümleri kuruldu, Karadağ'da Šavnik şehir meydanı yenilendi, Arnavutluk'un başkenti Tiran'da bulunan İşitme Engelli Çocuklar Enstitüsü'ne yatakhane ve spor alanları inşa edildi, Bosna Hersek ve Kosova'da kadınların ve küçük üreticilerin ekonomiye katkıda bulunmaları özendirildi. Bütün Balkan ülkelerinde

15 Temmuz darbe girişimiyle ilgili çeşitli anma toplantıları düzenlendi. Sırbistan'ın Novi Pazar kentinde 15 Temmuz Demokrasi Parkı açıldı. Balkan ülkelerinin kolluk kuvvetlerine eğitim ve tecrübe aktarımı konusunda destek sağlandı.

Türkiye'nin uluslararası projeler yürüten bir diğer resmi kurumu Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) önceki yıllarda olduğu gibi Balkanlar Burs Programı adı altında bölgedeki lisans ve lisansüstü öğrencilerine Türkiye'de öğrenim görme imkanı sağladı. Balkanların sekiz ülkesinde faaliyet gösteren Yunus Emre Enstitüsü tarafından çok sayıda dil, kültür ve sanat etkinliği gerçekleştirildi. Diyanet İşleri Başkanlığı din ve eğitim işlerinde Müslüman topluluklara desteğini 2017 yılında da devam ettirdi.

Eğitim öğretim alanında Türkiye'nin uluslararası konumunu güçlendirmek amacıyla 2016 yılında kurulan Türkiye Maarif Vakfı dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Balkanlarda da yeni eğitim kurumları açılması yönünde çalışmalarda bulundu. Vakıf, Kosova'daki International American Academy of Kosovo (IAAK) ile iş birliği protokolü imzalayarak bu ülkede resmen eğitim öğretim faaliyetlerine başladı. Tiran'da faaliyet gösteren Kanada Teknoloji Enstitüsü'nün Maarif Vakfı'na devri konusunda da Arnavutluk yetkililerleriyle anlaşma sağlandı.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-BALKAN ÜLKELERİ İLİŞKİLERİ	
17-19 Şubat	Başbakan Binali Yıldırım ve Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu 53. Uluslararası Münih Güvenlik Konferansı'nda Balkan ülkelerinin siyasi temsilcileriyle görüşmelerde bulundu.
9-10 Mayıs	Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Karadağ'a resmi bir ziyaret gerçekleştirdi.
22 Mayıs	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın Yirmi Beşinci Kuruluş Yıldönümü için İstanbul'a gelen Yunanistan Cumhurbaşkanı Prokopis Pavlopulos Türkiye'yi ziyaret eden ilk Yunanistan cumhurbaşkanı oldu.
13 Haziran	Bulgaristan Başbakanı Boyko Borisov Türkiye'ye resmi ziyaret gerçekleştirdi.
17 Haziran	Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu resmi temaslarda bulunmak için Makedonya'ya gitti.
19 Haziran	Başbakan Yıldırım Yunanistan'a bir çalışma ziyareti gerçekleştirdi.
10 Temmuz	Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Başbakan Yıldırım Sırbistan Cumhurbaşkanı Vučić, Bulgaristan Başbakanı Borisov ve Arnavutluk Başbakanı Edi Rama ile İstanbul'da görüştü.
25 Ağustos	Türkiye-Romanya-Polonya Dışişleri Bakanları toplantısı gerçekleştirildi.
7 Eylül	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Berat Albayrak Bulgaristan'a resmi bir ziyarette bulundu.
10-11 Ekim	Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve beraberindeki bakanlar Sırbistan'a resmi ziyarette bulundu.
24 Ekim	Yunanistan Dışişleri Bakanı Nikos Kotzias Türkiye'ye bir çalışma ziyareti gerçekleştirdi.
7-8 Aralık	Cumhurbaşkanı Erdoğan Yunanistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirdi.

TÜRKİYE-FİLİSTİN İLİŞKİLERİ

2017'de İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) dönem başkanlığını yapan Türkiye'nin Filistin politikasında Kudüs ve Kudüs'e ilişkin yaşanan gelişmeler merkezi yer aldı. Filistin-İsrail ihtilafında müzakere yoluyla adil ve kapsamlı bir çözümü destekleyen Türkiye 2017 yılında her fırsatta iki devletli çözüme desteğini dile getirdi. Bu bağlamda Türkiye, Doğu Kudüs'ün başkent olduğu bağımsız bir Filistin devletine desteğini sürdürdü ve İsrail hükümetinin işgal altındaki Batı Şeria'da 2017'de artarak devam eden yasa dışı yerleşim faaliyetlerini kınadı. Ayrıca Türkiye, Kudüs'e ilişkin Temmuz ve Aralık ayında yaşanan gelişmeleri yakında takip etti ve ihlallere karşı yapılan tepki ve tedbirlerin şekillendirilmesinde öncü bir rol oynadı.

İsrail tarafından 14 Temmuz tarihinde Mescid-i Aksa'nın kapatılması ve akabinde yaşanan gerilim Türkiye tarafından yakından takip edildi. Türkiye, Mescid-i Aksa'nın kapatılmasını şiddetle kınayarak Ortadoğu'da kalıcı barışın tek yolunun 1967 sınırları temelinde başkenti Doğu Kudüs olan bağımsız ve egemen bir Filistin devletinin kurulması olduğunu bir kez daha vurguladı. İİT dönem başkanlığını üstlenen Türkiye, İİT İcra Komitesinin 1 Ağustos günü İstanbul'da olağanüstü toplanması için çağrıda bulundu. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Mescid-i Aksa ve Kudüs'te yaşanan gerilimlerin ardından Ürdün'e gerçekleştirdiği ziyarette İsrail'in mütecaviz girişimleri ele alındı. Nihayetinde Kudüs halkının mücadelesi ve Türkiye başta olmak üzere İslam dünyasının sergilediği kararlılık neticesinde İsrail'in uyguladığı tüm ilave kısıtlamalar kaldırıldı.

ABD Başkanı Donald Trump'ın 6 Aralık 2017 tarihinde Kudüs'ü resmen İsrail'in başkenti olarak tanıması ve Tel Aviv'deki büyükelçiliğin Kudüs'e taşınması yönünde talimat vermesi 2017 yılının en önemli gelişmesi oldu. Bu karar Türkiye tarafından tepkiyle karşılandı. Kararın hemen ardından Türkiye Dışişleri Bakanlığı, ABD yönetiminin hamlesini endişeyle karşıladığını ve kınadığını açıkladı. Cumhurbaşkanı Erdoğan Kudüs'ün tüm Müslümanların kırmızı çizgisi olduğunu kesin bir dille ilan etti. Türkiye bu hususta kınamayla yetinmeyip uluslararası arenada tüm et-

kinliğiyle harekete geçti ve diplomatik temaslarda bulundu. Bu bağlamda Cumhurbaşkanı Erdoğan Papa Franciscus başta olmak üzere Fransa Cumhurbaşkanı, Rusya Devlet Başkanı gibi çok sayıda liderle görüştü. Türkiye'nin İİT'nin dönem başkanı olması hasebiyle Cumhurbaşkanı Erdoğan teşkilatı Kudüs konusunda toplantıya çağırdı. İİT 13 Aralık'ta İstanbul'da olağanüstü toplandı. Toplantının neticesinde Doğu Kudüs Filistin devletinin başkenti ilan edildi.

18 Aralık'ta Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'ne ABD Başkanı Trump'a Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanımaktan vazgeçme çağrısı yapan karar tasarısı sunuldu ancak karar Washington tarafından veto edildi. Bunun ardından Kudüs meselesi ve Trump'ın kararı Türkiye'nin desteğiyle BM Genel Kurulu'na taşındı. 21 Aralık 2017'de hem Türkiye hem de Yemen adına "Status of Jerusalem" başlıklı karar tasarısı BM Genel Kurulu'na sunuldu. Toplantıya Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ve Filistin Dışişleri Bakanı Riyad Maliki'nin dışında herhangi bir devletin dışişleri bakanının katılmaması dikkati çekti. ABD'nin tehditlerine rağmen 128 oyla geçen karar Washington'ın BM nezdinde adeta bir yenilgiye uğradığı şeklinde yorumlandı. Aslında BM Genel Kurulu'nda yapılan bu oylama ve çıkan sonuç Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın "Dünya beşten büyüktür" şeklindeki uluslararası sistemin adaletsizliğini dile getirdiği itirazının haklı olduğunu bir kez daha gösterdi.

Türkiye 2017 yılında Filistin halkıyla dayanışma çerçevesinde Filistinlilerin insani koşullarının iyileştirilmesi çabalarına ve Filistin'in devlet kapasitesini inşa sürecine Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ile Türk Kızılayı gibi bölgede faaliyet gösteren kurumlar aracılığıyla güçlü destek vermeye devam etti. TİKA'nın Gazze Şeridi'ndeki çalışanı Muhammed Murteca 12 Şubat'ta İsrail güçleri tarafından gözaltına alındığı halde TİKA'nın faaliyetlerinde bir aksama görülmedi. Bu bağlamda 6 Aralık 2017 tarihinde TİKA tarafından Gazze'de inşa edilen 320 konut imzalanan anlaşmayla Filistin Bayındırlık ve İskan Bakanlığına teslim edildi. Açıklanan rakamlara göre Türkiye, Filistin'e son dört yılda kamu kurumları ve yardım kuruluşları eliyle yaklaşık 324 milyon dolar yardım ulaştırdı.

Öte yandan 2017 Temmuz ayı itibarıyla BM Filistinli Mülteciler için Yardım ve Bayındırlık Ajansı (UNRWA) Danışma Komisyonu'nun Başkan Yardımcılığı ve 2018 yılında devralması beklenen UNRWA Danışma Komisyonu Başkanlığı pozisyonuyla Türkiye ajansa düzenli mali ve ayni yardım yapmaya devam etti.

Filistin'in devletleşme sürecini destekleyen Türkiye 2017'de Filistin ile çeşitli alanlarda anlaşmalar imzaladı. Ekonomik İşbirliği Konseyi kurulmasına dair protokol başta olmak üzere ormancılık ve yükseköğretim alanında iş birliği anlaşması onaylandı. Bununla beraber Filistinlilerin Türkiye'ye seyahatleri konusunda bazı kolaylıklar getirildi. 1 Ekim 2017 tarihinden itibaren Schengen, ABD, İngiltere ve İrlanda'nın geçerli vizesi veya ikamet iznine sahip Filistin umuma mahsus pasaport hamilleri ve İsrail makamlarınca Filistinlilere düzenlenen seyahat belgesi hamilleri-

nin e-vizeden yararlanacağı belirtildi. Aynı şekilde Türkiye, Filistin devletinin uluslararası arenada tanınmasında desteğini devam ettirdi. Bu anlamda Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Polis Teşkilatı'nın (INTERPOL) genel kurul toplantısında üyeliği onaylanan Filistin'i tebrik etti.

2007 yılından bu yana yaşanan HAMAS-Fetih ihtilafı ve buna bağlı Batı Şeria-Gazze ayrılığının giderilmesi için Türkiye yoğun çaba gösterdi. "Filistinliler arası" birliğin önemini sürekli vurgulayan Türkiye 2017 Eylül ve Ekim aylarında söz konusu birliğin sağlanmasına yönelik yapılan çabaları destekledi. "Filistinliler arası" uzlaşı bakımından önemli bir adım olan HAMAS'ın Gazze'deki Yönetim Komitesini feshetmesini ve akabinde imzalanan HAMAS-Fetih uzlaşma anlaşmasını memnuniyetle karşıladı.

Öte yandan Türkiye hükümeti bütün Filistinli taraflarla ilişkilerini devam ettirdi. 2006 seçimlerini kazanan ve 2007 yılında abluka altındaki Gazze'yi yöneten HAMAS hareketinin Temmuz ayında Birleşik Arap Emirlikleri'nde (BAE) ikamet eden ve daha önce Filistin siyasetinden men edilen Muhammed Dahlan ile Mısır'ın başkenti Kahire'de yaptığı sürpriz görüşme Türkiye ile olan ilişkilerde küçük de olsa bir kırılmaya neden oldu. Fakat bunu müteakip HAMAS'ın Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas liderliğinde Fetih hareketi ile yaptığı görüşmeler ve Ekim ayında taraflar arasında imzalanan anlaşma Türkiye tarafından memnuniyetle karşılandı. Nitekim 28 Ağustos tarihinde Türkiye'ye gelen Mahmud Abbas'ın Cumhurbaşkanı Erdoğan ile yaptığı görüşmede Mescid-i Aksa ve Kudüs'te yaşanan son gelişmeler, Filistin barış süreci ve Filistin milli uzlaşı görüşmeleri ele alındı. Bunun yanında Türkiye'nin HAMAS yönetimiyle olan sıcak teması bir yönüyle Türkiye'nin bütün taraflarla ilişkisini işaret ederken diğer taraftan "Filistin uzlaşısı"nda oynadığı önemli rolü ortaya koymaktadır.

Son olarak Türkiye'de Filistinliler için artan önemi gösteren ve 2017 yılında vuku bulan başka bir gelişme ise Filistin Diasporası Halk Konferansı'nın İstanbul'da düzenlenmesi oldu. Farklı meslek gruplarından ve dünyanın çeşitli ülkelerinden 2017'nin Şubat ayında toplanan dört bine yakın Filistinli, Filistinlilerin kendi kaderini tayin etme haklarını teyit etmenin yanı sıra diasporadaki Filistinlilerin bu noktadaki rolünü vurguladı. Böyle bir faaliyetin İstanbul'da düzenlenmesi hem Filistin hem de genel olarak Ortadoğu diasporası için İstanbul'un merkezi konumunu işaret etti.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-FİLİSTİN İLİŞKİLERİ	
1 Şubat	Dışişleri Bakanlığı İsrail hükümetinin işgal altındaki Filistin topraklarındaki yasa dışı yerleşimlerinde ilave 3 bin konuta daha onay vermesini kınadı.
2 Şubat	Filistin Diasporası Halk Konferansı İstanbul'da toplandı.
12 Şubat	TİKA'nın Gazze Şeridi'ndeki çalışanı Muhammed Murteca İsrail tarafından tutuklandı.
8 Mart	"Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Filistin Yönetimi Arasında Ekonomik İşbirliği Konseyi Kurulmasına Dair Protokol" Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından onaylandı.

24 Mart	Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti ile Filistin Devleti Dışişleri Bakanlıkları arasındaki siyasi istişarelerin 27 Mart 2017 tarihinde Ankara'da yapılacağını bildirdi.
2 Nisan	"Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Filistin Devleti Hükümeti Arasında Ormancılık Alanında İş Birliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun" cumhurbaşkanı tarafından onaylandı.
31 Mayıs	Başbakan Binali Yıldırım yeni seçilen HAMAS Siyasi Büro Başkanı İsmail Haniye ile bir telefon görüşmesi yaparak göreve seçilmesinden dolayı kendisini tebrik etti.
19 Haziran	2017 Temmuz ayı itibarıyla BM Yakın Doğu'daki Filistinli Mülteciler için Yardım ve Bayındırlık Ajansı (UNRWA) Danışma Komisyonu'nun Başkan Yardımcılığı üstlenen Türkiye UNRWA'ya düzenli mali ve ayni katkılarının parçası olarak 15 bin ton un yardımı yaptığını bildirdi.
24 Haziran	"Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Filistin Yönetimi Arasında Eğitim ve Yükseköğretim Alanında İş Birliği Anlaşması" Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından onaylandı.
Temmuz	Gazze'den gelen HAMAS Delegasyonu Kahire'de Muhammed Dahlan ile görüştü.
14 Temmuz	İsrail polisinin Mescid-i Aksa'da saldırı girişiminde bulunduğunu iddia ettiği 3 Filistinliyi öldürmesinin ardından Mescid-i Aksa kapatıldı. Akabinde Kudüs'te gerilim yaşandı.
18 Temmuz	HAMAS eski lideri Halid Meşal 15 Temmuz'un yıl dönümünde Türkiye'yi tebrik eden bir mesaj yayımlayarak Türk halkını Mescid-i Aksa ve Filistin davasını birincil gündem meselesi haline getirmeye çağırdı.
22 Temmuz	Cumhurbaşkanı Erdoğan, "Orta Doğu'da kalıcı barış için tek yol 1967 sınırları temelinde başkenti Doğu Kudüs olan bağımsız ve egemen bir Filistin devletinin kurulmasıdır" açıklamasında bulundu.
18 Ağustos	Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Ürdün ziyareti süresince Filistin başta olmak üzere bölgesel gelişmelerin değerlendirileceği belirtildi.
28 Ağustos	Filistin Devlet Başkanı Abbas Türkiye'ye geldi. Erdoğan ve Abbas'ın görüşmede Mescid-i Aksa ve Kudüs'te yaşanan son gelişmeler, Filistin barış süreci ve Filistin milli uzlaşı görüşmeleri konularının ele alındığı belirtildi.
17 Eylül	Dışişleri Bakanlığı HAMAS tarafından yapılan ve Filistinliler arası uzlaşı bakımından önemli bir adım teşkil eden açıklamayı memnuniyetle karşıladığını belirtti.
29 Eylül	Dışişleri Bakanlığı Çin'in başkenti Pekin'de gerçekleşen 86. Uluslararası Polis Teşkilatı'nın (INTERPOL) Genel Kurul Toplantısı'nda üyeliğe kabul edilen Filistin'i tebrik etti.
5 Ekim	Dışişleri Bakanlığı 3 Ekim tarihinde Filistin hükümetinin Gazze'de gerçekleştirdiği Bakanlar Kurulu Toplantısı'nı memnuniyetle karşıladığını ve Filistin iç uzlaşı sürecinin bir an önce neticelendirilmesine dönük çabalara desteğinin sürdüreceğini açıkladı.
1 Ekim	Filistin vatandaşlarının e-vize uygulaması kapsamına alındıkları bildirildi.
26 Eylül	Filistin Bayındırlık ve İskan Bakanı Mufid Hasayine, TİKA Başkanı Serdar Çam ile bir araya geldi.
12 Ekim	HAMAS ile Fetih arasında "Filistin'in Bölünmüşlüğünü Sona Erdirmek için HAMAS ve Fetih Anlaşması" imzalandı. Dışişleri Bakanlığı Filistinli tarafların arasındaki uzlaşmayı memnuniyetle karşıladığını açıkladı.
6 Aralık	TİKA tarafından Gazze'de inşa edilen 320 konut Filistinlilere teslim edildi. ABD Başkanı Trump, Kudüs'ü resmen İsrail'in başkenti olarak tanıdığını ve Tel Aviv'deki büyükelçiliğin Kudüs'e taşınması talimatını verdiğini deklare etti. Türkiye Dışişleri Bakanlığı Trump'ın kararını büyük endişeyle karşıladığını ve kınadığını açıkladı.
13 Aralık	Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın çağrısıyla İstanbul'da olağanüstü toplanan İİT Doğu Kudüs'ü Filistin devletinin başkenti ilan etti.
18 Aralık	Dışişleri Bakanlığı Kudüs konusunda BM Güvenlik Konseyi'ne sunulan karar tasarısının 14 olumlu oya karşı tek bir aleyhte oyla veto edilmesini esefle karşıladığını açıkladı.
21 Aralık	ABD Başkanı Trump'ın Kudüs kararını eleştiren ve Türkiye'nin desteklediği karar tasarısı BM Genel Kurulu'nda 128 oyla kabul edildi.
22 Aralık	İsrail işgal güçleri Doğu Kudüs'te iki Türk gencin tutuklandığını bildirdi.

TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ

Türkiye-Irak ilişkilerinde 2017 özellikle siyasi ve güvenlik boyutlarıyla önemli dönemeçlerin olduğu bir yıl olmuştur. 2016'ya kıyasla iki ülke arasındaki gerilimler bazı belli olaylar neticesinde azalmıştır. Başika kampı ve Türkiye'nin Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'yle (IKBY) olan iyi ilişkilerinin 2016'nın temel gerilim noktaları olduğu dikkate alınırsa 2017'de bu noktalarda gerilimlerin yaşanmadığı hatta Türkiye-Irak arasında ciddi bir yakınlaşma olduğu gözlemlenmiştir. 2017'de Bağdat, DEAŞ'la mücadelede ciddi mesafe katetmiş, Irak topraklarının neredeyse tamamı terör örgütünden arındırılmıştır. Operasyon başlarken Haşdi Şabi'ye ilişkin ifade edilen endişeler operasyon sırasında hafiflemiş olsa da sona yaklaşırken Haşdi Şabi'nin güvenlik yapısı içindeki yeri ve Sünni bölgelerdeki halkın evlerine geri dönmesi noktasında atılması gereken adımlar temel gündem maddelerini teşkil etmiştir.

Türkiye-Irak ilişkilerinde bu yıl içerisinde göze çarpan en olumsuz gelişmelerden biri TSK'nın Suriye ve Irak sınırları içerisinde bulunan PKK/PYD mevkilerine yapmış olduğu operasyonlar olmuştur. Irak'ın Sincar kentinin dağlık bölgesinde bulunan Dari Gali Karse Dağı'nda yerleşik terör örgütü PKK'nın Irak kollarından olan YBŞ unsurları bu operasyonda hedef alınmıştır. Terörist unsurların saldırıdan kısa bir süre önce bölgeden çekildiği belirtilmiştir. Bir Peşmerge tarafından farklı medya kuruluşlarına yapılan açıklamaya göre TSK, Sincar'a yaklaşık 20 füze saldırısı yapmıştır. Hedef noktasına yakın bir yerde bulunan Mesut Barzani'nin partisi KDP Peşmergesi birliğine de isabet eden bir füze sonucu beş Peşmergenin hayatını kaybettiği ve dokuzunun yaralandığı bildirilmiştir. IKBY tarafından yapılan açıklamalarda yaşanan olaylardan bölgede varlık göstermede ısrarcı davranan PKK sorumlu tutulurken Irak Merkezi Hükümeti'nden yapılan açıklamada Türkiye, Irak'ın egemenliğini ihlal etmekle suçlanmıştır. Bu olay 2017 yılı içerisinde Türkiye-Irak ilişkilerinde en gergin dönemeçlerden biri olmuştur.

Türkiye'nin Irak politikası ve Irak'la ilişkilerinde 2017'de belirleyici konu IKBY'nin bağımsızlık ısrarı olmuştur. Bağımsızlık tartışmasına giden süreçte ilk kriz

Kerkük'te yaşanmıştır. Bağdat-Erbil arasında "tartışmalı bölge" olarak tanımlanan Kerkük'te çoğunluğu Kürtlerden oluşan İl Meclisi 28 Mart 2017 tarihinde kentteki resmi kurumlarda Irak bayrağının yanı sıra IKBY'yi temsil eden bayrağın da asılmasını onaylamıştır. İl Meclisindeki Arap ve Türkmenler kararı protesto etmiştir. Celal Talabani'nin partisi olan KYB'ye mensup Kerkük eski valisi Necmeddin Kerim öncülüğünde gelişen bu olay daha sonra Bağdat-Erbil hattını oldukça germiştir. Hem Bağdat hem de Ankara tarafından sert bir dille kınanan bu gelişmelere Mesut Barzani de dahil olmuş ve Kerkük İl Meclisinin bu yasa dışı onayına destek vermiştir. Olayın yaşanmasının hemen akabinde 30 Mart tarihinde Barzani'nin Kuzey Irak'ta bir bağımsızlık referandumu yapılacağını duyurması onun Kerkük'teki bayrak meselesine desteğinin arka planını gözler önüne sermiştir. Kerkük'te başlayan bayrak krizi daha sonra Kerkük İl Meclisi tarafından daha ileriye taşınmıştır. İl Meclisi tartışmalı bir kent olan Kerkük'ün IKBY'ye katılması için bir referandum yapılmasını Türkmen ve Arapların boykot ettiği 4 Nisan 2017 tarihli oturumda kabul etmiştir. 24 Nisan 2017'de ise Kerkük ve diğer tartışmalı bölgelerin IKBY'nin düzenleyeceği olası bir bağımsızlık referandumuna katılacağı duyurulmuştur.

IKBY'de 25 Eylül 2017 tarihinde bir bağımsızlık referandumu yapılacağı 7 Haziran 2017'de duyurulmuştur. Türkiye Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada referandumun "vahim bir hata teşkil edeceği" söylenirken bölge ülkeleri başta olmak üzere uluslararası aktörlerce de bunun doğru karar olmadığı vurgulanmıştır. Herhangi bir siyasi ortak zemine dayanmadan referandumu ilan eden Barzani öncülüğündeki KDP'nin bu hamlesine daha sonrasında KYB'den de destek gelmiştir. Irak Başbakanı Haydar İbadi sürecin başından itibaren Bağdat'ın referandumu ve sonuçlarını tanımayacağını açıklamıştır. Sadece bölge dışından değil IKBY içerisinde de referanduma karşı sesler yükselmeye başlamıştır. KDP'ye muhalif olan Gorran ve Komel (Kürdistan İslami Topluluk Partisi) partileri Kuzey Irak'ta yaşanan siyasi ve ekonomik sorunlar çözülünceye kadar referanduma destek vermeyeceklerini açıklamıştır. Bu iki parti KDP ve KYB'nin başını çektiği referandum taraftarı siyasi koalisyona ve referandumla ilgili düzenlenen IKBY içindeki ulusal toplantılara katılmamıştır.

Bağımsızlık tartışmaları sürerken Irak Merkezi Hükümeti'ne bağlı güçlerin 2016 yılının Ekim ayında başlattığı Musul'u DEAŞ'tan kurtarma operasyonu 20 Temmuz 2017 tarihinde resmi olarak sonuçlanmıştır. Operasyonlarda Peşmergeyle iş birliği yapılmış olsa da şehir içindeki kontrolü sadece Irak Güvenlik Güçleri sağlamıştır. Peşmergenin Musul operasyonundaki rolünü de bir koz olarak değerlendirmeye çalışan Barzani, "Peşmerge kanının döküldüğü her yer"in sözde bağımsız Kürt devletinin bir parçası haline geleceğini ifade ederek referandum konusunda daha yayılmacı olacağının sinyalini vermiştir. Ancak Irak ordusunun Musul'la başlayan ve DEAŞ'a karşı ciddi sonuç getiren operasyonları Telafer'de de devam etmiştir. Irak ordusu Ağustos 2017'de bir haftalık sürede Telafer kentini de ele geçirmiştir.

Referandum öncesinde Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Bağdat ve Erbil'e bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bağdat'taki görüşmelerde Erbil'deki bağımsızlık referandumunun iptal edilmesini beklediklerini dile getirmiştir. Ayrıca PKK ile mücadele, Başika kampı ve Telafer'in Türkmen kimliğinin korunması konuları bu ziyaret kapsamında görüşülmüştür. Aynı zamanda ABD Savunma Bakanı Jim Mattis de Erbil'e bir ziyaret gerçekleştirmiş, Barzani ile yapılan görüşmede IKBY'den bağımsızlık referandumunun ertelenmesini istemiş, Barzani ise bu isteği reddetmiştir. Süreç kritik bir şekilde ilerlerken daha önce bayrak kriziyle gerginliğe neden olan Kerkük İl Meclisi ve eski valisi Necmeddin Kerim şehrin Kuzey Irak'ta IKBY tarafından gerçekleştirilmesi öngörülen bağımsızlık referandumuna katılmasına yönelik karar almıştır. Bunun akabinde Irak Meclisi yaptığı bir oylamada IKBY'nin 25 Eylül'de gerçekleştireceği "bağımsızlık referandumu"nu reddettiğini açıklamıştır. Tartışmalı bölgelere dahil olan Diyale ve Selahaddin vilayetlerinin il meclisleri referanduma katılmama kararı alırken Kerkük'ün tersi yönde karar vermesi Necmeddin Kerim'in daha sonra Irak Meclisi tarafından azledilmesine yol açmıştır. IKBY ve valilik bu kararı reddetse de daha sonrasında yaşanacak Irak'ın Kerkük operasyonu ile bu durum fiiliyata geçmiştir.

IKBY'nin ilan ettiği referandum tarihi yaklaşırken bir yandan uluslararası aktörler ve bölge ülkeleri Mesut Barzani'nin bu ısrarından vazgeçmesi için son derece aktif adımlar atmış öte yandan Irak hükümeti DEAŞ'la mücadele kapsamında IKBY sınırlarına yaklaşmaya devam etmiştir. Bu vazgeçirme çabalarının kapsamında ABD'nin DEAŞ'la Mücadele Özel Temsilcisi Brett McGurk başkanlığındaki uluslararası heyet Barzani'ye referandumun ertelenmesi için alternatif sunmuştur. Barzani ise bu alternatifin değerlendirmeye alınacağını duyurmasına rağmen son ana kadar referandumu yapacağını ifade etmiştir. Bu esnada IKBY'de uzun zamandır faal olmayan Parlamento Gorran, Komel ve Irak Türkmen Cephesi gibi grupların boykotuna rağmen kısmen etkinleşmiştir. Nitekim 25 Eylül 2017 tarihinde bağımsızlık referandumu gerçekleşmiş ve sonuç olarak yüzde 72'lik bir katılım oranıyla seçmenlerin yüzde 93'ü bağımsızlıktan yana tercihlerini beyan etmişlerdir.

Referandumun hemen akabinde Türkiye resmi kanallardan bu adımın tanınmayacağını ve sonuçlarını geçerli saymayacağını duyurmuştur. Cumhurbaşkanı Erdoğan bu referandumun bölgede yeni çatışmalara yol açabileceğini vurgulamıştır. Öyle ki Türkiye'nin ulusal güvenliğine yönelik herhangi bir tehdit durumunda askeri operasyon dahil bütün seçeneklerin değerlendirilebileceği hatırlatılmıştır. Referandumun hemen ertesi günü Habur bölgesinde Türkiye ve Irak orduları unsurlarının ortak bir askeri tatbikat başlatması iki ülkenin bu konuya yaklaşımındaki ciddiyetini gözler önüne sermiştir. IKBY'yi bekleyen yaptırımlar kapsamında ekonomik hamleler de gelmiştir. Nitekim Başbakan Binali Yıldırım Türkiye'nin Irak ile olan tüm ekonomik ilişkilerinde Bağdat yönetiminin muhatap alınacağını açıklamıştır.

29 Eylül tarihinde Bağdat yönetiminin almış olduğu karar doğrultusunda IKBY denetimi altındaki tüm havalimanları uluslararası seferlere kapatılmıştır. Türkiye ve

İran kendi hava sahalarını IKBY'ye kapatmıştır. Referandum sonrası IKBY'nin geleceğini belirleyici niteliğe sahip en önemli olay Irak ordusunun Kerkük operasyonu olmuştur. 16-22 Ekim tarihleri arasında Irak Merkezi Hükümeti'ne bağlı güçler ve Haşdi Şabi milisleri Kerkük ve etrafındaki petrol kuyularını ve tartışmalı bölgelerin bulunduğu birçok noktayı Peşmerge direnişiyle karşılaşmadan ele geçirmiştir. Bu minvalde Türkiye, Irak ve İran IKBY'ye yönelik atılacak ortak adımları müzakere ederken Irak Başbakanı İbadi Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyarette Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Yıldırım ile bir araya gelen İbadi 25 Eylül sonrası geliştirilmeye devam edilen stratejiyi görüşmüştür. Ayrıca bu ziyarette Habur/İbrahim Halil Sınır Kapısı'na alternatif olarak Ovaköy'e yeni bir sınır kapısının açılması yönünde istişareler yapılmış ve mutabakat sağlandığı duyurulmuştur.

Mesut Barzani referandum konusunda ısrarcı olması ve daha sonra stratejik bir hezimet yaşaması sonucu 1 Kasım 2017 tarihinde görevinden istifa etmiş hatta yeni yapılacak seçimlerde aday olmayacağını açıklamıştır. Referandum sonrası süreçte ciddi sorunlarla karşı karşıya kalan IKBY ve yöneticileri siyasi açıdan yeni krizlerin eşiğine gelmiş ve Bağdat'la diyaloğun yollarını aramaya başlamıştır. Türkiye-Irak ilişkileri açısından IKBY merkezli bir yıl olan 2017 geleceğe yönelik atılması gereken adımlar için yeni fırsatlar doğurmuştur. Ankara, Bağdat yönetimiyle geçmiş yıllarda yaşanan olumsuzlukları telafi etmeye odaklanmışken aynı zamanda IKBY ile oluşturduğu stratejik iş birliğini sürdürmeye çalışacaktır. 2018'de hem IKBY hem de Irak genelinde seçimlerin yapılacağı düşünüldüğünde önümüzdeki yıl Irak için kritik bir sene olacaktır. Türkiye'nin bu süreçte sürekli vurguladığı demografik mühendisliğin yapılmaması, başta PKK olmak üzere terörle mücadelede daha etkin siyaset izlenilmesi, mezhepçilik ve etnik ayrımcılığın körüklenmemesi 2018'de de Türkiye'nin Irak politikası açısından ana gündem maddeleri olacaktır.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ	
7 Ocak	Türkiye ile Irak arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin (YDSK) üçüncüsü gerçekleşti.
26-28 Şubat	Mesut Barzani Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaret kapsamında Cumhurbaşkanı Erdoğan ile bir araya geldi.
23 Mart	DEAŞ Tuz Hurmatu ilçesinde bulunan Çardaklı Türkmen köyüne saldırıda bulundu.
28 Mart	Kerkük İl Meclisi onayıyla kentteki resmi kurum ve kuruluşlarda Irak bayrağının yanında IKBY bayrağı da asıldı.
30 Mart	Mesut Barzani yakın bir tarihte Kuzey Irak'ta bağımsızlık referandumu yapılacağını duyurdu.
4 Nisan	Kerkük'ün IKBY'ye katılması için referandum yapılması İl Meclisi tarafından kabul edildi.
24 Nisan	Kerkük ve diğer tartışmalı bölgelerin IKBY bağımsızlık referandumuna katılacağı açıklandı.
25 Nisan	TSK Irak-Sincar ve Suriye-Karaçok bölgesinde konuşlu PKK mevzilerine hava operasyonu düzenledi.
7 Haziran	IKBY bağımsızlık referandumunun 25 Eylül'de yapılacağı duyuruldu.
9 Haziran	Türkiye Dışişleri Bakanlığı Kuzey Irak'ta yapılacak olan bağımsızlık referandumunu "vahim bir hata" olarak niteledi.
18 Haziran	KYB bağımsızlık referandumuna destek vereceğini duyurdu.
25 Haziran	Irak Başbakanı İbadi Bağdat'ın Kuzey Irak bağımsızlık referandumunu tanımayacağını söyledi.
11 Temmuz	IKBY partileri Gorran ve Komal Kuzey Irak'taki referanduma destek vermeyeceklerini açıkladı.
20 Temmuz	Musul'u DEAŞ'tan kurtarma operasyonu sonuçlandı.
7 Ağustos	Irak Merkezi Hükümeti kendi denetimindeki Kerkük kuyularından çıkarılan ham petrolün IKBY'ye sevkiyatını askıya aldığını duyurdu.
17 Ağustos	Irak İdare Mahkemesi Kerkük kentindeki kamu binalarına IKBY bayrağının asılmasının Anayasa'ya aykırı olduğuna hükmetti.
20-31 Ağustos	Irak'a bağlı kuvvetler Telafer'i DEAŞ'tan kurtardı.
22 Ağustos	ABD Savunma Bakanı Jim Mattis Erbil'de Barzani ile gerçekleştirdiği görüşmede IKBY bağımsızlık referandumunun ertelenmesini istedi. Barzani bu isteği reddetti.
22-23 Ağustos	Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Irak'ın federal ve IKBY hükümetleri ve parti yetkilileriyle görüştü ve referandumun iptal edilmesini beklediklerini dile getirdi.
29 Ağustos	Kerkük İl Meclisi şehrin Kuzey Irak'taki bağımsızlık referandumuna katılmasına yönelik karar aldı.
5 Eylül	PKK Sincar'da Peşmergeleri taşıyan bir araca bombalı saldırı gerçekleştirdi.
12 Eylül	Irak Temsilciler Konseyi IKBY'nin 25 Eylül'de gerçekleştireceği "bağımsızlık referandumu"nu reddetti. Diyale Vilayet Meclisi IKBY'nin bağımsızlık referandumunun kentte yapılmasını reddetti. IKBY Meclisinin faaliyete geçmesi için siyasi partiler prensipte anlaştı.
13 Eylül	Selahaddin Vilayeti Meclisi IKBY'nin bağımsızlık referandumunun kentte yapılmasını reddetti.
14 Eylül	Irak Meclisi Kerkük Valisi Kerim'i azletme kararı aldı ancak IKBY ve Kerkük Valiliği bu kararın uygulanmayacağını duyurdu. Barzani ile görüşen McGurk başkanlığındaki uluslararası heyet Barzani'ye referandumun ertelenmesi için alternatif sundu.

15 Eylül	IKBY Parlamentosu iki yıl aradan sonra ilk defa toplandı ve referandum kararını kabul etti.
25 Eylül	IKBY'de bulunan üç vilayette ve tartışmalı bölgelerde bağımsızlık referandumu gerçekleştirildi. Katılım oranının yüzde 72 olduğu söylenen referandumun sonucunda yüzde 92,73 evet, yüzde 7,27 de hayır oyu çıktığı duyuruldu. Türkiye Dışişleri Bakanlığı IKBY'de yapılan referandumun Türkiye tarafından tanınmayacağını, sonuçlarının geçerli olmadığını söyledi.
26 Eylül	Cumhurbaşkanı Erdoğan Kuzey Irak'ta yapılan referandumun bölgede etnik bir savaşa yol açabileceği ve Türkiye'nin kendi güvenliğine yönelik bir tehdidin ortaya çıkması durumunda askeri operasyon dahil bütün seçeneklerin değerlendirileceğini söyledi. Habur'da Türkiye ve Irak güvenlik güçleri ortak askeri tatbikatlar başlattı.
28 Eylül	Başbakan Yıldırım Türkiye'nin Irak ile olan bütün ekonomik ilişkilerinde birinci muhatabının Irak Merkezi Hükümeti olduğuna dair açıklama yaptı.
29 Eylül	Irak Merkezi Hükümeti'nin Sivil Havacılık İdaresinin aldığı karara uygun olarak Erbil ve Süleymaniye havalimanlarına giden Türkiye kaynaklı uçuşların süresiz olarak iptal edildiği duyuruldu.
1 Ekim	Başbakan Yardımcısı Akdağ Türkiye'nin IKBY referandumunu yok kabul ettiğini yineledi.
7 Ekim	Irak Dışişleri Bakanlığı Türkiye ve İran'dan IKBY ile olan sınır kapılarını kapatmalarını ve IKBY'nin petrol ihracatını sınırlandırmalarını talep etti.
15 Ekim	Irak Merkezi Hükümeti IKBY yetkililerinin Kerkük'e PKK unsurlarını getirdiğini ve bunun "savaş ilanı" hükmünde olduğunu söyledi.
16-22 Ekim	Irak güvenlik güçleri tartışmalı bölgelere dahil olan Kerkük ve etrafındaki petrol yataklarını, Altunköprü, Sincar ve Musul Barajı'nı kendi kontrolüne almaya yönelik askeri operasyonlar başlattı.
25 Ekim	Başbakan İbadi, Başbakan Yıldırım ve Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Ankara'da bir araya gelerek IKBY referandumu ve Ovaköy sınır kapısı hakkında görüştü.
31 Ekim	Irak Merkezi Hükümeti İbrahim Halil Sınır Kapısı'nın kontrolünü devraldığını söyledi.
1 Kasım	Mesut Barzani IKBY başkanlık görevinden istifa etti.
6 Kasım	Irak Yüksek Federal Mahkemesi, Irak'ın hiçbir bölgesinin federal yapıdan ayrılmayacağına hükmetti. Akabinde IKBY hükümetinden bu karara saygı duyulacağı açıklaması geldi.
13 Kasım	Irak-İran sınır bölgesinde 7,3 büyüklüğünde bir deprem oldu. Türk Kızılayı ve AFAD ekipleri hızlı bir şekilde müdahale etti.
14 Kasım	IKBY hükümeti Irak Yüksek Federal Mahkemesinin bölgelerin ayrılmaması konusundaki kararını kabul edeceğine dair açıklama yaptı.

TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ

2017 Türkiye ve İran ilişkileri açısından son derece önemli gelişmelerin yaşandığı verimli bir yıl olmuştur. Suriye iç savaşının gölgesinde gerileyen ilişkiler 2016'dan itibaren yeniden düzelme yoluna girmiştir. 2017 yılında da bu temayül devam etti ve önemli sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu bölümde Türkiye'nin İran'a yönelik politikası ve iki ülke ilişkileri dört başlık altında incelenecektir: Suriye krizinin çözümü hususunda iki ülkenin artan iş birliği ilk bölümde ele alınacaktır. İkinci kısımda IKBY'nin bağımsızlık referandumuna karşı Türkiye ve İran'ın ortak tepkisi ve bu bağlamda paylaştıkları söyleme odaklanılacaktır. Üçüncü bölümde karşılıklı gerçekleşen üst düzey ziyaretlerin önemi tartışılacaktır. Dördüncü kısımda ise ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi adına atılan adımlara değinilecektir.

SURİYE'DE ÇÖZÜM KONUSUNDA İŞ BİRLİĞİ

Türkiye ve İran 2016 yılını Suriye krizinin çözümüne yönelik çok önemli bir adım atarak kapatmışlardı. Türkiye ve Rusya'nın öncülük ettiği ateşkes süreci İran'ın yakın ilişki içerisinde olduğu sahadaki grupların da İran tarafından koordine edilmesiyle başarıya ulaşmıştı. İki ülkenin Suriye iç savaşı bağlamındaki iş birliği 2017'de de ivme kazanarak devam etti. Ancak Suriye'de çözüme doğru adımlar atılırken Türkiye ve İran'ın yanında Rusya'nın da en önemli aktörlerden biri olduğunu söylemek gerekmektedir. Dolayısıyla bu bölümde Türkiye ve İran'ın Suriye özelindeki iş birliği anlatılırken Rusya da denkleme dahil edilmiştir.

Türkiye, Rusya ve İran'ın öncülüğünde başlatılan Astana süreci Suriye'de barışın sağlanması için girişilen Cenevre görüşmelerinin akim kalması üzerine devreye girerek barışın pekişmesi ve kalıcı hale getirilmesinde oldukça etkili oldu. Ocak ayında ilk turu yapılan Astana görüşmelerinin ve Türkiye, İran ve Rusya'nın öncülüğündeki sürecin en önemli sonuçlarından bir tanesi Suriye'nin çeşitli bölgelerin-

de tesis edilen çatışmasızlık bölgeleri olmuştur. 3 Mayıs'ta Rusya'nın Soçi kentinde bir araya gelen Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Rusya Devlet Başkanı Putin Suriye'de çatışmasızlık bölgeleri oluşturulması konusunda anlaştıklarını bildirmişlerdir. Bu doğrultuda Eylül ayında düzenlenen Astana'nın altıncı tur görüşmelerinin ardından Türkiye, Rusya ve İran İdlib bölgesine 500'er kişilik gözlemci heyetleri gönderme kararı aldılar.

Astana sürecinin bir sonucu olarak yaşanan en önemli gelişme ise 22 Kasım'da Soçi'de düzenlenen liderler zirvesi ve bu zirve sonucunda Türkiye, İran ve Rusya devlet başkanlarının yapmış oldukları ortak açıklamada ifadesini bulmuştur. Buna göre Suriye'de artık siyasi çözüme yönelik adımlar atılacak, yeni bir anayasa yapılacak, özgür seçimler gerçekleştirilecek, genel af ilan edilecek ve barış kalıcı hale getirilecektir. Barışa giden yolda Suriye Ulusal Diyalog Kongresi toplanacak ve bu kongreye katılacak aktörler de yine Türkiye, İran ve Rusya tarafından belirlenecektir. Soçi kararları ile birlikte Türkiye ve İran'ın Suriye'de siyasi çözüm noktasında birleşmiş oldukları ve barışa dönük en etkili adımlardan birini attıkları söylenebilir.

IKBY'NİN BAĞIMSIZLIK REFERANDUMUNA ORTAK TEPKİ

Türkiye ve İran IKBY'nin 25 Eylül tarihinde düzenlediği gayrimeşru bağımsızlık referandumu öncesi ve sonrasında ortak tepki sergileyerek oldubittiye getirilmiş bir bağımsızlık ya da fiili duruma razı olmayacaklarını ilan etti. Bu süreçte iki ülkenin diplomasi trafiğindeki olağanüstü artış dikkat çekti. 14 Eylül tarihinde Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar ve İran Genelkurmay Başkanı Muhammed Bakıri, IKBY'nin bağımsızlık referandumuna karşı alınacak önlemleri ve iki ülkenin askeri iş birliği imkanlarını ele aldıkları bir telefon görüşmesi gerçekleştirdi. Akar ve Bakıri yapılması planlanan referandumun Türkiye ve İran'ın güvenliğine tehdit teşkil ettiği konusunda hemfikir olduklarını dile getirdi.[22] 21 Eylül tarihinde ise Türkiye, İran ve Irak dışişleri bakanları ortak bir açıklama yayımlayarak planlanan referandumun ne Kürt tarafı ne de Irak'ın bütünü için bir fayda getirmeyeceğini söyledi.[23] Referandumdan bir gün önce ise Türkiye ve İran cumhurbaşkanları bir telefon görüşmesi yaptı. İkilinin telefon görüşmesinde Irak'ın toprak bütünlüğüne olan vurgu ve referandumun yol açacağı sorunlar ön plana çıktı. Türkiye ve İran'ın bütün uyarılarına rağmen bağımsızlık referandumu 25 Eylül tarihinde düzenlendi ve Ankara tarafından yapılan açıklamada referandum "yok hükmünde" kabul edildi.

22. "پیامدهایمنفی و خطرناک همه پرسی استقلال در کردستان عراق", *ISNA,* 14 Eylül 2017.

23. "Turkey, Iran, Iraq Consider Counter-Measures over Kurdish Referendum", Reuters, 21 Eylül 2017.

Referandumun ardından İran Savunma Bakanı Emir Hatemi ile Türkiye'nin İran Büyükelçisi Rıza Hakan Tekin bir araya geldi. Görüşmede iki ülke ilişkilerinin askeri alanda geliştirilmesinin yanı sıra referandumun yaratacağı olumsuz sonuçlara yönelik alınması gereken önlemler de görüşüldü. İran'ın 24 Eylül'de hava sahasını IKBY uçuşlarına kapatmasına paralel şekilde Türkiye'nin de 16 Ekim tarihinde yapılan resmi açıklamayla birlikte aynı doğrultuda hava sahasını kapatması iki ülkenin IKBY referandumu noktasında ortak hareket ettiğini göstermekteydi.

ÜST DÜZEY ZİYARETLER

15 Ağustos tarihinde 1979 İran İslam Devrimi'nden bu yana Türkiye-İran ilişkilerinde görülmemiş bir gelişme yaşandı. İran Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Muhammed Bakıri, mahiyetindeki komutan grubuyla birlikte Türkiye'yi ziyaret etti. Bakıri ziyaretinde mevkidaşı Hulusi Akar ve Savunma Bakanı Nurettin Canikli ile görüşmesinin ardından Cumhurbaşkanı Erdoğan ile bir araya geldi. Bakıri'nin söz konusu ziyaretinde Suriye ve terörle mücadele gibi bölgesel meselelerin konuşulduğu aktarıldı. Bakıri'nin ziyareti sırasında beraberinde bulunan ekibindeki üst düzey isimlerin de çeşitli temaslarda bulundukları kaydedildi. Devrim Muhafızları Kara Kuvvetleri Komutanı Muhammed Pakpur'un 17 Ağustos tarihinde Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar ve Kara Kuvvetleri Komutanı Salih Zeki Çolak ile görüşmesi buna örnek olarak verilebilir.

İran Genelkurmay Başkanı Bakıri'nin ziyareti gibi önemli bir diğer gelişme 2 Ekim tarihinde yaşandı ve Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar beraberindeki komutanlar ile birlikte Tahran'a gitti. Akar'ın ziyareti de Genelkurmay Başkanlığı düzeyinde Türkiye'den İran'a gerçekleşen ilk ziyaretti. Akar'ın gündemini Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 4 Ekim'de yapacağı Tahran ziyareti öncesi IKBY referandumu ve Suriye'deki gelişmelerin askeri ve teknik boyutunu İranlı mevkidaşı ve askeri yetkililer ile görüşmek oluşturuyordu. Akar ayrıca İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ile de görüştü. Genelkurmay Başkanı'nın ziyaretini takiben 4 Ekim tarihinde Cumhurbaşkanı Erdoğan da Tahran'a gitti. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ziyareti hem bölgesel gelişmelerin kritik seviyelerde seyrettiği bir döneme hem de Türkiye-İran ilişkilerinin oldukça iyi gelişmeler kaydettiği bir zamana rast geliyordu. IKBY referandumu ve bölgeye olumsuz etkileri, Suriye'de devam eden ateşkes süreci ve çatışmasızlık bölgeleri gibi konular Erdoğan'ın gündemindeydi. Bu çerçevede Cumhurbaşkanı Erdoğan, İran Cumhurbaşkanı Ruhani ve İran dini lideri Ali Hamaney ile önemli görüşmeler gerçekleştirdi.

18 Ekim tarihinde de İran Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı İshak Cihangiri Türkiye'yi ziyaret etti. Cihangiri bu ziyarette Başbakan Binali Yıldırım ile bir araya geldi. İkili Irak ve bölgenin güvenliğine ilişkin tarafların yakın iş birliğine vurgu yaptı. Türkiye ve İran arasında gerçekleşen söz konusu üst düzey ziyaretler akıllara

PKK'ya karşı ortak bir operasyonun yapılıp yapılmayacağı sorusunu getirmişti. Çeşitli mecralarda konuşulan bu ihtimale karşı İran tarafından yalanlama geldi. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Behram Kasımi konudan haberdar olmadıklarını dile getirdi.[24]

EKONOMİK İLİŞKİLER

Türkiye-İran ilişkilerinin ekonomik alanda da ilerleme kaydetmesi için çeşitli girişimlerde bulunuldu. 24 Mayıs'ta iki ülkenin cumhurbaşkanı telefonla görüşerek karşılıklı ticaretin artırılması için yapılması gerekenleri konuştu. 30 milyar dolarlık ticaret hacmi hedefine ulaşılabilmesi için iki tarafın da çalışacağı vurgulandı. Ekim ayında Van'da düzenlenen ekonomi zirvesi de ekonomik ilişkileri geliştirmek için atılan adımlardan bir tanesiydi. Uluslararası Altın Kentler Derneği tarafından Van'da düzenlenen "Kent Ekonomisi ve Yerel Kalkınma Zirvesi" isimli toplantıda Türkiye-İran ticari ilişkilerinin geliştirilmesi yönünde yapılması gerekenler konuşuldu. Akademisyenler, iş adamları ve bürokratların da katıldığı toplantıda güvenlik meselesinin ticari ilişkilerin önündeki en büyük engellerden biri olduğu üzerinde duruldu.

Ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi hedefine havayolu taşımacılığı alanında bazı gelişmelerin eşlik etmesi beklenmektedir. İran Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı İshak Cihangiri'nin Ekim ayı sonunda gerçekleştirmiş olduğu ziyarette öne çıkan konuların başında uçak seferleri sayısının artırılması geliyordu. Bunun dışında İran'dan Türkiye'ye gelen turist sayısının artırılması, gümrük geçişlerinin kolaylaştırılması ve 30 milyar dolarlık ticaret hacmi hedefine ulaşılması için yapılması gerekenler üzerinde de duruldu. Cihangiri'nin Başbakan Binali Yıldırım ile yaptığı görüşmelerde iki ülke arasındaki ticaretin ulusal para ile gerçekleştirilmesi konusunda da karara varıldı. Ticari ilişkilerde ulusal paranın kullanılmasıyla ticari ilişkilerin hacminde yükselme yaşanması beklenmektedir.

24. "İran: Kandil'e Ortak Operasyon Yok", *Hürriyet*, 31 Ekim 2017.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ	
24 Mayıs	Cumhurbaşkanı Erdoğan ve İran Cumhurbaşkanı Ruhani bir telefon görüşmesi gerçekleştirerek Türkiye-İran ekonomik ilişkilerini konuştu.
15 Ağustos	İran Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Muhammed Bakıri Türkiye'yi ziyaret etti.
17 Ağustos	Devrim Muhafızları Kara Kuvvetleri Komutanı Muhammed Pakpur, Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar ve Kara Kuvvetleri Komutanı Salih Zeki Çolak ile görüştü.
14 Eylül	Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar ve İran Genelkurmay Başkanı Muhammed Bakıri IKBY'nin bağımsızlık referandumuna karşı alınacak önlemleri telefonda görüştü.
21 Eylül	Türkiye, İran ve Irak dışişleri bakanlıkları ortak bir açıklama yayımlayarak IKBY referandumuna karşı çıktı.
24 Eylül	Türkiye ve İran cumhurbaşkanları IKBY referandumu öncesi bir telefon görüşmesi gerçekleştirdi.
26 Eylül	İran Savunma Bakanı Emir Hatemi ile Türkiye'nin İran Büyükelçisi Rıza Hakan Tekin Tahran'da bir araya geldi.
2 Ekim	Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar resmi temaslarda bulunmak üzere Tahran'a gitti.
4 Ekim	Cumhurbaşkanı Erdoğan Tahran'a ziyarette bulunarak İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ve İran dini lideri Hamaney ile görüştü.
18 Ekim	İran Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı İshak Cihangiri Türkiye'yi ziyaret etti.
23-24 Ekim	Van'da Türkiye-İran ekonomik ilişkilerinin masaya yatırıldığı "Kent Ekonomisi ve Yerel Kalkınma Zirvesi" düzenlendi.
22 Kasım	Rusya'nın Soçi kentinde Türkiye, Rusya ve İran'ın devlet başkanları Suriye krizinin çözülmesi için aldıkları kararları açıkladı.

TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ

Türkiye-İsrail ilişkilerini on yıllara yayılan yapısal sorunlar ve konjonktürel gelişmeler şekillendirmeye devam etmektedir. İkili ilişkilerin en önemli dinamiği Filistin meselesidir. İsrail'in Filistinlilere muamelesi ve işgal topraklarındaki uygulamaları Türkiye-İsrail ilişkilerinin seyrini etkilemektedir. İkili ilişkiler genelde 1990'lı yılların ikinci yarısındaki askeri ve istihbari iş birliğinin had safhada olduğu ortaklık dönemiyle hatırlansa da bu istisnai dönem bir daha tesis edilmemek üzere sona ermiştir. Bu dönemde kurulan güvenlik ağırlıklı ve dar elitler üzerinden ilerleyen ilişki sürdürülebilir bir metot olmayıp ilişkilerin tarihi seyrinde de bir sapmaya tekabül etmektedir. Zira tarihi olarak ilişkiler oldukça çalkantılı geçmiş, özellikle Arap-İsrail savaşları ve Filistin meselesindeki gelişmelere bağlı olarak ya diplomatik ilişkilerin seviyesi düşürülmüş ya da bu ilişkiler tamamen dondurulmuştur. 2000'lerin ortalarından itibaren ise ilişkiler olağan trendini yakalamış ve çalkantılı bir seyir izlemeye başlamıştır. 2017 senesi de hem yapısal sorunlar hem de konjonktürel gelişmelerin ikili ilişkilerdeki etkisini sürdürdüğü, diplomatik normalleşme sonrası kurulan ilk temasın ardından Kudüs merkezli olarak ilişkilerin yeniden gerildiği bir sene olmuştur.

30 Mayıs 2010 Mavi Marmara saldırısından sonra diplomatik ilişkileri kopan Türkiye ve İsrail uzun süre yürütülen müzakereler sonucunda ilişkilerini yeniden tesis etme kararı almıştı. 22 Mart 2013'te İsrail Başbakanı Benyamin Netanyahu, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ı telefonla arayarak Mavi Marmara saldırısı sebebiyle resmi olarak özür dilemişti. Şartların olgunlaşmasıyla iki ülke arasında varılan mutabakat 28 Haziran 2016'da İsrail Dışişleri Bakanlığı Genel Direktörü Dore Gold ve Türkiye Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu tarafından imzalanarak onay için İsrail Güvenlik Kabinesine ve TBMM'ye sunuldu. Altı senelik süre zarfında aralıklarla zamanın müsteşarı Sinirlioğlu ve Netanyahu'nun özel temsilcisi Joseph Ciechanover tarafından yürütülen müzakerelerde varılan mutabakat temelde iki ülkenin diplomatik ilişkilerinin normalleşmesini içermekteydi. Fakat sahada radikal değişiklikler olmaksızın bu anlaşmadan stratejik bir ortaklık ve müttefiklik ilişkisi

çıkmayacağı ve İsrail'in bir devlet olarak normalleşmesi tamamlanmadan Türkiye dahil diğer devletlerle ilişkilerinin de normalleşemeyeceği bilinmekteydi.

Normalleşme sonrasında kültür, enerji ve ticaret alanlarında mütevazı girişimler ortaya koyuldu. Şubat ayında resmi temaslar için Tel Aviv'e giden dönemin Kültür ve Turizm Bakanı Nabi Avcı Mavi Marmara sonrasında İsrail'i ziyaret eden ilk bakan oldu. Mayıs ayında Türkiye İhracatçılar Meclisi Başkanı ve beraberindeki 120 Türk girişimci İsrail'i ziyaret etti. 2017 boyunca ticari ilişkilerin krizlerden etkilenmediği görüldü. Temmuz ayında ise İstanbul'da düzenlenen Dünya Petrol Kongresi'nde Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Berat Albayrak, İsrail Enerji Bakanı Yuval Steinitz ile bir araya geldi. Yapılması planlanan doğal gaz boru hattı projesinin ele alındığı görüşmede Doğu Akdeniz'deki enerji meselelerine ilişkin mütalaa yapıldı. İlişkilerin normalleşmesinin önemli dinamiklerinden birisi olan enerji meselesi taraflar arasındaki en kritik ve olumlu başlıklardan birisi olmaya devam etti.

Diğer taraftan ikili ilişkilerdeki en büyük sorunlardan birisi olan yasa dışı yerleşimler 2017 senesinde de etkisini sürdürdü. İsrail çok sayıdaki BM kararları ve uluslararası hukukun oldukça net pozisyonuna rağmen işgal altındaki Filistin topraklarındaki yerleşim faaliyetlerine devam etti. İsrail'deki yerleşim lobisinin aktif olduğu mevcut Netanyahu hükümeti ABD'de başkanlık koltuğuna İsrail dostu olarak gördükleri Trump'ın oturması ve Ortadoğu Özel Temsilcisi olarak da damadı Jared Kushner'i görevlendirmesinden sonra yerleşim faaliyetlerini hızlandırdı. Kushner ailesi İsrail iç siyasetinde bile tartışma konusu olan yerleşimler meselesinde güçlü bir pozisyona sahip olup yerleşimlerin finansmanı konusunda da aktif rol almaktadır. Bu durum ABD yönetimindeki yerleşimci lobisi ağırlıklı İsrail pozisyonunu kuvvetlendirmiş ve İsrail hükümeti tarafından yerleşimler konusunda atacakları adımlar için bir nevi açık çek olarak anlaşılmıştır. Bu doğrultuda Netanyahu hükümeti Ocak ayında önce 560 daha sonra 2 bin 500, Şubat'ta 3 bin, Mart'ta 2 bin, Haziran'da 2 bin 500, Temmuz'da bin 500 yasa dışı yerleşimin işgal altındaki topraklarda inşasına onay veren kararı onaylamıştır. Türkiye Dışişleri Bakanlığı bu kararlara sert tepki göstermiş, yaptığı açıklamalarda uluslararası hukukun açıkça çiğnenmesi anlamına gelen bu kolonileştirme faaliyetini kınamıştır.

Temmuz ayında ise ikili ilişkilerin seyrini Kudüs'te, Haremü'ş-Şerif'te yaşanan olaylar belirledi. İşgal ve yerleşimler bir tarafa Türkiye'nin Filistin'e dair hassasiyetlerinin merkezinde yer alan Filistin ve Haremü'ş-Şerif'te yaşanan çatışma ve İsrail'in koyduğu kısıtlamalara Türkiye yine sert tepki gösterdi. İsrail'in Haremü'ş-Şerif'in girişine metal dedektörler koymasıyla başlayan gerginlik daha sonra bizzat Haremü'ş-Şerif'te düşük yoğunluklu çatışmalara dönüştü. İsrail çatışmaları gerekçe göstererek Haremü'ş-Şerif'i kapatırken Mescid-i Aksa'da 1969'dan beri ilk defa Cuma namazı kılınamadı. Cumhurbaşkanı Erdoğan yaptığı açıklamada Haremü'ş-Şerif'in kutsiyetinin korunmasının bir hukuki gereksinim olduğunu vurgularken Kudüs'ü muhafaza için kurulan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın (İİT) Dönem Başkanı sıfatıyla

İsrail'i hukuka, yerleşik teamüllere ve insani değerlere uygun davranmaya davet etti. İsrail'in bu hassas meseleye yönelik tepkisi ise Kudüs'teki Osmanlı devrinin bittiği yönünde Türkiye'ye yaptığı bir sataşmayla sınırlı kaldı. Oldukça sığ kabul edilebilecek bu tepki İsrail'in tıpkı yerleşim meselesinde olduğu gibi uluslararası hukuk ve teamüllere saygı konusundaki isteksizliğini göstermekteydi.

İki ülke arasında bölgesel konulardaki en önemli farklılaşma Eylül ayında Kuzey Irak'ta yapılan bağımsızlık referandumu çerçevesinde gözlemlendi. IKBY'nin tüm uluslararası baskılara rağmen yapmakta ısrar ettiği referanduma Türkiye sert tepki gösterdi ve Irak'ın toprak bütünlüğüne vurgu yaptı. İsrail ise referanduma ve Kuzey Irak'ın bağımsızlığına en açık destek veren ülke oldu. Başbakan Netanyahu "değerlerimizi paylaşan, cesur ve Batı yanlısı" olarak tanımladığı Iraklı Kürtlerin bağımsızlığına sıcak baktığını dillendirdi. Daha sonra Adalet Bakanı ve yerleşimci lobisinin temsilcisi HaBayt HaYahudi Partisi Milletvekili Ayelet Şaked bağımsızlığın İsrail'in menfaatine olduğunu söyledi. İsrail'de Kürt uzmanları tarafından kaleme alınan birçok yazıda bağımsızlığın İsrail'in işine yarayacağı iddia edildi.

Gizli tutulsa da İsrail ile Iraklı Kürtler arasındaki ilişkiler 60'ların ortalarına kadar uzanmaktadır. İsrail uzun yıllar boyunca Saddam Hüseyin'e karşı Iraklı Kürtleri desteklemiş ve Kuzey Irak'taki yapılanmalara askeri ve finansal yardımda bulunmuştu. 1979 öncesinde İsrail, Iraklı Kürtleri İran'la ortaklaşa operasyonlarla desteklerken Saddam'a karşı istihbaratın üssü olarak da Irak'ın kuzeyini kullandı. 1979 sonrasında ise yine Iraklı Kürtler bu sefer İran'a karşı İsrail tarafından bir istihbarat aracı olarak işlev gördü. Iraklı Kürtler Ben Gurion'un "çevre stratejisi"nde küçük de olsa önemli ortaklardan birisiydi. Ortak düşmanlara karşı Arap olmayan gruplarla girilen ittifaklar sonucunda İsrail farklı dönemlerde Kürtler, Türkiye, İran ve Etiyopya'ya yanaşmıştı. Önce Saddam düşmanlığı bu strateji etrafında Kürtlerle İsrail'i yakınlaştırdı, sonra bu stratejinin en kritik unsuru İran'a karşı Kürtlerin bir kısmı alet edildi. Bu tarihi yakınlık İsrail'in Kuzey Irak'ın bağımsızlığına destek vermesine sebep olurken bu durum Türkiye'nin de büyük tepkisini çekti.

Son olarak Aralık ayında ise ikili ilişkiler yeni bir kriz dönemine girdi. Trump'ın ABD Büyükelçiliğini Kudüs'e taşıma kararı İsrail tarafından memnuniyetle karşılanırken başta Türkiye olmak üzere hemen hemen tüm dünyanın tepkisini çekti. Bu kararda tıpkı yerleşimler meselesinde olduğu gibi Özel Temsilci Kushner'in büyük rol oynadığı bilinmektedir. Kısmen Kushner ve Pence ikilisinin etkisinde kısmen de iç politik mülahazalarla alınan bu karar Türkiye-İsrail ilişkilerine olumsuz yansıdı. Ankara Tel Aviv'in atacağı adımlara bağlı olarak İsrail'le ilişkilerini yeniden gözden geçirebileceğini ifade ederken Kudüs'ü bir kırmızı çizgi olarak tanımladı. Buna karşılık İsrailli yetkililer tarafından retoriği yüksek fakat içeriği zayıf açıklamalar geldi ve Cumhurbaşkanı Erdoğan üzerinden Türkiye hedef alındı.

Trump'ın bu kararının İsrail'in işgalini meşrulaştırma çabası olduğunu düşünen Türkiye hem İİT hem de BM nezdinde karar karşıtı uluslararası tepkinin önderi oldu.

Önce İİT'nin olağanüstü zirvesini İstanbul'da toplayarak Doğu Kudüs'ün Filistin'in başkenti olduğu ilan edildi ve tüm dünyaya bu kararı tanıma çağrısı yapıldı. Daha sonra ise İİT dönem başkanı sıfatıyla BM'ye Yemen'le birlikte başvurarak Trump'ın kararına karşı BM'nin pozisyon almasına olanak sağladı. BM Güvenlik Konseyi'ne sunulan, Trump'ın kararından dönmesi ve Kudüs'ün statüsünün değiştirilmesi amacını taşıyan adımlardan sakınılmasını içeren tasarı 14 üyenin desteğine rağmen ABD'nin vetosu ile kabul edilmedi. Bunun üzerine tasarı Türkiye'nin aktif rol oynadığı süreçte bu sefer Genel Kurul gündemine sokuldu. ABD'nin en üst düzeyden yönelttiği tehditlere rağmen tasarı 128 evet oyuna karşı 9 hayır oyuyla kabul edildi. Bu süreçte yoğun bir diplomasi trafiği yürüten Cumhurbaşkanı Erdoğan Filistin konusunda ABD ve İsrail'in uluslararası camiada yalnızlaştırılmasında da büyük rol oynadı.

Türkiye-İsrail ilişkileri 2018 senesine girerken başta Suriye ve İran'ın bölgesel nüfuzu gibi birtakım müzakere konularının varlığına rağmen yapısal sorunlar tarafından şekillendirilmeye devam edecek. Trump'ın kararı sonrasında devam eden Kudüs gerginliği, Filistinlilere dayatılmaya çalışılan Kushner planı, İsrail'in Filistinli göstericilere karşı takındığı sert ve hukuk dışı tavır ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı kişisel olarak hedef alma gayretleri ilişkilerin geleceğine dair karamsar bir tablo ortaya çıkarmaktadır.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ	
23 Ocak	Dışişleri Bakanlığı İsrail'in işgal altında tutmakta olduğu Filistin topraklarındaki yasa dışı yerleşimlerde 560 yeni konut inşasına onay vermesini kınadığını belirtti.
24 Ocak	Dışişleri Bakanlığı İsrail hükümetinin işgal altında tutmakta olduğu Filistin topraklarındaki yasa dışı yerleşimlerde 2 bin 500 ilave konut inşasına daha onay vermesini şiddetle kınadığını bildirdi.
1 Şubat	Dışişleri Bakanlığı İsrail hükümetinin işgal altındaki Filistin topraklarındaki yasa dışı yerleşimlerde ilave 3 bin konuta daha onay vermesini kınadığını belirtti.
1 Şubat	İsrail'le son olarak 2010 yılında yapılan siyasi istişarelerin 15.'si Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı ile İsrail Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Yuval Rotem başkanlığında 1 Şubat 2017 tarihinde Ankara'da yapıldı. İsrail Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Yuval Rotem 2 Şubat'ta İstanbul Valiliğini ziyaret etti.
6 Şubat	Kültür ve Turizm Bakanı Avcı resmi temaslar için Tel Aviv'e gitti. Avcı 2010'da Mavi Marmara gemisine düzenlenen saldırı sonrası İsrail'i ziyaret eden ilk bakan oldu.
7 Şubat	Dışişleri Bakanlığı İsrail Parlamentosunun Filistinlilerin özel mülkleri üzerine inşa edilmiş toplam 4 bin konuttan müteşekkil çeşitli yerleşimlere onay veren yasayı kabul etmesini şiddetle kınadığını belirtti.
12 Şubat	TİKA Gazze Ofisi yerel personeli Muhammed Murteca İsrail makamlarından mutat resmi süreç takip edilerek alınan izne istinaden bir mesleki seminer için Türkiye'ye seyahat etmek üzere geldiği Erez Kapısı'nda 12 Şubat 2017 günü İsrail makamlarınca tutuklandı.
31 Mart	Dışişleri Bakanlığı İsrail hükümetinin işgal altında tutmakta olduğu Filistin topraklarında yeni bir yasa dışı yerleşim oluşturma kararını kınadığını belirti.
9 Mayıs	Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a Filistinlilere karşı ırkçılık yapmakla suçladığı İsrail'den sert yanıt geldi. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Erdoğan'ı sistematik hak ihlalleriyle suçladı.
18 Mayıs	Türkiye İhracatçılar Meclisi Başkanı beraberindeki 120 Türk girişimci ve yönetici ile İsrail'i ziyaret etti.

10 Haziran	Dışişleri Bakanlığı İsrail'in 1967'den beri işgal altında tutmakta olduğu Batı Şeria'daki yasa dışı yerleşimlerde 2 bin 500 ilave yasa dışı konutun inşasına onay vermesini kınadığını belirtti.
9 Temmuz	Dışişleri Bakanlığı İsrail'in işgal altında tutmakta olduğu Doğu Kudüs'teki yasa dışı yerleşimlerde ilave 1.500 konutun inşasına ilişkin onay sürecini ilerletmesini kınadığını belirtti.
12 Temmuz	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Berat Albayrak, İsrail Enerji Bakanı Yuval Steinitz ile İstanbul'da bir araya geldi.
14 Temmuz	İsrail polisi Mescid-i Aksa'da saldırı girişiminde bulunduğunu iddia ettiği üç Filistinliyi öldürdü, Mescid-i Aksa'yı kapattı.
22 Temmuz	Kudüs'te yaşanan hadiselere ilişkin yazılı açıklama yapan Erdoğan, "İslam'ın ilk kıblesi ve mukaddes üç mescidinden biri olan Harem-i Şerif, İslam'a ait bir mabettir. Tüm İslam alemi Filistinli kardeşlerimizin yanındadır" dedi.
24 Temmuz	Cumhurbaşkanı Erdoğan Mescid-i Aksa'da yaşananlara değinerek, "Kudüs'ü muhafaza için kurulan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Zirve Dönem Başkanı olarak bir kez daha İsrail'i hukuka, yerleşik teamüllere ve insani değerlere uygun davranmaya davet ediyorum" dedi.
26 Temmuz	İsrail'den Türkiye'ye, "Ülkesinin sorunları ile ilgilensin, Osmanlı İmparatorluğu geride kaldı" yanıtı geldi.
1 Ağustos	İsrail yönetimi ülke kıyılarını Türk kumuyla dolduracağını açıkladı. İsrail basınında da yer alan bilgilere göre Türkiye'den satın alınacak kumun miktarı ilk etapta 1 milyon metreküp olacak.
12 Eylül	İsrail Adalet Bakanı Ayelet Şaked IKBY'nin bağımsızlık referandumunu desteklediklerini söyledi.
19 Eylül	BM 72. Genel Kurulu'na katılmak üzere ABD'nin New York kentinde bulunan Erdoğan Yahudi kuruluş temsilcileriyle görüştü.
26 Eylül	Cumhurbaşkanı Erdoğan, IKBY'nin yaptığı sözde referanduma destek veren tek ülke olan İsrail'e tepki gösterdi. Erdoğan Barzani'ye seslenerek "Dünya İsrail'den ibaret değildir" dedi.
18 Ekim	Dışişleri Bakanlığı İsrail makamlarının işgal altında tuttuğu Batı Şeria'daki yasa dışı yerleşimlerde 1.588 konutun daha inşasına ilişkin süreci ilerletmelerini kınadı.
23 Ekim	İsrail Dışişleri Bakanlığı, Shai Cohen'den boşalan İsrail İstanbul Başkonsolosluğu görevine Yosef Levi-Sfari'yi atadı.
26-27 Kasım	Türk Günü ilk defa İsrail'de Akdeniz İhracatçı Birlikleri (AKİB) tarafından düzenlendi. Etkinliğe Ekonomi Bakanlığı Müsteşarı İbrahim Şenel, Türkiye'nin Tel Aviv Büyükelçisi Kemal Ökem, AKİB Başkanı Ali Can Yamanyılmaz ve çok sayıda İsrailli katıldı.
6 Aralık	ABD Başkanı Trump Kudüs'ü resmen İsrail'in başkenti olarak tanıdığını ve Tel Aviv'deki büyükelçiliğin Kudüs'e taşınması talimatını verdiğini açıkladı. Türkiye Dışişleri Bakanlığı ABD yönetiminin Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıdığı ve İsrail'deki Büyükelçiliğini Kudüs'e taşıyacağı yönünde yaptığı sorumsuzca açıklamayı büyük endişeyle karşıladığını ve kınadığını açıkladı.
10 Aralık	Cumhurbaşkanı Erdoğan ABD Başkanı Trump'ın Kudüs kararının Türkiye için yok hükmünde olduğunu söyleyerek, "Bu İsrail terör devletidir, terör" dedi.
12 Aralık	Cumhurbaşkanı Erdoğan çağrısıyla İstanbul'da olağanüstü toplanan İİT Doğu Kudüs'ü Filistin devletinin başkenti ilan etti.
18 Aralık	Dışişleri Bakanlığı Kudüs konusunda BM Güvenlik Konseyi'ne sunulan karar tasarısının 14 olumlu oya karşı tek bir aleyhte oyla veto edilmesini esefle karşıladığını açıkladı.
21 Aralık	ABD Başkanı Trump'ın Kudüs kararını eleştiren ve Türkiye'nin desteklediği karar tasarısı BM Genel Kurulu'nda 128 oyla kabul edildi.
22 Aralık	İsrail işgal güçleri Doğu Kudüs'te iki Türk gencin tutuklandığı bildirdi.

TÜRKİYE-KIBRIS İLİŞKİLERİ

2017 Kıbrıs'ta çözüm arayışlarının yoğunlaştığı bir yıl oldu. 11 Şubat 2014'te Ada'daki iki taraf arasında imzalanan çözüm mutabakatı temelinde ilerletilen müzakereler garantör ülkeler ve gözlemci tarafların da katılımıyla uluslararası konferans seviyesine taşındı. Türkiye'nin çözüm yolunda aktif çaba gösterdiği bu süreç taraflar anlaşamayınca sonuçsuz kaldı. Temmuz ayından itibaren federal çözüm müzakereleri gündemden düşerken Türkiye ve KKTC ikili ilişkileri derinleştirme çabası içine girdi.

KIBRIS SORUNU VE ÇÖZÜM MÜZAKERELERİ

2016 yılının Ekim-Kasım aylarında İsviçre'nin Mont Pelerin kasabasında gerçekleştirilen konferansta Ada'daki iki tarafın liderleri bir araya gelmiş fakat müzakerelerden bir sonuç çıkmamıştı. Taraflar 9 Ocak 2017 tarihinde Cenevre'de yeniden buluştu.

Cenevre konferansından kısa bir süre önce KKTC Başbakanı Hüseyin Özgürgün Türkiye'ye bir çalışma ziyaret gerçekleştirdi. Çözüm ihtimalinin hala uzak olduğunu belirten Özgürgün Türkiye ile KKTC arasındaki iş birliğinin gün geçtikçe ilerlediğini ve çözümün gerçekleşmemesi durumunda B planlarının hazır olduğunu söyledi. KKTC Cumhurbaşkanı Akıncı da Türkiye ile yakın istişare içinde çalıştıklarını ve adil bir çözüme ulaşmanın mümkün olmaması durumunda KKTC'nin yoluna devam edeceğini ifade etti.

Cenevre müzakerelerinin gündemde öne çıkan boyutlarından biri tarafların toprak konusundaki asgari şartlarını içeren haritalarını Birleşmiş Milletler'e (BM) sunmalarıydı. Buna göre Türk tarafı Mart 1986 tarihli Cuellar belgesiyle örtüşecek şekilde Ada'nın yüzde 29,2'sinin Türk kurucu/oluşturucu devletine ait olmasını talep ederken Rumlar bu oranı yüzde 28,2 olarak belirledi. Cumhurbaşkanı Akıncı Rum tarafının haritasının kabul edilemez olduğunu açıkladı. Haritalar kamuoyuyla paylaşılmayarak BM'nin kasasına kilitlendi.

Cenevre'de ilk kez üç garantör ülke olan Türkiye, Yunanistan ve Birleşik Krallık'ın da katılımıyla beşli müzakereler gerçekleştirildi. 12 Ocak tarihinde yapılan bu

müzakerelerde güvenlik ve garanti konuları ilk kez masaya yatırıldı. Rum tarafı ve Yunanistan çözüm için öncelikle Ada'dan Türk askerlerinin çekilmesini kesin bir ön koşul olarak sundu. Türk tarafı ve Türkiye ise bunu kesin bir dille reddetti. KKTC Cumhurbaşkanı Mustafa Akıncı henüz ortaya net bir çözüm metni çıkmamışken Kıbrıs Türk halkının Türkiye'nin garantörlüğüne fevkalade önem verdiğini söyledi. Görüşmeler devam ettiği esnada basına açıklama yapan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan da Türk askerlerin tek taraflı olarak çekilmesinin söz konusu olmadığını ifade ederken dönüşümlü başkanlık konusundaki masadaki çözüm önerilerinin de Türkiye'yi tatmin etmediğini dile getirdi. Özellikle Yunanistan Dışişleri Bakanı Nikos Kocias'ın garantiler ve Ada'daki Türk kuvvetleri konularındaki ısrarcı tutumu yüzünden beşli müzakereler tıkandı.

Müzakerelerde net bir sonuca varılamayınca bir hafta içinde garantör ülkelerden uzmanların bir araya gelerek konunun teknik detaylarını incelemelerine karar verildi. Teknik heyetler toplandığı esnada Kıbrıs işlerinin koordinasyonundan sorumlu Başbakan Yardımcısı Tuğrul Türkeş de İsviçre'ye kısa bir ziyarette bulundu. Üç gün süren çalışma toplantılarının ardından çözümlenememiş konuların Ada'da iki taraf arasında yeniden görüşülmesi üzerinde anlaşıldı. Fakat 10 Şubat'ta Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) Temsilciler Meclisinin 1950 yılında Ada'nın Yunanistan'a bağlanması (*enosis*) için düzenlenmiş olan referandumun okullarda anılmasına dair aldığı karar müzakerelere darbe vurdu. KKTC Meclisi kararı kınarken Cumhurbaşkanı Akıncı karar geri alınıncaya kadar çözüm müzakerelerine katılmayacağını GKRY Cumhurbaşkanı Nikos Anastasiadis'e iletti. Türkiye Dışişleri Bakanlığı da Kıbrıslı Türklerin endişelerini haklı bulan bir mesaj yayımlayarak karara tepki gösterdi. 20-21 Şubat tarihlerinde Ada'ya bir çalışma ziyaretinde bulunan Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Rum tarafında alınan *enosis* kararını kınarken bunun Türk tarafının garanti ve güvenlik konularındaki endişelerini haklı çıkardığını ifade etti.

GKRY Meclisinin *enosis* kararının ardından kesintiye uğrayan müzakereler Meclisin Nisan ayı başlarında yeni bir yasa çıkararak kararı Milli Eğitim Bakanlığının yetkisine bırakmasıyla yeniden başladı. Böylece Ada'daki liderler iki aylık bir aradan sonra 11 Nisan'da yeniden müzakere masasına oturdu. Öte yandan bu tarihlerde GKRY'nin bazı uluslararası şirketlerle doğal gaz anlaşmaları imzalamasına KKTC ve Türkiye tepki gösterdi. Kapsamlı bir çözümün beklendiği bir dönemde Türk tarafının rızası olmadan yapılan bu anlaşmaların Ada'da kurulacak ortaklığı zedelediğinin altını çizen Ankara, Rumları tek taraflı yürüttükleri doğal gaz keşif ve üretim faaliyetlerini durdurmaya çağırdı. Diğer taraftan Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'na (TPAO) ait Barbaros Hayreddin Paşa adlı sismik araştırma gemisi yaklaşık üç yıllık aradan sonra Akdeniz'de yeniden hidrokarbon aramaları için harekete geçti.

Ada'daki liderlerin Nisan ve Mayıs ayında yaptıkları bir dizi görüşme ve BM Genel Sekreteri Antonio Guterres'in teşvikleri neticesinde taraflar İsviçre'de yeniden bir beşli konferansın toplanması üzerinde anlaştı. Ocak ayındaki konferansın Rum

tarafının hazırlıksızlığı yüzünden sonuçsuz kaldığını ifade eden Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Türkiye'nin bu konferansa hiçbir ön koşul olmaksızın katılacağını açıkladı. Beşli konferans yaklaşırken 23-24 Haziran tarihlerinde Türkiye'ye gelen KKTC Cumhurbaşkanı Mustafa Akıncı ve beraberindeki heyet Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Başbakan Yıldırım ve Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ile ayrı ayrı görüştü.

Kıbrıs Konferansı 28 Haziran'da İsviçre'nin Crans Montana kasabasında toplandı. 7 Temmuz'a kadar süren görüşmelerde hiçbir tarafın tutumunda kayda değer bir değişiklik meydana gelmedi. Toprak ve harita konusunda Türk tarafı Ada'nın yüzde 29,2'sine razı olurken Rumlar bu oranı daha aşağı çekmeye çalıştı. Güç paylaşımı başlığında KKTC dönüşümlü başkanlığı olmazsa olmaz görürken GKRY buna sıcak bakmamayı sürdürdü. AB ile entegrasyon ile ilgili olarak Rum tarafı çözümün uygulamaya konmasıyla AB müktesebatının Ada'nın tamamında geçerli olmasını isterken Türk tarafı AB'deki dört özgürlüğün Ada'nın kuzeyinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları için de uygulanmasını gerekli gördü.

Garanti ve güvenlik başlığında ise Rum tarafı Türk askerinin Ada'dan çekilmesi ve Garanti Anlaşması'nın iptali üzerindeki ısrarlarını sürdürdü. Bu görüşler arasında bir orta nokta bulunamayınca konferans sonuçsuz bir şekilde dağıldı. Konferans boyunca Türkiye'nin her türlü yapıcı katkıyı sağladığını ifade eden Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Kıbrıs sorununun BM prensipleri uyarınca çözülemeyeceğinin artık kabul edilmesi gerektiğini ve Türkiye'nin bu sorunun başka parametrelerle çözülmesi yolunda çaba sarf edeceğini açıkladı. Çavuşoğlu bu tarihlerde GKRY'nin Akdeniz'de sondaj hazırlıklarını başlatacak olmasını da bir samimiyetsizlik göstergesi olarak nitelendirdi.

Ankara'nın ısrarlı karşı çıkışlarına rağmen GKRY tarafından arama ruhsatı verilen Fransız enerji şirketi Temmuz ayı ortalarında Ada'nın güneyindeki 11. parselde sondaj faaliyetlerine başladı. Eylül ayına kadar süren sondajlarda kayda değer miktarda hidrokarbon rezervine rastlanmazken aramalara bir süre ara verildi. GKRY adına yürütülen bu çalışmalara karşılık Türkiye'nin Barbaros Hayreddin Paşa gemisi de KKTC'nin verdiği ruhsatla Ada etrafındaki doğal gaz aramalarını devam ettirdi.

İKİLİ İŞ BİRLİĞİ

Akdeniz'in yüzeyine döşenen borularla Türkiye'den Ada'ya temiz su sağlayan ve 2015 yılında açılışı yapılan Kıbrıs Su Temin Projesi'nin uygulamasına ilişkin yeni adımlar atıldı. Girne ve Dipkarpaz'daki rezervlere su götürecek isale hatlarının 2017 yılı başlarında tamamlanmasıyla KKTC'nin her bölgesine içme suyu ulaştırılmış oldu. KKTC tarafında suyun yönetimi konusunda yaşanan anlaşmazlıklar yüzünden Kıbrıs'taki tesislerin bakım ve onarımını üstlenmek durumunda kalan Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü bu kapsamda bazı hizmetleri dışarıdan satın almak üzere Ekim ayında ihaleye çıktı.

3 Kasım tarihinde iki ülkenin ekonomi bakanları Ankara'da bir araya geldi. Türkiye ile KKTC arasında 10. Dönem Ekonomik Anlaşma'nın imzalandığı toplantıda Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekci KKTC'den yapılan ithalatı 2018 yılı sonunda 100 milyon doların üzerine çıkarmayı hedeflediklerini söyledi. Zeybekci ayrıca iki ülke arasındaki ticarette yalnızca Türk lirası kullanılması önerisini dile getirdi.

Temmuz ayı sonlarında Kıbrıs işlerinin koordinasyonundan sorumlu başbakan yardımcılığına getirilen Recep Akdağ Ağustos ve Eylül ayının son günlerinde KKTC'ye iki resmi ziyarette bulundu. Eğitim, yol, su, enerji gibi konu başlıklarında yürütülen görüşmelerin yanı sıra Lefkoşa'da 200 bin metrekarelik bir hastanenin yapılmasına karar verildi. Türkiye'den KKTC'ye deniz altından kabloyla elektrik taşınmasına yönelik çalışmalar 2017 yılında sürdürülürken iki ülkenin enerji bakanlıkları arasında bir prensip anlaşmasına varıldı.

SONUÇ

Türkiye ve KKTC arasındaki fevkalade yakın ilişkiler 2017 yılında da devam etti. Müzakereler sırasında iki ülke yetkilileri sürekli temas halinde kalırken Ankara, Kıbrıslı Türklerin haklarının savunulmasında devamlı ve aktif destek sağladı. Ada'da adil ve kapsamlı bir çözümü destekleyen Türkiye sürmekte olan görüşmelerin Kıbrıs meselesinin çözümünde altın bir fırsat olduğunu ve sürecin daha fazla uzaması halinde bu fırsatın kaçırılacağını defalarca vurguladı. Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Mart ayında İngilizce olarak kaleme aldığı bir makalede Akdeniz'de barış ve iş birliğinin ilerlemesi için Kıbrıslı Rumları Türkiye ve Kıbrıslı Türklerin çözüm için yaptığı fedakarlıklara karşılık vermeye çağırdı. Türkiye ve Kıbrıslı Türklerin Ada'daki statükodan memnun olmadığını vurgulayan Çavuşoğlu çözümün gecikmesinin Rum tarafının oyalayıcı tutumundan kaynaklandığını ifade etti. İki tarafın uzlaşmayan görüşleri karşısında Ankara bir orta nokta bulabilmek adına Atina ile de sık sık istişarelerde bulundu.

28 Haziran-7 Temmuz arasında Crans Montana'da gerçekleştirilen Kıbrıs Konferansı'nın sonuçsuz kalması Türkiye ve KKTC'nin Kıbrıs sorununa yaklaşımında önemli bir dönüm noktasıdır. Konferanstan bu yana iki ülke yetkilileri GKRY ve Yunanistan'ın oyalayıcı tavrı sebebiyle BM parametreleri zemininde çözümün mümkün olmadığını ortaya koyarken Kıbrıslı Türklerin refahı ve dünyayla bütünleşmeleri için farklı yöntemler geliştirilebileceğini daha kararlı bir biçimde dile getirmektedir. Federasyon seçeneğinin artık ihtimal dışı olduğunu söyleyen KKTC Dışişleri Bakanı Tahsin Ertuğruloğlu bundan sonra Rum tarafıyla ancak konfederasyonun müzakere edilebileceğini belirtmektedir. Ertuğruloğlu Rumlarla herhangi bir ortaklık kurulamaması ve KKTC'nin uluslararası alanda tanınmaması halinde Kuzey Kıbrıs'ın Türkiye'ye bağlı bir özerk cumhuriyete dönüştürülebileceği fikrini de ortaya atmıştır.

Türkiye her zaman olduğu gibi 2017 yılında da KKTC'ye eğitim, sağlık, altyapı, enerji, ekonomi gibi alanlarda desteğini sürdürdü. Türkiye'den 75 milyon metreküp-

lük temiz su sağlanırken elektrik, doğal gaz ve yenilenebilir enerji gibi alanlarda da ortak proje ve arayışlar devam etti. Türkiye ve KKTC'li bakan ve yetkililer birçok alanda iş birliği yapmak amacıyla yıl boyunca karşılıklı ziyaretlerde bulundu. İkili iş birliğinin yeni projelerle ilerletilmesi için KKTC'de 7 Ocak 2018'de erken seçim beklenmektedir.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-KIBRIS İLİŞKİLERİ	
2 Ocak	KKTC Başbakanı Hüseyin Özgürgün Ankara'ya resmi ziyarette bulundu.
9-12 Ocak	Cenevre'de çözüm müzakereleri gerçekleştirildi. 12 Ocak tarihinde ilk kez garantör ülkelerin katılımıyla beşli konferans düzenlendi. Konferansta Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu temsil etti.
20-21 Şubat	Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu KKTC'ye bir çalışma ziyareti gerçekleştirdi.
9 Mart	Başbakan Binali Yıldırım ve beraberindeki bakanlar KKTC'ye resmi ziyarette bulundu.
1 Haziran	Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu müzakerelerin son durumunu değerlendirmek üzere Lefkoşa'ya bir çalışma ziyareti gerçekleştirdi.
23-24 Haziran	KKTC Cumhurbaşkanı Mustafa Akıncı Ankara ve İstanbul'da resmi temaslarda bulundu.
28 Haziran-7 Temmuz	Kıbrıs'ta çözüm için İsviçre'nin Crans Montana kasabasında beşli konferans gerçekleştirildi. Konferansta Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu temsil etti.
20 Temmuz	Başbakan Yıldırım Lefkoşa'daki Kıbrıs Barış Harekatı anma törenlerine katıldı.
24 Temmuz	Kıbrıs işlerinin koordinasyonundan sorumlu başbakan yardımcılığı görevine Tuğrul Türkeş'in yerine Recep Akdağ getirildi.
29 Ağustos	Başbakan Yardımcısı Akdağ KKTC'yi ziyaret etti.
24 Eylül	Başbakan Yardımcısı Akdağ KKTC'ye yeniden gitti.
3 Kasım	Türkiye ve KKTC hükümetleri arasında 10. Dönem Ortak Ekonomik Anlaşma Ankara'da imzalandı.

TÜRKİYE-KÖRFEZ İLİŞKİLERİ

Türkiye'nin 2017 yılında dış politikada en aktif olduğu bölgelerden birisi Körfez coğrafyası olmuştur. Özellikle yaz aylarında yaşanan Katar krizi nedeniyle Ankara bu bölgeye yönelik angajmanlarını artırırken bir yandan krizin çözümüne diğer yandan da krize taraf olan ülkelerle ilişkilerini korumaya özen göstermiştir. Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Bahreyn'in Katar'a yönelik başlattıkları siyasi abluka karşısında Türkiye stratejik müttefik olarak gördüğü Doha yönetiminin yanında pozisyon alarak Emir Şeyh Temim bin Hamad Sani'yi yalnız bırakmamıştır. Öte yandan krizin başlamasına sebep olan ülkelerle olan ilişkilerini de zedelemek istemeyen Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan bölge ülkelerine birçok ziyarette bulunarak taraflar arasında arabulucu rol de üstlenmiştir. Siyasi ilişkilerdeki yüksek tempo ticari ilişkilerde de görülmüştür. Türkiye'nin Körfez bölgesi ülkelerine yönelik rekor seviyelerde olan ticaret hacmi 2017 yılında da bu trendi sürdürmüştür. Bu gelişmeler ışığında makalede Türkiye'nin 2017'de Körfez bölgesi ülkelerine yönelik politikalarına değinilecek, ilişkilerdeki kriz alanları ve fırsat unsurlarına özellikle vurgu yapılacaktır.

SİYASİ İLİŞKİLER

Türkiye ile Körfez İşbirliği Konseyi üyeleri arasında 2017 yılının en belirleyici gelişmesi üç ülke tarafından Katar'a yönelik başlatılan siyasi ablukadır. Suudi Arabistan, BAE ve Bahreyn'in Haziran ayının başında aldıkları bir kararla Katar'a yönelik siyasi ve ekonomik bir abluka başlatmaları Doha yönetiminin son yıllardaki en önemli müttefiki olan Türkiye'yi ciddi biçimde rahatsız etmiştir.

Halbuki bu krize kadar Türkiye'nin özellikle Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ile ilişkileri olumlu biçimde seyretmekteydi. Öyle ki Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 2017 itibarıyla yaptığı dış ziyaretler arasında en fazla gittiği ülkelerin başında Suudi Arabistan gelmektedir.[25] Son yıllarda birçok kez üst düzey temas gerçekleştiren iki ülke arasındaki ilişkiler Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Şubat ayında düzenlediği ziya-

25. "Erdoğan En Çok Suudi Arabistan'ı Ziyaret Etti", Sputnik Türkiye, 25 Ağustos 2017.

retle yeni bir ivme kazanmıştır. Riyad'daki temasları sırasında Suudi yönetimiyle birçok konuda müzakerelerde bulunan Erdoğan özellikle iki ülke arasındaki ilişkilerin derinleştirilmesi konusundaki kararlılığını Suudi liderliğine iletmiştir. Erdoğan'ın bu ziyareti Arap basınında geniş yankı bulurken yapılan yorumlar iki ülke arasındaki yakınlaşmaya dikkat çekmiştir.[26]

Suudi Arabistan'la ilişkilerin bu derece olumlu düzeyde devam ettiği bir dönemde ortaya çıkan Katar merkezli kriz Türkiye'nin tüm Körfez bölgesi ile olan ilişkilerini önemli biçimde etkilemiştir. Suudi Arabistan, BAE ve Bahreyn'in Katar'a yönelik siyasi ve ekonomik abluka uygulamaya başlaması karşısında Türkiye stratejik müttefik olarak gördüğü Doha yönetimini desteklemiştir. Krizin ilk günlerinde açıklamalar yapan Cumhurbaşkanı Erdoğan açık biçimde Türkiye'nin bu süreçte Katar'ın yanında olacağını duyurmuştur. Öte yandan krizin doğrudan Türkiye'yi etkileyen tarafı ise ilerleyen günlerde ortaya çıkmıştır. Ablukacı ülkelerin Katar'dan taleplerini sıraladıkları 13 maddelik bildiride Türkiye'nin bu ülkedeki askeri üssünü de kapatması maddesinin bulunması krizin Ankara açısından daha da ciddi biçimde ele alınmasına neden olmuştur.

Krizin ortaya çıkmasıyla birlikte Türkiye derhal atım atmış ve Katar'a olan desteğini göstermiştir. Bu çerçevede Türkiye ile Katar arasında 2016'da imzalanan ancak onay için Meclis Genel Kurulunda bekleyen askeri anlaşmalar hızla Meclis gündemine getirilerek onaylanmıştır. Genel Kurulda ele alınan anlaşma ile Türkiye'nin Katar'da kurmayı planladığı askeri üsse dair gerekli onay verilmiştir. Anlaşmaya göre Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) Katar'ın başkenti Doha'da kurduğu askeri üssün Türkiye toprakları dışındaki en büyük çok amaçlı askeri tesis olması kabul edilmiştir. Mecliste onaylanan bir diğer anlaşma da Türkiye Cumhuriyeti hükümeti ile Katar devleti arasında jandarma eğitim ve öğretimi konusunda imzalanan protokolün hayata geçirilmesiyle ilgilidir. Buna göre Jandarma Genel Komutanlığının Katar ve Türkiye'deki askeri tesislerde Katar Jandarma Teşkilatı personelini eğitmesi öngörülmüştür.

İzleyen günlerde önce Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, daha sonra da Cumhurbaşkanı Erdoğan Katar'a ziyaretler gerçekleştirerek Emir Sani'ye destek olduklarını en üst düzeyde göstermişlerdir. Bununla birlikte Türkiye, Körfez'de iyi ilişkiler içerisinde olduğu diğer ülkelerle de temas kurarak krizin çözümü için çaba sarf etmiştir. Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu Körfez turu kapsamında Suudi Arabistan'a da gitmiş ve burada üst düzey temaslarda bulunmuştur. Benzer şekilde Cumhurbaşkanı Erdoğan da bir taraftan Katar'a desteğini açık biçimde sunarken diğer taraftan Suudi Arabistan'la olan ilişkilerini zedelememek için bu ülkeyi ziyaret etmiştir. Türkiye'nin bu süreçte yürüttüğü aktif diplomasi Katar'a yönelik başlatılan siyasi ablukanın sona erdirilmesi ve Ankara'nın Körfez bölgesi ile olan iyi ilişkilerinin sürmesini temin etmek amaçlarını taşımıştır.[27]

26. "Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Suudi Arabistan Ziyareti Körfez Basınında", A Haber, 15 Şubat 2017.

27. "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Suudi Arabistan'da", TRT Haber, 23 Temmuz 2017.

Bu süreçte Türkiye'nin pozisyonu net biçimde Katar'ı desteklemek üzerine kurulmuştur. Nitekim Ankara'nın Doha yönetimiyle son yıllarda geliştirdiği siyasi ilişkiler iki ülkenin stratejik ittifak içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu durum krizi izleyen günlerde gerçekleşen ziyaret trafiğinden de anlaşılmaktadır. Haziran ayının ilk haftasında başlayan krizi izleyen birkaç ay içinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan iki kez Katar'ı ziyaret etmiştir. Buna müteakiben Katar Emiri Sani krizin ardından ilk yurt dışı ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretlerde karşılıklı dayanışma mesajları verilirken iki ülke arasında ticaretten sanayiye, enerjiden savunmaya birçok alanda iş birliği anlaşmaları imzalanmıştır.

Türkiye'nin Körfez bölgesinde iyi ilişkiler geliştirdiği bir başka ülke olan Kuveyt ile de 2017 yılında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Mart ayında Kuveyt Emiri Cabir Sabah Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın davetlisi olarak Türkiye'ye bir ziyarette bulunmuştur. Kuveyt'ten bir başka üst düzey ziyaret de Eylül ayında gerçekleşmiştir. Başbakan Binali Yıldırım'ın davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Kuveyt Başbakanı Şeyh Cabir Mübarek Hamad Sabah Ankara'daki görüşmeleri sırasında askeri, sivil havacılık, ticaret ve telekomünikasyon alanları başta olmak üzere birçok anlaşmaya imza atmıştır. Son olarak Kuveyt'le üst düzey bir başka temas da Kasım ayında Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu ülkeye yaptığı ziyarettir. Kuveyt Emiri Şeyh Sabah Ahmed Cabir Sabah ile kalabalık bir heyetin nezaretinde görüşme gerçekleştiren Erdoğan daha sonra bu ülke ile doğrudan yatırım, spor ve teknoloji alanlarını içeren üç anlaşma imzalamıştır.

Öte yandan 2017'de Türkiye'nin Körfez bölgesinde en gergin siyasi ilişkilere sahip olduğu ülke ise BAE'dir. 15 Temmuz 2016'da Türkiye'de yaşanan darbe girişiminde rolü olduğu iddiaları sıkça dile getirilen BAE'nin 2017 yılında da bölgesel düzeyde Türkiye karşıtı politikalar izlemesi dikkatlerden kaçmamıştır.[28] Bu durum özellikle Aralık ayında yaşanan Kudüs krizi sırasında kendisini göstermiştir. Türkiye'nin ABD'nin Kudüs kararına karşı kararlı bir tepki göstermesi ve İslam İşbirliği Teşkilatı'nı dönem başkanı sıfatıyla İstanbul'da toplaması İsrail ve ABD'ye en yakın rejimlerden olan BAE yönetimi tarafından tepkiyle izlenmiştir. BAE yönetimi zirveye devlet başkanı düzeyinde katılmayarak Kudüs konusundaki tavrıyla İslam dünyasının da tepkisini çekmiştir.[29]

BAE ile Türkiye arasında gerginliğe neden olan bir diğer gelişme de BAE Dışişleri Bakanı Şeyh Abdullah bin Zayid'in resmi sosyal medya hesabından Medine müdafisi Fahrettin Paşa ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan aleyhinde paylaşımlarda bulunması olmuştur. Bu paylaşımlara sert tepki gösteren Ankara, Abu Dabi'nin maslahatgüzarını Dışişleri Bakanlığına çağırırken[30] Cumhurbaşkanı Erdoğan da tepkisini şu sözlerle dile getirmiştir:

28. İdris Kardaş, "Her Taşın Altından BAE Çıkıyor!", *Sabah*, 20 Aralık 2017.

29. "İslam İşbirliği Teşkilatı Kudüs için Olağanüstü Toplandı", TRT Haber, 13 Aralık 2017.

30. "BAE Maslahatgüzarı Dışişleri'ne Çağırıldı", TRT Haber, 21 Aralık 2017.

> Zalimlerin safında yer almayı marifet sananların Medine savunması ve Fahrettin Paşa'yı hedef almaları boşuna değildir. Medine korumasını yaparken Fahrettin Paşa ey bize bühtanda bulunan zavallı senin ceddin neredeydi. Ta İstanbul'dan kalkıp Medine müdafaası için oraya gelen Fahreddin Paşa ne için geldi. O mukaddes toprakları orayı işgal edenlere karşı korumak için geldi. Peki senin ecdadın neredeydi?[31]

EKONOMİK İLİŞKİLER

Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkiler son yıllarda artan bir ivme göstermiştir. Bu durum özellikle Türkiye'nin savunma sanayii alanındaki artan ihracatları ile de doğrudan orantılıdır. Bu noktada Türkiye'nin Körfez bölgesi ülkeleri ile ticaret hacimlerine ve geçen yıla kıyasla bu anlamda yaşanan değişime dikkat çekmek faydalı olacaktır. Yazının kaleme alındığı Kasım ayına kadar açıklanan ticaret rakamları itibarıyla 2017 bu anlamda bir önceki yıla kıyasla ciddi bir artışa sahne olmuştur. Türkiye ile Körfez bölgesi arasındaki karşılıklı ticaret 2016'da 16 milyar dolar seviyesinde kaydedilirken bu rakam 2017'nin ilk on ayı için 19 milyar dolara yakın bir seviyede gerçekleşmiştir.

TABLO 1. TÜRKİYE-KÖRFEZ ÜLKELERİ TİCARET İSTATİSTİKLERİ (MİLYON DOLAR)

Ülke	İhracat		İthalat		Ticaret Hacmi	
	2016	2017	2016	2017	2016	2017
Suudi Arabistan	3.172	2.271	1.835	1.721	5.007	3.992
BAE	5.406	8.344	3.701	4.791	9.107	13.135
Kuveyt	431	357	110	149	541	506
Katar	439	467	271	212	710	679
Bahreyn	193	171	127	161	320	332
Umman	243	178	49	81	292	259
Toplam	9.884	11.788	6.093	7.115	15.977	18.903

Kaynak: Türkiye-Körfez Ülkeleri Ticaret İstatistikleri[32]

Katar merkezli siyasi kriz, Suudi Arabistan'da yaşanan siyasi istikrarsızlık ve BAE ile olan gergin ilişkilere rağmen Türkiye'nin Körfez bölgesi ile olan ekonomik angajmanlarında istikrarlı bir tutum izlediği söylenebilir. Bu da siyasi alanda yaşanan görüş ayrılıklarının ekonomiye yansıtılmamasına iki tarafın da özen gösterdiğiyle açıklanabilecektir. Nitekim Türkiye ile siyasi anlamda farklılaşan ülkelerin başında gelen BAE ile ekonomik alanda iş birlikleri devam etmiştir. Türkiye-BAE Karma Ekonomik Komisyonu'nun Dokuzuncu Dönem Toplantısı altı yıl aradan sonra 6-7 Şubat tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Başbakan Yardımcısı Mehmet Şimşek ve BAE Ekonomi Bakanı Sultan bin Said Mansuri'nin eş başkanlığında yapılan toplantıda iki ülke ara-

31. "Erdoğan'dan BAE'ye Tepki: Ey Bize Bühtanda Bulunan Zavallı, Senin Ceddin Neredeydi?", Sputnik Türkiye, 20 Aralık 2017.

32. 2016 verileri 12 aylık ticareti içerirken 2017 verileri ilk 9 aylık ticaret hacmini göstermektedir.

sındaki ticaret hacminin artırılması için gereken önlemlerin alınması konusunda uzlaşıya varılmıştır. Konuşmasında Başbakan Yardımcısı Mehmet Şimşek küresel ticaretin yüzde 1,7 arttığı bir dönemde Türkiye ile BAE arasındaki ticaret hacminin yüzde 36 yükseldiğini kaydederek iki ülke arasındaki potansiyele dikkat çekmiştir.

Artan ticari ilişkilerin yansımasının görüldüğü bir başka alan da savunma sanayii olarak belirtilebilir. Bu kapsamda daha önce BAE ile Türkiye arasında imzalanan Savunma Sanayi İşbirliği Mutabakat Muhtırası'nın onaylanmasına ilişkin Bakanlar Kurulu kararı 25 Mayıs'ta *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır. Bu anlamda bir başka gelişme de Türkiye'nin THY, TAI ve Vestel gibi önde gelen firmalarının BAE'nin Dubai şehrinde düzenlenen Dubai Air Show fuarına katılımları olmuştur. Fuar kapsamında birçok ürün sergileyen Türk firmaları katılımcı ülkelerle anlaşmalar imzalamışlardır. Bu anlaşmalardan Makine ve Kimya Endüstrisi ile BAE Savunma Bakanlığı arasında imzalanan roket mutabakatı özellikle dikkati çekmiştir. BAE Savunma Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada Makine ve Kimya Endüstrisi ile MK-82 ve MK-84 bombaları alınması yönünde bir anlaşma imzalandığı ifade edilmiştir.

Öte yandan yine bu yıl içerisinde Türkiye'nin özel sermayeli en büyük savunma sanayii şirketi olan Otokar ile BAE'nin önde gelen yatırım şirketi Tawazun'un girişimleriyle kurulan Al Jasoor (Cesur), BAE Silahlı Kuvvetleri ile 661 milyon ABD doları değerinde 8x8 taktik tekerlekli zırhlı araç sözleşmesi imzalamıştır. Savunma sanayii alanında ikili ilişkilerde önemli ilerlemeler kaydedilen bir başka ülke de Suudi Arabistan olmuştur. Türk Havacılık ve Uzay Sanayii (TUSAŞ) ile temasa geçen Suudi Arabistan hükümeti 6 insansız hava aracı ve 2 yer kontrol istasyonu satın alımı konusunda görüşmeler gerçekleştirmiştir.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-KÖRFEZ İLİŞKİLERİ	
7 Şubat	Türkiye-Birleşik Arap Emirlikleri Karma Ekonomik Komisyonu'nun Dokuzuncu Toplantısı Ankara'da gerçekleştirildi.
14 Şubat	Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan resmi temaslarda bulunmak üzere Suudi Arabistan'ı ziyaret etti.
21 Mart	Kuveyt Emiri Cabir Sabah Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın davetlisi olarak Türkiye'ye geldi.
7 Haziran	Türk askerinin Katar'da konuşlanmasına ilişkin tezkere TBMM tarafından kabul edildi.
14-16 Haziran	Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Katar, Kuveyt ve Suudi Arabistan'ı kapsayan Körfez turu düzenledi. Çavuşoğlu Katar'a yönelik başlatılan ablukanın sonlandırılması konusunda taraflara çağrı yaptı.
23 Temmuz	Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Körfez ülkeleri arasında yaşanan kriz nedeniyle bölgedeki üç ülkeyi kapsayan bir tur düzenledi. Bu çerçevede Erdoğan Katar, Suudi Arabistan ve Kuveyt'i ziyaret etti. Erdoğan taraflara "Krizi sonlandırın" çağrısı yaptı.
14 Eylül	Katar Emiri Sani Körfez bölgesindeki krizin ardından ilk yurt dışı ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirdi.
14 Kasım	Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Kuveyt'e yaptığı ziyarette üç alanda iş birliği anlaşmalarına imza attı.
15 Kasım	Cumhurbaşkanı Erdoğan Körfez krizinin ardından ikinci kez Katar'ı ziyaret etti.

TÜRKİYE-KUZEY AFRİKA İLİŞKİLERİ

Türkiye-Kuzey Afrika ilişkileri 2017 yılında olağan seyrinde devam etmiş, karşılıklı dostluk ve kardeşlik temelinde diplomatik, ticari ve kültürel alanlarda iş birliği sürdürülmüştür. Türkiye, Libya krizinin siyasi ve diplomatik yollardan çözülmesi yönünde tavır alarak BM Libya misyonu öncülüğünde yürütülen çözüm inisiyatifini desteklemiştir. Türkiye-Tunus arasındaki diplomatik temasların daha sık olduğu gözlemlenirken Cezayir ve Fas ile güçlü ticari ve kültürel ilişkilerin artarak devam ettiği görülmüştür. Geçen yıla nazaran Türkiye-Kuzey Afrika ülkeleri arasındaki ticaret hacminde artış olmuştur. TÜİK verilerine göre Türkiye-Kuzey Afrika ticari hacmi 2016 yılında 8 milyar 43 milyon dolarken 2017'de (31 Ekim itibarıyla) 8 milyar 246 milyon dolara çıkmıştır.

2014'ün Mayıs ayında Halife Haftar'ın darbe girişimiyle başlayan Libya krizi bütün çabalara rağmen çözüme kavuşturulamamıştır. 2017 yılında Türkiye Libya'da BM öncülüğünde sürdürülen çözüm girişimini destekleyerek 2015 sonunda Fas'ta imzalanan Libya Siyasi Anlaşması (LSA) temelinde yetkilendirilen Başkanlık Konseyi (BK) liderliğinde bir siyasi geçişi en uygun çözüm olarak nitelemiştir. Bu çerçevede LSA'nın tarafı olan Devlet Yüksek Meclisi Başkanı Abdurrahman Suveyhli'nin Türkiye'yi ziyareti sırasında Ankara'nın Libya'da siyasi çözümü desteklediği vurgulanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Libya Özel Temsilcisi Emrullah İşler Ekim ayında Libya'ya gerçekleştirdiği ziyarette Başkanlık Konseyi Başkanı Fayez Serrac, Yüksek Devlet Konseyi Başkanı Abdurrahman Suveyhli, Misratalı siyasi elitler ve Temsilciler Meclisi (TM) Başkanı Akiyla Salih'le görüşerek Türkiye'nin birilerinin tasarladığı vekalet savaşının bir parçası olmadığını açıkça belirtmiştir. Türkiye'nin Libya'da bütün tarafları kapsayan demokratik bir çözümün yanında olduğunu krizin bütün muhataplarına doğrudan iletmiştir. Aynı ziyaret kapsamında BM Libya Özel Temsilcisi Gassan Selame ile Tunus'ta yaptığı Libya'da siyasi çözüm için hazırladığı eylem planına desteği ifade etmiştir. İşler'in Libya ziyaretini müteakip Kasım ayında TM'den bir heyetin Türkiye'ye gelmesi ve Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından kabul edilmeleri Libya

ve Arap dünyasında Türkiye'nin Libya krizinde taraf olduğu yönündeki karalamaların gerçekten ne kadar uzak olduğunu göstermiştir. Ülkelerine dönen TM heyeti Ankara'nın Libya krizinde taraf olduğu yönündeki iddiaların gerçeği yansıtmadığına ilişkin kamuoyuna beyanlar vererek Türkiye aleyhtarı kampanyaları boşa çıkarmıştır.

TM heyetinin Türkiye ziyaretinin ardından Libya'daki en güçlü askeri ve siyasi aktörlerden biri olan Misrata Belediye Başkanı Muhammed İştevi ve beraberindekiler Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Libya'da krizin siyasi yollardan çözülmesi noktasında önemli katkıları olan İştevi'nin ziyareti Türkiye'nin Libya krizindeki yapıcı rolünü bir kez daha göstermiştir. Ancak İştevi Türkiye dönüşü sırasında havalimanından eve giderken kaçırılarak infaz edilmiştir. İştevi'nin bir suikastla öldürülmesi Libya'da derin sarsıntıya neden olmuştur. Dışişleri Bakanlığınca yapılan açıklamada İştevi suikastı kesin bir dille kınanırken faillerin bir an önce yakalanarak adalete teslim edilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Başta Selame olmak üzere bütün uluslararası aktörler İştevi suikastından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. İştevi suikastı Libya krizinin siyasi yollarla çözülmesinden rahatsız olan aktörlerin krizi derinleştirme noktasında adımlar atmaya devam edeceğini bir kez daha ortaya koymuştur.

Türkiye'nin desteklediği Selame'nin yol haritasıyla yeni bir döneme giren Libya krizinin çözümünde yerel, bölgesel ve uluslararası bütün aktörlere önemli rol düşmektedir. Bu süreçte dayatma olmaksızın hakkaniyete uygun ve tüm paydaşlara açık olunmalıdır. Türkiye açısından bakıldığında krizin çözümüne yönelik olarak şu ana kadar atılan adımları akamete uğratan tarafların bundan sonra da bu tavrını sürdürmesi muhtemeldir. Libya'da silahı bir siyasi araç olarak görenler ve "terörle mücadele" adı altında çatışma alanını genişletenler toplumsal kesimler arasında kin ve nefreti derinleştirdiği gibi radikalleşmeyi de körüklemiştir. Bu noktada çatışmalara bir an önce son verilerek siyasi sürecin daha sağlıklı işlemesi için ateşkesin sağlanması bir hayli önemlidir.

Libya'ya yönelik silah ambargosunun Libya-Mısır sınırında uygulanması noktasında görülen eksiklikler silahın siyaset aracına dönüştürülmesine katkı sunmaktadır. Bunun yanında Libya'da birçok askeri kurumdan yalnız birinin ön plana çıkarılması ve Başkanlık Konseyi'ne bağlı askeri kurumların askeri diyalog sürecine katılmaması güvenlik sektörünü zaafa uğratmaktadır. Geçtiğimiz dönemde yaşanan mezkur sorunların tekrar etmemesi için BM'nin çözüm noktasındaki kararlılığı belirleyici olacaktır. Türkiye bu süreçte Libya'daki krizin kritik niteliğinin farkında olarak çözümün önündeki engellere dair bilinci artırdığı gibi çözüme ilişkin çabalara olan desteğinin altını da kuvvetle çizmiştir.

Türkiye-Tunus ilişkileri çerçevesinde Tunus'taki Nahda Hareketi lideri Raşid Gannuşi Şubat ve Haziran aylarında Türkiye'yi ziyaret ederek Cumhurbaşkanı Erdoğan ile görüşmüştür. Haziran ayında ayrıca Tunus Dışişleri Bakanı Hamis Cihinavi Ankara'ya bir ziyaret gerçekleştirmiş, Cumhurbaşkanı Erdoğan Cihinavi'yi kabul etmiştir. Cihinavi bu ziyaret kapsamında mevkidaşı Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu

ile görüşmüş, Çavuşoğlu görüşmede Türkiye-Tunus ilişkileri ve bölgesel konuları ele aldıklarını açıklamıştır. Temmuz ayında "Türkiye-Tunus Ortaklık Konseyi III. Dönem Toplantısı" Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekci'nin eş başkanlığında Tunus'ta gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Ağustos'ta Tunus İçişleri Bakanı Hédi Majdoub Türkiye'yi ziyaret ederek İçişleri Bakanı Süleyman Soylu ile bir araya gelmiştir. Görüşmede FETÖ gibi terör örgütleriyle mücadele, güvenlik ve göç sorunları ele alınmıştır. Kasım ayında Başbakan Yardımcısı Canikli ve Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu "2020 Tunus'a Ekonomik Destek ve Yatırım Konferansı"na katılmak amacıyla gittikleri Tunus'ta Nahda Hareketi lideri Raşid Gannuşi ile görüşmüştür. Tunuslu mevkidaşı Hamis Cihinavi ile de bir araya gelen Çavuşoğlu görüşmede Libya konusunu ele aldıklarını belirtmiştir.

Cumhurbaşkanı Erdoğan beraberindeki heyetle 25-27 Aralık tarihleri arasında Sudan, Çad ve Tunus'a gerçekleştirdiği resmi ziyaret kapsamında Tunus Devlet Başkanı Baji Kaid Sibsi de dahil olmak üzere üst düzey temaslarda bulunmuştur. İki ülke arasındaki karşılıklı iş birliğinin artırılması yönünde önemli konu başlıkları müzakere edilmiştir.

Ülkeler arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi için 2017 yılında önemli adımlar atılmıştır. Örneğin Temmuz'da Anadolu Ajansı ile Tunus resmi haber ajansı TAP arasında iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Türkiye'nin Tunus Büyükelçiliği bünyesinde Eğitim Müşavirliği açılmasına ilişkin hazırlık yapılması amacıyla MEB Müsteşarı Yusuf Tekin başkanlığında geniş bir heyet Tunus'u ziyaret etmiştir. Bunlara ek olarak Türkiye ve Tunus'tan çeşitli alanlarda uzman teknik ve kültürel heyetler karşılıklı ziyaretler ve kurslarla iki ülke arasındaki iş birliğinin derinliğini göstermiştir.

2017 yılında Türkiye ile Cezayir arasında kültürel ilişkiler ön plana çıkmıştır. Ocak ayında Türkiye'yi ziyaret eden Cezayir Ulusal Halk Meclisi Dışişleri İşbirliği ve Göç Komisyonu Heyeti Türkiye ziyaretinde AK Parti Elazığ Milletvekili ve TBMM Başkanlık Divanı Üyesi Ömer Serdar ile görüşmüştür. TİKA Başkanı Serdar Çam Nisan ayında Cezayir'e bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaretten birkaç gün sonra Cezayir Cumhurbaşkanı Abdulaziz Buteflika'nın ülkesinde TİKA'nın statüsü protokolünü imzaladığı açıklanmıştır. Aynı zamanda yayımlanan resmi kararla Cezayir'deki okullarda Türkçe seçmeli ders olarak kabul edilmiştir. İki ülke araştırmacılarının Osmanlı devletine ait arşivlerden faydalanması için ortak ekip kurulması yönünde adımlar atılmıştır. Ayrıca TİKA *Osmanlı Kaynaklarında Cezayir* adlı kitabın basımını yapmıştır. Barbaros kardeşlerin Cezayir'e gelişinin 500. yıldönümü münasebetiyle Kasım ayında Cezayir'de iki ülke arşivlerinin ortak düzenlediği "Belgelerle Barbaros Kardeşler ve Osmanlı-Cezayir İlişkileri" adlı bir sergi ve sempozyum düzenlenmiştir.

Petrol fiyatlarının düşmesinin iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri olumsuz etkilediği görülmüştür. Ekonomisi önemli ölçüde petrol gelirlerine dayalı olan Cezayir'in yaşadığı ekonomik sıkıntılardan dolayı bazı ürünlere getirdiği ithalat kısıtla-

maları Türkiye pazarını de etkilemiştir. Bunun üzerinde İstanbul Kimyevi Maddeler ve Mamulleri İhracatçıları Birliği (İKMİB) ile Cezayir'e ihracat yapan firmalar bir araya gelmiştir.

Türkiye-Fas ilişkilerinde 2017 yılında FETÖ ile mücadele ön plana çıkan konular arasında olmuştur. Ocak ayında Fas İçişleri Bakanlığı ülkede faaliyet gösteren FETÖ'ye ait eğitim ve öğretim kurumlarını kapatma kararı aldığını açıklamıştır. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Türkiye'nin açıklamadan memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir. Okulların kapatılmasına yönelik kararın durdurulması için yapılan başvurular Kazablanka İdari Mahkemesi tarafından reddedilmiştir. İki ülke arasındaki ihracatın yüzde 98 oranında artarak 10,5 milyon dolara yükseldiği ifade edilmiştir. Ekim'de TCDD Genel Müdürlüğü ile Fas Ulusal Demiryolları (ONCF) arasında ikili iş birliği imkanlarının geliştirilmesine yönelik teknik ziyaret gerçekleştirilmiştir.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-KUZEY AFRİKA İLİŞKİLERİ	
5 Ocak	Fas İçişleri Bakanlığı ülkede faaliyet gösteren FETÖ'ye ait eğitim ve öğretim kurumlarını kapatma kararı aldığını açıkladı.
16 Ocak	Cezayir Ulusal Halk Meclisi Dışişleri İşbirliği ve Göç Komisyonu Heyeti AK Parti Elazığ Milletvekili ve TBMM Başkanlık Divanı Üyesi Ömer Serdar'ı ziyaret etti.
30 Ocak	Türkiye'nin Trablus Büyükelçiliği yeniden faaliyete geçti.
9 Şubat	Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Tunus Nahda Hareketi lideri Raşid Gannuşi'yi Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde kabul etti.
17 Mart	MEB Müsteşarı Yusuf Tekin başkanlığındaki heyet Tunus'a çalışma ziyareti gerçekleştirdi.
15 Nisan	TİKA Başkanı Serdar Çam 11-13 Nisan 2017'de Cezayir'e gitti.
15 Haziran	Tunus Dışişleri Bakanı Hamis Cihinavi Türkiye'yi ziyaret etti.
13 Temmuz	Devlet Yüksek Meclisi Başkanı Abdurrahman Suveyhli Türkiye'yi ziyaret etti.
18 Temmuz	Cumhurbaşkanı ve AK Parti Genel Başkanı Erdoğan Tunus Nahda Hareketi lideri Gannuşi ile bir araya geldi.
25 Temmuz	Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekci "Türkiye-Tunus Ortaklık Konseyi Üçüncü Dönem Toplantısı"na katılmak üzere Tunus'u ziyaret etti.
3 Ağustos	Tunus İçişleri Bakanı Hédi Majdoub Türkiye'yi ziyaret etti.
9 Ekim	Fas ve Türkiye arasında arşivler arası iş birliği protokolü imzalandı.
9-11 Ekim	Özel Temsilci Emrullah İşler başkanlığındaki heyet Libya'ya ziyaret gerçekleştirdi.
11 Ekim	TCDD Genel Müdürlüğü ile Fas Ulusal Demiryolları (ONCF) arasında ikili iş birliği imkanlarının geliştirilmesine yönelik teknik ziyaret gerçekleştirildi.
14-16 Kasım	TM heyeti Türkiye'yi ziyaret etti.
7 Aralık	AK Parti Rize Milletvekili Hasan Karal Tunus'u ziyaret etti.
27 Aralık	Cumhurbaşkanı Erdoğan ve beraberindeki heyet Tunus'a ziyaret gerçekleştirdi.

TÜRKİYE-MISIR İLİŞKİLERİ

Mısır'da 2013 yılında gerçekleşen askeri darbe sonrasında bu ülkeyle bozulan ilişkiler 2017'de de içerisinde bulunduğu kriz halinden çıkamamıştır. 2016'da Türkiye'de yaşanan darbe girişimi sürecinde daha da gerilen ilişkiler 2017'de başta Körfez bölgesinde yaşanan siyasi krizin etkisi ile olumsuz seyrini devam ettirmiştir. Nitekim Mısır Türkiye'nin Körfez bölgesindeki en önemli müttefiki olan Katar'a karşı Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Bahreyn tarafından başlatılan siyasi ablukaya katılarak bir anlamda Ankara'nın bölgesel iş birliklerini de zedelemeyi hedefleyen bir tutum içerisinde olmuştur. Kahire'nin bu tavrına rağmen Türkiye özellikle ekonomi ve kültür alanında Mısır'a yönelik çizgisinde herhangi bir değişikliğe gitmemiş, bu iki alanda var olan ilişkileri artırma çabası içerisinde olmuştur. Türkiye ayrıca söylemsel düzeyde de Mısır'a yönelik tutumunda değişikliğe giderek özellikle kamuoyu nezdinde bu ülkeye yönelik sert tavrında yumuşama sinyalleri vermiştir.

Bu arka plan ışığında makalede Türkiye'nin 2017 yılında Mısır'a yönelik politikası siyasi ve ekonomik ilişkiler bağlamında ele alınacaktır. Çalışma ayrıca Mısır'ın Türkiye'ye yönelik tutumunda hangi unsurlar ve gelişmelerin etkili olduğuna da değinerek iki ülke arasındaki ilişkilerin durumunu ve önümüzdeki dönemde hangi yöne evrileceğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

SİYASİ İLİŞKİLER

Türkiye ile Mısır arasındaki diplomatik kriz halinin sürmesi siyasi düzeydeki ilişkilere önemli şekilde etki etmiştir. İki ülke arasında resmi düzeyde temaslar sınırlı sayıda kalırken gerçekleştirilen görüşmeler daha ziyade ekonomik ilişkiler bağlamında yapılmıştır. Siyasi ilişkiler çerçevesinde ilk üst düzey temas iki ülke dışişleri bakanları arasında gerçekleşmiştir. Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Nisan ayında Mısırlı mevkidaşı Sameh Şükri'yi arayarak bu ülkede yaşanan terör saldırıları nedeniyle Ankara'nın dayanışma mesajını iletmiştir. Her ne kadar diplomatik krizin aşılması anlamında doğrudan etkili olacak bir adım olarak görülmese de Ankara'nın üst

düzeyde Kahire ile temasa geçmiş olması ilişkilerde olası bir normalleşme girişimi yönünde yorumların yapılmasına neden olmuştur. Buna karşın Sputnik'e açıklamalarda bulunan AK Parti İstanbul Milletvekili Hüseyin Bürge Türkiye'nin normalleşme için Mısır'dan talep ettiği adımların geçerliliğini koruduğunu belirterek bu anlamda Ankara'nın tutumunda bir değişiklik olmadığını vurgulamıştır.

Türkiye ile Mısır arasındaki temaslar iki ülkenin üyesi oldukları uluslararası kuruluşların organizasyonları bağlamında da gerçekleşmiştir. Bu ziyaretler kapsamında TBMM'den temsilciler Mısır'a giderek görüşmelerde bulunmuşlardır. Eylül ayında Mısır'ın başkenti Kahire'de düzenlenen ve Mısır Meclisi Başkanı Ali Abdulal başkanlığında yapılan Akdeniz için Birlik Parlamenterler Asamblesi'nin toplantısına Türkiye'yi temsilen AK Parti Milletvekili Ali Ercoşkun katılmıştır. Ekim'de ise merkezi Mısır'ın başkenti Kahire'de bulunan Arap Birliği tarafından düzenlenen bir konferansa TBMM'den bir heyet gitmiştir. Terörle mücadelede uluslararası iş birliği konusunun ele alındığı konferansa AK Parti'den Celalettin Güvenç ve Fatma Benli, CHP'den Namık Havutça ve MHP'den Mehmet Erdoğan katılmıştır. Heyet Mısır hükümetiyle herhangi bir resmi temas gerçekleştirmeden Türkiye'ye dönmüştür.

Sınırlı temaslara rağmen iki ülke yönetimleri tarafından ilişkilerin normalleşmesine yönelik söylemler 2016'da olduğu gibi 2017'de de dillendirilmiştir. Ekim ayında yaptığı bir açıklamada Mısır Dışişleri Bakanı Sameh Şükri Türkiye hükümeti ile yaşanan krizin aşılmasını ümit ettiklerini belirtirken Mısır yönetimi olarak Türkiye halkına saygılarının sonsuz olduğunu vurgulamıştır. Şükri ayrıca iki ülke halkları düzeyinde yakın ilişkiler ve olumlu görüşlerden dolayı memnun olduklarını da ifade etmiştir. Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Mısır'ı ziyaret etmesi ihtimali yönünde bir soruya ise Şükri'nin olumlu yaklaşım göstermesi Kahire yönetiminin normalleşme anlamında bir irade sahibi olduğunun işaretçisi olarak yorumlanabilir.[33]

2017'nin Aralık ayında yaşanan Kudüs'ün ABD tarafından İsrail'in başkenti olarak kabul edilmesi krizi sürecinde Türkiye ile Mısır uzun zaman sonra ilk kez bölgesel bir krize karşı paralel siyaset izlemiştir. ABD Başkanı Trump'ın kararı Mısır tarafından Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'ne getirilerek iptal edilmesi istenmiştir. Ancak 14 ülkenin evet oyuna karşı ABD'nin hayır oyu kullanması sonrasında tasarı veto edilmiştir.[34] İzleyen süreçte Mısır'ın başlattığı bu inisiyatifi Türkiye sürdürerek Trump'ın Kudüs kararının iptal edilmesi çağrısını içeren tasarıyı BM Genel Kurulu'na getirmiştir. Tasarı 9'a karşı 128 oyla kabul edilerek Kudüs'ün BM tarafından daha önce belirlenen statüsünün değiştirilemeyeceği ve tüm devletlerin buna saygı duymaları gerektiği vurgulanmıştır.[35] Mısır ve Türkiye'nin Kudüs konu-

33. "Mısır Dışişleri Bakanından Türkiye Açıklaması", Mısır Bülteni, 16 Ekim 2017.

34. Samuel Osborne, "UN Votes 14-1 to Condemn Donald Trump's Jerusalem Decision, as US Vetoes Resolution", *Independent*, 19 Aralık 2017.

35. "Kudüs Tasarısı ABD'nin Tehdidine Rağmen BM Genel Kurulu'nda 128 Oyla Kabul Edildi", BBC Türkçe, 21 Aralık 2017.

sundaki bu ortak tutumu iki ülke arasında siyasi ilişkilerin normalleşebileceği konusunda görüşlerin yeniden gündeme gelmesine neden olmuştur.

İlerleyen günlerde Mısır Dışişleri Bakanı Sameh Şükri Kahire'nin bu iradesini bir gazeteye verdiği demeçte şu cümlelerle aktarmıştır:

> Şüphesiz Türk ve Mısır halklarını birbirine bağlayan çok şey var. İki halk arasında güçlü ilişkiler, akrabalıklar ve ortak miras söz konusu. Dolayısıyla ilişkilerin normale dönmesini umuyoruz. Mısır buna her zaman açıktır. Bizler, Mısır'ın iç işlerine müdahale ve hakaret edilmemesi ilkesine bağlı kalarak Türkiye ile her türlü gerginliğin aşılması konusundaki isteğimizi sürekli teyit ediyoruz.[36]

Bu açıklamalar ışığında değerlendirildiğinde iki ülke arasındaki ilişkilerin önümüzdeki dönemde normalleşebileceğine dair güçlü bir ihtimalin var olduğundan bahsedilebilir. Bununla birlikte normalleşme konusunda ilk resmi adımın hangi ülke tarafından atılacağı belirsizliğini korumaktadır.

Türkiye ile Mısır ilişkileri bağlamında dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da AK Parti ile ana muhalefet partisi CHP arasındaki görüş ayrılıklarının halen devam ediyor olmasıdır. Bu bağlamda CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu'nun Haziran ayında grup toplantısı sırasında sarf ettiği sözler bu parti ile AK Parti arasındaki farklı yaklaşımları gözler önüne sermektedir. Mısır'da 2013 yılında gerçekleşen askeri darbe sonrası süreçte insan hakları hiçe sayılarak siyasi bir baskı altına alınan Müslüman Kardeşler hareketine Ankara'nın sahip çıkmasına tepki gösteren Kılıçdaroğlu birçok ülkenin bu hareketi terör örgütü ilan ettiğini belirterek Türkiye'nin de bu yönde bir karar alması gerektiğini savunmuştur. CHP lideri ayrıca Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Mısır'da baskıya uğrayan kesimlerle dayanışma göstermek amacıyla kullandığı Rabia hareketine de tepki göstererek bu hareketin sıkça kullanılmasını doğru bulmadığını ifade etmiştir.

EKONOMİK İLİŞKİLER

İki ülke arasında süren siyasi krize rağmen ekonomik ilişkiler artan bir ivmeyle devam etmiştir. Bu çerçevede Türkiye ve Mısır'daki ekonomi çevreleri karşılıklı toplantılara katılmış ve bu anlamda iki ülke arasındaki potansiyelin artırılması için çaba göstermişlerdir. Bu bağlamda gerçekleştirilen faaliyetlerden ilki Mısır'da düzenlenen Türkiye-Mısır İş Forumu'dur. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu'nun başkanlığında Mısır'a giden Türkiye heyetinde bulunan 35 iş adamı Mısır'daki iş çevreleriyle bir araya gelerek ortaklık alanları konusunda görüş alışverişinde bulunmuşlardır. En son 2012'de düzenlenen Türkiye-Mısır İş Forumu'nun aradan geçen beş yılın ardından yeniden toplanması iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin daha da gelişmesi konusunda önemli bir adım olarak görülebilir.

36. "Mısır'dan Türkiye'ye: Her Türlü Gerginliğin Aşılması Konusunda İstekliyiz", Sputnik Türkiye, 25 Aralık 2017.

Bu anlamda bir başka toplantı da Mart ayında yine Mısır'ın başkenti Kahire'de gerçekleştirilmiştir. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) ve Mısırlı İşadamları Derneği'nin ortaklaşa düzenlediği Türkiye-Mısır İş Konseyi toplantısına iki ülkeden iş adamları ve ekonomi bürokrasisinden temsilciler katılmıştır. Toplantıda konuşma yapan yetkililer iki ülke arasındaki ticaret hacminin yeniden 5 milyar dolar seviyesine çekilmesi konusunda tarafların üzerine düşeni yapması gerektiğini vurgularken karşılıklı ticaretin önündeki engellerin kaldırılması hususunda da hükümetlere çağrı yapmışlardır.

Bu noktada üst düzey bir açıklama da Mısır Sanayi ve Ticaret Bakanı Tarık Kabil'den gelmiştir. Türkiye ile yaşanan siyasi krizin ekonomik ilişkilere yansımaması için çaba sarf ettiklerini belirten Kabil, Ankara ile bu anlamda ilişkilerin gerilemesinin Mısır ekonomisine de olumsuz etkilerinin olacağını vurgulamıştır. Mısırlı bakan ekonomik ilişkileri ve ticaret rakamlarını Mısır'ın lehine olacak şekilde geliştirme konusunda çalışmalarının süreceğinin de altını çizmiştir.[37]

Karşılıklı ticaret rakamlarına bakıldığında iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde geçen yıla göre artan bir seyir olduğu gözlemlenmektedir. Bu yazının kaleme alındığı döneme kadar açıklanan veriler itibarıyla (yılın ilk on ayı) Türkiye ile Mısır arasındaki ticaret hacmi 2016'daki performansını koruyarak 3,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2016'nın ilk on ayında 3,5 milyar dolar olan ticaret hacminin 2,4 milyar dolarını Türkiye'nin Mısır'a ihracatı oluştururken 1,1 milyar doları ise Türkiye'nin Mısır'dan ithalatıdır. 2017 yılı verilerinde dikkat çeken bir husus ise Türkiye'nin Mısır'a olan ihracatında önemli bir gerileme yaşanmışken Mısır'dan Türkiye'ye yapılan ihracatta ise ciddi bir artış gözlemlenmiş olmasıdır. 2017'nin ilk on ayında Türkiye'nin Mısır'a yaptığı ihracat 1,8 milyar dolarken ithalat ise 1,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu açıdan bakıldığında 2016 yılında karşılıklı ticarette Mısır önemli bir açık verirken bu durum 2017'de hemen hemen kapanma seviyesine gelmiş ve iki ülkenin karşılıklı ihracat rakamları çok yakın seviyelerde gerçekleşmiştir.

Mısır'ın Türkiye'yle olan ticaret açığını kapatmasında Mısır hükümeti tarafından devreye sokulan korumacı önlemler etkili olmuştur. Bu çerçevede Mısır Parlamentosu üyesi bir grup milletvekili Türkiye'nin Mısır'a yaptığı ihracattaki rakamların büyüklüğünden şikayet ederek Türk ürünlerinin ithalinin yavaşlatılması yönünde karar alınmasını istemiştir.[38] Daha önce Ankara ile olan Ro-Ro taşımacılığı anlaşmasını iptal eden Kahire hükümeti 2017 yılında da Türkiye'nin Mısır'a en büyük ihracat kalemi olan demir ve çelik ürünleri ile ilgili ek vergiler getirerek bu anlamda elde ettiği kazancı artırmayı hedeflemiştir.

Gelinen noktada Türkiye ile Mısır ilişkilerinin içerisinde bulunduğu kriz halinden çıkması kısa vadede mümkün gözükmemektedir. Her ne kadar zaman zaman iki ülke temsilcileri bu yönde iradeleri olduğunu işaret edecek beyanlarda bulunsalar

37. "Türkiye ve Mısır Arasındaki Ticari İlişkiler", Mısır Bülteni, 22 Ağustos 2017.

38. "Mısır'daki Bazı Milletvekillerinden Türkiye'ye Tepki", Mısır Bülteni, 23 Nisan 2017.

da karşılıklı talepler olası bir normalleşme ihtimalini güçleştirmektedir. 2017 yılının yaz aylarında Katar merkezli yaşanan kriz sürecinde Mısır'ın Suudi Arabistan, BAE ve Bahreyn ile birlikte Türkiye'ye karşı pozisyon alması bölgesel gelişmeler ışığında da Ankara-Kahire ilişkilerinin gelecekteki seyrinin olumlu bir yönde olmayacağının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-MISIR İLİŞKİLERİ	
30 Ocak	TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu ve Türkiye'den 35 iş adamının katıldığı Türkiye-Mısır İş Forumu başkent Kahire'de düzenlendi.
15 Mart	DEİK ve Mısırlı İşadamları Derneği'nin ortaklaşa düzenlediği Türkiye-Mısır İş Konseyi toplantısı başkent Kahire'de yapıldı.
11 Nisan	Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu mevkidaşı Sameh Şükri ile telefon görüşmesi gerçekleştirdi.
16 Eylül	AK Parti Milletvekili Ali Ercoşkun Akdeniz için Birlik Parlamenterler Asamblesi toplantısına katılmak üzere Kahire'ye gitti.
26 Ekim	AK Parti'den Celalettin Güvenç ve Fatma Benli, CHP'den Namık Havutça ve MHP'den Mehmet Erdoğan'dan oluşan TBMM heyeti Mısır'da uluslararası terörle mücadele konferansına katıldı.

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİ

2017 Türkiye-Rusya ilişkileri bakımından 2015 senesi sonunda gerçekleşen Rus jetinin düşürülmesi hadisesinin ardından yaşanan gerginliğin yarattığı zararı onarma yönünde gösterilen çabalar ve Suriye'de atılan ortak adımların gündem oluşturduğu yoğun bir dönem olarak kayda geçti. 2017'de iki ülke arasındaki ticaret, enerji, turizm ve askeri alanlardaki ortaklıklar genişledi ve tarafların ortak çabaları sonucunda Suriye'de barış arayışlarında kurulan çatışmasızlık bölgeleri ile somut kazanımlar elde edildi.

SURİYE'DE BARIŞ ARAYIŞLARI VE ASTANA TOPLANTILARI

Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan'ın 2016 Ağustos ayındaki St. Petersburg ziyaretinin en önemli konusu iki ülkenin Dışişleri, İstihbarat ve Genelkurmayları düzeyinde üçlü bir mekanizma kurularak Suriye'de ortak hareket edilmesiydi. İki ülke liderleri arasında 14 Aralık 2016 tarihinde gerçekleştirilen telefon görüşmesinde Suriye'deki barışa katkı verilmesi ve siyasi sürecin başlatılması üzerinde uzlaşıldı. Bu görüşmeden birkaç gün sonra Putin tarafından Kazakistan'ın başkenti Astana, görüşmeler için belirlenen platform olarak duyuruldu. 23-24 Ocak 2017 tarihinde Astana'da buluşan taraflar ateşkesi sağlamak için ortak gözlem heyeti kurulmasında mutabık kaldı. 17 Şubat tarihindeki ikinci buluşmada ise üçlü müşterek bir grup kurularak ateşkesin devamı için ortak hareket etme kararı alındı. Mayıs ayında yapılan dördüncü toplantıda ise Suriye'nin İdlib ve Humus, Şam'ın Doğu Guta bölgesi ve Ürdün-Suriye sınırında çatışmasızlık bölgeleri kurulmasına karar verildi. Eylül'de gerçekleştirilen altıncı Astana toplantısında çatışmasızlık bölgelerinin detayları üzerinde anlaşma sağlandı. Bu görüşmenin ardından Türk askeri İdlib'de ateşkesi sağlamak amacıyla konuşlandı.

Gerçekleştirilen bu toplantılara paralel olarak üç ülkenin Genelkurmay, İstihbarat ve Dışişleri yetkilileri defalarca bir araya gelerek durum değerlendirmesinde bulundular. Astana süreci ABD ile de karşılıklı iş birliği ve bilgi paylaşımı çerçevesin-

de ve BM'nin gözetiminde yürütüldü. Washington'ı temsilen ABD'nin Kazakistan Büyükelçisi toplantılara katılırken BM sürece destek verdiklerini açıkladı. Bu süreç Türkiye-Rusya arasındaki iş birliği, Suriye'deki barış süreci ve Türkiye'nin güney sınırlarının güvenliğine ciddi katkı sağladı.

Kaydedilen bu gelişmelerin yanı sıra sürecin ciddi risk taşıdığının da altını çizmek gerekmektedir. Örneğin 9 Şubat tarihinde içerisinde Türk askerlerinin bulunduğu bir bina Rusya Federasyonu'na ait savaş jetleri tarafından vurulmuş ve bu harekatın sonucunda üç Türk askeri şehit düşmüş, 11 Türk askeri yaralanmıştır. Her ne kadar bu olay sonrasında Rusya tarafı Türkiye'ye üzüntülerini iletmiş ve daha yoğun bir askeri istihbarat paylaşımı başlamış olsa da bu durum Suriye'de süren iş birliğine darbe vurmuştur.

S-400 SAVUNMA SİSTEMLERİ ANLAŞMASI

Türkiye'nin hava savunma kapasitesindeki zafiyetini kapatmak amacıyla 2016 Ekim ayından itibaren Rusya ile S-400 füze sisteminin tedarikine yönelik görüşmeler başlatılmıştır. 2017 Mart'ında Erdoğan'ın Rusya ziyareti sırasında ise iki lider anlaşmaya son şeklini verdiler. 12 Eylül 2017 tarihinde atılan imzaların ardından Türkiye'nin Rusya'dan S-400 hava savunma sistemi alması hususunda anlaşmaya varılmıştır.

Türkiye'nin Rusya'dan S-400 füze savunma sistemi alma projesi iki ülke arasındaki yakınlaşma trendini pekiştirmiştir. Harp koşullarında test edilmese de uzmanlar S-400 hava savunma sisteminin Türkiye'nin güvenliğine katkı yapacağından kuşku duyulmaması gerektiğini belirtmektedir.

S-400 hava savunma sistemi olası bir balistik füze saldırısında füzenin ateşlendiği andan itibaren izlenip atmosfer dışında imhasını mümkün kılan etkin diğer NATO unsurlarıyla bağlı olamayacağı için tam manasıyla bir güvenlik sağlayamayacaktır.[39] Diğer bileşenlerle birlikte kullanıldığında etkin bir füze savunma sisteminin son savunma hattını oluşturan S-400 hava savunma sistemi tek başına kullanıldığı takdirde sabit kanatlı uçaklar ve taktik balistik füzelere karşı etkili olurken alçaktan uçan uçak ve diğer çoğu balistik füzeye karşı savunma imkanı sunacaktır.[40]

Varılan bu anlaşma ABD'nin tepkisine yol açmıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Heather Nauert bu adımı kaygı verici bir durum olarak açıklarken ABD Savunma Bakanı Jim Mattis ise S-400 alımının Türkiye'nin kendi kararı olduğunu fakat bu sistemin NATO ile entegre edilemeyeceğini belirtmiştir.[41]

TURİZM

Turizm iki ülke ilişkilerinin en önemli başlıklarından biridir. Her yıl Türkiye'nin güney sahillerini ziyaret eden milyonlarca Rus turist Türkiye ekonomisine ciddi kat-

39. Can Kasapoğlu, *Turkey's S-400 Dilemma*, (Edam, Ankara: 2017), s. 7-8.

40. Sertaç Canalp Korkmaz ve Arda Mevlütoğlu, *Türkiye'nin Hava Savunma Şemsiyesi ve S-400*, (Orsam, Ankara: 2017), s. 20.

41. "Mattis'ten, Türkiye'nin Rusya'dan S-400 Alma Planları Hakkında Açıklama", Sputnik Türkiye, 15 Temmuz 2017.

kı yapmaktadır. Jet krizinin ardından Rusya'nın uyguladığı yaptırımlar bu sektöre ciddi anlamda darbe vurmuştu. Uygulanan yaptırımlar sebebiyle 2016 senesinde Türkiye'ye gelen Rus turist sayısı 3 milyondan 500 bin seviyesine kadar gerilemişti. 2017'de Rus tarafının uyguladığı yaptırımları kaldırmasıyla birlikte turizm de iki ülke açısından tekrar eski seyrine döndü. 2017 yılının Eylül ayı rakamlarına göre ülkeye giren Rus turist sayısı yılın ilk dokuz ayında 4 milyonu aşarak tekrar eski potansiyelini yakaladı.[42]

ENERJİ

Rusya zengin doğal kaynakları sebebiyle yalnızca Türkiye'nin değil birçok Avrupa ülkesinin de enerji kaynağı durumundadır. Türkiye açısından ise Rusya son yıllarda başlatılan projeler ile salt bir enerji tedarikçisi rolünden stratejik ortak seviyesine yükselmiştir.

Rusya'nın devlet nükleer enerji şirketi ROSATOM'un Akkuyu Nükleer Santrali inşasını üstlenmesi Ankara-Moskova ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştı. 2016 senesinde duraksayan bu proje buzların erimesiyle tekrardan hızlandı. Gerekli adımlar atılarak 2023'e yetiştirilmesi hedeflenen Akkuyu Nükleer Santrali projesinde 2017 yılında önemli eşikler aşıldı. Proje için gerekli izinler Ekim ayında Türkiye Atom Enerjisi Kurumu tarafından verildi. Projenin inşaatına Mart 2018'de başlanması beklenmektedir. Benzer şekilde jet krizinin yarattığı gerilim sebebiyle rafa kaldırılan Türk Akımı projesi de yeniden ivme kazandı. Yıl içinde ÇED (çevresel etki değerlendirmesi) raporu alınan projenin tamamlanmasıyla 2019 senesinde ilk gazın Rusya'dan Avrupa'ya Türk Akımı yoluyla iletilmesi hedeflenmektedir.[43]

SONUÇ

2017 Türkiye-Rusya ilişkilerine jet krizinin verdiği zararın onarımının yanı sıra mevcut ortaklıkların geliştirildiği ve yeni ortaklık alanlarının inşa edildiği ikili ilişkiler açısından pozitif bir yıl oldu. İki ülke ticaret ve turizm alanlarında meydana gelen kaybı karşılıklı güven ilişkisi içerisinde büyük oranda onarmayı başardı. Tarafların ortaklık kurduğu Türk Akımı, Akkuyu Nükleer Enerji Santrali gibi projeler tekrar ivme kazandı. Türkiye'nin hava savunma sistemi alımı için Rusya'ya yönelerek S-400 tedariki iki ülke ilişkilerinde ciddi bir eşik oluştururken yaratılan atmosfer Suriye krizinin çözümüne ciddi oranda katkı sağladı.

Tüm bu gelişmeler taraflar arasındaki mevcut kırılma noktalarına rağmen gerçekleşmiştir. Türkiye ve Rusya birbirinden bağımsız birçok alanda rekabet etmeyi sürdürmektedir. Örneğin Rusya'nın Kırım'ı ilhakında Türkiye, Ukrayna ve Kırım Tatar halkının yanında durmaktadır. Suriye'de iki ülke karşıt gruplara nüfuz etmek-

42. "Sınır Giriş-Çıkış İstatistikleri", Kültür ve Turizm Bakanlığı, (Eylül 2017), http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR,9854/sinir-giris-cikis-istatistikleri.html, (Erişim tarihi: 29 Aralık 2017).

43. "Türk Akım'dan İlk Gaz 2019'da", *Milliyet*, 31 Ekim 2017.

tedir. Rusya Soçi'de düzenlenmesi planlanan Suriye'den çeşitli grupların çağrılacağı kongreye PYD'yi de davet etmiş ancak Türkiye'nin tepkisi sonucunda geri adım atmıştır. Son yıllarda gerginliğin tırmandığı Dağlık Karabağ sorununda da Türkiye ve Rusya birbirine zıt politikalar izlemeye devam etmektedir.

2017 Türkiye-Rusya ilişkilerinde ortak çıkarlar ve çatışan politikaların başarıyla yönetilebildiği bir sene olarak tamamlanmıştır. Bunda iki ülkenin bozulan ilişkileri düzeltme iradesi göstermesi ile pozitif bir trende girilmesi ve birçok alanda ortak hareket etmeyi elzem kılan durumların ortaya çıkması etken olmuştur.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİ	
20 Ocak	Türk Akımı Anlaşması Rus Parlamentosunda kabul edildi.
23-24 Ocak	Birinci Astana toplantısı gerçekleştirildi.
9 Şubat	Rus jetleri el-Bab'da görev yapan üç Türk askerini şehit etti.
17 Şubat	İkinci Astana toplantısı gerçekleştirildi.
7 Mart	İki ülke arasında suçluların iadesi sözleşmesi Putin tarafından onaylandı.
8 Mart	Türkiye, ABD ve Rusya Genelkurmay Başkanları Antalya'da görüştü.
10 Mart	Erdoğan Moskova ziyareti kapsamında Putin'le bir araya geldi. Rusya-Türkiye Yüksek Düzeyli İstişare Konseyi toplantısı yapıldı.
14-15 Mart	Üçüncü Astana toplantısı gerçekleştirildi.
3 Mayıs	Erdoğan Soçi ziyareti kapsamında Putin'le görüştü.
3-4 Mayıs	Dördüncü Astana toplantısı gerçekleştirildi.
31 Mayıs	Türkiye'ye uygulanan ekonomik yaptırımların bir kısmı kaldırıldı.
4-5 Temmuz	Beşinci Astana toplantısı yapıldı.
8 Temmuz	G20 Zirvesi'nde Putin ve Erdoğan bir araya geldi.
19 Temmuz	Rusya'nın yeni Ankara Büyükelçisi Aleksey Yerhov görevine atandı.
7 Ağustos	Çavuşoğlu ile Lavrov Filipinler'deki ASEAN Zirvesi'nde görüştü.
16 Ağustos	Rusya Genelkurmay Başkanı Valeriy Gerasimov Ankara'yı ziyaret etti.
12 Eylül	S-400 hava savunma sistemi alımı anlaşmasında imzalar atıldı.
15 Eylül	Altıncı Astana toplantısı gerçekleştirildi.
28 Eylül	Putin Ankara ziyareti kapsamında Erdoğan'la bir araya geldi.
30 Ekim	Yedinci Astana toplantısı düzenlendi.
13 Kasım	Erdoğan Soçi'ye ziyaret gerçekleştirdi ve Putin'le görüştü.
19 Kasım	Türkiye, Rusya ve İran dışişleri bakanları Antalya'da bir araya geldi.
22 Kasım	Putin, Erdoğan ve Ruhani Soçi'de görüştü.

TÜRKİYE-SURİYE İLİŞKİLERİ

2017 boyunca Suriye'de yaşanan gelişmeler Türk dış politikası için daha önceki senelerde olduğu gibi öncelikli konulardan biriydi. Bu yılda da Suriye meselesinin hem güvenlik hem de siyasi parametreleri Türkiye açısından büyük meydan okumaları beraberinde getirdi. Aktör ve pozisyon çeşitliliği ile Suriye konusu bölgesel ve küresel güç mücadelelerinin merkezinde yer almaya devam ederken ilgili ülkelerin birbirlerine ilişkin siyasetlerinde de belirleyici unsurlar arasında yer aldı.

Suriye üzerinden devam eden mücadele Türkiye'nin özellikle ABD ile olan ilişkisinin gergin bir seyirde ilerlemesine neden oldu. ABD'nin artan şekilde PKK'nın Suriye örgütlenmesi PYD/YPG'ye verdiği destek Ankara'nın hem Suriye politikası hem de ulusal güvenliği açısından en önemli tehdit haline gelirken Türkiye ise yeni konjonktüre yanıt vererek Rusya ve İran ile Suriye üzerindeki angajmanını geliştirdi. 2016 yılının sonuna doğru bu ülkelerle başlattığı Astana sürecini 2017 boyunca devam ettirerek önemli bir noktaya taşıdı. Suriye'deki savaşı sonlandırabilmek adına üç ülkenin bir araya gelmesi Suriye krizinin barışçıl bir şekilde siyaseten sonlanması için en sahici adım olarak tarihe geçti.

Türkiye zaman zaman PYD/YPG unsurlarını doğrudan hedef alarak askeri müdahalelerde bulunurken 24 Ağustos 2016 tarihinde başlayan Fırat Kalkanı Harekatı (FKH) 30 Mart 2017'de sona erdi. Operasyon kapsamında son olarak el-Bab 24 Şubat'ta DEAŞ'tan temizlendi. Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) ve Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) yaklaşık 2 bin 200 kilometre karelik bir alanda 243 yerleşim yerini kontrol altına aldı. Türkiye ayrıca İdlib'in çatışmazlık bölgesine dahil edilebilmesi adına bölgeye asker göndererek çeşitli noktalarda konuşlanmaya başladı.

ASTANA SÜRECİ

2016 yılında Suriye'de yaşanan en önemli gelişmelerden birisi sahada doğrudan çatışmanın tarafı ya da çatışan taraflar üzerinde sahici etkiye sahip olan üç aktör olarak Türkiye, Rusya ve İran'ın yerel güçlerle birlikte Astana'da ateşkes süreci üzerine gö-

rüşmelere başlamasıydı. Kazakistan'ın başkenti Astana'da başlatılıp devam ettirildiği için Astana süreci olarak adlandırılan bu görüşmeler neticesinde 30 Aralık 2016'da Türkiye ve Rusya'nın garantörlüğünde Rejimle Muhalifler arasında bazı bölgelerde ateşkes yürürlüğe girdi. Üç ülke Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'nin 2254 sayılı Kararları üzerine yeni çatışmasızlık ve siyasal çözüm süreci inşa etme çabasında olduklarını ve Suriye'nin toprak bütünlüğüne yönelik kararlılıklarını vurguladı. Suriye hükümetiyle silahlı muhaliflerin arasında gerçekleşen anlaşma kapsamında DEAŞ ve Nusra Cephesi'nin de dahil olduğu bazı gruplar ile PYD/YPG görüşmelerde yer almadı.

Türkiye ile Rusya arasında yaşanan normalleşme Suriye'de her geçen gün daha fazla etkisini gösterirken 12 Ocak 2017'de Rusya ve Türkiye Suriye'deki operasyonlar sırasında iki ülke uçaklarının uçuş güvenliğinin sağlanmasına ilişkin bir anlaşma imzaladı. TSK'dan yapılan açıklamaya göre imzalanan mutabakat muhtırası Suriye'de yapılan operasyonlar sırasında uçuş güvenliğinin sağlanması, istenmeyen olayların önüne geçilmesi ve Rusya ile Türk Hava Kuvvetleri uçaklarının koordinasyon ve iş birliği içinde olmasını öngörmekteydi.

Türkiye sınır hattından terör örgütlerini temizlemek için 24 Ağustos 2016 tarihinde başlattığı FKH'de ilerlemeye devam ederken 18 Ocak 2017'de Rusya ile birlikte Suriye'nin el-Bab kentinde DEAŞ'a karşı ortak hava operasyonu düzenledi. İki ülkenin Suriye'de birlikte yaptığı ilk hava operasyonu olma özelliği taşıyan harekata Rusya'dan Su-24, Su-25 ve Su-35 tipi uçaklar, Türkiye'den ise F-16 ve F-4 uçakları katıldı. DEAŞ'a ait 36 hedefin vurulduğunu belirten Rusya Genelkurmay Başkanlığı Ana Operasyon Dairesi Başkanı Sergey Rudskoy operasyonu "oldukça verimli" olarak değerlendirdi. Rus savaş uçakları daha önce de el-Bab çevresindeki DEAŞ hedeflerini bombardımana tutmuştu. Türkiye 24 Ağustos'ta başlattığı sınır ötesi FKH ile el-Bab'dan önce Azez-Cerablus hattını da DEAŞ ve PKK'nın Suriye örgütlenmesi PYD/YPG'den temizlemişti.

Astana süreci kapsamında 23 Ocak'ta Kazakistan'ın başkenti Astana'da Rusya, Türkiye ve İran'ın garantörlüğünde muhalif komutanlar ile Suriye yönetimini ilk kez bir araya getiren görüşmeler başladı. Suriye'de çatışmaların durdurulması amacıyla yapılan toplantıya askeri muhalefet, Esed rejimi, Türkiye, Rusya ve İran katıldı. Altı yıldır devam eden savaşa siyasi bir çözüm arayan görüşme pek çok ilki de bünyesinde barındırdı. Bunlardan biri askeri muhalefet ile Esed rejiminin altı yıllık iç savaş başladığından beri ilk defa aynı masada doğrudan görüşmeler yapmalarıydı. Daha önce Cenevre'de esir değişimi ve bazı güven artırıcı tedbirler üzerine kısa süreli bir temas yaşanmıştı. Ayrıca Cenevre'deki görüşmelere muhalefetin siyasi kanadı katılmıştı. Muhalifler yıllar sonra ilk kez büyük bir görüş birliği sağlayarak Astana sürecinde ortak hareket etmeye başladı.

16 Şubat'a gelindiğinde Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar el-Bab operasyonunun bittiğini açıkladı. 24 Ağustos 2016 tarihinde başlayan FKH kapsamındaki

el-Bab'da bugüne kadar yapılan operasyonlarda 2 bin 852 DEAŞ'lı, 357 PKK/PYD'li terörist etkisiz hale getirildi. 2 bin 207 hedef, 3 bin 784 adet EYP (el yapımı patlayıcı), 69 mayın imha edildi. İlerleyen günlerde gerçekleşen MGK (Milli Güvenlik Kurulu) toplantısında alınan karara göre yedi aydır devam eden FKH'nin 30 Mart 2017'de sona erdiği ilan edilirken Türkiye'nin gerektiği takdirde Suriye sathında tekrardan harekatlar gerçekleştirebileceği vurgulandı.

14-15 Mart'ta Astana'da yürütülen üçüncü tur görüşmelerinde garantör ülkeler Rusya, Türkiye ve İran tarafından "üçlü ateşkes izleme mekanizması"nı güçlendirme kararı alındı. Taraflar Suriye'de ateşkesin izlenmesi ve uygulanmasının sağlanması için kurulan mekanizmanın güçlendirilmesi gerektiğini görerek ilgili adımları atmaya başladılar.

25 Nisan'da Türkiye, PKK ve uzantılarına yönelik Irak'ın kuzeyindeki Sincar Dağı ile Suriye'nin kuzeydoğusundaki Karaçok Dağı bölgelerine hava harekatı düzenledi. Genelkurmay Başkanlığı tarafından yapılan açıklamada Sincar bölgesinde PYD/YPG/PKK kamplarında 40'tan fazla teröristin, Suriye'nin kuzeyindeki Karaçok'ta 4'ü üst düzey 49 teröristin etkisiz hale getirildiği ifade edildi. Türkiye terör örgütü PKK'nın son dönemde sınır karakollarına yaptığı saldırılarda Suriye ve Irak'ın kuzeyindeki bu bölgeler aracılığıyla silah ve mühimmat aktardığını belirterek operasyonların terörle mücadele kapsamında gerçekleştiğini açıkladı.

ABD liderliğindeki koalisyon ve Rusya, Türkiye'nin Sincar ve Karaçok Dağı'nda düzenlediği hava saldırılarına tepki gösterdi. Cumhurbaşkanı Erdoğan operasyon öncesinde ABD, Rusya ve Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'ne (IKBY) bilgi verildiğini söylemesine rağmen ABD Hava Kuvvetleri'nden Albay John Dorrian şu açıklamayı yaptı:

> Hava saldırılarının gerçekleşmesinden bir saatten daha kısa süre önce bilgi verildi. Bu yeterli değil. DEAŞ'a karşı savaşta bir ortaktan ve müttefikten bekleyebileceğiniz türden bir koordinasyon değildi; bu, bir bildirimdi.

Rusya yapılan operasyonu "kabul edilemez" olarak nitelendirdi ve Dışişleri Bakanlığından yapılan açıklamada, "Türkiye ordusunun bu eylemleri, sahadaki gerçek ve baş terörist grup olan DEAŞ'a karşı çıkan Kürt güçlere yöneliktir" ifadeleri kullanıldı. Bu açıklamalar ABD ve Rusya'nın benzer şekilde PYD/YPG'yi himaye etmeye çalışmasını göstermesi açısından önemliydi.

3 Mayıs'ta Cumhurbaşkanı Erdoğan Rusya'yı ziyaret etti. Ziyaret kapsamında ikili ilişkiler ve başta Suriye olmak üzere bölgesel konular ele alındı. Türkiye ile Rusya Kasım 2015'te yaşanan jet krizinin ardından ikili ilişkilerin normalleşmesiyle siyasi, ticari, ekonomik, kültürel ve turizm alanlarında ilişkilerini geliştirmeye devam etti. Nitekim Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan beraberinde Başbakan Yardımcısı Mehmet Şimşek, Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Berat Albayrak, Ekonomi Bakanı Nihat Zeybekci, Milli Savunma Bakanı Fikri Işık ve Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar ile Rusya'ya gitti.

4 Mayıs'ta Astana görüşmelerinin dördüncüsü yapıldı. Bu turda garantör ülkeler Türkiye, Rusya ve İran Suriye'de "çatışmasızlık bölgeleri" oluşturulmasına ilişkin anlaşma imzaladı. Yapılan anlaşmaya göre dört bölgede çatışmasızlık alanları belirlendi:

- Birinci Bölge: İdlib eyaletinin tamamı, Lazkiye eyaletinin kuzeydoğusu, Halep eyaletinin batısı ve Hama eyaletinin kuzeyi
- İkinci Bölge: Humus eyaletinin kuzeyindeki Rastan ve Talbise bölgeleri
- Üçüncü Bölge: Şam'ın kuzeyinde bulunan Doğu Guta
- Dördüncü Bölge: Güneyde Ürdün sınırında bulunan Deraa ve Kuneytra eyaletlerinin belli bölgeleri

31 Mayıs'ta ABD'nin, PYD'nin silahlı kanadı YPG'ye yönelik doğrudan silah yardımı başladı. ABD Başkanı Donald Trump'ın Rakka operasyonu öncesi YPG'ye içlerinde ağır makineli tüfekler ve zırhlı araçlar da bulunan silah yardımı yapılmasını onaylamasının ardından Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Yıldırım Washington'a tepki göstermişti. Türkiye DEAŞ'a karşı bir başka terör örgütünün kullanılmasından son derece rahatsız olduğunu vurgulamıştı. Pentagon Sözcüsü Eric Pahon yaptığı açıklamada YPG'ye verilen silah ve teçhizatın kullanımının yalnızca DEAŞ'a karşı gerçekleştirileceğinin bölgedeki askeri danışmanlarca izleneceğini belirtti.

Kentin adım adım kuşatılmasının ardından 2 Nisan'da ABD destekli SDG/YPG güçleri Rakka'yı ele geçirmeye yönelik taarruzu başlattı. Başbakan Binali Yıldırım Washington'ın PYD ve YPG ile ilişkileri uzun süre devam ettirmeyeceği konusunda güvence verdiğini belirterek operasyonda terör örgütü kullanılmasını tasvip etmediğini yineledi. Türkiye yaşanan gelişmeler çerçevesinde YPG, PYD, PKK, DEAŞ, DHKP-C gibi terör örgütleri arasında hiçbir fark görmediğini her defasında tekrarlarken ABD ise Türkiye'nin eleştirilerini görmezden gelerek SDG/YPG'yi desteklemeye devam etti.

15 Ağustos'ta İran Genelkurmay Başkanı Muhammed Bakıri Türkiye'ye geldi. Gazetecilere şu açıklamayı yaptı:

> Türkiye ile yüzyıllardır dostane ilişkilerimiz var, güvenli ve sakin bir sınırı paylaşıyoruz. Bu ziyareti gerçekleştirmek askeri meseleleri ve bazı bölgesel konuları ele almak açısından gerekliydi.

Bakıri'nin Türkiye ziyareti İslam devriminin ardından Genelkurmay Başkanlığı düzeyinde yapılan ilk ziyaret olması nedeniyle ayrıca önem taşımaktaydı. Bakıri ve Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar arasında gerçekleşen görüşmede sınır sorunları, bölgesel güvenlik ve terör örgütleriyle ortak mücadele gibi konular ele alındı. İran'a döndükten sonra devlet televizyonuna konuşan Bakıri IKBY'nin 25 Eylül'de yapmayı planladığı bağımsızlık referandumunun da Türk yetkililerle görüşüldüğünü belirtirken iki ülkenin Suriye konusunda da Astana süreci kapsamında ortak hareket çabası içerisinde olduğunu ifade etti.

9 Eylül'de ABD destekli SDG/YPG Temmuz 2014'ten bu yana DEAŞ kontrolünde bulunan Deyrizor iline kuzeyden operasyon başlattı. Suriye'nin Irak sınırında yer alan petrol zengini bölgesi Deyrizor ili Temmuz 2014'ten beri terör örgütü DEAŞ'ın kontrolündeydi. SDG/YPG'nin bu bölgeyi rejimden daha önce DEAŞ'ın elinden alabilmek için yoğun çaba sarf ettiği görüldü.

13-14 Eylül'de gerçekleştirilen Astana toplantılarının altıncı ayağında taraflar İdlib'in de çatışmazlık bölgelerine dahil olması ve gerekli adımların atılması konusunda mutabakata vardı. Gelinen aşamada TSK ile birlikte Türkiye'ye müzahir muhalif unsurların bu bölgeye girerek kontrol noktaları oluşturmaları ve rejim unsurları ile yaşanabilecek çatışmalara ilişkin denetim sağlamaları öngörüldü. Rusya ve İran'ın ise İdlib ve çevresindeki rejim bölgelerinde benzer şekilde denetim sağlaması kararlaştırıldı. Zirvede İdlib bölgesinde Türkiye, Rusya ve İran'dan 500'er olmak üzere toplam 1.500 gözlemci konuşlandırılması yönünde mutabakata varıldı. Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada konuya dair şu ifadeler kullanıldı:

> Astana toplantılarının üç garantör ülkesi arasında sağlanan mutabakat uyarınca, söz konusu üç ülkeden gözlemciler, çatışmasızlık bölgesinin sınırlarını teşkil eden güvenlikli bölgelerde oluşturulacak kontrol ve gözlem noktalarında konuşlandırılacaktır.

Daha önce Astana'da 3-4 Mayıs'ta gerçekleşen dördüncü görüşmede İdlib ve çevresi, Humus'un kuzeyindeki belli bölgeler, başkent Şam'daki Doğu Guta, Suriye'nin güneyindeki Deraa ve Kuneytra illerinde "çatışmasızlık bölgeleri" kurulmasına karar verilmişti.

TSK 8 Ekim'de İdlib bölgesinde keşif faaliyetlerine başladı. TSK'nın bölgedeki faaliyetleri Türkiye, Rusya ve İran'ın garantörlüğünde yürütülen Astana görüşmeleri kapsamında 30 Aralık 2016 tarihinde ilan edilen ateşkesin sürdürülmesi amacıyla başladı. TSK garantör devletlerin silahlı kuvvetlerinden oluşan Gerginliği Azaltma Kontrol Gücü'nde yer almaktadır. TSK'dan yapılan açıklamada aşağıdaki ifadeler kullanıldı:

> Süreç kapsamında; ateşkes rejiminin etkinliğinin artırılması, çatışmaların sona erdirilmesi, insani yardımların ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması, yerlerinden edilenlerin evlerine dönüşü için uygun şartların sağlanması ve ihtilafın barışçıl yollarla çözülmesi için uygun koşulların oluşturulmasına destek sağlamak maksadıyla, Suriye'de "Gerginliği Azaltma Bölgeleri/Çatışmasızlık Bölgeleri" belirlenmiştir.

Suriye Dışişleri Bakanlığı ise İdlib operasyonunu kınayarak Türkiye'nin askerlerini "derhal" ülkeden çekmesini istedi. Suriye Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada TSK ile ÖSO tarafından ortak yürütülen İdlib operasyonu "çirkin bir taarruz" olarak nitelendirildi. Türkiye ise operasyonun Astana'da varılan anlaşma kapsamında İdlib Gerginliği Azaltma Bölgesi'nde yürütülen askeri faaliyetlerle ilgili olduğunu savundu.

14 Ekim'de terör örgütü PKK'nın Suriye uzantısı SDG/YPG'nin, ABD'nin yoğun hava desteğiyle Rakka'yı ele geçirdiği ilan edildi. SDG/YPG 6 Haziran 2017'de

Rakka'ya operasyon başlatmıştı. Ancak basına yansıyan görüntü ve bilgilerde SDG/YPG'nin DEAŞ ile uzlaşarak militanların tahliyesi ve kentin kendilerine teslim edilmesine ilişkin bir anlaşma yaptığı ortaya çıktı. ABD'nin ağır hava bombardımanı sonucunda kentin neredeyse yüzde 90'ı yıkılırken yaklaşık 400 bin kişi mülteci konumuna düştü. Çatışmalar ve hava bombardımanlarında yaklaşık 1.800 sivil hayatını kaybederken binlercesi de yaralandı.

YPG üyeleri Suriye'de Rakka'yı DEAŞ'ın elinden aldıktan sonra meydanda Abdullah Öcalan posteri açtı. ABD daha önce sürekli YPG'yi PKK'dan ayrı gördüğünü belirtmesine rağmen YPG üyelerinin Rakka'yı ele geçirmesinin ardından meydanda açılan Abdullah Öcalan posteri Türkiye'nin yıllardır dile getirdiği eleştirilerin haklılığını bir kez daha gösterdi. ABD Genelkurmay Başkanı'nın Türkiye'ye verdiği sözlerin samimi olmadığını da gösteren görüntülerin ardından ABD Savunma Bakanlığı (Pentagon) Sözcüsü Adrian Rankine Galloway Rakka'da Abdullah Öcalan posterinin açılmasını kınadıklarını bildirdi.

23 Ekim'de terör örgütü PKK/PYD 9 Eylül'de başlattığı Deyrizor operasyonu kapsamında DEAŞ'ın kontrolünde olan Suriye'nin en büyük petrol sahası el-Ömer'i ele geçirdi. DEAŞ almadan önce günlük 9 bin varil kapasitesiyle Suriye'nin en büyük petrol sahası olan el-Ömer'in gelirleri terör örgütü PYD'nin oldu. Yaklaşık üç yıldır DEAŞ'ın elinde bulunan bölgeden örgüt milyonlarca dolar gelir elde etmişti. Petrol sahasından mevcut üretim bilinmese de SDG sahanın fazla hasar görmeden ele geçirildiğini duyurdu.

27 Ekim'de BM 4 Nisan 2017'de İdlib kentindeki Han Şeyhun kasabasında düzenlenen ve 87 kişinin ölümüne yol açan kimyasal silah saldırısının Suriye ordusu tarafından gerçekleştirildiğini açıkladı. BM'ye bağlı Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü (OPCW) tarafından yapılan soruşturmanın ardından açıklanan raporda, "4 Nisan 2017'de Han Şeyhun'da düzenlenen sarin gazı saldırısının arkasında Suriye Arap Cumhuriyeti'nin olduğu sonucuna var(ıl)mıştır" ifadesi kullanıldı.

28 Ekim'de Rusya Devlet Başkanı Putin Türkiye'ye geldi. Cumhurbaşkanı Erdoğan ortak basın toplantısında Irak ve Suriye'nin toprak bütünlüğü konusunda Putin'le hemfikir olduklarını söyledi.

SOÇİ ZİRVESİ

11 Kasım'da Astana sürecinin üç garantör ülkesi olan Türkiye, Rusya ve İran'ın liderleri bir araya geldi ve Suriye'nin geleceği için Soçi'de masaya oturdu. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani üçlü zirve sonrası çok önemli açıklamalar yaptı. Erdoğan açıklamasında şu ifadeleri kullandı:

> Suriye Ulusal Diyalog kongresinin bu ilkeler temelinde çalışmaya karar verdik. Bugünkü ortak açıklamamız iş birliğimizi yansıtan ilk adımdır. Bir terör örgü-

tüyle aynı çatı altında olmamızı, bizden kimse beklememelidir. Suriye'nin toprak bütünlüğüne bağlılığımızı ifade ediyorsak, eli kanlı bir çeteyi meşru bir aktör olarak göremeyiz.

Putin ise "Etnik ve dini grupların katılımının sağlanması, bu toplantıda Suriye'nin ortak konularının görüşülmesini sağlayacak. Cenevre süreci de görüşülecek" dedi.

Soçi zirvesinde Astana sürecinin üç garantör ülkesi arasında Suriye krizinin çözümüne dair daha önce oluşturulan irade çerçevesinde yol haritası niteliğinde yeni somut adımlar atıldı. Tarafları bir araya getirecek olan "Ulusal Diyalog Kongresi"nin oluşturulması, Suriye'nin yeniden inşa edilmesi çerçevesinde adımlar atılması, adil ve şeffaf seçimler yoluyla Suriye'nin geleceğinin Suriyeliler tarafından belirlenmesi, çatışmaların tamamen durdurulması ve çatışmasızlık bölgelerinde istikrarın sağlanması şeklindeki kararlar bundan sonraki süreç açısından önemli başlıklar olarak ortaya çıkmış oldu.

KRONOLOJİ: TÜRKİYE-SURİYE İLİŞKİLERİ	
12 Ocak	Rusya ve Türkiye, Suriye'deki operasyonlar sırasında iki ülke uçaklarının uçuş güvenliğinin sağlanmasına ilişkin bir anlaşma imzaladı.
18 Ocak	Rusya ve Türkiye Suriye'nin el-Bab kentinde DEAŞ'a karşı ortak hava harekatı düzenledi.
23 Ocak	Kazakistan'ın başkenti Astana'da Rusya, Türkiye ve İran'ın garantörlüğünde muhalif komutanlar ile Suriye yönetimini ilk kez bir araya getiren görüşmeler başladı.
16 Şubat	Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi Akar el-Bab operasyonunun bittiğini açıkladı.
14-15 Mart	Astana'da yürütülen üçüncü tur görüşmelerinde garantör ülkeler Rusya, Türkiye ve İran tarafından "üçlü ateşkes izleme mekanizması"nı güçlendirme kararı alındı.
30 Mart	TSK'nın ÖSO ile birlikte 24 Ağustos 2016'da başlattığı Fırat Kalkanı Harekatı sona erdi.
25 Nisan	Türkiye, PKK ve uzantılarına yönelik Irak'ın kuzeyindeki Sincar Dağı ile Suriye'nin kuzeydoğusundaki Karaçok Dağı bölgelerine hava harekatı düzenledi.
26 Nisan	ABD liderliğindeki koalisyon ve Rusya, Türkiye'nin Sincar ve Karaçok dağlarında düzenlediği hava saldırılarına tepki gösterdi.
3 Mayıs	Cumhurbaşkanı Erdoğan Rusya'ya gitti. Ziyaret kapsamında ikili ilişkiler ve başta Suriye olmak üzere bölgesel konular ele alındı.
4 Mayıs	Astana görüşmelerinin dördüncü turunda garantör ülkeler Türkiye, Rusya ve İran, Suriye'de "çatışmasızlık bölgeleri" oluşturulmasına ilişkin anlaşma imzaladı.
31 Mayıs	ABD, Suriye'de YPG'ye yönelik doğrudan silah yardımı yapmaya başladı.
2 Haziran	ABD destekli SDG/YPG aylardır süren kuşatma operasyonlarının ardından Rakka'yı geçirmeye yönelik taarruz başlattı.
9 Temmuz	ABD, Rusya ve Ürdün'ün girişimiyle sağlanan ateşkes Suriye'nin güneybatısında yürürlüğe girdi. Ateşkes ülkenin güneybatısında Deraa, Kuneytra ve Süveyda illerini kapsamaktadır.
15 Ağustos	İran Genelkurmay Başkanı Muhammed Bakıri Türkiye'ye geldi.
9 Eylül	ABD destekli SDG/YPG Temmuz 2014'ten bu yana DEAŞ kontrolünde bulunan Deyrizor iline kuzeyden operasyon başlattı.
15 Eylül	Kazakistan'ın başkenti Astana'da altıncısı düzenlenen zirvede İdlib bölgesinde Türkiye, Rusya ve İran'dan 500'er olmak üzere toplam 1.500 gözlemci konuşlandırılması yönünde mutabakata varıldı.

8 Kasım	TSK İdlib bölgesinde keşif faaliyetlerine başladı.
14 Kasım	Suriye Dışişleri Bakanlığı İdlib operasyonunu kınayarak Türkiye'nin askerlerini "derhal" ülkeden çekmesini istedi. Terör örgütü PKK'nın Suriye uzantısı YPG, ABD'nin desteğiyle Rakka'yı ele geçirdi.
20 Kasım	YPG üyeleri Suriye'de Rakka'yı DEAŞ'ın elinden aldıktan sonra meydanda Abdullah Öcalan posteri açtı.
23 Kasım	SDG/YPG 9 Eylül'de başlattığı Deyrizor operasyonu kapsamında DEAŞ'ın kontrolünde olan Suriye'nin en büyük petrol sahası el-Ömer'i ele geçirdi.
27 Kasım	BM, 4 Nisan 2017'de İdlib kentindeki Han Şeyhun kasabasında düzenlenen ve 87 kişinin ölümüne yol açan kimyasal silah saldırısının Suriye ordusu tarafından gerçekleştirildiğini açıkladı.
28 Kasım	Rusya Devlet Başkanı Putin Türkiye'ye geldi. Cumhurbaşkanı Erdoğan ortak basın toplantısında Irak ve Suriye'nin toprak bütünlüğü konusunda Putin'le hemfikir olduklarını söyledi.
11 Aralık	Astana sürecinin üç garantör ülkesi olan Türkiye, Rusya ve İran liderleri Soçi'de bir araya geldi.

YURT DIŞINDA FETÖ İLE MÜCADELE

GİRİŞ

15 Temmuz darbe girişimini takip eden süreçte Türkiye kendi sınırları içerisinde örgütün belini kıracak somut adımlar atmış ve bu konuda önemli bir mesafe katetmiştir. Ancak bu örgütün faaliyetleri Türkiye ile sınırlı kalmadığı için FETÖ ile mücadelenin yurt dışı ayağı da önemini korumaktadır. Örgüt ile mücadelenin gerçek anlamda başarıya ulaşabilmesi için Türkiye geçen bir buçuk senelik süre zarfında FETÖ'ye dair gerçeklikleri anlatma ve bu ülkelerde örgüte karşı önlem alma adına yoğun bir siyasi ve sivil faaliyet yürütmüştür. Bu bağlamda Dışişleri Bakanlığının resmi internet sitesinde sürekli güncellenen "Dış Temsilciliklerimizce Darbe Teşebbüsü Sonrası Yapılan Girişimler" adlı sayfada 30 Kasım 2017 itibarıyla yapılan diplomatik girişim sayıları ile ilgili olarak şu bilgiler paylaşılmıştır:[44]

Dış temsilciliklerimizin resmi görüşmeleri:

- Cumhurbaşkanı seviyesinde: 195
- Başbakan seviyesinde: 201
- Bakan seviyesinde: 1.373
- Milletvekili seviyesinde: 2.619
- Üst düzey resmi temasların toplamı: 13.611

44. "Dış Temsilciliklerimizce Darbe Teşebbüsü Sonrası Yapılan Girişimler", T.C. Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/dis-temsilciliklerimizce-darbe-tesebbusu-sonrasi-yapilan-girisimlerin-sayilari.tr.mfa, (Erişim tarihi: 2 Aralık 2017).

Dış temsilciliklerimizin faaliyetleri:

- Yazılı/görsel basınla mülakatlar: 3.236
- Basın toplantıları: 377
- Yayımlanan makale ve mektuplar: 871

Türkiye'nin bu diplomatik girişimlerine rağmen örgütle yurt dışında yürütülen mücadelede beklenen başarı elde edilememiştir. Bu başarısızlığın arkasındaki temel neden birçok ülkenin kanlı darbe girişimine rağmen FETÖ'yü bir terör örgütü olarak tanımlamakta hala tereddüt etmesidir. Bu noktada Birleşik Krallık'ın Ankara Büyükelçisi Richard Moore'un CNN'de katıldığı programda kullanmış olduğu şu ifade bu duruma somut bir örnek teşkil etmektedir:

> 15 Temmuz darbe girişiminin arkasında Gülen yapılanmasının olduğunu biliyoruz; ancak bu yapılanmayı bir terör örgütü olarak tanımamaktayız.[45]

FETÖ ile yurt dışında yürütülen mücadeledeki bir diğer temel problem birçok ülkenin örgüte yönelik faydacı bir tutum takınmasından kaynaklanmaktadır. Yani yurt dışında FETÖ ile mücadelede ülkelerin temel prensibi realist bir bakış açısından hareketle Türkiye ile ilişkilerindeki çıkar boyutuna bağlı olmuştur. Bundan dolayı Türkiye'nin dostane ilişkiler kurduğu Pakistan ve Malezya gibi ülkelerde Türk devleti ve insanının bu mücadelesine siyasi ve hukuki sınırlar içerisinde destek verilmekte ve Ankara'nın talep ettiği kişiler iade edilmekteyken Türkiye ile bir süredir gerilimli ilişkileri bulunan ABD ve Almanya gibi ülkelerde tamamen pasif bir tutum benimsenmekte ve örgüt üyeleri koruma altına alınmaktadır.

Ayrıca Türkiye'nin birçok ülkeden FETÖ militanlarının iadesini istemesine rağmen bu kişilerin önemli bir kısmının 15 Temmuz darbe girişimi öncesinde bu ülkelerden para karşılığında "üstün hizmetleri"nden ötürü veya yerel evlilikler sayesinde vatandaşlık aldıkları unutulmamalıdır. Zira birçok FETÖ'cünün bu ülkelerde vatandaşlıklarının bulunması nedeniyle uluslararası hukuktaki "Vatandaş iade edilemez" ilkesi gereğince bu kişilerin Türkiye'ye iadeleri gerçekleşememektedir.[46]

Diğer taraftan Avrupa'dan Asya'ya, Amerika'dan Afrika'ya kadar dünyanın birçok yerindeki FETÖ'ye ait okullar örgüt ile mücadelede kritik bir başlık olarak durmaktadır. Zira 2017 Mayıs ayında Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) Müsteşarlığı tarafından hazırlanan ve Darbe Girişimi Meclis Araştırma Komisyonuna sunulan rapora göre örgütün Afrika'da 63, Asya'da 222, Avrupa'da 150, Kuzey Amerika'da 315, Güney Amerika'da 7 ve Okyanusya'da 10 okulu bulunmaktadır.[47] Bu rakamlara örgütün sahip olduğu ve net şekilde tespit edilemeyen dershane, etüt merkezi, yurt

45. "İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Moore: Darbe Girişiminin Arkasında Gülen Hareketi Var", BBC Türkçe, 23 Temmuz 2017.

46. *Yeni Şafak* gazetesinin ulaştığı bilgilere göre firardaki FETÖ'cü sayısı 8 bin civarındadır. Bkz. Haluk Karakaya, "8 Bin FETÖ'cü Firarda", *Yeni Şafak*, 14 Kasım 2017.

47. İlgili rapora ulaşmak için bkz. Hülya Karabağlı, "İşte MİT'in Meclis'e Sunduğu 15 Temmuz Raporu", T24, 26 Mayıs 2017.

ve öğrenci evleri de eklendiğinde ortaya çarpıcı bir tablo çıkmaktadır. Bazı ülkeler bu eğitim kurumlarını Türkiye'ye devretmeyi ya da kamulaştırmayı kabul etmişse de örgütün hala birçok ülkede aktif eğitim kurumu bulunmaktadır.

FETÖ ile mücadelede yurt içi ile yurt dışındaki dinamiklerin farklı olduğu da unutulmamalıdır. Yurt dışındaki mücadelenin çok daha uzun soluklu olmasından dolayı FETÖ'nün daha uzun bir süre Türk dış politikasının önemli gündem maddelerinden birisi olacağı açıktır. Benzer şekilde PKK'nın 1980'lerde başladığı eylemlerinden çok uzun bir süre sonra 2002 yılında Avrupa Birliği (AB) ve ertesi sene ABD tarafından terör örgütü olarak tanındığı hatırlandığında FETÖ'nün uluslararası camiada terör örgütü olarak kabul edilmesi yolunda uzun bir zamanın geçmesi gerekeceği ortadadır.

AVRUPA VE BALKANLARDA FETÖ İLE MÜCADELE

Avrupa'da FETÖ ile mücadele ile ilgili olarak belirtilmesi gereken ilk husus kıtadaki ülkeler arasında bir ayrıştırma yapılması gerektiğidir. Zira Almanya, Avusturya, Belçika ve İsveç gibi Batı Avrupa ülkelerinde geleneksel olarak bir Türkiye karşıtlığı bulunması nedeniyle bu ülkelerde FETÖ'ye geniş bir alan açılmakta ve örgüt mensupları çeşitli hukuki yollarla koruma altına alınmaktadır. Özellikle örgütün kıtadaki merkez üssü Almanya FETÖ'yü bir dış politika aracı olarak kullanmakta ve Türkiye'nin iadesini talep ettiği militanlar konusunda gerekli adımları atmamaktadır. Nitekim PKK gibi Türkiye'nin milli bütünlüğü ve toplumsal istikrarını tehdit eden terör örgütlerinin de Almanya'yı mesken tuttuğu ve terör örgütü olarak tanınmasına rağmen ciddi adımların atılmadığı unutulmamalıdır. Batı Avrupa ülkelerine nazaran Doğu Avrupa'da ise nispeten daha ılımlı bir atmosfer bulunmaktadır. Özellikle Bulgaristan'ın darbe girişiminden kısa bir süre sonra 11 Ağustos 2016 tarihinde Abdullah Büyük isimli FETÖ militanını iade etmesi Türk kamuoyunda takdirle karşılanmıştır.

Batı Avrupa ülkelerindeki FETÖ mensuplarının Türkiye aleyhindeki lobi faaliyetleri Ankara için önemli bir sorun meydana getirmektedir. Bu ülkelere kaçan ya da sığınma talebinde bulunan binlerce örgüt militanı halihazırda yoğun propaganda faaliyetleri ile Türkiye karşıtlığı yapmaktadır. Birçok Avrupa ülkesindeki PKK yapılanmasından daha tehlikeli bir şekilde FETÖ mensuplarının yaşadıkları toplumla bütünleşmeye daha açık olmaları ve maddi açıdan nispeten daha müreffeh bir konumda bulunmaları örgüte daha fazla alan açmaktadır. Bu imkanları kendi çıkarları doğrultusunda iyi kullanan örgüt militanları da "düşünce kuruluşları" kisvesi altında faaliyet gösteren oluşumlar üzerinden Türkiye aleyhtarlığı yürütmektedir. Örneğin İsveç'te yakın zamanda faaliyet göstermeye başlayan FETÖ güdümlü "Özgürlük için Stockholm Merkezi" (Stockholm Center for Freedom) tarafından hazırlanan bir raporda hiçbir delile başvurulmaksızın cezaevindeki FETÖ'cü kadınların ve çocuklarının cinsel, fiziksel ve psikolojik işkence ve tacizlere maruz bırakıldığı hatta bazı

durumlarda akıl sağlığını yitirenlerin olduğu gibi iftiralara yer verilmiştir.[48] Üstelik bu rapordaki iftiralar uluslararası camiada Türkiye'nin aleyhine kullanılmıştır.

Ayrıca 2017 yılında Türkiye'nin Batı Avrupa ve İskandinavya ülkelerinden yapmış olduğu bütün iade talepleri olumsuz sonuçlanmıştır. Bu gelişmelerden bazıları şu şekildedir: NATO'da görevli dört FETÖ'cü subay ve bir askeri ataşenin darbe girişiminden sonra Norveç'e yaptıkları sığınma başvuruları Norveç Göçmen Dairesi tarafından Mart ayında kabul edildi. Darbe girişimi sonrasında helikopterle Yunanistan'a kaçan FETÖ'cü askerlerin Türkiye'ye iadesi Yunan makamları tarafından bir kez daha reddedildi, Ankara'nın talebi üzerine 3 Ağustos'ta tutuklanan Hamza Yalçın hakkındaki iade talebi İspanya tarafından Eylül ayında kabul edilmedi.

FETÖ ile Balkanlardaki mücadelede de ümit edilen gelişmeler henüz yaşanmamıştır. Bosna Hersek'te 15, Arnavutluk'ta 12, Makedonya'da 7, Kosova'da 5 ve Sırbistan'da 1 okulu bulunan[49] FETÖ'ye dair bu bölgede yerleşmiş "eğitim gönüllüsü" algısı henüz yıkılamamıştır. Ancak FETÖ ile yürütülen mücadelede Maarif Vakfı'nın yeni okullar açması bu algının kırılmasında önemli bir oynamaktadır. 2017 yılında bu bölgede örgüt ile mücadelede yaşanan tek olumlu gelişme Mayıs ayında Arnavutluk Başsavcılığının 15 Temmuz darbe girişimine karışan bazı isimlerin ülkelerinde gizlendiklerinden şüphe edildiği ve bu kapsamda Arnavutluk makamlarının soruşturma başlatacağını açıklaması olmuştur.[50] Sırbistan'da ise başkent Belgrad'da bulunan Bayraklı Camii'nde 15 Temmuz darbe girişimini eleştirip Türkiye için dua eden imam Sead Nasufoviç camide bulunan FETÖ militanlarının tepkisine maruz kalmış ancak cami cemaatinin imamın yanında yer alması neticesinde militanlar camiden atılmıştır.

Bu bağlamda FETÖ ile Avrupa genelinde bundan sonra yürütülecek mücadelede bu ülkelerde Türkiye lehine lobi faaliyetlerinde bulunabilecek ve Ankara'nın sivil diplomasisine katkı sağlayabilecek kuruluşlara daha fazla destek verilmelidir. Buna ek olarak bu ülkelerde FETÖ adına faaliyet gösteren ve gelir sağlayan kuruluşların yerel kamuoylarına daha belirgin bir biçimde tanıtılması gerekmektedir. Aksi takdirde bu kuruluşlar ve mensupları Avrupa ülkelerinde "düşünce kuruluşu", "eğitim gönüllüsü", "insan hakları savunucusu" ve "sivil toplum mensubu" gibi içeriği olumlu etiketlerle anılmaya devam edecektir.

AFRİKA'DA FETÖ İLE MÜCADELE

FETÖ'nün dünyada en aktif olduğu bölgelerden biri Afrika'dır. Örgüt Afrika ülkelerinde uzun zamandan beri faaliyet göstermekte ve eğitim kurumlarını çok etkili kullanmaktadır. Afrika ülkelerinin eğitim alanında yaşadığı sorunları ve bu ülkelerdeki siyasi yozlaşmaları bir fırsat haline getiren FETÖ açtığı yüzlerce okul, öğrenci yurdu

48. "FETÖ'nün Yalanları İsveç'teki Merkezde Raporlaştırılıyor", FETÖ Gerçekleri, http://fetogercekleri.com/feto-de-bugun/fetonun-yalanlari-isvecteki-merkezde-raporlastiriliyor, (Erişim tarihi: 2 Aralık 2017).

49. "FETÖ'nün Batı Balkanlar'daki Yapılanması", Anadolu Ajansı, 28 Temmuz 2016.

50. "FETÖ Balkanlar'da Yolun Sonuna Geldi", Anadolu Ajansı, 24 Mayıs 2017.

ve Türkiye'ye burslu olarak getirdiği öğrenciler sayesinde "eğitim sevdalısı" algısına sahip olduğu için hala birçok ülkeden destek görmektedir.

FETÖ'nün Cezayir, Fas ve Libya gibi Kuzey Afrika coğrafyasındaki ülkelere sızma girişimlerinin kısmen başarısız olması nedeniyle bu ülkelerin FETÖ ile ilgili önemli bir gündemi bulunmamaktadır. Darbeci Sisi'nin yönetimindeki Mısır'da ise FETÖ hala faaliyetler yürütebilmektedir. Mısır'ın gerek Arap ülkeleri arasında sahip olduğu konum gerekse bu ülkenin Sahraaltı Afrika ülkelerine açılan bir kapı olması nedeniyle FETÖ 1990'lardan itibaren Mısır'a lise ve dil okulları ile sızmaya başlamıştır. Mısır'ın FETÖ politikası ile ilgili olarak altı çizilmesi gereken iki önemli husus bulunmaktadır: Birincisi halen yönetimde bulunan darbe rejimi örgütün ülke genelindeki kuruluşlarına dokunmamakta ve faaliyetlerine tamamen göz yummaktadır. İkinci ve en önemlisi 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında örgüt lideri Gülen'den bir sığınma talebi gelmesi halinde bunu değerlendirmeye alacağını açıklayan Kahire yönetimi[51] bu suretle FETÖ'yü Türkiye'ye karşı bir koz olarak kullanmaya niyetli olduğunu göstermiştir. Sisi yönetiminin FETÖ'ye yönelik böyle bir politika izlemesinin temelinde ise Türkiye'nin kendisini meşru bir lider olarak görmemesi yatmaktadır. Ayrıca 2017 yılının son günlerinde FETÖ'nün sözde Konya mütevelli heyetinde yer alan Ali Akın, Soner Cesur ve İbrahim Karadayı'nın Mısır'da Nil Nehri'nde bir teknede eğlenirken görüntülenmesi örgütün Mısır'da rahat bir şekilde hareket ettiğinin işaretidir.[52]

Mısır'a benzer şekilde Birleşik Arap Emirlikleri'nin (BAE) de FETÖ ile sıcak bir ilişkisi vardır. 15 Temmuz'un ardından Türk kamuoyunda çıkan haberlerde Abu Dabi yönetiminin darbe girişiminin başarılı olması için Filistin'in eski İçişleri Bakanı Muhammed Dahlan üzerinden FETÖ'ye dolaylı yollardan yüklü miktarda yardım yaptığı gündeme gelmiştir. Ortadoğu'daki son gelişmelerde adından sıklıkla bahsettiren Dahlan, Filistin'de görev yaptığı sürenin sonuna doğru Camp David görüşmelerinde Filistin aleyhine ajanlık yapmak, Filistin'in eski lideri Yasir Arafat'ın zehirlenmesinde parmağı bulunmak ve devlet kurumlarında yolsuzluk yapmak ile suçlanmış ve yargılanmaya başlayınca Abu Dabi'ye kaçmıştır. Bundan sonra Emirlik ile ilişkilerini sıkı tutan Dahlan'ın 15 Temmuz girişiminden yaklaşık bir ay önce FETÖ'ye teslim edilmek üzere Abu Dabi'den yüklü miktarda para aldığı ve daha sonra New York'ta yaşayan bir Filistinli iş adamı üzerinden Fetullah Gülen'le iletişime geçerek bu parayı örgüte teslim ettiği öne sürülmüştür.[53] BAE bilindiği üzere Katar'a yönelik Washington güdümlü ambargoda ön safta yer almaktadır. Katar Üniversitesi öğretim üyesi Muhammed Muhtar Şankiti'ye göre Emirlik'in Türkiye ve Katar aleyhinde böyle bir politika izlemesinin arka planında Türkiye ve Katar'ı Mısır ile birlikte kendi çıkarları için birer tehdit olarak algılaması bulunmaktadır.[54]

51. Orhan Güvel, "Mısır FETÖ'nün Yeni Merkezi Olabilir", Anadolu Ajansı, 2 Ağustos 2016.

52. "Gri Listede Aranan FETÖ'cü Hainler Mısır'da Tekne Gezisinde", *Sabah*, 2 Aralık 2017.

53. Batuhan Yaşar, "Birleşik Arap Emirlikleri FETÖ'ye Para Aktardı Mı?", *Türkiye*, 14 Haziran 2017.

54. "FETÖ, BAE'den 3 Milyar Dolarlık Destek Aldı İddiası", Sputnik Türkiye, 14 Temmuz 2017.

Sahraaltı Afrika bölgesine bakıldığında ise mücadelenin daha çok okullara yönelik olduğu görülmektedir. Milli Eğitim Bakanı İsmet Yılmaz'ın yaptığı açıklamaya göre bugüne kadar yürütülen müzakereler sonucunda 100 tanesi Afrika'da olmak üzere dünya genelinde yaklaşık 200 FETÖ iltisaklı okulun faaliyetleri sınırlandırılmış, durdurulmuş veya yerel devletlerin kontrolüne geçmiştir.[55] Benzer şekilde FETÖ'nün Afrika ülkeleri başta olmak üzere dünya genelinde açtığı okulları devralmaya başlayan Maarif Vakfı'nın Nisan 2017 faaliyet raporuna göre[56] Gine, Nijer, Somali, Sudan ve Kongo ile protokoller imzalanmış ve bu ülkelerde eğitime başlanmıştır. Moritanya, Senegal, Çad, Gabon, Burkina Faso, Sao Tome, Madagaskar ve Cibuti ile imzalanan protokollerin sonucunda ise bu ülkelerdeki okulların en kısa zamanda eğitim öğretim faaliyetlerine başlaması yönünde karar alınmıştır. Eritre, Güney Afrika,[57] Mozambik, Nijerya ve Tanzanya'da ise örgütün birçok devlet kurumuyla sahip olduğu bağlar nedeniyle bütün girişimlere rağmen henüz somut bir gelişme yaşanmamıştır. Bu bağlamda FETÖ'nün Afrika'daki tüm hamlelerine rağmen Maarif Vakfı'nın bu girişimleri takdire şayandır. Önümüzdeki süre zarfında vakfa yeni okulların teslim edilmesi örgütün bu ülkelere sızarken kullandığı bu aracı tamamen ortadan kaldıracaktır.

İlginç şekilde Maarif Vakfı'nın bu özverili çalışması FETÖ'nün Avrupa'daki lobi örgütleri tarafından dikkatle izlenmekte ve kuruma yönelik olumsuz algı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Erkan Toğuşlu adlı bir kişi tarafından yazılan ve FETÖ'nün Birleşik Krallık'taki en önemli lobi örgütlerinden Hizmet Çalışmaları Merkezi tarafından 2017 başında yayımlanan "AKP ve Hizmet Arasındaki Türbülans: Afrika Örneği" (The Turbulence between AKP and Hizmet: The African Case) isimli rapor bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Zira raporda FETÖ'nün (raporda "Hizmet Hareketi" yazılmıştır) Afrika'da yıllardır önemli çalışmalar yürüttüğü ve bunun Türkiye'de görevde bulunan hükümete büyük yararlar sağladığı ifade edilmiş, okulların hükümet adına çalışan Maarif Vakfı'na aktarılması eleştirilmiş ve bu okulların uzun vadede "AKP yanlısı İslamcı derneklere tahsis edileceği" ve "görevdeki hükümetin daha önce Türk Hava Yolları ile bir Afrika ülkesine silah gönderdiği gibi bu okulları kendi siyasi hedefleri doğrultusunda bölgedeki etnik ve dini çatışmalar için kullanmasının mümkün olduğu" öne sürülmüştür.[58]

Sahraaltı Afrika ülkelerinde FETÖ ile yürütülen mücadeledeki en önemli eksiklik yerel halkın bu eli kanlı örgüte ve 15 Temmuz darbe girişimine dair yeterli

55. "Afrika'daki 100 FETÖ Okulu Kapatıldı", CNN, 19 Eylül 2017.

56. Ferhat Ünlü, "Afrika'da FETÖ'nün İzinde", *Sabah*, 23 Nisan 2017.

57. 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında Türkiye'den kaçan pek çok FETÖ üyesinin Güney Afrika'ya gitmesi gözleri bu ülkeye çevirmiştir. FETÖ'nün finansörlerinden biri olarak gösterilen Ali Katırcıoğlu tarafından Johannesburg'da içerisinde birer adet anaokulu, lise, öğrenci yurdu, sağlık ocağı, mezarlık ve alışveriş merkezinin bulunduğu devasa bir külliye inşa ettirmesi örgütün kıtadaki yeni üssünün bu ülke olduğu iddialarını gündeme getirmiştir. Bkz. "FETÖ'nün Yeni Üssü Burası mı?", *Hürriyet*, 2 Ağustos 2016.

58. Erken Toğuslu, "The Turbulence between AKP and Hizmet: The African Case", Center for Hizmet Studies, 2017, s. 18-23.

bilgisinin bulunmamasıdır. Afrika'da yerel kamuoylarına hitap edebilecek anlaşılabilir yayınlara hız verilmesi gerekmektedir. Örgüt ile bu ülkelerde yürütülen siyasi ve diplomatik girişimlerde "Sizin için Boko Haram, eş-Şebab ve Tanrı'nın Direniş Ordusu (LRA) ne anlam ifade etmekteyse bizim için de FETÖ aynı anlamı ifade etmektedir" algısının da ön plana çıkartılması elzemdir. Yani Türkiye ve Sahraaltı Afrika ülkelerindeki dinamikler arasında benzerlik kurularak iki taraf arasında bir duygu birliği oluşturulmalıdır.

Sahraaltı Afrika ülkelerinde FETÖ ile mücadelede göz önünde bulundurulması gereken bir başka önemli husus ise bu coğrafyada yer alan bütün ülkelerde merkezi otoritenin güçlü olmadığıdır. Toplumsal yapılanmanın ağırlıklı olarak kabile sistemine dayanması nedeniyle birçok ülkede merkezi bir siyasi otoriteden ziyade birbiri arasında çoğu zaman koordinasyon bile bulunmayan parçalı bir siyasi yapı bulunmaktadır. Örneğin bir Avrupa ülkesi Türkiye'den bir şahsın iadesini isteyeceği zaman takip edeceği prosedür açık ve bu kararı verecek olan yasal merciler belliyken birçok Afrika ülkesinde bu prosedür ve merciler net değildir. Bundan dolayı iadesi istenecek FETÖ militanları için doğru adrese sonuç alınabilecek araçlarla gitmek gerekmektedir.

ASYA'DA FETÖ İLE MÜCADELE

Afrika'dan sonra FETÖ'cülerin en iyi yuvalandığı yerler arasında bazı Orta Asya ülkeleri gelmektedir. Özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Orta Asya'da kurulan Türk cumhuriyetlerindeki siyaset ve eğitim açığını fark eden FETÖ ilk günden itibaren Kazakistan ve Kırgızistan başta olmak üzere birçok ülkede okullar açarak buralara sızmıştır. Özellikle Kırgızistan'da hemen hemen bütün devlet kurumlarına sızmayı başaran örgüt böylelikle aleyhine alınabilecek bütün kararların önüne geçmiştir. Kazakistan'da ise Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu ülkeye gerçekleştirdiği ziyaretten sonra yaptığı açıklamada ülkesindeki 11 FETÖ'cü öğretmenin Türkiye'ye gönderildiğini ve örgüt üyesi çalışanların yasal işlemlerin ardından oturma izinlerinin iptal edildiğini açıklamıştır.[59] Kazakistan'ın FETÖ militanlarını Türkiye'ye iade etmesiyle birlikte ülkedeki diğer militanların kaçtığı yer yine Kırgızistan olmuştur.

Asya kıtasında Türkiye'nin FETÖ ile mücadelesine en çok destek veren iki ülke ise Türkiye'nin güçlü siyasi ve tarihi bağlarının bulunduğu Pakistan ve Malezya olmuştur. Özellikle bu sene Temmuz ayında Türkiye'deki 17-25 Aralık yargı darbesine benzer bir operasyona maruz kalan Pakistan, Türkiye'nin bu eli kanlı terör örgütüyle mücadelesine açık çek vermiş ve Ankara'nın tutumunu desteklemiştir. Pakistan güvenlik birimleri tarafından düzenlenen operasyonun ardından örgütün Pakistan sorumlusu Mesut Kaçmaz, eşi ve iki çocuğuyla yakalanarak Türkiye'ye iade edilmiş-

59. "Kazakistan'da Büyük Operasyon", *Sabah*, 17 Kasım 2017.

tir. Malezya devleti de 12 Mayıs 2017 tarihinde Turgay Karaman, İhsan Aslan ve İsmet Özçelik isimli FETÖ militanlarını Türkiye'ye göndererek örgüt ile mücadeleye destek vermiştir.

Örgütün Çin, Güney Kore, Japonya ve Tayland gibi Uzakdoğu ülkelerindeki nispeten zayıf yapılanması nedeniyle bu ülkelerde FETÖ ile mücadeleye yönelik somut bir politika bulunmamaktadır. Ancak 2017 yılında yayımlanan ve gişede başarı elde eden "Ayla" filminin Güney Kore'de gösterime girmesinin FETÖ tarafından engellenmesi ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesini konu alan filmin yapımcısı Mustafa Uslu yaptığı açıklamada Türkiye'de dört haftada 3 milyon seyirciye ulaşan filmin birçok ülkede gösterime girmesine rağmen Güney Kore'de henüz yayına sokulmamasının arkasında FETÖ'nün olduğunu açıklamış ve kırmızı bültenle aranan FETÖ'nün Güney Kore imamı Sinan Öztürk'ün girişimlerini işaret etmiştir.[60] Türkiye'nin bölgede iyi ilişkiler kurduğu Güney Kore'de bile FETÖ'nün bir film gösterimini engellemeye yönelik bu faaliyeti örgütün yurt dışında ne kadar aktif olduğunu göstermektedir.

ABD'NİN FETÖ GERÇEĞİ

Gerek 15 Temmuz darbe girişimi öncesinde gerekse bu girişimi takip eden süre zarfında FETÖ'cülerin en çok kaçtığı ülkelerden biri ABD olmuştur. Örgütün elebaşı Fetullah Gülen'in 1999 yılından beri mesken tuttuğu Pensilvanya'daki üssü dahil olmak üzere ABD'nin her eyaletinde irtibat noktası bulunan FETÖ'ye bu ülkede devasa bir alan açılmış ve ülkeye gelen örgüt mensupları koruma altına alınmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin yurt dışında FETÖ ile mücadelede en çok sorun yaşadığı ülke olan ABD aynı zamanda Türkiye dışında en çok örgüt militanına ev sahipliği yapan yer konumundadır. Şu ana kadar tek bir FETÖ mensubunu iade etmeyen ve birçok Avrupa ülkesi gibi üç maymunu oynayan Washington Türkiye ile adli iş birliğine yanaşmamakta ve teröristleri koruyan bir tavır benimsemektedir. Zira örgüt lideri Gülen başta olmak üzere *Zaman* gazetesi eski Genel Yayın Yönetmeni Ekrem Dumanlı, eski futbolcu Hakan Şükür, Fatih Üniversitesi eski Rektörü Şerif Ali Tekalan ve Balyoz kumpasının mimarlarından Tuncay Opçin gibi kamuoyunun yakından tanıdığı ve haklarında yakalama kararı bulunan yüzlerce FETÖ militanı bu ülkede ikamet etmektedir.

Ülke genelinde 140 civarında sözleşmeli okulu (*charter school*) bulunan FETÖ bu okullar sayesinde her yıl yaklaşık 60 bin civarında öğrenciye eğitim vermektedir. Bu okullar sayesinde devletten senede yaklaşık 500 milyon dolarlık destek almaktadır.[61] Federal Soruşturma Bürosu (FBI) tarafından bu okulların bazılarında usulsüzlük, haksız kazanç, yolsuzluk, hileli ihale ve evrakta sahtecilik tespit edilmesine ve soruşturma açılmasına rağmen okullar aleyhinde alınmış kayda değer bir karar bulunmamaktadır.

60. "Benim Ayla'mı Kore'de Göstermiyorlar", *Sabah*, 29 Kasım 2017.

61. Hakan Çopur, "FETÖ'nün ABD'deki Okul Ağı", Anadolu Ajansı, 27 Temmuz 2016.

Bunların yanı sıra önceki yıllarda olduğu gibi bu sene de Amerikan medyasındaki Fetullah Gülen ve FETÖ güzellemelerine devam edilmiştir. Ülkedeki ana akım medyanın tamamında bu güzelleme alenen hissedilmektedir. Örneğin yüksek tirajlı *The Washington Post* gazetesi 15 Mayıs'ta Fetullah Gülen'in "Artık Tanıyamadığım Ülke Türkiye" başlıklı bir makalesini hem İngilizce hem de Türkçe olarak yayımlamıştır.[62] İlerleyen günlerde bir başka önemli yayın organı *The Wall Street Journal* gazetesi ise örgüt elebaşı Gülen ile röportaj yapmış ve kendisi hakkında "saygıdeğer" ve "saygın" gibi ifadeler kullanmıştır. Gülen'in ayakkabılarıyla seccadeye bastığı bir resimle servis edilen röportajda Gülen'in "Türk toplumunun bazı kesimleri düşünme yeteneğini kaybetti" açıklaması ön plana çıkarılmıştır.[63]

Amerikan medyasındaki FETÖ güzellemeleri için en çarpıcı örneklerden biri de Netflix'te yayımlanan "Designated Survivor" adlı dizide FETÖ liderinin masum bir öğretmen olarak gösterilmesi olmuştur. ABD'de iki sezondur devam eden dizide Turan isimli Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, ABD Başkanı ile görüşmek üzere Beyaz Saray'a gitmiş ve ortak basın toplantısı düzenlemiştir. Basın toplantısında Türk liderin "ülkemde darbe yapmaya çalışan Nuri Şahin isimli teröristi (Fetullah Gülen kastediliyor) bize iade etmemek stratejik müttefikliğe aykırı" açıklamasına ABD Başkanı "O sadece bir düşünür ve eğitimci" sözleriyle karşılık vermiştir.[64] Bunlar gibi birçok örneğin bulunduğu Amerikan medyasında FETÖ aleyhine hiçbir haberin çıkmaması ve örgüt adına pozitif algı operasyonu yapılması doğal olarak ülke siyasetindeki FETÖ taraftarlığını işaret etmektedir.

2017 yılında FETÖ ile yürütülen mücadeledeki en çarpıcı olaylardan biri de yine ABD ile gerçeklemiştir. ABD'nin İstanbul Başkonsolosluğunda görevli Metin Topuz isimli şahıs FETÖ bağlantısı nedeniyle tutuklanmış ve bu durum iki ülke arasında vizelerin karşılıklı olarak durdurulmasına neden olmuştur. Kamuoyu ile paylaşılan bilgilere göre Topuz'a yöneltilen suçlamalar arasında 17-25 Aralık yargı darbesi öncesinde FETÖ'cü savcı Zekeriya Öz ile görüşmesi, yine aynı süreçte teknik dinlemeleri yapan İbrahim Şener ve Arif İbiş ile konuşması ve 15 Temmuz darbe girişimine katılmaktan tutuklu olan asker ve polislerle irtibat kurması gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin bekasına yönelik operasyonlardaki casusluk faaliyetleri yer almaktadır.[65] Washington ilk günden itibaren Topuz'un sadece bir irtibat görevlisi olduğunu iddia etse de bir kişinin bu kadar olayda yer almasının bir rastlantı olarak görülebilmesi mümkün değildir.

62. Fetullah Gülen, "Artık Tanıyamadığım Ülke: Türkiye", *The Washington Post*, 15 Mayıs 2017.

63. İlgili röportajı okumak için bkz. Alan Cullison, "Accused Turkish Cleric Assails President on Anniversary of Coup Attempt", *The Wall Street Journal*, 14 Temmuz 2017.

64. Dizide geçen bu bölümü izlemek için bkz. "'Designated Survivor' İsimli Amerikan Dizisinde FETÖ Güzellemesi", YouTube, 18 Kasım 2017, https://www.youtube.com/watch?v=pgJnCH5pJhc, (Erişim tarihi: 3 Aralık 2017).

65. "ABD'nin Türkiye'deki Kirli İşlerinin Adamı: Metin Topuz", *Yeni Şafak*, 9 Ekim 2017.

YAKIN COĞRAFYADA FETÖ İLE MÜCADELE

Türkiye'nin yakın coğrafyasında en dostane ilişki kurduğu ülke olan Azerbaycan, Ankara'nın FETÖ ile mücadelesini ilk günden beri desteklemektedir. Ancak FETÖ militanlarının bu ülkede 1990'ların başından itibaren açmış olduğu okullar ve bu okullardan mezun olan kişilerin devlet kademelerindeki konumlarından ötürü Aliyev hükümeti okul kapatmalarda ve örgüt üyelerini iade etme hususlarında Türkiye'ye gerektiği kadar yardımcı olamamaktadır. Örgütün ülkedeki konumu ile ilgili olarak Azerbaycanlı gazeteci Agil Alesger'e göre ülkedeki savcı yardımcılarının çoğunun FETÖ ile ilişkisi ve örgütün polis ve jandarma içerisinde güçlü bir etkisi vardır. Halihazırda örgütün 28 kolej, 28 dershane, 1 üniversite, 3 öğrenci yurdu ve 1.200 civarında öğrenci evi olduğunu söyleyen Alesger, okulların kapatılma kararına rağmen isim değişikliğiyle faaliyetlerini sürdürdüğünü ifade etmiştir.[66]

Türkiye'nin sınır komşusu Irak'ta FETÖ ile ilgili somut bir yapılanma olmamasına rağmen Barzani yönetimi altındaki Kuzey Irak'ta örgütün çok güçlü bir etkisi bulunmaktadır. Erbil başta olmak üzere Süleymaniye, Duhok ve Halepçe kentlerinde eğitim kurumları açan FETÖ'nün bunun yanı sıra Erbil merkezli "Devran FM" adında yayın yapan bir radyosu vardır. 15 Temmuz'un ardından IKBY Eğitim Bakanlığı 3 Ağustos 2016 tarihinde yaptığı şu açıklama ile örgüte bağlı okulların kapatılmayacağını söylemiştir:

> Kürdistan bölgesinde 20 okula sahip 12 bin 719 öğrenciye eğitim veren Işık Okulları'nın kapatılacağına dair iddialar yayınlanıyor. Öğrencilerin genel menfaati her şeyin üstünde tutuluyor ve mevcut durumda okulların kapıları da kapatılmayacaktır.[67]

Fakat oldukça ilginç şekilde bu açıklamadan sadece dört gün sonra bölgesel yönetimden yapılan yeni bir açıklamada sorumluluk alanlarındaki FETÖ okullarının Eğitim Bakanlığına devredileceği açıklanmıştır.[68] Yine de 2017 yılı boyunca bu okullardan küçük bir kısmının kapatıldığı, önemli kısmının paravan şirketlere verildiği ve örgütün bu şirketler üzerinden faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir.[69]

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) Türkiye ile bu mücadelede ortak çalışmakta ve Ankara'nın talep ettiği iadeleri gerçekleştirmektedir. İran, Suriye ve Rusya gibi ülkeler ise FETÖ'nün devlet kurumlarına sızma faaliyetlerini çok önceden fark ettikleri için örgüt bu ülkelere yönelik hedeflerine ulaşamamıştır. Haliyle Türkiye'nin sınır komşusu bu üç devlete dair FETÖ ile ilgili bir mücadele politikası bulunmamaktadır. Ancak 19 Aralık 2016 tarihinde Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Andrey Karlov'a suikast düzenleyen polis memuru Mevlüt Mert Altıntaş'ın FETÖ

66. "FETÖ, Azerbaycan'da Devlete Taktik Evliliklerle Sızdı", T24, 14 Eylül 2016.

67. "Irak Kürt Bölgesel Yönetimi: Okullar Devam Edecek", *Hürriyet*, 3 Ağustos 2016.

68. "Kuzey Irak'taki FETÖ Okulları İçin Kritik Karar", *Hürriyet*, 7 Ağustos 2016.

69. Örnek bir haber için bkz. İsa Tatlıcan, "İşte FETÖ'nün Kuzey Irak Yapılanması", *Sabah*, 9 Ekim 2017.

ile bağlantılarının ortaya çıkması Rusya'yı örgüt ile mücadelede Türkiye'ye daha çok yaklaştırmıştır.[70]

ULUSLARARASI PLATFORMLARDA FETÖ İLE MÜCADELE

Türkiye'ye her fırsatta demokrasi ve insan haklarının önemini hatırlatan uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri Türkiye'nin FETÖ ile haklı mücadelesinde şu ana kadar başarısız bir sınav vermiştir. Bunlar arasında özellikle AB ilk günden beri pasif bir tutum benimsemiş ve yaptığı açıklamalarda Türkiye'deki demokrasinin desteklendiğini vurgulamıştır. 2017 yılı sonuna doğru Brüksel FETÖ lehine duruşunu giderek daha da netleştirmiştir. AB'nin Terörle Mücadele Koordinatörü Gilles de Kerchove, AB'nin FETÖ'ye yönelik kurumsal pozisyonunu değiştirmesi için somut kanıtlar sunulması gerektiğini belirtmiş ve "Gülen Hareketi'ni bir terör örgütü olarak görmüyoruz ve AB'nin yakın zamanda bu görüşünü değiştireceğini de düşünmüyorum" açıklamasında bulunmuştur.[71] Kerchove'nin bu ifadeleri uzun zamandan beri FETÖ ile ilgili pozisyonunu açıklamakta zorlanan Brüksel'in tavrını en net şekilde ortaya koymaktadır.

Dünya siyasetindeki 200'e yakın ülkenin bir araya geldiği ve temel misyonu barışın korunması olan Birleşmiş Milletler'de (BM) FETÖ ile mücadelede ilginç bir süreç yaşanmıştır. Normal şartlarda BM'nin bu konuda yapabileceği fazla bir şey bulunmadığını bilen Türkiye en azından darbe girişimini kınayan bir bildiri beklemiş ancak Mısır'da darbeyle iktidara gelen Sisi yönetimi bu kararın alınmasını, "Dünyadaki herhangi bir hükümetin demokratik yollarla seçilip seçilmediğine karar vermek BM'nin işi değildir" argümanıyla ironik bir şekilde engellemiştir.[72]

Bu tür uluslararası/uluslarüstü oluşumlara nazaran bölgesel kuruluşlarda daha pozitif bir havanın hakim olduğu görülmektedir. Bugüne kadar FETÖ aleyhinde karar alan kuruluşlar şu şekildedir:

- 13 Ekim 2016 tarihinde Körfez İşbirliği Konseyi FETÖ'yü terör örgütü olarak niteleyerek Türkiye'nin örgütle mücadelesini desteklediğini bildirmiştir.
- 19 Ekim 2016 tarihinde İslam İşbirliği Teşkilatı FETÖ'nün terör örgütü olarak tanındığını ilan etmiştir.
- 1 Aralık 2016 tarihinde aralarında Çin, Rusya ve Hindistan'ın da bulunduğu 42 üyeli Asya Parlamenterler Asamblesi FETÖ'yü terör örgütü olarak kabul etmiştir.

70. FETÖ'ye ait kapatılan yayın organı Samanyolu TV'de yayımlanan "Nizama Adanmış Ruhlar" isimli dizinin 2014 yılının Aralık ayında yayımlanan 89. bölümünde Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Andrey Karlov'un öldürüldüğü saldırıya neredeyse birebir benzeyen sahneler ve çok çarpıcı diyaloglar yer almaktadır. Bkz. "Rus Büyükelçi Karlov'a Suikast Samanyolu TV'de İşlenmiş", *HaberTürk*, 27 Aralık 2016.

71. "AB: Gülen Hareketini Terör Örgütü Olarak Görmüyoruz", Sputnik Türkiye, 30 Kasım 2017.

72. Sisi hükümeti, İslam İşbirliği Teşkilatı'nın FETÖ'ye yönelik aldığı karara da çekince koymuştur.

Diğer yandan FETÖ ile ilgili sivil toplum örgütlerinin tutumları başlı başına bir tartışma konusudur. Özellikle Türkiye'de devletin örgüte ve mensuplarına yönelik göz açtırmayan politikasında insan hakları ihlallerine vurgu yapılması ve bunun ön plana çıkarılması önemli bir hususu işaret etmektedir. 15 Temmuz gecesinde Türkiye'nin bekasına ve Türk halkının canına kasteden bir terör örgütü ile gerektiği gibi mücadele edilmesi olağan bir süreçken söz konusu kuruluşların bu yönde tavır takınmaları FETÖ'nün lobi faaliyetleri ve mevcut bağlantılarından kaynaklanmaktadır. Darbe girişiminden sonra gerçekleşen üç gelişme bu iddiaya birer örnek teşkil etmektedir: İlk olarak bir dönem FETÖ'nün "içişleri imamı" olarak görev yapan akademisyen Mahmut Akpınar Mayıs 2017'de 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında akademisyenlerin yaşadıkları sorunlarla ilgili olarak Uluslararası Af Örgütü'nde bir sunum yapmıştır.[73] Bahsi geçen bu programa dair içerikler basınla paylaşılmadığı gibi darbe girişimi ile ilgili olarak bir FETÖ mensubundan bilgi alınması anlaşılabilir bir durum değildir.

İkinci örnek olarak Türkiye'deki en aktif uluslararası sivil toplum kuruluşlarından biri olan Uluslararası Af Örgütü'nün Türkiye temsilcisi avukat Taner Kılıç FETÖ ile olan irtibatı nedeniyle Haziran 2017'de tutuklanmıştır. Kılıç'ın, aralarında Emre Uslu ve Önder Aytaç adlı firarilerin bulunduğu çok sayıda FETÖ militanıyla haberleştiği ve örgütün şifreli haberleşme programı ByLock'u kullandığı saptanmıştır.[74] Darbe girişiminden kısa bir süre sonra İnsan Hakları İzleme Örgütü tarafından yayımlanan "Gözaltında: Türkiye'de Polis İşkencesi ve İnsan Kaçırma" isimli 43 sayfalık raporda da adeta FETÖ propagandası yapılarak polis gözetimi altındaki şahısların ağır şekilde darp ve tehdit edildiği, çırılçıplak soyulduğu ve bazılarının cinsel tacize uğradığı gibi mesnetsiz ve dayanaksız iddialara yer verilmesi bu kuruluşların FETÖ yanlısı tutumuna verilebilecek bir diğer örnektir.[75]

SONUÇ

Bu çalışmanın gösterdiği gibi Türkiye'nin yurt dışında FETÖ ile mücadelesinde bugüne kadar ciddi adımlar atılmış olsa da şu ana kadar beklenen başarı tam anlamıyla elde edilememiştir. Bu durumun temelinde her ülkenin sahip olduğu siyasi ve hukuki kodlar, Türkiye ile ilişkilerdeki güncel durum ve FETÖ ile yurt dışında mücadele için izlenen stratejideki bazı eksiklikler yer almaktadır. Bundan sonraki süreçte Türkiye dışında örgütle yürütülecek mücadelede her ülkenin kendine mahsus siyasi ve toplumsal dinamiklerinin daha iyi analiz edilerek adım atılması gereklidir. Tek bir mücadele

73. Akpınar bu sunumun özetini FETÖ'nün Birleşik Krallık yapılanmasında önemli bir yer tutan Hizmet Çalışmaları Merkezi Direktörü İsmail Mesut Sezgin ile YouTube üzerinden paylaşmıştır. Bkz. "Mahmut Akpınar ile Af Örgütü Üzerine Konuştuk", YouTube, 20 Mayıs 2017, https://www.youtube.com/watch?v=gGUvp3TmJSo, (Erişim tarihi: 2 Aralık 2017).

74. "Tutuklanan Uluslararası Af Örgütü Türkiye Başkanı, Firari FETÖ'cülerle Yazışmış", *Hürriyet*, 10 Haziran 2017.

75. İlgili rapora ulaşmak için bkz. "Türkiye: Polis Gözetimi Altında İşkence, İnsan Kaçırma", HRW, https://www.hrw.org/tr/report/2017/10/12/310066, (Erişim tarihi: 2 Aralık 2017).

stratejisinin her ülkede ve platformda aynı seviyede sonuç vermesi beklenmemelidir. Ayrıca her ülkede örgüt ile yürütülen mücadele sadece siyasi elitler ve bürokratlarla sınırlı kalmamalı, yerel düzeyde halkın anlayabileceği sade metinlerle daha fazla bilgilendirme faaliyetleri yürütülmelidir. Gizlilik ve takiye yöntemleriyle hareket eden FETÖ'nün kendi militanlarının iddia ettiği gibi özgürlükçü, demokratik ve şeffaf olmadığı dünya kamuoyuna delilleriyle daha iyi anlatılmalıdır. Bu sayede FETÖ'nün aktif olduğu bölgelerde örgüte verilen desteğin giderek azalacağı şüphesizdir.

KRONOLOJİ: YURT DIŞINDA FETÖ'YLE MÜCADELE	
22 Mart	NATO'da görevli dört FETÖ'cü subay ile bir askeri ataşenin 15 Temmuz darbe girişiminden sonra Norveç'e yaptıkları sığınma başvuruları Norveç Göçmen Dairesi tarafından kabul edildi.
25 Nisan	Yunanistan, Türkiye'nin ikinci kez iadesini istediği 8 darbeci askerden 3'ünü iade etmeme kararı aldı.
6 Mayıs	FETÖ'nün Suudi Arabistan yapılanması kapsamında hac ve umre gibi organizasyonlar düzenleyerek örgüte finansal kaynak aktardıkları belirlenen 16 kişi gözaltına alındıktan sonra Türk yetkililere teslim edildi.
12 Mayıs	Malezya Turgay Karaman, İhsan Aslan ve İsmet Özçelik isimli FETÖ militanlarını iade etti.
1 Temmuz	KKTC, FETÖ militanları Osman Adsız ve karısı Emel Adsız'ı sınır dışı etti.
8 Temmuz	Gürcistan Mayıs ayında tutuklanan FETÖ'ye ait okulun yöneticilerinden Mustafa Emre Çabuk'un ve ailesinin sığınma talebini reddetti.
30 Ağustos	Gürcistan Eğitim Bakanlığı FETÖ'ye ait Demirel Koleji'nin lisansını yenilemedi.
15 Eylül	Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ülkesindeki 11 FETÖ'cü öğretmenin Türkiye'ye iade edildiğini açıkladı.
29 Eylül	İspanya 3 Ağustos'ta tutuklanan Hamza Yalçın hakkında Türkiye'nin iade talebini reddetti.
9 Ekim	ABD'nin İstanbul Başkonsolosluğunda görevli Metin Topuz FETÖ bağlantısı nedeniyle tutuklandı.
16 Ekim	Pakistan FETÖ'nün ülke sorumlusu Mesut Kaçmaz, eşi ve iki çocuğunu Türk polisine teslim etti.
24 Ekim	Nijerya FETÖ üyesi olmakla suçlanan kişilerin Türkiye'ye iade talebini kabul etmediğini açıkladı.
27 Kasım	Sudan Ulusal İstihbarat Servisi ve MİT ortaklığında düzenlenen operasyonla FETÖ'nün para kasası olarak bilinen Memduh Çıkmaz Türkiye'ye getirildi.
28 Kasım	Çad Cumhurbaşkanı İdris Debi ülkesindeki tüm FETÖ okullarının Aralık ayında Maarif Vakfı'na devredileceğini açıkladı.
1 Aralık	Almanya FETÖ firarisi Adil Öksüz için yakalama kararı çıkardı. Aynı gün İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığı CIA'in Türkiye ve Ortadoğu eski şefi Graham Fuller hakkında FETÖ bağlantısı nedeniyle yakalama kararı verilmesini talep etti.

2017'DE GÜVENLİK VE TERÖRLE MÜCADELE

MURAT YEŞİLTAŞ • NECDET ÖZÇELİK • RIFAT ÖNCEL • SİBEL DÜZ
BİLGEHAN ÖZTÜRK • IŞIK ORÇUN DENEMEÇ • ÜMİT TETİK

GİRİŞ

Türkiye'nin güvenlik haritasında DEAŞ ve PKK terör örgütleri dinamik birer tehdit unsuru olarak öne çıkmaktadır. 2017 yılında bu örgütler –diğer yıllara benzer bir şekilde– eylemlerini sürdürmeye çalışmış, buna karşılık güvenlik güçleri operasyonel temposunu artırarak terörle mücadelede etkinliği merkeze alan bir strateji benimsemiştir. PKK'nın Suriye'nin kuzeyindeki varlığı 2017'de de örgütün askeri ve taktik stratejisini önemli ölçüde şekillendirmiştir. Suriye'de alan kontrolünün kapsamını genişletmeye çalışan PKK konvansiyonel savunma ve taarruz yeteneklerinde ABD'nin silah desteğiyle birlikte kapasite artırımına gitmiş, silah ve mühimmat envanterini de çeşitlendirerek Türkiye'ye yönelik terörü yoğunlaştırmaya çalışmıştır.

PKK'nın olası saldırılarının önüne geçmek için güvenlik anlayışında değişime giden Türkiye ise örgüte karşı istihbarat ve operasyon üstünlüğünü kazanmak adına "taarruz anlayışı"nı benimseyen bir terörle mücadele politikası geliştirmiştir. Bu minvalde Türkiye örgüte yönelik operasyon sahasını genişleterek sadece ülke sınırları içinde değil aynı zamanda sınır ötesi askeri etkinliğini artırarak PKK tehdidinin ortadan kaldırılması için 2017'de yoğun askeri operasyonlar gerçekleştirmiştir. 2017 yılı bir bütün olarak değerlendirildiğinde yurt dışındaki PKK varlığına yönelik harekatlarda yurt içi operasyonlarına nazaran bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Bu Türkiye'nin terörle mücadele stratejisindeki değişimi göstermektedir.

2017 yılında Türkiye'ye yönelik terör tehdidi PKK ile sınırlı kalmamıştır. PKK'ya ek olarak DEAŞ tehdidi de sürmüş, örgüt ülke içinde bir taraftan örgütlenme arayışında olurken diğer taraftan terör eylemleri düzenlemek için fırsat kollamıştır. 2017 yılının ilk gününde Reina saldırısıyla kendini gösteren DEAŞ takip eden aylarda terör eylemi gerçekleştirememiş olsa da bu yönde birçok girişimde bulunmuştur. Buna karşılık 2017'de DEAŞ ile bağlantılı olduğu düşünülen kişilere yönelik güvenlik operasyonlarında artış gözlemlenmiştir. Bunun temel sebebi Türkiye'nin DEAŞ'a karşı ulusal güvenlik ağı ve istihbarat üstünlüğünü sağlamlaştırmasıdır. Özellikle Reina'da gerçekleştirilen terör saldırısından sonra faillerin yakalanmasıyla yürütülen sorgulamalar üst üste büyük operasyonların yapılabilmesine zemin hazırlamış ve örgütün Türkiye'deki gizli ağına 2017 yılında büyük bir darbe indirilmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye'nin Fırat Kalkanı bölgesinde ve Ekim ayından sonra da

İdlib'deki askeri varlığı DEAŞ'a yönelik istihbarat faaliyetlerini daha etkin bir şekilde kullanmasına olanak sağlamıştır. Yurt dışındaki bu kazanımların Türkiye içerisindeki örgüt hücrelerine gerçekleştirilen operasyonların etkinliğini önemli derecede artırdığı görülmüştür.

Türkiye 2017'de de uluslararası terörizmle mücadelede en öndeki ülkelerden biri olmaya devam etmiştir. DEAŞ'la Mücadele Uluslararası Koalisyonuna verdiği desteğin yanında örgütle mücadelede uluslararası iş birliğini artıran Terörizmle Mücadele Küresel Forumu (TMKF) kapsamında önemli girişimler gerçekleştirmiştir. 2017'nin geneli değerlendirildiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

- PKK'nın terör saldırılarını kırsal alanda yoğunlaştırdığı gözlemlenmektedir.
- PKK'nın şehir merkezlerine yönelik tehdidi ve operasyonel kabiliyetinin minimize edildiği değerlendirilmektedir.
- PKK'nın Türkiye dışında özellikle Irak'ın kuzeyinde konuşlu bulunan varlığına yönelik yoğun bir askeri operasyon gerçekleştirilerek üst düzey sorumlularının etkisiz hale getirilmesi başta olmak üzere elde edilen çeşitli kazanımlarla örgütün aktif saldırı stratejisinin sonuç doğurması önemli ölçüde engellenmiştir.
- PKK'nın faaliyet bölgeleri başta olmak üzere kırsal alanda bulunan askeri tesis ve üslere yönelik saldırıları Türk güvenlik güçlerinin teknoloji üstünlüğü vasıtasıyla minimize edilmiştir.
- Türkiye'nin keşif, gözetleme ve tespit kabiliyetlerini çeşitlendiren teknoloji üstünlüğü PKK'nın kırsal alanda ve sınır geçişlerindeki mobilizasyonunu kısıtlamıştır.
- Silahlı insansız hava araçlarının (SİHA) Türkiye'nin terörle mücadelesi ile PKK'nın üst düzey sorumlularının tespit edilmesi ve etkisiz hale getirilmesine stratejik düzeyde katkı sunduğu değerlendirilmektedir.
- ABD'nin PKK'nın Suriye kolu olan YPG'ye verdiği askeri desteğin örgütün cephane envanterinde çeşitlenme sağladığı görülmektedir.
- DEAŞ'a yönelik oluşturulan "ulusal güvenlik ağı"nın 2017'de örgütün eylem kabiliyetini büyük oranda ortadan kaldırdığı ifade edilmektedir.
- İstihbarat üstünlüğü ve sürekli devreye sokulan aktif polisiye tedbirlerin örgütün Türkiye içinde kurmaya çalıştığı "terör ve propaganda ağı"nın önemli ölçüde deşifre edilmesine katkı sağladığı görülmektedir.
- Yapılan güvenlik operasyonlarında hem Türk vatandaşları hem de yabancıların yakalanması nedeniyle DEAŞ tehdidinin "melez" bir özellik taşıdığı belirtilmektedir.
- Türkiye'nin Fırat Kalkanı Harekatı (FKH) ve Suriye'deki aktif askeri varlığıyla DEAŞ'ın kendisine yönelik terör tehdidini sınırlandırdığı değerlendirilmektedir.

PKK SALDIRILARI VE PKK TERÖRÜ İLE MÜCADELE

2017 yılında PKK ile ilintili gelişmeler mercek altına alındığında Nisan ayında Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) Suriye'nin kuzeyinde yer alan Karaçok ve Irak'ın kuzeyindeki Sincar bölgelerine düzenlediği hava harekatları sonrasında örgütün "sınır tanımadan eylem düzenleme" kararı aldığı görülmektedir.[1] Bu durum PKK'nın çatışma alanlarını sınır gözetmeksizin bütüncül bir yaklaşımla birleştirmesine neden olmuş, Türkiye'de Nisan ayından itibaren HPG ve YPG tarafından sınır karakolları ve üs bölgelerine yönelik yapılan eylem sayısında artış yaşanmıştır. Ayrıca 2017 gerek PKK'nın kuruluşunun kırkıncı yılı olması gerekse örgütün ideolojik, politik ve askeri hedeflerine yönelik son derece önemli kararlar aldığı bir dönemi teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir. Örgütün lider kadrosundan Murat Karayılan'ın "örgütlülüğü hem içeride hem de ülke dışında kitlesel eylemlerle büyütme" çağrısı PKK'nın iç dinamiklerindeki dönüşümün delili niteliğindedir.[2]

Son zamanlarda dikkat çeken bir başka gelişme ise Hakkari, Van, Muş, Diyarbakır-Lice, Mardin-Ömeryan, Bingöl, Şırnak ve Kato'da yürütülen operasyonlar sonucu –örgütün patlayıcı imalat ve eğitim üsleri, canlı bomba ve bomba yüklü araç hazırlama üniteleri, temel üslenme alanları ve geçiş bölgelerinin hedef alınmasına bağlı olarak– PKK'nın faaliyet alanını yeni üslenme ve sığınma alanları arayışına girerek değiştirmeye çalışmasıdır.[3]

Son dönemde Türkiye'de gerçekleştirilen müşterek operasyonlar neticesinde etkinlik alanı kısıtlandırılan PKK yeni güzergahlar üzerinden Türkiye'ye sızmaya çalışmakta-

1. "PKK Sınırları Tanımadan Vuracak", ANF News, 4 Mayıs 2017, https://anfturkce.net/kurdistan/pkk-sinirlari-tanimadan-vuracak-90055, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

2. "40. Yılda Yeni Mücadele Dönemi", ANF News, 6 Kasım 2017, https://anfturkce.net/kurdistan/40-yilda-yeni-muecadele-doenemi-98488, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

3. Tolga Şardan, "Kösreli'ye Operasyon", *Milliyet*, 18 Eylül 2017.

dır. Örneğin ilk defa 5 Ekim'de Suriye-Lazkiye üzerinden deniz yolu ile Muğla'ya geçme teşebbüsünde bulunulmuştur.[4] Daha önce benzer bir yöntemin 2008 Mumbai saldırısında kullanıldığı gözden kaçmamalıdır.[5] Bu durum göz önünde bulundurulduğunda bazı zamanlarda fiziki tedbirler ne kadar sıkı olursa olsun yetersiz kalabilmektedir.

2017 PKK'nın klasik yöntemlerle gerçekleştirdiği terör saldırısı etkinliğini sorguladığı bir sene olmuştur. Yılın ilk aylarında Karayılan'ın talimatı ile klasik yöntemlerden ziyade farklı taktiklerin geliştirildiği, taktik eğitimden yoksun olup sabıka kaydı bulunmayan örgüt elemanlarından oluşturulan eylem timlerinin meydana getirdiği yeni bir faaliyet örüntüsü ortaya çıkmıştır.[6]

PKK SALDIRILARI

2017 yılının Ocak-Ekim ayları arasında açık kaynaklardan derlenen SETA veri tabanına göre toplam 194 PKK saldırısı gerçekleşmiştir (Grafik 1). Nisan'dan itibaren yükselişe geçen terör eylemleri Haziran'da maksimum seviyeye ulaştıktan sonra Temmuz-Ağustos aralığında düşmeye başlamıştır. Ocak, Şubat ve Mart aylarında saldırı sayılarının düşük profilde seyretmesinin en önemli nedenlerinden biri örgütün kış mevsiminde savunma pozisyonuna geçerek bahar ve yaz dönemleri için tertiplenme hazırlıklarında bulunmasıdır. Mart'tan itibaren güvenlik güçlerinin Irak ve İran sınırındaki terörle mücadele operasyonlarına ağırlık vermesi tertiplenmesini tamamlayan örgütün saldırı pozisyonunda konuşlanmasına neden olmuştur. Taktik planlamasında Suriye'nin kuzeyindeki stratejik hedeflerine birincil ehemmiyet veren örgüt bölgedeki gelişmelerle doğru orantılı olarak Ağustos ayından itibaren Türkiye'de yeniden savunma pozisyonunu almıştır.

GRAFİK 1. 2017 YILINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN PKK SALDIRILARI

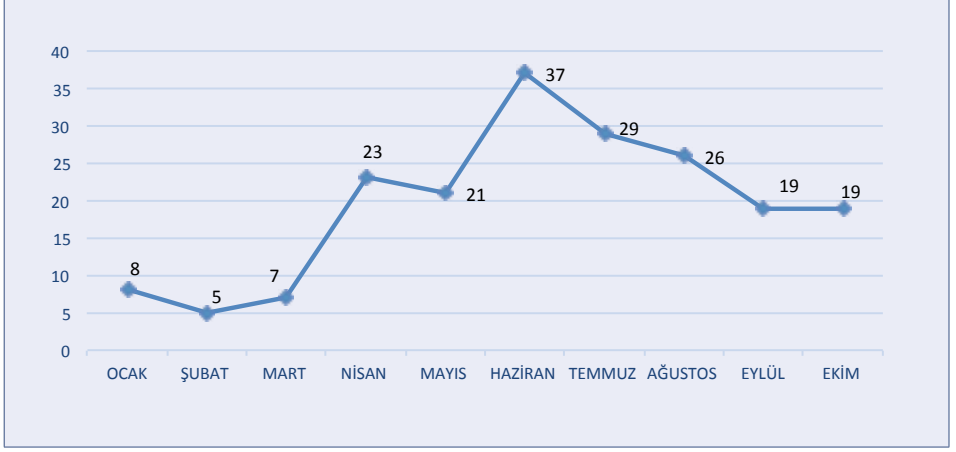

4. "PKK'lıları Deniz Yoluyla Suriye'den Muğla'ya Getiren 4 Kişi Yakalandı", *Milliyet*, 9 Ekim 2017.
5. Nihat Ali Özcan, "PKK ve Mumbai Tarzı Terör Denemesi", *Milliyet*, 26 Ekim 2017.
6. Tolga Şardan, "Karayılan'ın Talimatları ve Maçka Saldırısı", *Milliyet*, 14 Ağustos 2017.

GRAFİK 2. 2017 YILINDA PKK SALDIRILARININ BİLANÇOSU

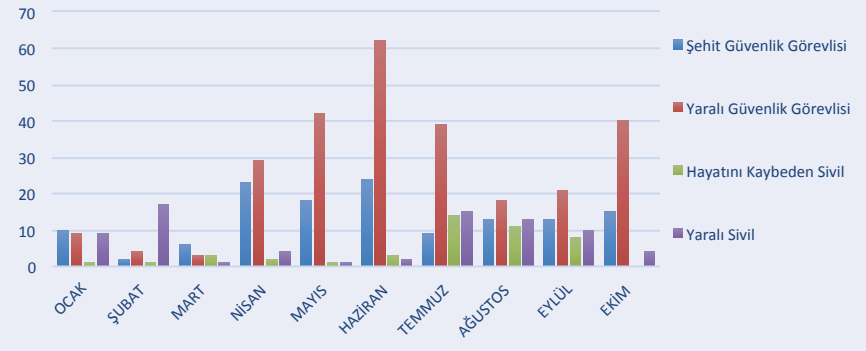

2017 yılında gerçekleştirilen saldırılar sonucunda 133 güvenlik görevlisi şehit olmuş, 267 güvenlik personeli de yaralanmıştır. Güvenlik güçleri en fazla kaybı Nisan ve Haziran aylarında vermiştir. En fazla sivil kayıp ise Temmuz ve Ağustos'ta yaşanmıştır. Bu aylarda PKK saldırılarındaki düşüş ile birlikte düşük yoğunlukta çatışma stratejisi olarak örgütün sivilleri hedef aldığı söylenebilir. Bu kapsamda sivillere yönelik suikast, kaçırma, rehin alma ve gasp yöntemleri kullanılarak saldırılar gerçekleştirilmiştir. Öyle ki terör eylemlerinde 44 sivil vatandaş hayatını kaybederken 76 kişi de yaralanmıştır (Grafik 2).

GRAFİK 3. 2017 YILINDA GÜVENLİK GÜÇLERİNE YÖNELİK PKK SALDIRILARININ BİLANÇOSU

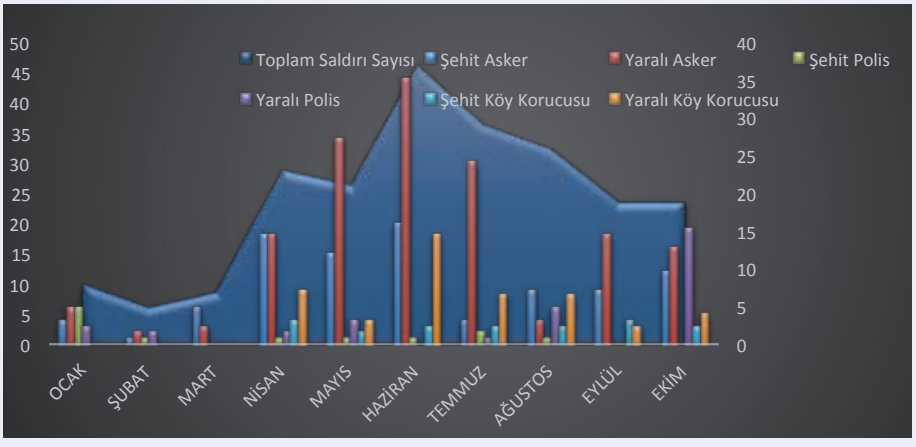

Güvenlik güçlerine yönelik saldırıların bilançosu incelendiğinde şehit güvenlik personelinin yüzde 74'ü TSK mensubu, yüzde 16'sı köy korucusu ve yüzde 10'u ise emniyet personelidir. Öte yandan yaralı güvenlik personelinin yüzde 65'i TSK

GRAFİK 4. 2017 YILINDA GÜVENLİK GÜÇLERİNE YÖNELİK PKK SALDIRILARININ BİLANÇOSU

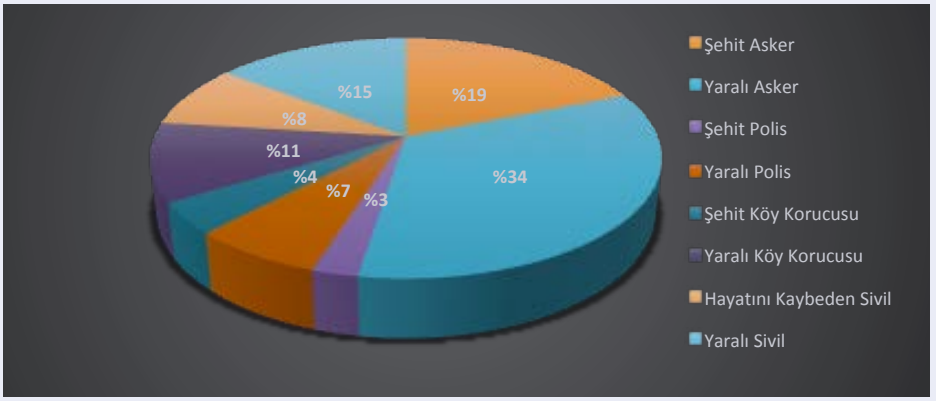

mensubu, yüzde 21'i köy korucusu ve yüzde 14'ü emniyet mensubudur (Grafik 3 ve 4). Çatışma yoğunluğunun şehir merkezlerinden kırsal alana kayması sonucu en fazla kayıp TSK mensupları ve köy korucuları arasından olmuştur. Türkiye genelinde en çok şehit –artan saldırı yoğunluğu ile doğru orantılı olarak– Nisan ve Haziran aylarında verilmiştir.

GRAFİK 5. 2017 YILINDA PKK SALDIRILARININ İLLERE GÖRE DAĞILIMI

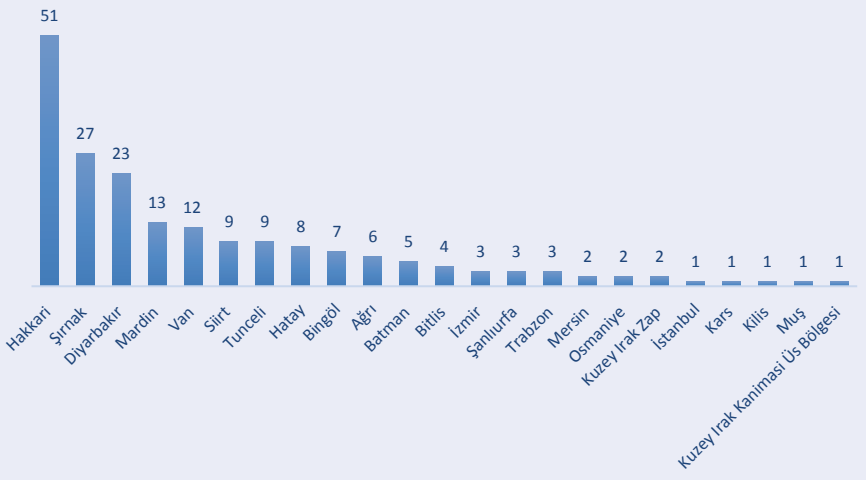

2017 yılında çatışmaların batıdaki şehir merkezlerinden ziyade doğudaki kırsal alanlarda yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Suriye ve Irak sınırlarındaki iller saldırı yoğunluğu bakımından en yüksek riskli bölgeleri oluşturmaktadır. Sırasıyla Hakkari'de 51, Şırnak'ta 27 ve Diyarbakır'da 23 terör eylemi gerçekleşmiştir (Grafik 5). Öte yandan ülke sınırlarının dışında da güvenlik güçleri saldırıların hedefi olmuştur. Irak'ın kuzeyindeki Zap Bölgesi'nde yürütülen operasyonlarda 16, 17 ve 23 Ekim

tarihlerinde askeri aracın geçişi sırasında el yapımı patlayıcının (EYP) infilak ettirilmesi sonucu 4 asker şehit olurken 5 asker de yaralanmıştır.[7] 29 Eylül'de Hakkari-Çukurca'nın karşısında, Irak'ın kuzeyinde yer alan Kanimasi Üs Bölgesi'nde çıkan çatışmada Jandarma Uzman Çavuş Yahya Acar şehit olurken 4 asker de yaralanmıştır.[8] Ülke sınırları dışında istihbarat ve gözetleme amaçlı kullanılan askeri üs bölgelerine yönelik saldırıların yirmi bir yıl aradan sonra ilki daha önce 29 Mayıs 2016'da Piyade Üsteğmen Mehmet Düzenli'nin şehit olduğu Kanimasi Üs Bölgesi'ne yönelik keskin nişancı tüfeği ile düzenlenen saldırıdır.[9]

2017 yılındaki PKK eylemlerinin yüzde 35'ini roketatar ve uzun namlulu silahlarla düzenlenen saldırılar oluşturuyorken yüzde 30'unu EYP saldırıları teşkil etmektedir. Son bir yılda suikast/infaz ve rehin alma yöntemiyle gerçekleştirilen eylem tipinde önemli ölçüde artış gözlemlenmiştir. 2016 yılında rehin alma yöntemiyle düzenlenen saldırıların oranı yüzde 1 iken 2017 yılında bu oran yüzde 5'e, suikast yöntemiyle gerçekleştirilen eylemlerin oranı ise yüzde 2'den yüzde 6'ya yükselmiştir (Grafik 6). Örgütün güvenlik unsurlarına yönelik vurkaç taktiği kullanarak yürüttüğü eylemlerinin yanı sıra yerel sivil unsurlara yönelik suikast, rehin alma, gasp yöntemlerini kullanarak korkutma ve bastırmayı hedeflediği bilinmektedir. Örneğin 9 Haziran'da Batman-Kozluk'ta belediye başkanının yeğeni Muhammet Işık'ın otomobiline düzenlenen silahlı saldırıda olay yerinden geçen başka bir araçtaki öğretmen Şenay Aybüke Yalçın yaşamını yitirirken bir öğretmen de yaralanmıştır.[10] Bunun yanında Tunceli-Pülümür'de 16 Haziran'da aracı yakıldıktan sonra kaçırılan öğretmen Necmettin Yılmaz'ın öldürüldüğü ortaya çıkmıştır.[11]

GRAFİK 6. 2017 YILINDA SALDIRI TİPLERİNE GÖRE PKK SALDIRILARI

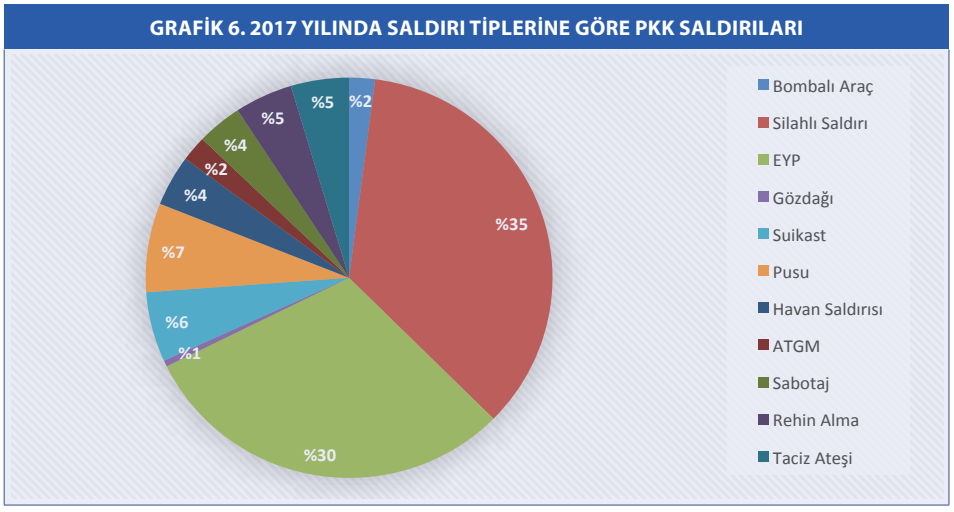

7. "Zap'tan Acı Haber: 1 Şehit", *Habertürk,* 23 Ekim 2017.
8. "Hakkari ve Ağrı'dan Acı Haber: Bir Asker ve Bir Korucu Şehit", *Hürriyet,* 29 Eylül 2017.
9. "Acı Haberi Böyle Duyurdular: 21 Yıl Sonra İlk Saldırı, İlk Şehit", *Hürriyet,* 1 Haziran 2016.
10. "Kozluk'ta Başkanın Yeğenine Silahlı Saldırıda 1 Öğretmen Öldü, 1 Öğretmen Yaralı", *Hürriyet*, 9 Haziran 2017.
11. "Şehit Öğretmen Necmettin Yılmaz Son Yolculuğuna Uğurlandı", *Habertürk,* 16 Temmuz 2017.

Öte yandan canlı bomba ve bomba yüklü araç ile gerçekleştirilen intihar saldırılarının oranı yüzde 9'dan yüzde 2'ye gerilemiştir (Grafik 6). Bu duruma zemin hazırlayan iki önemli faktör ise etkin istihbarat operasyonlarının sürdürülmesi ile PKK'nın şehirlerdeki uzantı ve yapılanmalarının faaliyetlerinin kısıtlandırılması ve kırsal alanda örgütün sığınak ve faaliyet alanlarına yönelik sürdürülen müşterek operasyonlar neticesinde patlayıcı yapımında kullanılan malzemelerin önemli ölçüde ele geçirilmesidir.

Ek olarak Suriye iç savaşı ile birlikte PKK silah ve mühimmat envanterini de çeşitlendirmiş, sofistike silah kullanımı ise örgütün giderek konvansiyonel savaş yeteneklerini geliştirmesine neden olmuştur. Bunlardan biri güdümlü tanksavar füzelerinin yol açtığı yeni asimetrik tehditlerdir. Örneğin 11 Ekim'de Hakkari-Çukurca Güven Dağı bölgesinde yol yapım çalışması yapan iş makinesine sınırın Irak tarafından güdümlü füze ile gerçekleştirilen saldırıda 1 askeri personel yaralanmıştır.[12] Öte yandan 12 Kasım'da Ağrı-Doğubayazıt'ta PKK'ya ait patlayıcı yüklü droneun ele geçirilmesine binaen çatışmanın yörüngesinde yeni bir boyutun ortaya çıktığını söylemek yanlış bir ifade olmaz.[13] DEAŞ'ın geliştirdiği bu taktiğin taklit edilerek patlayıcı yüklü drone saldırıları gerçekleştirilmesi kuşkusuz yeni bir tehdit dalgası doğuracaktır.

TABLO 1. PKK'NIN 2017 YILINDA GERÇEKLEŞTİRDİĞİ SALDIRILARIN KRONOLOJİSİ

5 Ocak	PKK'lı teröristler İzmir'in Bayraklı ilçesindeki Adliye binasına bombalı araç saldırısında bulunmak isterken polis kontrol noktasında durdurulmuş, çıkan çatışmada polis memuru Fethi Sekin ile bir Adliye çalışanı şehit olurken aralarında polislerin de bulunduğu 7 kişi yaralanmıştır. Güvenlik güçleri tarafından 2 terörist de öldürülmüştür.
17 Şubat	PKK'lı teröristler Şanlıurfa'nın Viranşehir ilçesindeki hakim ve savcılarla emniyet mensuplarının oturduğu lojmanlara bombalı araç saldırısı düzenlemiş, zabıt katibinin oğlu 11 yaşındaki Ahmet Oktay Günak ve mahalle bekçisi İbrahim Kete hayatını kaybederken 2 güvenlik görevlisi ve 17 sivil yaralanmıştır. 2 terörist etkisiz hale getirilmiştir.
22 Mart	Suriye'deki PYD/PKK bölgesinden teröristlerce açılan ateşte Hatay'ın Reyhanlı ilçesindeki Bükülmez Hudut Karakol Komutanlığında görevli bir asker şehit olmuştur. Saldırıya TSK tarafından yapılan top atışlarıyla misliyle mukabelede bulunulmuş, Afrin'de konuşlanan 11 PYD/PKK üyesi öldürülmüştür.
11 Nisan	Diyarbakır'ın Bağlar ilçesindeki Emniyet Müdürlüğüne PKK'lı teröristlerce el yapımı bomba ile saldırıda bulunulmuş; 1'i polis, 2'si sivil memur, 3 kişi şehit olurken 3 sivil de yaralanmıştır. Olay yeri incelemesinin ardından teröristlerin 30 metrelik bir yer altı tüneli kazarak bombayı yerleştirdikleri ortaya çıkmıştır.
15 Mayıs	PKK'lı teröristler Şırnak'ın Görmeç köyündeki kırsalda zırhlı bir araca güdümlü tanksavar füzesi ile saldırıda bulunmuş, 1 güvenlik görevlisi şehit olurken 2'si yaralanmıştır.
9 Haziran	PKK'lı teröristler Batman'ın Kozluk ilçesinde AK Parti'li Belediye Başkanı Veysi Işık'ın yeğeni avukat Muhammet Işık'a silahlı saldırıda bulunmuş, olayda öğretmen Şenay Aybüke Yalçın yaşamını yitirirken 1 öğretmen de yaralanmıştır.
16 Haziran	PKK'lı teröristler Tunceli Pülümür karayolunun 45. kilometresinde öğretmen Necmettin Yılmaz'a ait aracı ateşe vererek yolu kapatmış ve Yılmaz'ı kaçırmıştır. 21 Haziran'da ise Necmettin Yılmaz'ın PKK'lı teröristlerce öldürüldüğü ortaya çıkmıştır.
29 Eylül	Hakkari'nin Çukurca ilçesinde sınırın karşı tarafında yer alan Kuzey Irak'ın Kanimasi Bölgesi'nde çıkan çatışmada 1 asker şehit olmuş, 4 asker de yaralanmıştır.

12. "Hakkari'de Hain Füze Saldırısı: 1 Asker Hafif Yaralı", *Yeni Şafak*, 11 Ekim 2017.

13. "Terör Örgütü PKK'nın Bomba Yüklü Drone'u Düşürüldü", *Habertürk*, 12 Kasım 2017.

PKK TERÖR ÖRGÜTÜ İLE MÜCADELE

PKK'nın 2017 yılı boyunca düzenlediği terör saldırıları karşısında terörle mücadelenin kararlı bir şekilde yürütüldüğü söylenebilir. Terörle mücadele operasyonları sadece yurt içinde değil Türkiye sınırlarının dışında da gerçekleştirilirken sınır ötesinde düzenlenen operasyon sayısı yurt içinden daha fazla olmuştur. Irak'ın kuzeyinde Avaşin, Basyan, Haftanin, Zap, Sinat, Sincar, Metina, Kandil, Gara ve Suriye'nin kuzeyinde Karaçok gibi PKK'nın üs bölgelerine çok sayıda hava harekatı gerçekleştirilmiştir. PKK'nın sıklet merkezinin Türkiye içinden ziyade bu bölgeler olduğu düşünüldüğünde yapılan harekatların önemi ortaya çıkmaktadır. Özellikle Kuzey Irak'taki üs bölgeleri PKK için güç biriktirme, saldırı planlama ve saldırıların asıl hedefi olan Türkiye topraklarına sızma güzergahı işlevi görmeleri açılarından örgüt için büyük önem arz etmektedir. Öte yandan terörle mücadelede askeri helikopter, F-16 ve SİHA gibi hava unsurlarının kullanılması örgüte karşı güvenlik güçlerine önemli ölçüde üstünlük sağlamaktadır.

GRAFİK 7. TERÖR OPERASYONLARININ MEKANSAL DAĞILIMI

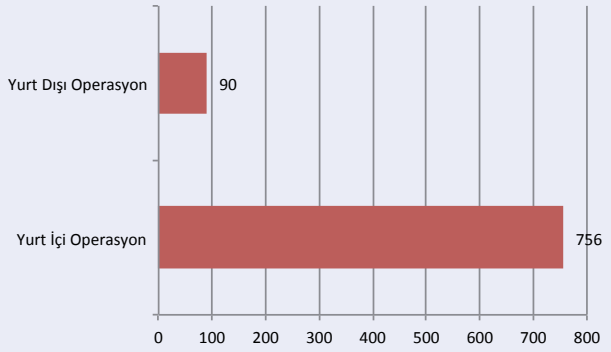

Kaynak: SETA Terörizm Veri Tabanı

GRAFİK 8. YURT DIŞINDA YAPILAN OPERASYONLARIN BÖLGELERE GÖRE DAĞILIMI

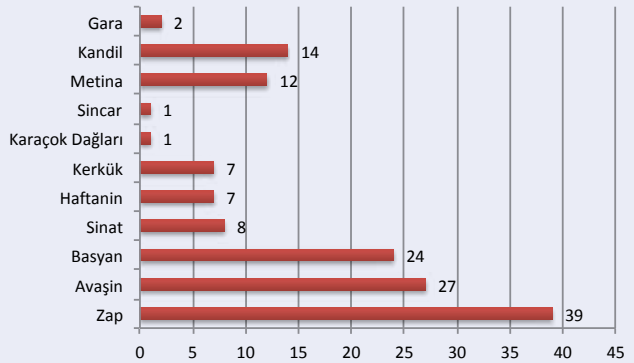

Kaynak: SETA Terörizm Veri Tabanı

Hava unsurları keşif, imha ve yakın hava desteği şeklinde temelde üç kategoride hizmet vermektedir. Hava unsurları keşif görevi sırasında örgüt mensupları, barınaklar, mühimmat ve silah depolarını tespit etmekte, yakın hava desteği görevi esnasında örgüt mensuplarıyla girilen sıcak temaslarda güvenlik güçlerine ateş desteği vermekte, son olarak da imha görevi sırasında örgüt mensupları, barınaklar ve depoları doğrudan imha etmektedir.

GRAFİK 9. ÖLÜ OLARAK ELE GEÇİRİLEN TERÖRİSTLERİN MEKANSAL DAĞILIMI

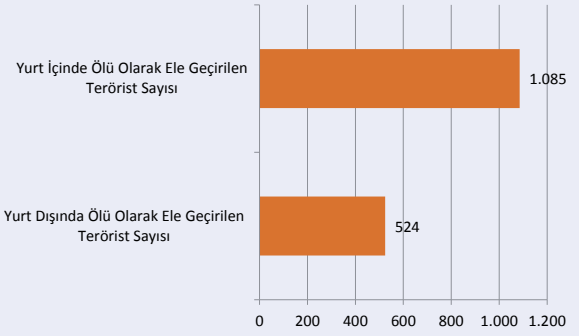

Kaynak: SETA Terörizm Veri Tabanı

GRAFİK 10. ÖLÜ OLARAK ELE GEÇİRİLEN TERÖRİSTLERİN ORANSAL DAĞILIMI

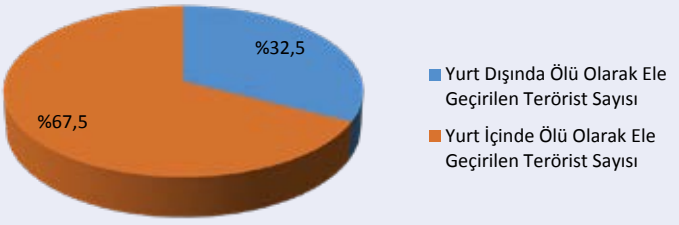

Kaynak: SETA Terörizm Veri Tabanı

GRAFİK 11. 846 TERÖR OPERASYONUNUN ORANSAL DAĞILIMI

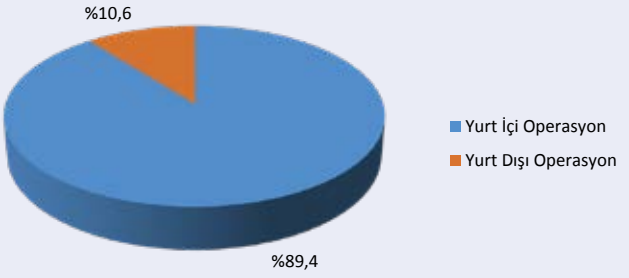

Kaynak: SETA Terörizm Veri Tabanı

Grafik 10 ve 11 birlikte değerlendirildiğinde yurt dışında yapılan terör operasyonları toplam operasyonların yüzde 10,6'sını oluştururken bunların ölü olarak ele geçirilen terörist sayısındaki payı yüzde 32,5'e çıkmaktadır. Yurt dışındaki operasyonların tamamına yakınının hava unsurlarıyla yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda bu tür operasyonların etkinliği ortaya çıkmaktadır.

1 Ocak-12 Kasım 2017 tarihleri arasındaki verilere göre SİHA'lar ile sınır içinde ve dışında örgüt unsurlarına 19 kez hava saldırısı yapılmıştır. Şırnak-Güçlükonak, Diyarbakır-Lice, Muş-Hasköy, Siirt-Pervari ve Eruh, Tunceli-Mazgirt ve Nazımiye, Bitlis, Hakkari-Şemdinli ve Çukurca, Bingöl-Genç, Ağrı-Diyadin, Mardin-Kızıltepe, Van-Gürpınar, Elazığ-Karakoçan, Avaşin ve Basyan SİHA'lar ile operasyonların yapıldığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahsi geçen bölgelere yapılan SİHA operasyonları sonucu 79 terörist etkisiz hale getirilmiştir.[14]

HARİTA 1. ÜLKE İÇİNDEKİ SİHA OPERASYONLARININ COĞRAFİ DAĞILIMI

Kaynak: SETA Terörizm Veri Tabanı

HARİTA 2. ÜLKE DIŞINDAKİ SİHA OPERASYONLARI (AVAŞİN-BASYAN/KUZEY IRAK)

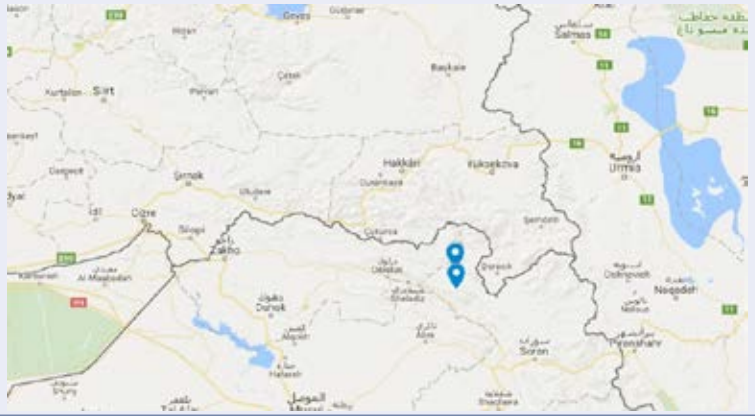

Kaynak: SETA Terörizm Veri Tabanı

14. SETA Terörizm Veri Tabanı

Ülke çapında yine aynı zaman dilimini kapsayan Van-Başkale, Erzurum-Şenkaya, Diyarbakır-Lice ve Kayapınar'daki operasyonlar sırasında güvenlik güçleri 5 şehit vermiştir. Operasyonlar sırasında 16 güvenlik personeli yaralanmıştır.[15] Muğla-Fethiye, Tunceli-Pülümür, Diyarbakır-Kayapınar ve Van-Başkale de yapılan operasyonlar sırasında güvenlik güçlerinin yaralandığı bölgelerdir. Hem şehit hem de yaralı güvenlik güçleri verilerine bakıldığında Van-Başkale ve Diyarbakır-Kayapınar bölgeleri öne çıkmakta, Van-Başkale 5 şehitten 2'sinin verildiği yer olarak dikkat çekmektedir. Muğla-Fethiye'de bir güvenlik personelinin operasyon sırasında yaralanması ise Türkiye'nin batı illerinde de örgüt mensuplarının dikkate değer bir mevcudiyeti ve saldırı kapasitelerinin olduğunu göstermektedir.

HARİTA 3. OPERASYONLAR SIRASINDA 5 ŞEHİT VERİLEN BÖLGELER

Kaynak: SETA Terörizm Veri Tabanı

HARİTA 4. GÜVENLİK GÜÇLERİ MENSUPLARININ YARALANDIĞI OPERASYON BÖLGELERİ

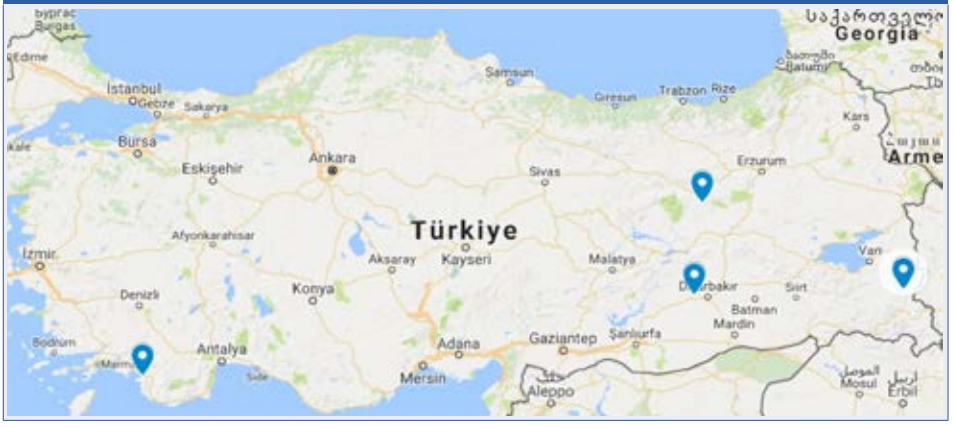

Kaynak: SETA Terörizm Veri Tabanı

Sonbahar aylarında –özellikle PKK'nın lider kadrosuna yönelik– çok sayıda operasyon gerçekleştirilmiş, kırmızı kategoride bulunan Hülya Eroğlu ve mavi kategorideki

15. SETA Terörizm Veri Tabanı

Şerif Başboğa etkisiz hale getirilmiştir. Öte yandan Hamza Güler, Ejder Yücedağ, Burak Aydemir, Besna Kartal ve Remziye Bağırtan gri kategoride bulunan ve öldürülen diğer teröristlerdir. Bu operasyonlar esnasında 709 zanlı gözaltına alınırken 574 terörist etkisiz hale getirilmiştir. 40 güvenlik mensubu PKK saldırıları sonucu şehit olmuştur.[16]

Belirtilen zaman dilimi içerisindeki operasyonlar İstanbul'dan Antalya'ya, Muğla'dan Kuzey Irak'a kadar pek çok farklı coğrafya ve şehirde gerçekleştirilmiştir. Bu zaman dilimi içinde toplamda 4 bin 177 terörist etkisiz hale getirilmiştir. Operasyonlar sırasında bunların bin 609'u öldürülmüş, 2 bin 568'i de sağ olarak ele geçirilmiştir.[17]

GRAFİK 12. ETKİSİZ HALE GETİRİLEN 4 BİN 177 TERÖRİSTİN DAĞILIMI

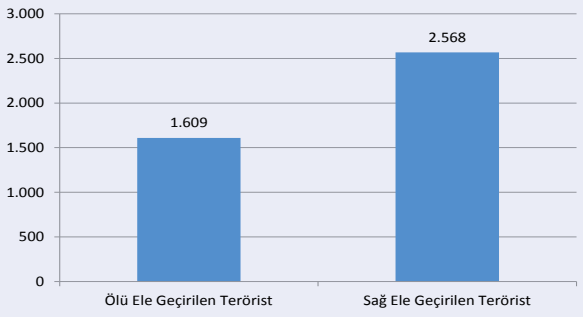

Kaynak: SETA Terörizm Veri Tabanı

2017'de gerçekleştirilen operasyonlar çerçevesinde şehir savaşları ve siyasi propaganda alanlarında ağır kayıplar veren PKK meşruiyet ve destek kaybı da yaşamıştır. PKK'nın şu an saldırgan veya şiddeti sertleştirme stratejilerinden ziyade Kuzey Irak'ta KDP'nin yaşadığı süreçten ders alıp daha fazla kendi varlığını korumaya yöneleceği yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu minvalde PKK'nın 2017'de yaptığı saldırılar daha çok yıldırma ve yıpratma stratejileri çerçevesinde değerlendirilebilir. Son operasyonlarla birlikte "sözde sorumlular"ın ortadan kaldırılması sonucu önümüzdeki dönemlerde örgütün sıklet merkezinin daha çok Suriye'nin kuzeyi ve Kandil gibi yerlerde olacağı, Türkiye'de ise düşük yoğunluklu ve kamuoyunu meşgul eden eylemleri sürdüreceği düşünülmektedir. Buna mukabil güvenlik güçleri kendini toparlamayı ve uzun vadede etkili eylemler yapmayı planlayan PKK'ya karşı önceden engelleyici veya önleyici operasyonlar gerçekleştirmiştir. Nihai kertede terör örgütü PKK'nın kapsamlı eylemlerinin önlenmesi, yapılan eylem hazırlıklarına karşı hem tedbir hem de öncül refleks göstermek suretiyle aşırı güç kullanılarak –anlık operasyonlar yerine– birbiriyle bağlantılı ve mütemadiyen operasyon gerçekleştirilmesi olası eylemlerin önlenmesinde daha etkili sonuçlara yol açmıştır.[18]

16. "Eli Kanlı Terör Örgütü PKK'ya Sonbaharda Ağır Darbe", Anadolu Ajansı, 16 Kasım 2017.

17. SETA Terörizm Veri Tabanı

18. "Türkiye'nin Terörle Mücadelesi Tehditler, Cepheler ve Mücadele Yöntemleri", SETA Panel, 8 Kasım 2017, https://www.youtube.com/watch?v=4GhZF-C4qPw, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

GRAFİK 13. İLLERE GÖRE TESLİM OLAN TERÖRİST SAYISI

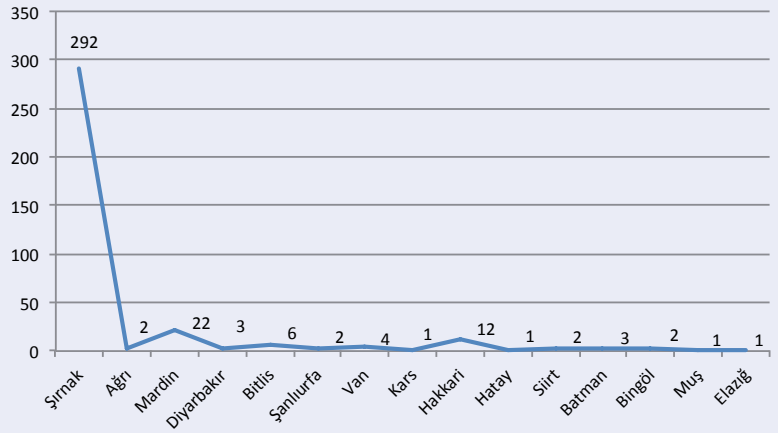

Kaynak: SETA Terörizm Veri Tabanı

Operasyonlar neticesinde özellikle Şırnak-Silopi, Mardin-Nusaybin ve Kızıltepe bölgelerinde çok sayıda terörist ele geçirilmiştir. Verilen kayıpların sonucu olarak örgüte katılım önemli ölçüde azalmıştır. İçişleri Bakanı Süleyman Soylu'nun açıklamalarına göre terör örgütüne katılım son otuz yıldaki en düşük seviyede olup bu sayı son on bir ayda 106 civarındadır.[19] Türkiye SİHA, helikopter ve F-16 uçakları gibi hava unsurlarından operasyonlarda istifade ederek teknolojik kabiliyetini sonuna kadar kullanmaktadır. Özellikle SİHA'larla gerçekleştirilen operasyonlarda şehit veya yaralı verilmemesi önemli bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Soylu'ya göre terör örgütüne yaşatılan ciddi zayiat yeni katılımları minimize etmiş ve bu durum PKK'ya önemli bir darbe vururken terör örgütü mensupları da sözde lider kadroyu sorgular hale gelmiştir.[20]

2016'nın Eylül ayından itibaren aktif olarak kullanılan SİHA'ların sağladığı katkılarla PKK'nın verdiği kayıplar artmış, örgüt mensuplarının hareket kabiliyeti önemli ölçüde kısıtlanmıştır. Savunma geliştirilmesi mümkün olmayan SİHA ataklarının yıldırdığı örgüt mensupları arazide yaşadıkları güvenlik sorunlarına karşın örgüt liderlerinin aktif çatışma bölgesi olmayan Kandil'de ikamet etmelerine itirazlarını artırmış, bunun üzerine kimi üst düzey yöneticiler bölgeye yönlendirilmiştir. Uzun yıllardır çatışmaya girmemiş üst düzey sorumluların sahaya sürülmesinin bir diğer sebebi ise verilen ağır kayıplar ve yeni katılımların düşük olması nedeniyle eylemleri gerçekleştirecek eleman bulmada yaşanan sıkıntıdır.[21]

19. "Bakan Soylu'nun Ağrı ve Iğdır Ziyaretleri", T.C. İçişleri Bakanlığı, 13 Kasım 2017, https://www.icisleri.gov.tr/icisleri-bakani-soylu-agri-ve-igdirda, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

20. "İçişleri Bakanı Süleyman Soylu: 'Terör Örgütü PKK'ya Katılım Son 30 Yılın En Düşük Seviyesinde'", T.C. İçişleri Bakanlığı, 28 Eylül 2017, https://www.icisleri.gov.tr/icisleri-bakani-suleyman-soylu-teror-orgutu-pkkya-katilim-son-30-yilin-en-dusuk-seviyesinde, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

21. "PKK'nın Sözde 'Sorumluları Sahaya Sürme Taktiği' de Boşa Çıktı", Anadolu Ajansı, 15 Kasım 2017.

Ödülü 4 milyon liraya kadar çıkan ve kırmızı bültenle arananlar arasında bulunan PKK'nın kadın yapılanması YJA Star'ın başındaki Hülya Eroğlu ve beraberindeki 8 kişi yerlerinin İHA'lar tarafından Şırnak'ın Besler Dereler bölgesinde tespit edilmesi üzerine SİHA'lar tarafından etkisiz hale getirilirken Eroğlu son dönemde kırmızı kategoride bulunup öldürülen ilk PKK'lı olmuştur. Bu durumdan kısa süre önce Kandil ile telsiz bağlantısı kuran Eroğlu'nun kayıtlara geçen, "Mağarada benim kadın olarak ne işim var, hiç güvende değiliz" sözleri lider kadronun uygulamalarının kabul görmemeye başlamasının bir yansımasıdır.[22]

Eroğlu dışında kırmızı bültenle aranıp etkisiz hale getirilen PKK'lıların mevcut olmamasının en önemli sebebi Kandil'de konuşlanıyor olmalarıdır. Yine de farklı bültenlerle aranan pek çok PKK mensubu güvenlik güçleri tarafından öldürülmüştür. Kızılay-Güvenpark'ta gerçekleştirilerek 36 kişinin ölümüne sebep olan saldırının sanıklarından Şerif Başboğa; Lice, Midyat ve İstanbul'da 24 güvenlik görevlisi ve sivilin şehit edilmesi ve 76 kişinin yaralanmasından sorumlu tutulan Salih Kaplan 1,5 milyon lira ödüle kadar çıkan mavi bültenle aranırken etkisiz hale getirilen teröristlere örnektir. Yirmi iki ayrı suçtan arama kaydı bulunan Yedip Yetüt ve 2015'te çözüm sürecinin son günlerinde şehit edilen askerlerin faillerinden olan Veli Temirci ise yeşil bültenle aranan ve etkisiz hale getirilen teröristlerdendir. İçişleri Bakanlığının 2015 yılında yayımladığı "aranan teröristler" listesinde yer alan PKK'nın yönetici kadrosundaki 70 kişi öldürülürken ödülü 300 bin liraya kadar yükselen ve gri bültenle arananlar listesinde bulunup etkisiz hale getirilen teröristlerin sayısı 46 ile başı çekmiştir.[23]

Türkiye'nin tehdit haritasındaki ana konumlar haline gelen Sincar ve Kuzey Suriye'de yükselen terör grupları Ankara'nın yeni güvenlik algısında temel harekete geçirici sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece Türkiye gerek sınırlarının içinde gerekse sınır ötesinde ulusal güvenliğini tehdit etmesi muhtemel tüm hedeflere karşı "önleyici müdahale" çerçevesinde stratejik refleksler geliştirmiştir. Türkiye'nin terörle mücadelesindeki yeni stratejiyi anlamak adına Karaçok ve Sincar dağlarına yapılan hava harekatları çok boyutlu mesajlar içermektedir. Bunların başında YPG/PKK terör yapılanmasının hem silah hem de eleman akışında köprü niteliği gören güzergahlarının önüne set çekilmesi gelmektedir. Öte yandan Türkiye'nin karşılaşmasının muhtemel olduğu PKK'nın "bahar kalkışması" girişimlerinin önüne geçilmiştir. Yapılan operasyonlarla örgütün dizginlenmesi önümüzdeki dönemde PKK'nın "sürekli eylem" stratejisinden "nokta atışı eylem" stratejisine geçme olasılığı yani daha çarpıcı eylemlere başvurma hedefi taşıyacağı Türkiye'nin terör risk haritasında göz ardı edilmemesi gereken bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır.[24]

22. "O Teröristin Son Sözleri", *Sabah*, 20 Kasım 2017.

23. "4 Milyonluk PKK'lı Öldürüldü", *Hürriyet*, 15 Kasım 2017.

24. "Terörle Mücadelede Yeni Konsept: 'Önleyici Müdahale'", Anadolu Ajansı, 4 Mayıs 2017.

KRONOLOJİ: PKK'YA YÖNELİK GERÇEKLEŞTİRİLEN OPERASYONLAR	
8 Ocak	Şemdinli bölgesinde güvenlik güçlerinin bir silah deposuna yaptığı operasyonda 125 kilo amonyum nitrat ve 2 kilo TNT patlayıcı ele geçirilmiştir.
17 Ocak	PKK üyelerine karşı İstanbul'un Kartal, Fatih, Gaziosmanpaşa, Bahçelievler, Esenyurt, Sultanbeyli ve Başakşehir ilçelerinde polis operasyonu düzenlenmiştir. Bu operasyonda 15 şüpheli gözaltına alınmıştır.
15 Mart	Adana'nın Ova, Şakirpaşa, Barbaros, Gülbahçesi, Dağlıoğlu ve Hürriyet bölgelerinde PKK'ya karşı polis operasyonu düzenlenmiştir. 39 şüpheli gözaltına alınmıştır. Yakalananların Nevruz etkinlikleri esnasında eylem yapacağı düşünülmektedir.
25 Mayıs	Güvenlik güçlerinin Hakkari-Yüksekova kırsalında yaptıkları operasyonda 1 adet 82 milimetre Havan, 4 adet makineli tüfek, 2 adet RPG-7 ve çeşitli mühimmatlar ele geçirilmiştir.
9 Haziran	Güvenlik güçleri Diyarbakır-Lice'de farklı cephaneliklerde 1 adet RPG-7, 1 adet M-16, 1 adet AK-47, 2 adet tabanca, 5 pompalı tüfek, 12 el yapımı patlayıcı, 1.700 kilogram afyon, farklı teçhizatlar, patlayıcılar ve iletişim ekipmanları ele geçirmiştir.
9 Haziran	Şırnak-Beytüşşebap ilçesi sınırlarında bulunan ve Irak'a sıfır noktada yer alan Kato Dağı'nda 26 adet AK-47, 1 adet M-16, 2 adet mavzer, 2 adet 12,7 milimetre Zagros keskin nişancı tüfeği ve yüklü miktarda cephanelik, patlayıcılar ve yaşam malzemeleri ele geçirilmiştir.
13 Haziran	Güvenlik güçlerinin Kato Dağı'nda yaptığı cephanelik baskınları sonucu 2 adet AK-47, 6 adet G-3, 1 adet tabanca, 2 PK makineli silah, 2 adet havan, 2 adet RPG-7 roket ve çok sayıda mühimmat, patlayıcı ve yaşam malzemesi ele geçirilmiştir.
2 Kasım	Türk Hava Kuvvetleri Kuzey Irak Avaşin-Basyan bölgesinde PKK kamplarına hava saldırısı düzenlemiştir. Operasyon sonucu 8 terörist etkisiz hale getirilmiştir.

DEAŞ KAYNAKLI TEHDİTLER VE TÜRKİYE'NİN MÜCADELESİ

BM Güvenlik Konseyi 1267 (1999) ve 1989 (2011) sayılı kararları çerçevesinde kişi ve oluşumlara ilişkin terör listesine DEAŞ'ın dahil edilmesi üzerine –Türkiye aslında 2005 yılında eski ismiyle terör örgütü olarak ilan ettiği DEAŞ'ı– 10 Ekim 2013 tarih ve 2013/5428 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla yeni adıyla da terör örgütü olarak kabul etmiştir.[25] Türkiye'nin 2017'de DEAŞ ile mücadelesi genel strateji bağlamında istikrarını korumuş, örgütün yükselişe geçip Türk ulusal güvenliğine yönelik bir tehdit haline gelmesinden sonra yürürlüğe konulan önlemler sürdürülmüş ve geliştirilmiştir. Dolayısıyla Türkiye 2017'de DEAŞ terörüne karşı yurt içinde güvenlik operasyonları, yurt dışında askeri hareketlilik ve uluslararası alanda da koalisyona verdiği destekle mücadelesini yürütmüştür.

DEAŞ İLE YURT İÇİNDE MÜCADELE

2017'de DEAŞ'ın birçok üst düzey militanı gerçekleştirilen güvenlik operasyonları ile ele geçirilmiş veya etkisiz hale getirilmiştir. Gözaltına alınan şahıslar arasında yabancı uyrukluların Türk vatandaşlarına nazaran oranı –2016'da olduğu gibi– 2017'de de artışını sürdürmüştür. Gerçekleştirilen operasyonlarda ele geçirilen silah ve mühimmat DEAŞ'ın Türkiye'de ciddi manada saldırı düzenleyebilecek araçlara sahip olmayı sürdürdüğünü göstermiştir. Ekim 2017 itibarıyla Türkiye çatışma bölgeleriyle bağlantılı olabileceğinden şüphelenilen 5 bin 217 yabancıyı sınır dışı etmiştir. Güvenlik güçlerinin operasyonları sonucu DEAŞ, Nusra veya El-Kaide bağlantısı olduğundan

25. "Türkiye'nin Yabancı Terörist Savaşçılarla Mücadelesi", T.C. Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-yabanci-terorist-savascilarla-mucadelesi.tr.mfa, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

şüphelenilen 3 bin 831 yabancı uyruklu olmak üzere 8 bin 447 şahıs gözaltına alınmış ve bunların 2 bin 946'sı tutuklanmıştır.[26]

Türk güvenlik güçlerinin 2017'de gerçekleştirdiği operasyonlar DEAŞ'ın en çok hangi şehirlerde örgütlenme gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir. 2017'de en çok operasyon düzenlenen ilk beş il sırasıyla İstanbul, Adana, İzmir, Samsun ve Konya'dır. Bunları Gaziantep, Adıyaman, Kayseri, Hatay ve diğerleri izlemektedir. Genel olarak bakıldığında operasyonların yurt geneline daha fazla yayıldığı, önceki yıllarda soruşturmalara konu olmayan şehirlerde de polis baskınlarının yapıldığı görülmüştür. Daha önemlisi önceki yıllardan farklı olarak 2017'de DEAŞ'a karşı mücadele olağan seyreden operasyonların yanı sıra büyük çaplı ve eş zamanlı gerçekleştirilen operasyon dalgalarıyla yürütülmüştür. Bu operasyon dalgaları sağlanan güçlü istihbarat sonucu veya milli gün ve kutlamalar ile seçimler öncesinde yapılmış olup DEAŞ'ın muhtemelen eylemlerinin önüne geçilmesini sağlamıştır.

Birinci dalga operasyonlar 5 Şubat 2017'de ülke genelinde 29 ilde gerçekleştirilmiştir. Operasyonların sonucunda 763 şüpheli şahıs gözaltına alınmıştır. Bu dalganın yılbaşı gecesi Reina terör saldırısını gerçekleştiren Abdülgadir Maşaripov ve iş birlikçilerinin yakalanmasıyla elde edilen istihbaratlar sonucu yapıldığı değerlendirilebilir.[27] Emniyet Genel Müdürlüğü şüphelilerin terör saldırısı arayışında oldukları, örgütsel propaganda faaliyetine hız kazandırdıkları ve yayın organlarında Türkiye'yi birincil saldırı hedefi olarak belirlediklerinin altını çizmiştir.[28] Bu operasyonlar sonucunda İstanbul'da örgüt bünyesinde sorumlu olan şahıslar İzmir'de çatışma bölgelerinde bulunmuş ve göçmen kaçakçılarıyla irtibatı tespit edilmiş, Adıyaman merkezli beş ilde ise yine çatışma bölgeleriyle irtibatlı olan ve propaganda faaliyeti yürüten şahıslar ele geçirilmiştir.[29]

İkinci operasyon dalgası 6-15 Nisan tarihleri arasında gerçekleştirilmiş, 300'den fazla şüpheli şahıs gözaltına alınmıştır.[30] Örneğin İstanbul merkezli dört ilde düzenlenen operasyonda DEAŞ ile bağlantısı olduğu, örgüte lojistik destek sağladığı, örgüt propagandası yaptığı ve adam kazanma faaliyeti yürüttüğü değerlendirilen 159 şahıs yakalanmıştır.[31] Bunun dışında Kütahya, Kayseri, Gaziantep, Konya, Adana ve Mersin gibi şehirlerde çeşitli baskınlar gerçekleştirilmiştir. Operasyon dalgasının nedeni DEAŞ'ın 16 Nisan referandumunu sabote etme

26. "İbrohimjon Asparov'un Danimarka Makamlarınca Serbest Bırakılması Hk.", T.C. Dışişleri Bakanlığı, 11 Ekim 2017, http://www.mfa.gov.tr/no_-313_-ibrahimjon-asparovun-danimarka-makamlarinca-serbest-birakilmasi-hk.tr.mfa, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

27. Birinci dalga operasyonlar hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz. Murat Yeşiltaş ve Rıfat Öncel, "Türkiye'nin DEAŞ ile Mücadelesinde İç Cephe", *SETA Perspektif*, Sayı: 166, (Şubat 2017).

28. Cankut Taşdan ve Sertaç Bulur, "29 İlde DEAŞ Operasyonu: 763 Gözaltı", Anadolu Ajansı, 6 Şubat 2017.

29. "Yurt Genelinde DEAŞ Operasyonları: 460 Gözaltı", Anadolu Ajansı, 5 Şubat 2017.

30. SETA Terörizm Veri Tabanı

31. "İstanbul Merkezli 4 İlde DEAŞ Operasyonu: 159 Gözaltı", *Vatan*, 7 Nisan 2017; Sertaç Bulur, "Terör Örgütü PKK/KCK ve DEAŞ'a Operasyon: 543 Gözaltı", Anadolu Ajansı, 13 Nisan 2017.

veya seçmenlerin yoğunlaşacağı alanlarda muhtemel bir saldırı düzenlemesinin önünün alınmasıdır.[32]

Üçüncü operasyon dalgası 12 Temmuz'da gerçekleştirilmiş olup 200'e yakın DEAŞ şüphelisi şahıs gözaltına alınmıştır. Operasyonlarda Hatay, İzmir ve İstanbul gibi şehirlerdeki yüksek gözaltı sayıları dikkat çekmiştir. Bu şehirlerin yanı sıra Eskişehir, Van, Mersin ve Trabzon operasyon düzenlenen iller arasındadır.[33] 15 Temmuz darbe girişiminin yıl dönümünde insanların toplanmasıyla dolacak meydanlar DEAŞ militanları için açık bir hedef teşkil ediyordu. Bunun önünü almak doğrultusunda üçüncü dalga operasyonlar gerçekleştirilmiştir.[34]

Dördüncü operasyon dalgası 22 Ekim-1 Kasım tarihleri arasını kapsamaktadır. Emniyet Genel Müdürlüğü bu süre içerisinde yirmi beş ilde yapılan operasyonlarda 283 DEAŞ şüphelisi şahsın gözaltına alındığını açıklamıştır. Bunların 96'sı Türk vatandaşı, 187'si de yabancı uyrukludur. Bu dalgadaki operasyonlar 28 Ekim tarihinde yoğunlaşmıştır. 28 ve 29 Ekim'de Ankara, İzmir ve İstanbul başta olmak üzere sekiz ilde düzenlenen operasyonlarda 143 şüpheli gözaltına alınmıştır.[35] Bu operasyonların amacı DEAŞ'ın 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına yönelik muhtemel terör saldırısının önüne geçilmesi olmuştur.

Beşinci operasyon dalgası dördüncünün hemen peşinden gelmiş ve 9 Kasım tarihinde Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Haklarında yakalama kararı bulunan DEAŞ şüphelisi 250 şahsın 111'i merkez ilçeler ile Sincan, Etimesgut ve Çubuk'ta 250 adrese düzenlenen eş zamanlı operasyonda ele geçirilmiştir. Yakalanan şahısların arasında DEAŞ'a müzahir "Tatlıbal grubu" üyelerinin de bulunduğu belirtilmiştir. Ankara Emniyet Müdürlüğü Terörle Mücadele ve İstihbarat Şubesi koordinesinde gerçek-

GRAFİK 14. OPERASYON YOĞUNLUĞU (2016)

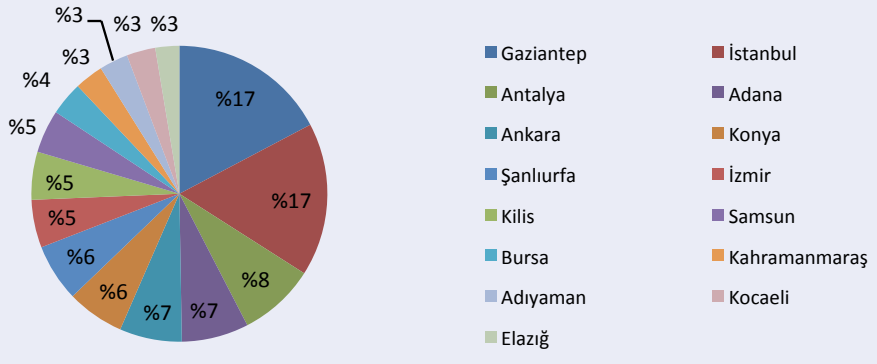

32. "16 Nisan İçin 450 Bin Kişilik Güvenlik Ordusu", *Karar*, 11 Nisan 2017.
33. SETA Terörizm Veritabanı
34. "Yurt Genelinde DEAŞ Operasyonları: 67 Gözaltı", Anadolu Ajansı, 12 Temmuz 2017.
35. "8 İlde DEAŞ'a Operasyon: 143 Şüpheli Yakalandı", *Yeni Şafak*, 29 Ekim 2017.

leştirilen operasyona 1.500 polis katılmıştır.[36] Operasyonun devamında gözaltına alınan şahısların sayısı 173'e çıkmıştır.[37] DEAŞ'ın 10 Kasım Atatürk'ü anma etkinlikleri ve Anıtkabir ziyaretlerine yönelik muhtemel saldırı girişiminin önüne geçmek bu operasyon dalgasının arkasındaki temel amaçtır.

Önceki senelere kıyasla 2017'de İstanbul operasyonların ağırlık merkezi haline gelmiş ve yaklaşık dörtte biri bu kentte icra edilmiştir. Zaten İstanbul DEAŞ'ın en başından beri Türkiye'deki en büyük örgütlenme ve eylem hedefi olduğundan 2015 ve 2016'da da gerçekleştirilen operasyonlar bağlamında ikinci sıradadır.

GRAFİK 15. OPERASYON YOĞUNLUĞU (2017)

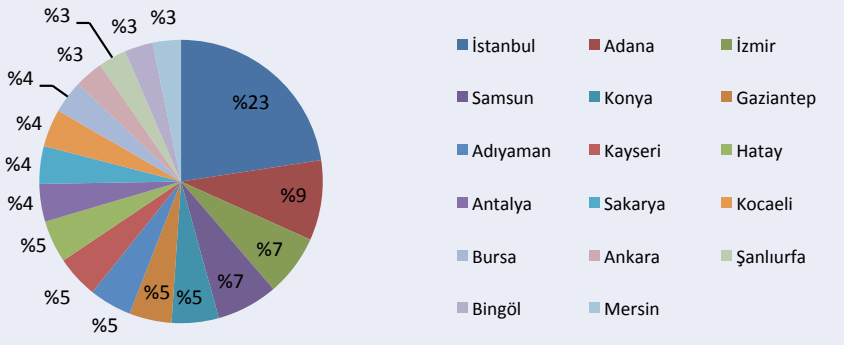

2015'te İstanbul'un önünde –sınır hattında olmasından ötürü– Kilis yer alırken örgütün bu sınırı kaybetmesinden sonra 2016'da ise İstanbul'un önünde Gaziantep yer almıştır. Suriye sınırında bulunan şehirler güneydeki iç savaş nedeniyle önceki yıllardaki kırılganlığını sürdürmüştür.

Her ne kadar FKH ile DEAŞ Türkiye sınırından tamamen atılsa ve PKK koridorunun önüne geçilse de 2017'de PKK bölgesinden Şanlıurfa'ya, İdlib'den de Hatay'a militan ve mühimmat geçişleri gibi gelişmekte olan tehditler ortaya çıkmıştır.

İzmir'de gerçekleştirilen operasyonlar 2015'e göre 2016'da ciddi bir artış göstermiş, 2017'de ise zirveye çıkmıştır. Bunun temel sebebi örgütün özellikle İstanbul'daki potansiyel eylemlerine İzmir'den lojistik destek sağlama çabası olarak görünmektedir. Bunun yanında örgütün İzmir'de propaganda faaliyeti yürüttüğü dikkat çekmektedir.

DEAŞ Adana ve Antalya gibi güney şehirlerinde ciddi manada örgütlenme çabasındadır. 2016'da belirgin bir şekilde artan bu çaba 2017'de de sürdürülmüştür. 2016'ya nazaran 2017'de Antalya'daki operasyon ve gözaltı sayısı azalış gösterse de ciddiyetini korumuştur. Adana'da ise operasyon sayısı bağlamında artış sürerken gerçekleştirilen gözaltı sayısında düşüş görülmüştür.

36. "Son Dakika Haberi: Ankara'da DEAŞ Operasyonu: 111 Gözaltı", *Sabah*, 9 Kasım 2017.
37. "Başkentte DEAŞ Operasyonu: 173 Gözaltı, 72 Kişi De...", *Vatan*, 9 Kasım 2017.

DEAŞ'ın örgütlenme üslerinden bir diğerinin de Samsun olduğu görünmektedir. Güvenlik operasyonları bu şehirde 2016'da birden artmış ve bu trend 2017'de de sürmüştür. Operasyonların tamamına yakınının İlkadım ilçesinde gerçekleştirilmesi ve Irak uyruklu şahısları hedef alması göze çarpmaktadır.

Adıyaman 2017'de dikkat çeken diğer bir il olmuştur. Şehrin DEAŞ'ın Türkiye'de hem ilk örgütlenmesine hem de ilk üç büyük saldırısını hazırlayıp gerçekleştiren hücreye ev sahipliği yapmasıyla özel bir önemi haiz olduğu vurgulanmalıdır. DEAŞ'ın Türkiye'de uyguladığı yerelleşme, dikkat ve baskı dağıtma stratejisi kapsamında özellikle İç Anadolu'da altyapı kurma gayreti içinde olduğu görülmektedir. Örneğin Eskişehir, Kayseri ve Yozgat gibi daha önce operasyon hedef merkezleri olmayan şehirlerde şüpheli DEAŞ mensubu şahıs veya hücrelere yönelik önemli polis baskınlarının gerçekleştirildiği gözlenmiştir.

GRAFİK 16. GÖZALTI YOĞUNLUĞU (2016)

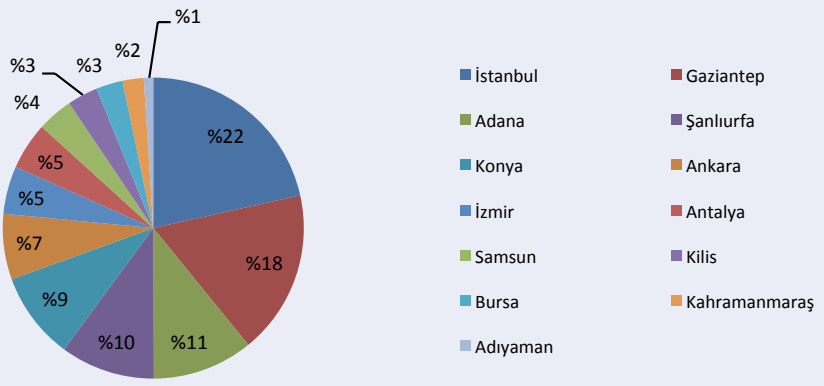

DEAŞ 2017'de Türkiye'de sürekli bir şekilde sansasyonel terör saldırısı yapma arayışında olmuştur. Türkiye'nin örgüt üzerinde sağladığı istihbarat üstünlüğü ve güvenlik güçlerinin operasyonel hazırlık seviyesinin artırılmasıyla bu saldırılar yapılmadan engellenmiştir. Örneğin 9 Şubat'ta Gaziantep'te gerçekleştirilen operasyonda DEAŞ mensubu 4 şahıs 150 kilogram patlayıcı ile birlikte ele geçirilmiştir. Operasyonda dikkat çeken ise patlayıcı düzeneğidir. 24 adet patlayıcı madde ile irtibatlandırılmış metal ile güçlendirilmiş canlı bomba bel kuşağı ve bir kalıp halinde 14 kg ağırlığında TNT patlayıcı olduğu değerlendirilen madde ele geçirilmiştir. Bunların yanında 19 adet cep telefonlu bomba anahtar sistemi, 21 adet dijital saatli zaman ayarlı bomba anahtar sistemi ve 20 adet canlı bomba basma butonlu bomba anahtar sisteminin bulunması tehdidin seviyesini göstermektedir.[38]

38. "Gaziantep'te 4 DEAŞ'lı 150 Kilo Patlayıcıyla Yakalandı", *Milliyet*, 9 Şubat 2017.

GRAFİK 17. GÖZALTI YOĞUNLUĞU (2017)

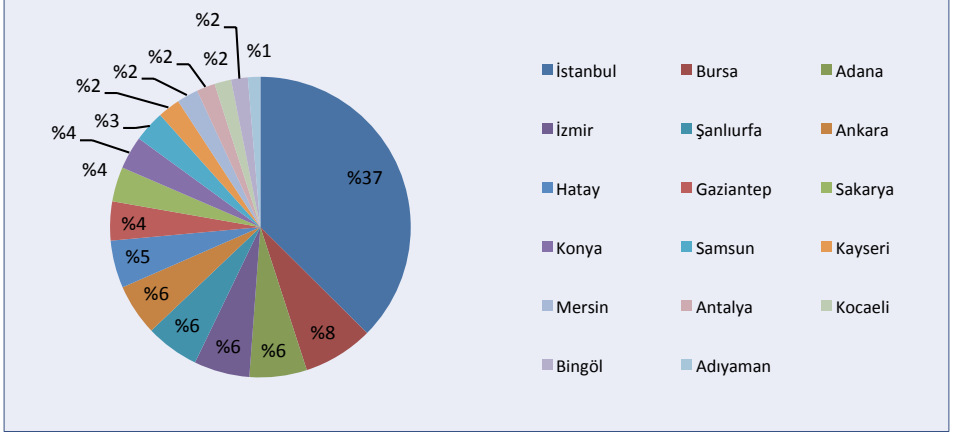

Bir diğer önleyici operasyon 16 Mart'ta İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Polis tarafından düzenlenen baskında 2 DEAŞ mensubu terörist, 2 AK-47 uzun namlulu tüfek ve 500 mermi ele geçirilmiştir. Dikkat çekici bir ayrıntı şarjörlerin dolu vaziyette tüfeklere takılı durumda bulunmasıdır. Operasyonun gösterdiği gibi DEAŞ Ortaköy (Reina) saldırısı benzeri bir eylem arayışına girmiştir. Yakalanan şahısların Özbek olması bu durumu daha da kuvvetlendiren bir faktördür.[39]

21 Mayıs'ta Ankara-Etimesgut'ta düzenlenen operasyonda eylem hazırlığında olan 2 DEAŞ mensubu etkisiz hale getirilmiştir. Şafak vakti yapılan baskına silahlı mukavemet gösteren teröristler çatışma sonucunda ölü olarak ele geçirilmiştir. Teröristlerin kaldıkları binada yapılan aramalarda etki derecesi yüksek patlayıcı ve mühimmatın yanı sıra eylem gerçekleştirme amacıyla hazırlandığı değerlendirilen krokiler bulunmuştur. Krokilerin AK Parti Olağanüstü Kongresi'nin yapılacağı bölgeyle ilgili olması saldırı hedefinin kongre olduğunu düşündürmüştür.[40]

15 Temmuz etkinlikleri öncesinde yurt genelinde gerçekleştirilen DEAŞ'a yönelik operasyonların biri de Konya'da yapılmıştır. Meram ilçesinde teröristlerin kullandığı bir hücre evine yapılan baskına silahla mukavemet edilmesi üzerine çıkan çatışmada DEAŞ mensubu 5 terörist ölü olarak ele geçirilmiştir. Hücre evi olarak kullanılan villanın 1 kilometre ilerisinde Hava Savunma Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlığı, 500 metre ilerisinde Vali'nin kaldığı Valilik konağı, 800 metre ileride İl Emniyet Müdürü'nün kaldığı Emniyet konağı ve Özel Harekat Şube Müdürlüğünün bulunması DEAŞ'lı teröristlerin stratejik davranışlarına bir örnek olarak gösterilebilir.[41]

39. İlyas Kaçar, "İstanbul'da Eylem Hazırlığında 2 DEAŞ'lı Yakalandı", Anadolu Ajansı, 16 Mart 2017.

40. "Son Dakika... Ankara'da Sabaha Karşı Operasyon, Çatışma Çıktı", *Hürriyet*, 21 Mayıs 2017; "Ankara Valisi Topaca, Öldürülen 2 Deaş'lı Teröriste İlişkin Detayları Paylaştı", *Milliyet*, 22 Mayıs 2017.

41. "Konya'da DEAŞ Operasyonu", *Habertürk*, 12 Temmuz 2017; Muammer Başkan, "15 Temmuz'u Kana Bulayacaklardı", *Akşam*, 13 Temmuz 2017.

GRAFİK 18. GERÇEKLEŞTİRİLEN GÖZALTI SAYISI (2017)

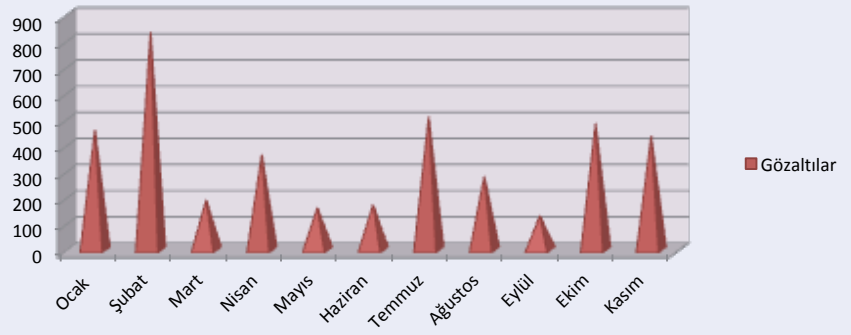

11 Ağustos'ta Adana'da İncirlik Hava Üssü'nde ABD'ye ait bir uçağı drone ile düşürmeyi ve daha sonra Alevi derneğine bombalı terör saldırısı yapmayı planlayan Rusya vatandaşı DEAŞ mensubu Renat Bakıev polisin yaptığı operasyonla keşif yaparken yakalanmıştır. Şahıs eylemde kullanılacak drone için şifreli mesajlaşma programı Telegram üzerinden DEAŞ mensupları ile görüşme yaparak 2 bin 800 lira para istediğini itiraf etmiş, keşif yapmak ve bilgi toplamak için bazı vakıfların sohbetlerine katıldığı anlaşılmıştır.[42]

DEAŞ'ın Türkiye'de gerçekleştirmeyi tasarladığı en büyük eylemlerden biri ise Ekim ayının sonunda önlenmiştir. 27 Ekim akşamı İstanbul-Esenyurt'ta yangın çıkan dairede bulunan, bomba yapımında kullanılan kimyasal madde ve malzemeleri takip eden polis bu daireden uzaklaşan şahsın DEAŞ irtibatlı olduğunu saptamıştır. Bu kişinin başkalarıyla beraber hareket ettiğini belirleyen ekipler şüphelilerin kullandıkları otomobili Bayrampaşa'da bir AVM'nin otoparkına bıraktıklarını anlamış, bu şahıslara yönelik operasyon düzenlemiştir. Gerçekleştirilen operasyon sonucunda otomobil içinde parça tesirli bir bomba ile 67 kilogram patlama düzeneği, motosiklette patlamaya hazır bomba düzeneği, AVM'nin emanet bölümünde ise 4 kutu içinde kurulu ve aynı kişiler tarafından bırakıldığı belirlenen bomba düzeneği ele geçirilmiştir. Demir ve çivi parçalarıyla güçlendirildiği görülen bomba düzeneklerinin ateşleme sisteminin de uzaktan kumandaya ayarlandığı tespit edilmiştir.[43] Kaldıkları evlerde 32 mutfak tüpü, 6 bidon kimyasal madde, 6 bidon benzin, 4 sırt çantalı canlı bomba yeleği, yüklü miktarda amonyum nitrat ve demir bilye ile bomba yapımında kullanılan düzenekler ele geçirilen şahısların tamamı yakalanmıştır. Teröristlerin sahip olduğu mühimmatla 40 ayrı saldırı düzenleme kapasitesine sahip oldukları değerlendirilmiştir.[44]

42. Ziya Ramoğlu, "Drone'la Uçak Vuracaktı Keşifte Yakalandı", *Sabah*, 11 Ağustos 2017.

43. "İstanbul'u Kana Bulayacaklardı! Yakalandılar", *Sabah*, 30 Ekim 2017.

44. "AVM'de Yakalanan DEAŞ'lıların Bomba Düzenekleri İstihbaratçıları Bile Dehşete Düşürdü", Haberler, 2 Kasım 2017, https://www.haberler.com/istihbaratcilari-bile-dehsete-dusuren-detaylar-10198181-haberi, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

GRAFİK 19. GERÇEKLEŞTİRİLEN GÖZALTI SAYISI (2017)

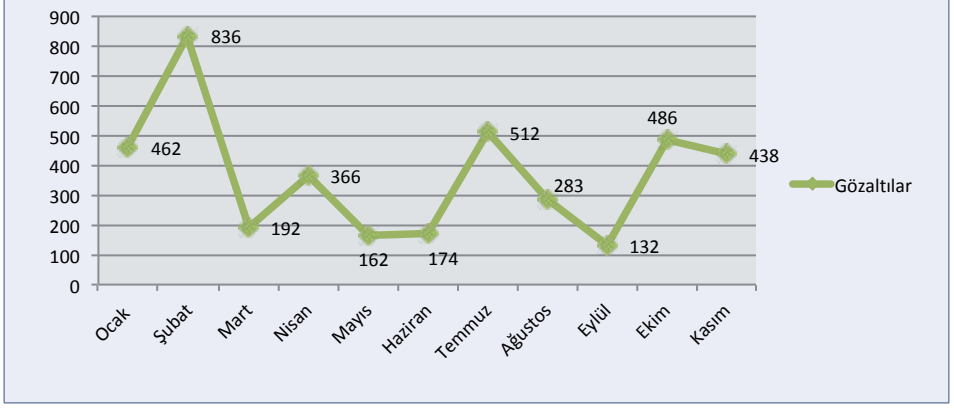

Yukarıda bahsedilen saldırıların yanında özellikle özel gün ve kutlamalar ile bayramlar öncesinde yurt genelinde gerçekleştirilen yoğun operasyonlarda DEAŞ'ın planladığı birçok terör saldırısının engellendiği öne sürülebilir.

TÜRKİYE'NİN DEAŞ'A KARŞI ASKERİ MÜCADELESİ

Türkiye güney sınır hattında DEAŞ'ı tamamen temizlemek amacıyla FKH'yi başlatmıştır.[45] 24 Ağustos 2016'da başlayan harekat 31 Mart 2017'de başarıyla tamamlanmıştır.[46] FKH kapsamında 2 bin 700'den fazlası DEAŞ mensubu olmak üzere 3 bini aşkın terörist etkisiz hale getirilmiştir.[47] Bölge DEAŞ unsurlarından temizlenmiş, PKK'nın koridor kurmasının önüne geçilmiştir. Kurtarılan alanlarda ivedilikle altyapı hizmetlerine başlanmıştır.

Türkiye'de çeşitli şehirlerde hayatını devam ettiren Suriyeli ailelerin bir kısmı FKH ile DEAŞ'tan temizlenen bölgelere dönmüştür. FKH ile terörist unsurlardan arındırılan Suriye'nin kuzeyindeki bölgede ilçe ve belde sakinlerinin dönüşüyle nüfusta ciddi oranda artışlar görüldüğü, nüfusun bölgede ortalama dört buçuk kat, bazı yerlerde ise dokuz kata yaklaştığı ifade edilmektedir.[48] Örneğin Ekim ayında aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu 100 Suriyeli Kilis-Öncüpınar'daki işlemlerinin ardından AFAD'a ait minibüslerle ülkelerine gönderilmiştir.[49]

Türkiye FKH bölgesinde eğitim faaliyetine de önem vermektedir. Suriye'de FKH ile DEAŞ'tan kurtarılan bölgede eğitim faaliyetleri başlatılarak bölgedeki Azez,

45. Fırat Kalkanı Harekatı'nın ayrıntılı bir askeri incelemesi için bkz. Murat Yeşiltaş, Merve Seren ve Necdet Özçelik, *Fırat Kalkanı Harekatı: Harekatın İcrası, İstikrarın Tesisi ve Alınan Dersler*, (SETA Rapor, İstanbul: 2017); Ayrıca bkz. Rıfat Öncel ve Sibel Düz, "Fırat Kalkanı Yabancı Arazide Müşterek Askeri Harekat", *Yeni Şafak*, 5 Eylül 2017.

46. "Genelkurmay: Fırat Kalkanı Harekatı Başarıyla Tamamlandı", Anadolu Ajansı, 31 Mart 2017.

47. "Fırat Kalkanı Harekatının 216 Günlük Bilançosu", *Milliyet*, 30 Mart 2017.

48. "Fırat Kalkanı Bölgesinin Nüfusu 4,5 Kat Arttı", Anadolu Ajansı, 6 Kasım 2017.

49. "Suriyeli 100 Kişilik Grup Ülkesine Döndü", TRT Haber, 13 Ekim 2017.

Mare, Cerablus, el-Bab ve Çobanbey'de ilk ve ortaokullar 2017-2018 eğitim öğretim yılını açmıştır.[50] Türkiye bu eğitim yılı öncesinde el-Bab şehrinde 595 öğretmene eğitim vermiştir.[51] Türkiye, Suriye'de sağlık hizmetleri ve bu konudaki altyapının geliştirilmesine de katkı sunmuştur. Halep'in kuzey kesimindeki FKH bölgelerinde Türkiye'nin desteğiyle halka sağlık hizmeti sunan hastanenin imkanlarının genişletilmesi ve daha çok kişiye ulaşabilmesi için çaba gösterilmektedir.[52] Türkiye kurtarılan bölgede güvenlik sektörünün gelişimi için de katkıda bulunmaktadır. Son olarak TSK tarafından verilen iki aylık eğitimin ardından 25'i motorize ekip olmak üzere 300 yeni polis daha ÖSO polis teşkilatına katılmıştır.[53]

Bunların dışında DEAŞ'tan kurtarılan bölgelere yönelik sivil toplum kuruluşlarının yüzlerce tırdan oluşan yardımları Kızılay ve AFAD aracılığıyla ulaştırılmakta, bayram benzeri özel günler için de ayrıca giyim ve erzak sağlanmaktadır.[54]

TÜRKİYE'NİN ULUSLARARASI ALANDA DEAŞ İLE MÜCADELEYE VERDİĞİ KATKI

Türkiye DEAŞ ile Mücadele Uluslararası Koalisyonunun aktif bir üyesidir ve koalisyon içerisindeki yabancı terörist savaşçı (YTS) çalışma grubuna eş başkanlık etmektedir.[55] Türkiye Şubat 2015'te DEAŞ ile Mücadele Uluslararası Koalisyonuna olan desteğini ifade etmiş,[56] Haziran ayında ABD'nin silahsız İHA'larını Türk üslerinde konuşlandırmasına izin vermiş, 24 Temmuz'da askeri üslerini koalisyonun kullanımına açmış[57] ve 24 Ağustos 2015'te de resmi olarak Özgün Kararlılık Operasyonu'na katılmıştır.[58] Yıl içinde Ankara ile uluslararası koalisyon arasında 2015 yazında kurulan iş birliği mekanizmaları devam etmiş ve Türkiye'deki üslerin DEAŞ ile mücadelede kullanımı sürmüştür.

50. "Fırat Kalkanı Bölgesinde Okullar Açıldı", TRT Haber, 1 Ekim 2017.

51. "Fırat Kalkanı Bölgesinde Eğitim Seferberliği", Anadolu Ajansı, 14 Eylül 2017.

52. "Fırat Kalkanı Harekatı Bölgesinde Hastane İmkanları Genişletiliyor", Anadolu Ajansı, 20 Ekim 2017.

53. "TSK'nın Verdiği Eğitimin Ardından 300 Polis Daha Cerablus'ta Göreve Başladı", TRT Haber, 5 Kasım 2017.

54. "Yavru Vatandan Suriyeli Yetimlere 'Vefa'", Gündem Kıbrıs, 25 Ağustos 2017, https://www.gundemkibris.com/dunya/yavru-vatandan-suriyeli-yetimlere-vefa-h221463.html, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017); "İHH Bayram Öncesi Yetimleri Sevindirdi", İHH, 29 Ağustos 2017, https://www.ihh.org.tr/haber/ihh-bayram-oncesi-yetimler-sevindirdi, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017); "TDV Cerablus, Azez ve El Bab'ta Mağdur Ailelere Ulaşıyor", Türkiye Diyanet Vakfı, 2 Eylül 2017, https://tdv.org/tr-TR/site/haberler/tdv-cerablus--azez-ve-el-bab-ta-magdur-ailelere-ulasiyor-3333, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017); Türkiye'nin devlet ve sivil toplum düzeyinde yaptığı yardımlar ve inşa çalışmalarının ayrıntılı bir dökümü ve değerlendirmesi için bkz. Yeşiltaş, Seren ve Özçelik, *Fırat Kalkanı Harekatı: Harekatın İcrası, İstikrarın Tesisi ve Alınan Dersler*; Ayrıca bkz. Ümit Tetik, "Fırat Kalkanı Bölgede İstikrarı Sağladı", *Yeni Şafak*, 25 Ağustos 2017.

55. "Türkiye'nin Uluslararası Toplumun Terörle Mücadele Çabalarına Katkıları", T.C. Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-uluslararasi-toplumun-terorle-mucadele-cabalarina-katkilari.tr.mfa, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

56. "Türkiye'nin Yabancı Terörist Savaşçılarla Mücadelesi".

57. "ABD ile DEAŞ'la Mücadele Konusunda Varılan Mutabakat Hk.", T.C. Dışişleri Bakanlığı, 24 Temmuz 2015, http://www.mfa.gov.tr/no_-212_-24-temmuz-2015_-abd-ile-deas_la-mucadele-konusunda-varilan-mutabakat-hk_.tr.mfa, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

58. "DEAŞ Hedeflerine Karşı Ortak Operasyon Hk.", T.C. Dışişleri Bakanlığı, 29 Ağustos 2015, http://www.mfa.gov.tr/no_-239_-29-agustos-2015_-deas-hedeflerine-karsi-ortak-operasyon-hk_.tr.mfa, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

Türkiye, ABD ile birlikte TMKF'nin kuruluşuna öncülük etmiş ve söz konusu organa Eylül 2011-Nisan 2016 tarihleri arasında eş başkanlık yapmıştır. TMKF Dışişleri Bakanları son olarak 20 Eylül 2017'de New York'ta toplanmıştır. Toplantıda kamuya açık hedeflere yönelik terörist saldırıların önlenmesi amacıyla izlenebilecek yeni yol ve uygulamaları ortaya koyan "Antalya Memorandumu" kabul edilmiştir. Memorandum Türkiye ve ABD öncülüğünde Antalya'da başlatılıp birçok farklı ülkede sürdürülen çalıştayların sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Türkiye'den özellikle Emniyet Genel Müdürlüğü ve Jandarma Genel Komutanlığı söz konusu belgeye önemli katkılar sağlamıştır.[59] Bunun öncesinde de Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu DEAŞ'la Mücadele Küresel Koalisyonu Dışişleri Bakanları Toplantısı'na katılmak üzere 21-22 Mart 2017 tarihlerinde ABD'ye gitmiştir. Toplantıda DEAŞ ile mücadelede gelinen aşama değerlendirilmiş, edinilen tecrübeler ışığında bundan sonra alınacak tedbirler ve atılacak adımlar ele alınmıştır.[60] Ziyaretinde ABD Adalet Bakanı Jeff Sessions ve Ulusal Güvenlik Danışmanı Herbert Raymond McMaster gibi devlet yetkilileriyle görüşen Çavuşoğlu aynı zamanda Turkish Heritage Organization ve Atlantic Council gibi kuruluşlarda uluslararası sorunlar üzerine toplantılar gerçekleştirmiştir.[61]

Türkiye küresel düzeyde kara para aklamaya karşı kurulan ve terörizmin finansmanıyla mücadele eden Mali Eylem Görev Gücü'nün (FATF-Financial Action Task Force on Money Laundering) de bir üyesidir. FATF kapsamında Türkiye terörizmin finansmanıyla mücadele konusunda mevzuat ve uygulamalarını devamlı gözden geçirmektedir. Ayrıca FATF bünyesinde 2015 yılında Türkiye ve ABD tarafından DEAŞ'ın finansmanına dair bir rapor hazırlanmıştır.[62] Bu kapsamdaki önlemler sıkılaştırılarak 2017'de de sürdürülmüştür.

Uluslararası Koalisyon ile Türkiye arasında DEAŞ ile mücadelede YPG/PKK'nın kullanılması hususunda sürekli sorunlar yaşanmıştır. Esasında bu sorunlar koalisyonunun itici gücü olan ABD ile Türkiye arasındadır. Türkiye'nin sıklıkla bir terör örgütüne karşı başka bir terör örgütüyle mücadele etmenin meşru olmadığı ve kalıcı barış ve istikrar getirmeyeceğini ifade etmesine rağmen ABD bu tutumundan vazgeçmemiştir. Bu süreçte YPG/PKK'nın savaş suçlarına varan ağır insan hakları ihlalleri işlediği ve demografik, kültürel ve toplumsal yapıları zor kullanarak değiştirmeye çalıştığı defalarca uluslararası medyada da gündeme gelmiştir.

59. "Terörizmle Mücadele Küresel Forumu Bakanlar Toplantısında Onaylanan Antalya Memorandumu Hk.", T.C. Dışişleri Bakanlığı, 20 Eylül 2017, http://www.mfa.gov.tr/no_-296_-terorizmle-mucadele-kuresel-forumu-bakanlar-toplantisinda-onaylanan-antalya-memorandumu-hk.tr.mfa, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

60. "Sayın Bakanımızın 21-22 Mart 2017 Tarihlerinde Vaşington'da Düzenlenecek DEAŞ'la Mücadele Küresel Koalisyonu Dışişleri Bakanları Toplantısı Münasebetiyle ABD'ye Gerçekleştireceği Ziyaret Hk.", T.C. Dışişleri Bakanlığı, 20 Mart 2017, http://www.mfa.gov.tr/no_-80_-sayin-bakanimizin-21-22-mart-2017-tarihlerinde-abd-ziyareti.tr.mfa, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

61. "Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun DEAŞ'la Mücadele Küresel Koalisyonu Dışişleri Bakanları Toplantısı Vesilesiyle ABD'yi Ziyareti", T.C. Dışişleri Bakanlığı, 21 Mart 2017, http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-cavusoglunun-abd-ziyareti.tr.mfa, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

62. "Türkiye'nin Uluslararası Toplumun Terörle Mücadele Çabalarına Katkıları".

Son olarak BBC "Rakka'nın Kirli Sırrı" başlığıyla yayımladığı haberinde ABD destekli YPG/PKK'nın yüzlerce DEAŞ mensubunun aileleriyle birlikte Rakka'dan ayrılması hususunda gizli bir anlaşma yaptığını ortaya çıkarmıştır. BBC bu şahısların arasında DEAŞ bünyesinde "nam salmış" teröristler ve onlarca YTS'nin de bulunduğunu belirtmiş, bir kısım teröristin ise şimdiden Suriye'den ayrılmayı başardıklarını ifade etmiştir.[63] Dışişleri Bakanlığı yayımladığı açıklamada bu gelişmeyi "vahim ve ibret verici" olarak nitelemiş, bu durumu "bir terör örgütüyle mücadelenin başka bir terör örgütüyle yürütülmesi halinde bu terör örgütlerinin eninde sonunda birbiriyle iş birliğine gideceği gerçeğinin yeni bir örneği" olarak nitelendirmiştir.[64]

Uluslararası alanda DEAŞ ile mücadelede sorun yaratan diğer bir konu devletler arasında iş birliği ve istihbarat paylaşımının yetersizliğidir. Önceki yıllarda bu hususlarda görülen sıkıntıların yanında son olarak Danimarka makamlarının iş birliğinden kaçınmasına şahit olunmuştur. Reina saldırısında Abdülgadir Maşaripov'un kullandığı silahı temin ettiği değerlendirilen İbrohimjon Asparov[65] Türkiye'nin iade talebi üzerine 19 Temmuz'da Danimarka'da gözaltına alınmış ancak sonrasında iadesi reddedilmiş ve şahıs serbest bırakılmıştır. Danimarka'nın bu tutumu terörle uluslararası alanda mücadeleye zarar vermiş ve gerek BM Güvenlik Konseyi'nin 2178 (2014) sayılı kararı gerekse de DEAŞ'la mücadeleye ilişkin BM kararlarının ihlalini teşkil etmiştir.[66]

63. Quentin Sommerville ve Riam Dalati, "Raqqa's Dirty Secret", BBC, 13 Kasım 2017.

64. "Terör Örgütü PYD/YPG'nin DEAŞ Mensubu Teröristlerin Rakka'dan Tahliye Edilmesi için DEAŞ'la Yaptığı Gizli Anlaşma Hk.", T.C. Dışişleri Bakanlığı, 14 Kasım 2017, http://www.mfa.gov.tr/no_-348_-teror-orgutu-pyd-ypg-nin-deas-mensubu-teroristlerin-rakkadan-tahliye-edilmesi-icin-deas-la-yaptigi-gizli-anlasma-hk.tr.mfa, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

65. Hilal Öztürk, "Son Dakika! Reina Canisi İbrahim Asparov Danimarka'da Tutuklandı, Türkiye'ye İade Edilecek", *Karar*, 19 Temmuz 2017.

66. "İbrohimjon Asparov'un Danimarka Makamlarınca Serbest Bırakılması Hk.".

KRONOLOJİ: DEAŞ İLE MÜCADELE	
5 Şubat	Yurt içinde DEAŞ mensuplarına yönelik birinci operasyon dalgası düzenlenmiş ve 763 şahıs gözaltına alınmıştır.
9 Şubat	Gaziantep'te gerçekleştirilen operasyonda DEAŞ mensubu 4 şahıs 150 kilogram patlayıcı ve canlı bomba bel kuşağı ile birlikte ele geçirilmiştir.
23 Şubat	TSK ve ÖSO birlikleri FKH kapsamında el-Bab şehrinin merkezini DEAŞ'tan kurtarmıştır.
16 Mart	İstanbul'da gerçekleştirilen operasyonda Ortaköy saldırısı benzeri bir terör eylemini planlayan 2 Özbek DEAŞ mensubu ele geçirilmiştir.
21 Mart	Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu DEAŞ'la Mücadele Küresel Koalisyonu Dışişleri Bakanları Toplantısı'na katılmak üzere ABD'ye gitmiştir.
31 Mart	Genelkurmay Başkanlığı FKH'nin başarıyla tamamlandığını duyurmuştur.
6-15 Nisan	Yurt içinde DEAŞ mensuplarına yönelik ikinci operasyon dalgası gerçekleştirilmiş ve 300'den fazla şahıs gözaltına alınmıştır.
21 Mayıs	Ankara-Etimesgut'ta düzenlenen operasyonda eylem hazırlığında olan 2 DEAŞ mensubu terörist çıkan çatışma sonucu etkisiz hale getirilmiştir.
12 Temmuz	Konya-Meram'da teröristlerin kullandığı bir hücre evine yapılan baskına silahla mukavemet edilmesi üzerine çıkan çatışmada DEAŞ mensubu 5 terörist ölü olarak ele geçirilmiştir.
12 Temmuz	Yurt içinde DEAŞ mensuplarına yönelik üçüncü operasyon dalgası gerçekleştirilmiş ve 200'e yakın şahıs gözaltına alınmıştır.
11 Ağustos	Adana'da İncirlik Hava Üssü'nde ABD'ye ait bir uçağı drone ile düşürmeyi ve daha sonra Alevi derneğine bombalı terör saldırısı yapmayı planlayan DEAŞ mensubu Renat Bakıev polisin yaptığı operasyonla keşif yaparken yakalanmıştır.
20 Eylül	Terörle Mücadele Küresel Forumu Dışişleri Bakanları New York'ta toplanmıştır. Toplantıda "Antalya Memorandumu" kabul edilmiştir.
22 Ekim-1 Kasım	Yurt içinde DEAŞ mensuplarına yönelik dördüncü operasyon dalgası gerçekleştirilmiş ve 283 şahıs gözaltına alınmıştır.
28 Ekim	Bayrampaşa'daki bir AVM'nin dört farklı noktasında bombalı saldırı planlayan 4 şahıs yakalanmıştır.
9 Kasım	Yurt içinde DEAŞ mensuplarına yönelik beşinci operasyon dalgası gerçekleştirilmiş ve haklarında yakalama kararı bulunan 250 şahsın 173'ü gözaltına alınmıştır.

SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

2017 yılında Türkiye'nin güvenlik ajandasında farklı kırılmalar meydana gelmiştir. Bu kırılmaların temel sorumluları şüphesiz DEAŞ ve PKK'nın hem yurt içi hem de yurt dışı faaliyetlerinde süreklilik arz eden ve farklılaşan saldırılar planlaması ve bir kısmını uygulamaya geçirmesinden kaynaklanmaktadır.

PKK'nın kuruluşunun kırkıncı yıl dönümüne atfen Murat Karayılan'ın "örgütlülüğü hem içeride hem de ülke dışında kitlesel eylemlerle büyütme" çağrısı örgütün ideolojik, politik ve askeri hedeflerine yönelik son derece önemli stratejik kararlar alması ile neticelenmiştir. Ek olarak etkili terörle mücadele operasyonları ile faaliyet alanı kısıtlandırılan örgütün yeni üslenme ve yaşam alanları arayışına girdiği, farklı güzergahlar üzerinden örgüt elemanlarının Türkiye'ye sızmaya çalıştığı gözlemlenmiştir. Öte yandan örgütün Suriye'nin kuzeyindeki varlığının taktik açıdan örgüte konvansiyonel savunma ve taarruz yetenekleri kazandırması, sofistike silah ve mühimmat envanterinin bu deneyimin bir sonucu olarak çeşitlenmesi güvenlik güçlerinin form değiştirmiş bir tehdit türü ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Buna karşın muhtemel saldırıları önlemek, örgüte karşı istihbarat ve operasyon üstünlüğünü kazanmak adına terörle mücadelede "taarruz dönemi"ne geçilmiştir. Bu dönem ile birlikte PKK'ya yönelik yürütülen operasyonlarda terör örgütünün stratejik ve operatif lider kadrosu, taktik lider kadrosu ve iş birlikçiler hedef alınarak taktik ve operatif eylem kabiliyetleri önemli ölçüde azaltılmıştır. Dahası örgütün eylem, yaşam, sızma ve kaynak alanlarına yönelik yürütülen operasyonlar terörle mücadelede önleyiciliğin rolünü bir kez daha vurgulamıştır.

Öte yandan DEAŞ'ın Irak ve Suriye'de topraklarının çok büyük bir kısmını kaybetmiş olmasına rağmen Türkiye'ye yönelik ciddi bir tehdit olmayı 2017 yılında da sürdürdüğü gözlemlenmiştir. Güvenlik güçlerinin gerçekleştirdiği operasyonlarda yakalanan şahısların profilleri ve aramalarda ele geçirilen silah ve mühimmatlar tehdidi somut bir şekilde ortaya koymuştur. 2017'de örgüt bünyesinde Suriye ve Irak'ta savaşmış, yönetici görevlerinde bulunmuş şahıslar yakalanmış, yüksek miktarda patlayıcı ve sofistike silah ele geçirilmiştir.

DEAŞ'a karşı yurt içinde gerçekleştirilen operasyonlar örgütün Türkiye'de Ortaköy benzeri bir saldırı yapma gayretinin yanı sıra canlı bomba saldırıları gibi eylemlerin de arayışında olduğunu göstermiştir. Bunun yanında DEAŞ, militanlarını daha basit yöntemlerle saldırı yapmaya teşvik etmiş, yaya üzerine araç sürme ve bıçaklama gibi önlenmesi zor saldırılar da planlamıştır.

DEAŞ'la mücadelede uluslararası iş birliği önceki yıllara göre artış gösterse de 2017'de de bazı problemler sürmüştür. Terör örgütüyle bağlantısı olan kişilerin iadesi ve cezai yaptırıma uğratılması hususlarında bazı ülkelerin sorumluluklarını yerine getirmedikleri görülmüştür. Bunun yanında ABD'nin DEAŞ'la mücadele bahanesiyle YPG/PKK'yı oldukça yüksek miktarda sofistike silah ve araçla donatması hem Türkiye'nin ulusal güvenliğini ciddi ölçüde zedelemekte hem de DEAŞ sonrası bölgesel düzeni çok daha kırılgan hale getirecek bir potansiyel yaratmaktadır.

2017'DE EKONOMİ

NURULLAH GÜR • ŞERİF DİLEK • MEVLÜT TATLIYER

BÜYÜME VE İSTİHDAM

Türkiye terör olayları ve 15 Temmuz darbe girişiminin ortaya çıkardığı risklerin etkisiyle 2016 yılında potansiyelinin altında bir ekonomik büyüme performansı sergilemiştir. 2017'de siyasi risklerin azalması ile birlikte ekonomik büyüme ivme kazanmıştır. Türkiye ekonomisi 2017'nin ilk üç çeyreğinde küresel ortalamanın üzerinde bir büyüme performansı sergilemiştir. Hükümetin ekonomik aktivitenin canlandırılmasına yönelik olarak aldığı tedbirler ve küresel ekonomide yaşanan canlanma büyümenin temel destekleyicileri olmuştur. Bu makalede 2017 Aralık ayı itibarıyla mevcut olan ilk üç çeyreğe ait GSYH verileri baz alınarak bir değerlendirme yapılmaktadır.

Türkiye ekonomisi 2017'nin ilk çeyreğinde beklentilerin üzerinde bir büyüme performansı göstermiştir. Türkiye ilk çeyrekte bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 5,3 büyümüştür. Tüketim harcamaları ve ihracat artışı ilk çeyrekte büyümeyi besleyen temel faktörler olmuştur. İç talep ile ilgili göstergelerden olan hanehalkı nihai tüketim harcamaları bir önceki döneme göre yüzde 3,4 ve devletin nihai tüketim harcamaları yüzde 9,3 oranında yükselmiştir. Gayrisafi sabit sermaye oluşumu ise yüzde 2,7 artmıştır. İhracat da yüzde 10,9 artarak ekonomik büyümeye pozitif yönde katkı sağlamıştır.

Türkiye ekonomisi ikinci çeyrekte yüzde 5,4 oranında büyümüştür. İkinci çeyrek büyüme performansında yüzde 8 artan yatırımlar ile yüzde 10,7 oranında artış kaydeden mal ve hizmet ihracatı etkili olmuştur. Benzer şekilde iç talep kanadında özel tüketim harcamaları ekonomik aktiviteyi desteklemeye devam ederken ilk çeyreğin aksine kamu harcamalarında düşüş yaşanmıştır. Kamu, yılın ikinci çeyreğinde başta Kredi Garanti Fonu (KGF) olmak üzere reel sektöre verdiği teşvik ve destekler yoluyla ekonomik büyümeye dolaylı katkı sağlamıştır. Özel sektörün bu çeyrekte yatırımları artırmasında bu destek ve teşviklerin önemli etkisi olmuştur. Genel itibarıyla yatırımlar yılın ikinci çeyreğinde çift haneye yakın bir büyüme performansı göstermiş olsa da makine ve teçhizat yatırımlarında istenen artış sağlanamamıştır. İç ve dış talebin büyümeye pozitif anlamda katkı sunması Türkiye ekonomisinin dengeli bir büyüme performansı gösterdiğini işaret etmektedir.

Türkiye ekonomisi üçüncü çeyrekte yüzde 11,1 büyümüştür. Beklentilerin üzerinde gerçekleşen çift haneli oran son altı yılın en yüksek çeyreklik büyümesi olarak kayda geçmiştir. Tüketim harcamaları üçüncü çeyrekte yüzde 11,7 büyümüştür. Yatırımlar yüzde 12,4, ihracat ise yüzde 17,2 artış gerçekleşmiştir. Yüzde 2,8 oranında yükselen kamu harcamaları üçüncü çeyrekte ekonomik büyümeye olumlu bir katkı sağlamıştır. Tüketim harcamaları, yatırımlar ve ihracatın üçüncü çeyrekte yüzde 10'un üzerinde artması ekonomik büyümenin kompozisyonunun dengeli olduğunu işaret etmektedir. Sektörlere bakıldığında yüzde 2,8 büyüyen tarım hariç diğer sektörlerin hızlı büyüdüğü görülmektedir. 2017 yılının üçüncü çeyreğinde bir önceki yılın aynı dönemine göre sanayi sektörü toplam katma değeri yüzde 14,8, inşaat sektörü yüzde 18,7 ve hizmetler sektörü yüzde 20,7 artmıştır. İlk iki çeyrekte daralan makine ve teçhizat yatırımları üçüncü çeyrekte bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 15,3 oranında artış yaşamıştır. Bu gelişme imalat sanayiinde kapasite genişlemesi yaşandığını işaret etmektedir. Öncü veriler Türkiye ekonomisinin dördüncü çeyrekte büyümeye devam edeceğini gösterse de bazı devlet teşviklerinin yürürlükten kalkacak olması ve baz etkisi nedeniyle büyümenin dördüncü çeyrekte üçüncü çeyrek düzeyinde gerçekleşmeyeceği tahmin edilmektedir.

TABLO 1. HARCAMA KALEMLERİNİN GELİŞİM HIZI* (YÜZDE)

	2017 BİRİNCİ ÇEYREK	2017 İKİNCİ ÇEYREK	2017 ÜÇÜNCÜ ÇEYREK
Özel Tüketim	3,4	3,1	11,7
Kamu Tüketimi	9,3	-2,1	2,8
Yatırımlar	2,7	8,0	12,4
Mal ve Hizmet İhracatı	10,9	10,7	17,2
Mal ve Hizmet İthalatı	0,7	1,8	14,5
GSYH	5,3	5,4	11,1

** Önceki yılın aynı çeyreğine göre*
Kaynak: TÜİK

2017 yılının ilk üç çeyreğinde G20 üyesi ülkelerin büyüme oranları Tablo 2'de gösterilmektedir. Türkiye bu dönemde gösterdiği büyüme performansıyla G20 ülkeleri arasında en yüksek büyüme oranına ulaşan ülke olmuştur. Türkiye'nin Çin, Hindistan ve Endonezya gibi yükselen ekonomiler arasında en hızlı büyüme oranını göstermesi dikkate değerdir.

Türkiye ekonomisinin yılın ilk yarısında beklentilerin üzerinde büyümesi uluslararası kurum ve kuruluşların Türkiye ekonomisine yönelik yıl sonu büyüme beklentilerini yukarı yönlü revize etmesine neden olmuştur. Özellikle yıllık toplantıların öncesinde açıklanan Dünya Ekonomik Görünüm Raporu'nda Türkiye ekonomisine yönelik 2017 büyüme tahmininin yüzde 2,5'ten yüzde 5,1'e yükseltilmiş olması dikkat çekicidir. Normal şartlarda yılbaşında yapılan tahminlerin

TABLO 2. G20 ÜLKELERİNİN 2017 ÇEYREKLİK BÜYÜME ORANLARI (YÜZDE)			
ÜLKE	BİRİNCİ ÇEYREK	İKİNCİ ÇEYREK	ÜÇÜNCÜ ÇEYREK
Türkiye	5,3	5,4	11,1
Çin	6,9	6,9	6,8
Hindistan	6,1	5,7	6,3
Endonezya	5,0	5,0	5,1
Güney Kore	2,9	2,7	3,8
Kanada	2,3	3,6	3,0
İspanya	3,0	3,1	3,1
Hollanda	3,2	3,3	3,0
Almanya	2,1	2,3	2,8
AB	2,0	2,3	2,5
ABD	2,0	2,2	2,3
Fransa	1,1	1,8	2,2
Avustralya	1,8	1,9	2,8
İtalya	1,3	1,5	1,8
Rusya	0,5	2,5	1,8
Japonya	1,5	1,4	1,7
Meksika	3,2	1,9	1,5
Birleşik Krallık	1,8	1,5	1,5
Brezilya	-0,4	0,3	1,4
İsviçre	0,6	0,5	1,2

Kaynak: Trading Economics

yılın sonuna doğru küçük oranlarda revize edilmesi anlaşılabilir. Ancak büyüme tahmininin bu derece yüksek oranda güncellenmesi çok sık gerçekleşen bir durum değildir. Sadece IMF değil başta kredi derecelendirme kuruluşları olmak üzere birçok uluslararası kurum yıl içerisinde Türkiye ekonomisine yönelik büyüme tahminlerini önemli ölçüde yukarı çekmek zorunda kalmıştır (Grafik 1). Bu durum büyüme tahminlerine temel teşkil eden modellerin yanlış bir şekilde kurgulandığı ve yanlış varsayımlara sahip olduğu yönünde güçlü bir izlenim bırakmaktadır. Bu kurumlar Türkiye ekonomisinin dinamik yapısını, şoklara karşı artan direncini ve uygulamaya konan politikaların olası etkilerini görmezden gelerek tahminde bulunmaktadır. Bu sene yakalanan büyüme trendi uygun politikalar hayata geçirildiğinde ve belirsizlikler azaldığında Türkiye ekonomisinin yükselmeye ne kadar hazır olduğunu ortaya koymaktadır.

2017 yılı istihdam verileri Tablo 3'te yer almaktadır. Bu çalışma kaleme alındığında elimizde mevcut olan Ocak-Ağustos dönemine ait istihdam verileri değerlendirilerek iş gücü piyasasındaki gelişmeler analiz edilmiştir. İşsizlik oranı genel itiba-

GRAFİK 1. TÜRKİYE İÇİN BÜYÜME TAHMİNLERİNİN YÜKSELTİLMESİ (YÜZDE)

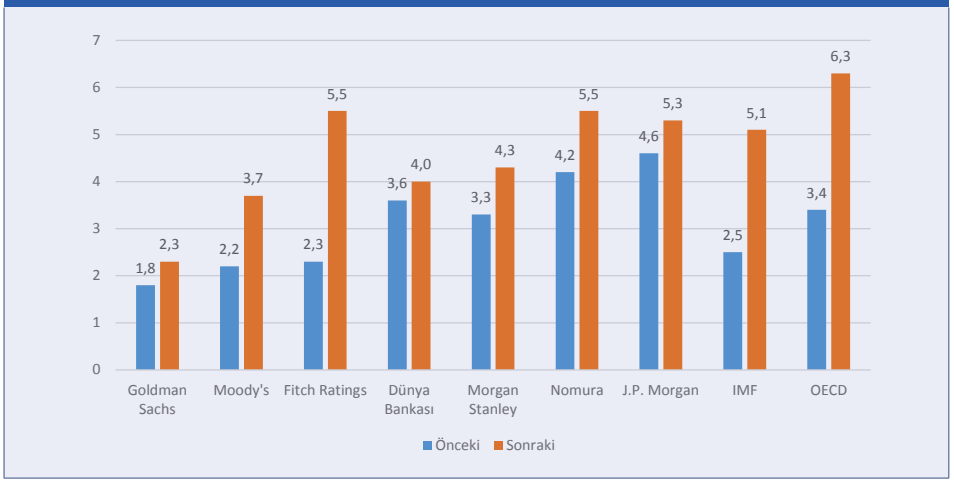

Kaynak: "Uluslararası Kuruluşlar Türkiye'nin Büyümesine Kayıtsız Kalamadı", Anadolu Ajansı, 12 Ekim 2017.

rıyla beklentilerin üstünde kalmıştır. 2017 yılına yüzde 13 gibi yüksek bir seviyeden giriş yapan işsizlik oranı daha sonraki aylarda düşüşe geçmiştir. Pozitif gelen büyüme rakamlarının etkisi Nisan ayından itibaren işsizlik oranlarında kendini göstermiştir. İşsizlik oranı Mayıs'ta yüzde 10,2'ye düşmüştür. Haziran ayında da yüzde 10,2 olarak gerçekleşen işsizlik oranı Temmuz'da hafifçe yukarı yönlü hareket etmiştir.

2017 yılı Ağustos ayı itibarıyla işsizlik oranı geçen yıla nazaran yüzde 0,7 puanlı bir azalış ile yüzde 10,6 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu ay itibarıyla geçen yıla göre işsiz sayısı 89 binlik bir azalma göstererek 3 milyon 404 olmuştur. İş gücü istatistikleri aynı dönemde istihdam oranının 1,2 puan yükseldiğini ve toplam istihdamda da 1 milyon 355 bin kişilik bir artış olduğunu göstermektedir. Artan istihdamın 193 bini tarım sektöründe ve 1 milyon 163 bini tarım dışı sektörde meydana gelmiştir. İstihdam edilenlerin yüzde 52,6'sı hizmetler sektörü, yüzde 20,7'si tarım, yüzde 18,9'u sanayi ve yüzde 7,9'u inşaat sektöründe çalışmaktadır. İstatistikler geçen yılın aynı dönemi ile karşılaştırıldığında toplam istihdamda tarım ve sanayi sektörünün payının ise azaldığı, inşaat sektörünün payında artış olduğu ve hizmet sektörünün payının ise değişmediği görülmektedir. İş gücüne katılım oranı bir önceki yılın aynı dönemine göre 1,1 puan artış göstererek yüzde 53,7 olarak gerçekleşmiştir.

Bununla beraber Ağustos ayı itibarıyla mevsim etkilerinden arındırılmış işsizlik oranında bir düşüşün yaşandığı görülmektedir. Mevsimsel etkilerden arındırılmış işsizlik oranı 2017 yılına yüzde 11,8 ile giriş yaparken sonraki dönemlerde kısmi bir iyileşme sağlayarak yüzde 10,8'lere kadar gerilemiştir. Söz konusu düşüşün –geçen dönem ile kıyaslandığında– 0,3 puanlık bir azalışa karşılık geldiği görülmektedir. İstihdam seferberliğinin oluşturduğu pozitif ortam istihdam oranında 0,3 puanlık bir artış sağlayarak istihdamın 204 bin kişi artmasını sağlamıştır.

TABLO 3. 2017 YILI İSTİHDAM GÖSTERGELERİ* (OCAK-AĞUSTOS)							
Aylar	15 ve Yukarı Yaştaki Nüfus	İş Gücü	İstihdam Edilenler	İşsiz	İş Gücüne Katılma Oranı (Yüzde)	İşsizlik Oranı (Yüzde)	Tarım Dışı İşsizlik Oranı (Yüzde)
Ocak	59.493	30.658	26.672	3.985	51,5	13	15,2
Şubat	59.567	30.855	26.956	3.900	51,8	12,6	14,8
Mart	59.634	31.131	27.489	3.642	52,2	11,7	13,6
Nisan	59.709	31.444	28.157	3.287	52,7	10,5	12,4
Mayıs	59.781	31.713	28.488	3.225	53,0	10,2	12,2
Haziran	59.885	31.954	28.703	3.251	53,4	10,2	12,2
Temmuz	59.927	32.200	28.758	3.443	53,7	10,7	13
Ağustos	60.002	32.233	28.828	3.404	53,7	10,6	12,8

** Mevsim etkilerinden arındırılmamış temel iş gücü göstergeleridir.*
Kaynak: TÜİK

2010-2016 yılları arasında 4,6 milyon kişilik ek istihdam yaratan Türkiye oluşturduğu istihdam rakamıyla Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ülkeleri arasında ABD'nin ardından ikinci sırada yer almaktadır. Aynı süreçte Almanya (2,5 milyon), İngiltere (2,4 milyon) ve Fransa'da (0,7 milyon) gerçekleşen istihdam artışı Türkiye'dekinin oldukça gerisinde kalmıştır. Öte taraftan küresel krizden büyük yara alan İspanya, Portekiz, İtalya ve Yunanistan gibi AB üyesi ülkelerde istihdam gerilemiştir.[1]

GRAFİK 2. İŞSİZLİK ORANI (YÜZDE)

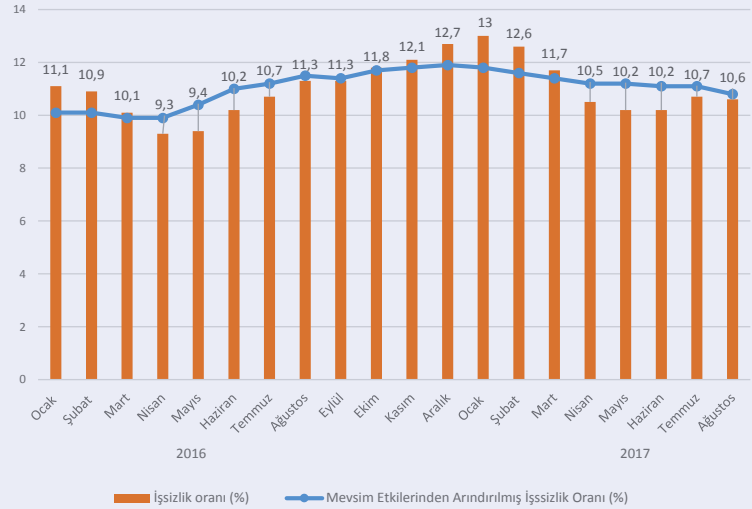

Kaynak: TÜİK

Türkiye'nin ekonomik büyüme performansının iş gücü istatistiklerine yansımasının daha güçlü olması hedeflenmektedir. Yatırımların daha üretken alanlarda

1. "OECD İkincisi Türkiye", *Yeni Şafak*, 28 Kasım 2017.

gerçekleştirilerek yüksek düzeyde istihdam oluşturulmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Genel işsizlik oranında yılın ikinci yarısında düşüş olmasına rağmen genç işsizlikte (15-24 yaş aralığı) yükseliş yaşanmaktadır. Gençler ve kadınların iş gücüne katılımı her geçen gün artış göstermektedir. Hükümet genç işsizlik sorununu çözmeye yönelik olarak işverenlere kolaylıklar sağlamakta ve teşvikler sunmaktadır. İlan edilen istihdam paketiyle işçi çalıştırmak yolunda çok yönlü teşvikler sağlanmıştır. Genç nüfusun mevcut iş gücü yapısına uyum sağlayabilecek ve işletmelerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek seviyede bir yetkinlik düzeyine ulaşması gerekmektedir. Bu çerçevede gençlerin reel sektörün ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde bir eğitim almaları genç işsizlik sorununun çözümünde önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda meslek liselerinin iyileştirilmesi ve yükseköğretimde bölüm kontenjanlarının iş gücü piyasasına uyumlu hale getirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Hükümetin reel sektöre sağladığı teşvik paketleri ve verdiği destekler ile hanehalkına yönelik vergi indirimleri ekonomik büyüme ve istihdamın artmasına katkı sağlamıştır. Aynı zamanda 2017 yılına girerken reel sektörün finansmana erişimini desteklemek amacıyla başlatılan uygulamalar sürdürülmüştür. Bu çerçevede KOBİ'ler, ihracatçı firmalar ve KOBİ dışındaki firmalara Hazine desteği ile sağlanan kefaletlerin miktarı ve bundan yararlananların sayısı artırılmıştır. Hazine destekli KGF ile kefalet sistemi daha etkin bir hale getirilmiştir. Bunlarla birlikte ekonomideki toparlanmaya katkı sağlamak amacıyla mobilya, beyaz eşya ve inşaat sektörüne yönelik indirimler hayata geçirilmiştir.

Öte yandan 2017'de yerli otomobil üretimine yönelik büyük bir adım atılmıştır. Arkasında güçlü bir siyasi irade ve sektörel tecrübenin yer aldığı proje kapsamında Anadolu Grubu, BMC, Kıraça Holding (KARSAN), Turkcell ve Zorlu Holding (Vestel) tarihi bir rol üstlenerek projenin üstlenicisi olmuşlar ve ortak girişim grubu kurmuşlardır. Söz konusu proje kapsamında (elektrikli) otomobilin ilk prototipinin 2019'da üretilmesi ve 2021'de seri üretimle ticari satışına başlanması hedeflenmektedir.

DIŞ TİCARET VE CARİ AÇIK

Küresel ekonomideki toparlanma Türkiye'yi ihracat kanalı vasıtasıyla olumlu yönde etkilemiştir. Bu çalışma mevcut en güncel verilerden hareketle 2017 Ocak-Ekim dönemini kapsamaktadır. Bu bağlamda yılın ilk on ayında 2016'nın aynı dönemine göre ihracat dolar bazında yüzde 10,3, ithalat ise yüzde 16,5 artış kaydetmiştir. Ocak-Ekim aralığında dış ticaret açığı yıllık bazda bir önceki seneye göre artarak 61,2 milyar dolar şeklinde gerçekleşmiştir (Grafik 3). Söz konusu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı ise 2016'nın aynı dönemindeki yüzde 71,6 seviyesinden yüzde 67,8'e düşmüştür.

GRAFİK 3. DIŞ TİCARET (MİLYAR DOLAR)

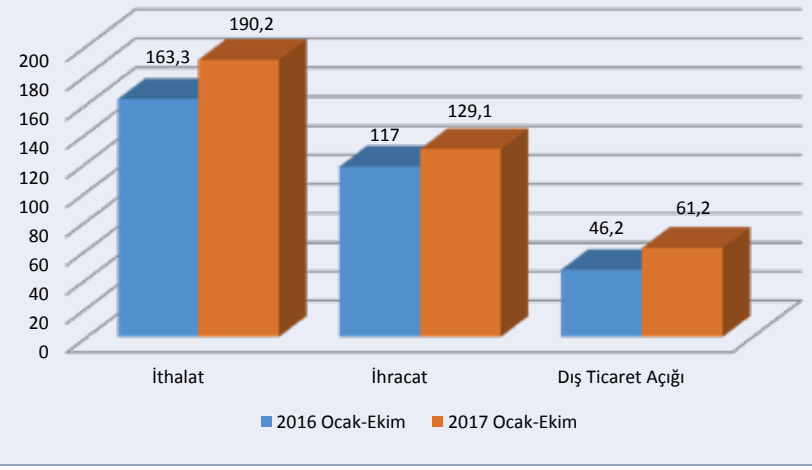

Kaynak: TÜİK

Öncelikle ihracat ele alınacak olursa ihracat artışına katkı sağlayan ülkeler arasında Rusya, ABD, BAE ve Çin'in ilk sıralarda geldiği görülmektedir. Türkiye'nin

İran, Mısır, Suudi Arabistan ve İngiltere'ye gerçekleştirmiş olduğu ihracat ise yılın ilk on ayında geçtiğimiz senenin aynı dönemine göre düşüş göstermiştir. Almanya ile yıl içerisinde yaşanan siyasi gerginliklere rağmen bu ülkeye olan ihracat yüzde 7,6 artmıştır. 2017'de Türkiye'nin ihracatının toparlanmasında AB ekonomisi başta olmak üzere küresel ekonomide yaşanan toparlanma, Rusya ile ilişkilerin düzelmesinin dış ticarete yansıması ve ihracat portföyündeki ülke çeşitliliğinde yaşanan artış etkili olmuştur.

GRAFİK 4. ÜLKE GRUPLARININ İHRACATTAKİ PAYI (YÜZDE, OCAK-EKİM 2017)

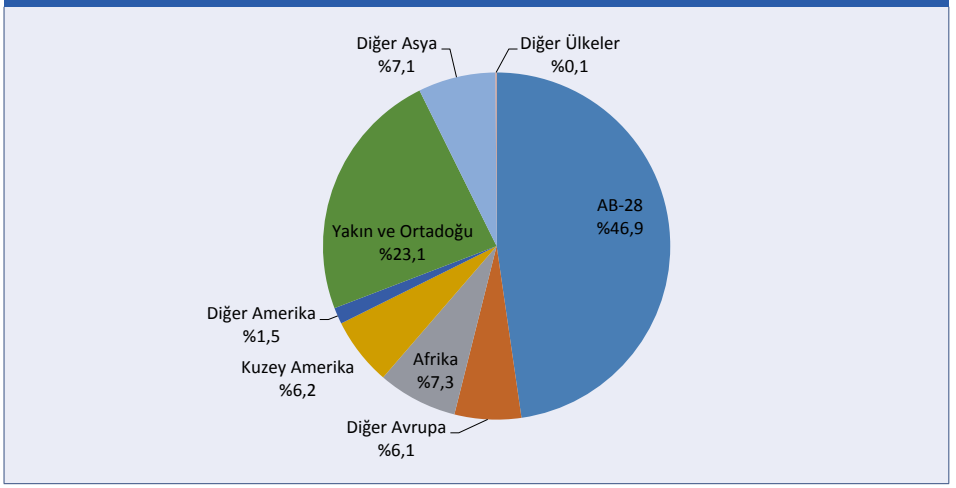

Kaynak: TÜİK

Ülke grupları bağlamında ise yılın ilk on ayında AB ülkelerine yapılan ihracat artış gösterse de Birlik'in ihracat içindeki payı 2016'daki yüzde 48,5'lik orandan yüzde 46,9'a düşmüştür. Afrika bölgesinin pastadaki payı yüzde 7,3 olmuştur. Ayrıca Kuzey Amerika ülkelerinin de payı 1,1 puan artarak yüzde 6,2 olarak gerçekleşmiştir. Diğer Avrupa ülkelerinin payı 0,8 puan düşüşle yüzde 6,1 olarak kaydedilmiştir (Grafik 4). Yakın ve Ortadoğu ülkelerinin payı ise yüzde 21,5'ten 23,1'e yükselmiştir.

Bu değerlendirme kaleme alınırken Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) Kasım ayına ait ihracat rakamları açıklanmıştır. Buna göre Kasım'da ihracat geçen yılın aynı ayına göre yüzde 14,2 artarak 13 milyar 629 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Böylece ihracat tarihindeki en iyi üçüncü Kasım ayı rakamlarına ulaşılmıştır. Söz konusu verinin açıklanmasıyla beraber 2017 yılı ilk on bir ayında ihracat yüzde 10,7 artışla 142,6 milyar dolar olurken son on iki aylık ihracat da yüzde 10,5 artarak 155,4 milyar dolara ulaşmıştır.

On aylık dönem zarfında Türkiye'nin ithalatı geçen yılın aynı dönemine göre yüzde 16,5 artış kaydetmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı geçen yılın aynı dönemine göre yüzde 71,6'dan yüzde 67,8'e düşmüştür. 2017'nin ilk on ayında Çin ve Almanya'dan yapılan ithalat miktarı azalmıştır. Öte yandan İsviçre, BAE, Rusya, İran, İngiltere, Vietnam ve Malezya'dan yapılan ithalatta yüksek düzeyde artışlar yaşanmıştır.

GRAFİK 5. ÜLKE GRUPLARININ İTHALATTAKİ PAYI (YÜZDE, OCAK-EKİM 2017)

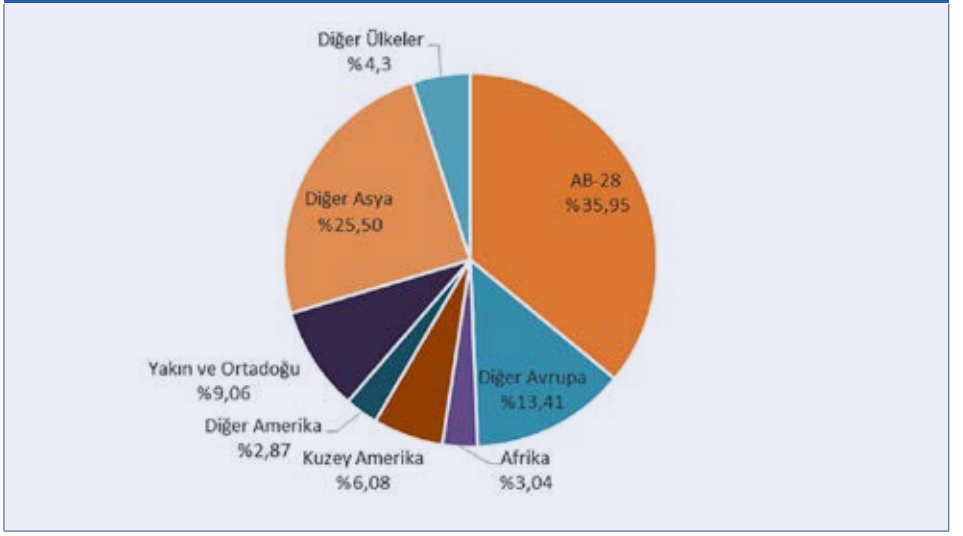

Kaynak: TÜİK

2017 Ocak-Ekim ayları arasında ülke gruplarının Türkiye'ye yapılan ithalattaki payları Grafik 5'te gösterilmektedir. AB'nin toplam ithalattaki payı yüzde 39'dan 36'ya düşmüştür. Diğer Avrupa ülkelerinin payı ise yüzde 10,9'dan 13,4'e yükselmiştir. Asya yılın ilk on ayında Avrupa'dan sonra en fazla ithalat yapılan bölge olmuştur.

İhracat verilerinde öne çıkan fasıllar incelendiğinde ise birçok ürün grubunda yıllık bazda artışların yaşandığı gözlenmektedir. Buna bağlı olarak ihracat gelişim hızına yukarı yönlü katkı veren fasıllar arasında yüzde 43,1 oranında artış kaydeden mineral yakıtlar ve yağlar ilk sırada gelirken yüzde 32,1 büyüme ile demir ve çelik ikinci sırada, yüzde 23,5 artış ile de motorlu kara taşıtları üçüncü sırada yer almıştır.

Fasıllar çerçevesinde ithalat verileri değerlendirildiğinde ise Ocak-Ekim ayları arasında toplam ithalat artışına en çok etki eden gruplar arasında gemiler ve suda yüzen taşıt ve araçlar ile kıymetli taşların olduğu görülmektedir. İthalattaki düşüşe etki eden fasıllar arasında ise motorlu kara taşıtları ve demir veya çelikten eşya grubunun ön plana çıktığı dikkat çekmektedir.

Tablo 4'te teknoloji yoğunluğuna göre dış ticaret verilerinin imalat sanayii ürünlerinin kapsamı gösterilmektedir. İlk on aylık dönemde geçen yıl ile karşılaştırdığında ihracatta düşük teknolojili ürünlerin payının azaldığı, orta yüksek ve yüksek teknolojili ürünlerinin paylarının arttığı gözlenmektedir. Yüksek teknolojili ürünlerin imalat sanayii ihracatı içindeki payının yüzde 3,4'ten 3,8'e çıktığı görülmektedir. Aynı dönemde ithalat kanadında ise yüksek ve orta yüksek ile düşük teknolojili ürünlerin paylarının azaldığı ancak orta düşük teknolojili ürünlerin paylarının arttığı dikkat çekmektedir.

TABLO 4. TEKNOLOJİ YOĞUNLUĞUNA GÖRE İMALAT SANAYİİ ÜRÜNLERİ DIŞ TİCARET (MİLYON DOLAR)				
	Ocak-Ekim 2016		Ocak-Ekim 2017	
Teknoloji Yoğunluğu	Değer	Yüzde	Değer	Yüzde
İhracat (FOB)				
Toplam İmalat Sanayii	110.045	100	121.284	100
Yüksek Teknolojili Ürünler	3.780	3,4	4.643	3,8
Orta Yüksek Teknolojili Ürünler	36.020	32,7	41.456	34,2
Orta Düşük Teknolojili Ürünler	31.482	28,6	34.756	28,7
Düşük Teknolojili Ürünler	38.762	35,2	40.429	33,3
İthalat (CIF)				
Toplam İmalat Sanayii	137.937	100	155.239	100
Yüksek Teknolojili Ürünler	23.456	17	23.113	14,9
Orta Yüksek Teknolojili Ürünler	62.015	45,0	63.779	41,1
Orta Düşük Teknolojili Ürünler	34.801	25,2	50.723	32,7
Düşük Teknolojili Ürünler	17.665	12,8	17.625	11,4

Kaynak: TÜİK

Bu gelişmelerin paralelinde cari işlemler açığı 2017 Ocak-Ekim döneminde 35,29 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Grafik 6). Ekim ayı itibarıyla on iki aylık cari işlemler açığı ise 41,9 milyar dolar olmuştur. Öte yandan geçen yılın ilk dokuz ayında 17,3 milyar dolar olan turizm gelirleri ise 2017'nin aynı döneminde 20,1 milyar dolara yükselmiştir. Turizm gelirleri üçüncü çeyrekte 2016'nın aynı dönemine göre yüzde 37,6'lık bir artış göstermiştir.

GRAFİK 6. CARİ İŞLEMLER AÇIĞI (MİLYAR DOLAR, 2017)

Kaynak: TCMB

KAMU MALİYESİ

Artan jeopolitik risklere ve yoğunlaşan finansal spekülasyonlara rağmen Türkiye'nin güçlü bir ekonomik büyüme performansı gerçekleştirdiği (ve küresel ekonominin titrek bir şekilde de olsa canlanma emareleri göstermeye başladığı) 2017 yılında kamu kesimi bir taraftan bütçe denkliğini gözetici bir tutum benimserken diğer taraftan da reel ekonomiye önemli ölçüde katkı sağlamaya çalışmıştır. Böylece 2017'de kısmen ihtiyatlı kısmen de genişlemeci bir maliye politikası izlenmiştir.

Bu çerçevede 2018-2020 dönemine ait Orta Vadeli Program'a (OVP) göre 2017'de toplam tüketim harcamalarının bir önceki yıla göre artış oranı hususunda kamu kesiminin (yüzde 2,7) özel kesimin (yüzde 4,6) epey altında kalması beklenmektedir. Öte yandan toplam sabit sermaye yatırımlarının artış oranında ise kamu kesimi (yüzde 4,7) ile özel kesimin (yüzde 4,8) birbirlerine oldukça yakın oranlarda ve güçlü bir performans gösterdikleri görülmektedir (Tablo 5). Yine 2017'de etkinlik düzeyini muazzam ölçüde artıran KGF reel kesime çok ciddi bir destek sağlamaya

TABLO 5. TEMEL MAKROEKONOMİK GÖSTERGELER

	2016	2017 (GT)	2018 (P)	2019 (P)	2020 (P)
1. GSYH Büyümesi (1)	3,2	5,5	5,5	5,5	5,5
1.1. Toplam Tüketim (1)	4,7	4,4	3,9	4,2	4,1
A. Kamu (1)	**10,5**	**2,7**	**3,5**	**2**	**1,8**
B. Özel (1)	3,8	4,6	4	4,6	4,5
1.2. Toplam Sabit Sermaye Yatırımı (1)	2,2	4,8	5,5	5,9	5,9
A. Kamu (1)	**2,9**	**4,7**	**2,7**	**0,7**	**-1,8**
B. Özel (1)	2,1	4,8	6	6,7	7
Toplam Yurt İçi Tasarruf/GSYH (Yüzde)	24,5	25	25,5	26,1	26,5
A. Kamu (1)	**2,7**	**1,6**	**1,4**	**1,4**	**1,7**
B. Özel (1)	21,7	23,3	24,1	24,7	24,8
Toplam Tasarruf-Yatırım Farkı/GSYH (1)	-3,8	-4,6	-4,3	-4,1	-3,9
A. Kamu (1)	**-1,4**	**-2,5**	**-2,7**	**-2,5**	**-2**
B. Özel (1)	-2,4	-2,1	-1,5	-1,6	-1,9
Net İhracatın Büyümeye Katkısı (Yüzde Puan)	-1,3	1,3	0,8	0,7	0,7

Kaynak: Orta Vadeli Program (2018-2020)

Not: GT=Gerçekleşme Tahmini, P=Program, (1): Bir Önceki Yıla Göre Sabit Fiyatlarla Yüzde Değişim

başlamıştır. Dahası özel tüketimi canlandırmak ve istihdamı teşvik etmek için uygulamaya sokulan geçici vergi indirimleri de 2017'de Türkiye ekonomisi üzerinde genişlemeci bir etkiye sahip olmuştur.

Temmuz 1991'de kurulan ve temel amacı başta KOBİ ve/veya gelecek vaat eden işletmeler olmak üzere tüm işletmelerin finansmana erişimini kolaylaştırmak ve "Türkiye'nin büyüme ve kalkınmasına stratejik destek sağlamak"[2] olan KGF[3] uzun yıllar boyunca neredeyse tamamen atıl kalmış ve çok kısıtlı bir ölçekte reel ekonomiye destek sağlamıştır. Hazine Müsteşarlığı tarafından kendisine tahsis edilen kaynağın Mart 2015'te yüzde yüz artışla 2 milyar TL'ye, Ekim 2016'da 25 milyar TL'ye yükseltilmesiyle birlikte hareket alanı muazzam ölçüde genişleyen KGF 2017'de etkinlik düzeyini çok büyük bir oranda artırmıştır.[4] KGF 2015 yılı itibarıyla 2,51 milyar TL tutarındaki 5 bin 652 kredi için 1,38 milyar TL tutarında kefalet hacmine sahip iken bu kapasite 2016'da yaklaşık 2,7 katına çıkmıştır. Kefalet hacmi 2017'nin sadece dokuz ayı içinde de 2016 seviyesinin yaklaşık 34 katına çıkmıştır. Böylece KGF Eylül 2017 itibarıyla 192 milyar TL'nin üzerinde bir değere sahip olan 331 bin 725 kredi için yaklaşık 172 milyar TL'lik kefalet hacmine ulaşmıştır (Tablo 6). KGF ulaştığı bu devasa kapasiteyle 2017 yılında Türkiye ekonomisi üzerinde oldukça pozitif bir role sahip olmuştur.

TABLO 6. KGF'NİN SAĞLADIĞI KEFALETLER (MİLYAR TL)

Yıl	Kefalet Tutarı	Kredi Tutarı	Kredi Adedi
2010	0,15	0,2	414
2011	0,54	0,72	1.161
2012	0,85	1,13	2.367
2013	1,12	1,49	2.994
2014	1,38	1,84	4.351
2015	1,88	2,51	5.652
2016	5,03	6,71	19.483
2017 (9 Aylık)	172,22	192,44	331.725

Kaynak: KGF

Öte taraftan Bakanlar Kurulu kararı ile birlikte 3 Şubat 2017'de mobilyada KDV oranı yüzde 8'e indirilirken beyaz eşyada ÖTV oranı yüzde 0'a düşürülmüştür. Nisan sonuna kadar geçerli olacak söz konusu vergi indirimleri daha sonra Eylül sonuna kadar uzatılmıştır. Mart ayında alınan Bakanlar Kurulu kararı ile birlikte de tapu işlemleri üzerinden binde 20 olarak alınan tapu harcı yine Eylül sonuna kadar binde 15'e indirilmiştir.[5] Yine 2017 yılında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın başlattığı

2. "Misyon & Vizyon", KGF, http://kgf.com.tr/index.php/tr/hakkimizda/misyon-vizyon, (Erişim tarihi: 20 Kasım 2017).

3. KGF temel anlamda bankalar ve diğer kurumlardan finansman sağlayan işletmelere –belirli kriterler çerçevesinde– kefil olmaktadır.

4. KGF'nin toplam kefalet kapasitesi ise 250 milyar TL'ye çıkarılmıştır.

5. "Vergi İndiriminde Son Gün Yarın", TRT Haber, 29 Eylül 2017.

istihdam seferberliği kapsamında, "Mevcut çalışana ilave edilen her bir sigortalı çalışan için asgari ücret üzerinden 773 TL tutarındaki prim ve vergi yükümlülükleri devlet tarafından karşılanacaktır" kararı alınmıştır.[6] Böylece ilave çalışanın işverene maliyetinde ciddi miktarda bir indirime gidilmiştir. Bu teşvik 2017 yılı sonuna kadar uygulanmıştır. Söz konusu vergi indirimleri 2017'de ekonomiyi canlandırma ve istihdam düzeyini artırma noktasında hatırı sayılır bir role sahip olmuştur.

2018-2020 OVP'ye göre 2016'da yüzde 34,7 olarak gerçekleşen kamu gelirlerinin GSYH'ye oranının 2017'de yüzde 33,3'e düşmesi beklenmektedir. Söz konusu 1,4 puanlık azalışın 0,4'er puanı vergi ve faktör gelirlerindeki oransal düşüşten kaynaklanmaktadır. Kamu harcamalarının GSYH'ye oranının ise 2017 yılında 0,2 puan düşüşle yüzde 36'dan 35,8'e gelmesi beklenmektedir. 2017'de kamu gelirlerinin kamu harcamalarından oransal olarak daha hızlı artması neticesinde de genel devlet dengesinin 2017'de -1,1 puanlık artışla yüzde -2,4 olarak gerçekleşmesi beklenmektedir. Bunlara paralel olarak Türkiye'nin AB tanımlı genel devlet borç stokunun GSYH'ye oranının 0,4 puan artışla 2017'de yüzde 28,5 olarak gerçekleşmesi beklenmektedir.

TABLO 7. GENEL DEVLET DENGESİ (GSYH'YE ORAN, YÜZDE)

	2016	2017 (GT)	2018 (P)	2019 (P)	2020 (P)
Gelirler	34,7	33,3	32,8	32	315
Vergiler	18	17,6	17,8	17,6	17,3
Vergi Dışı Normal Gelirler	1,8	1,6	1,7	1,6	1,6
Faktör Gelirleri	5	4,6	4,2	3,9	3,8
Sosyal Fonlar	9,5	9,3	8,9	8,6	8,5
Özelleştirme Gelirleri	0,4	0,2	0,3	0,2	0,2
Harcamalar	36	35,8	34,8	33,8	32,7
Faiz Dışı Harcamalar	34	33,8	32,6	31,5	30,4
Cari Harcamalar	16,4	15,9	15,5	15,1	14,5
Yatırım Harcamaları	3,5	3,6	3,3	3,2	3
Transfer Harcamaları	16,2	16,3	16	15,6	15,2
Stok Değişim Fonu	0	0	0	0	0
Faiz Harcamaları	2	2	2,2	2,3	2,3
Genel Devlet Dengesi	-1,3	-2,4	-1,9	-1,9	-1,3
Faiz Giderleri Hariç Denge	0,7	-0,4	0,2	0,5	1,1
Özelleştirme Gelirleri Hariç Denge	-1,7	-2,6	-2,2	-2,1	-1,5
Faiz Giderleri ve Özelleştirme Gelirleri Hariç Denge	0,3	-0,6	0	0,2	0,9
AB Tanımlı Genel Devlet Borç Stoku	28,1	28,5	28,5	28	27,5

Kaynak: Orta Vadeli Program, 2018-2020

Not: GT=Gerçekleşme Tahmini, P= Program, (1): Bir Önceki Yıla Göre Sabit Fiyatlarla Yüzde Değişim.

6. "İlave İstihdam Teşviki", TOBB, http://istihdamseferberligi.tobb.org.tr/tesvik.html, (Erişim tarihi: 20 Kasım 2017).

Bununla birlikte belirtmek gerekir ki 2002 yılında yüzde 72,1 düzeyinde bulunan AB tanımlı genel borç stoku ilerleyen yıllarda hızla düşerek Maastricht kriteri olan yüzde 60'ın epey altına gerilemiştir (Grafik 7). Bu açıdan Türkiye'de kamu borcunun milli gelire oranı (yüzde 28 civarı) diğer birçok ülkeye kıyasla çok daha düşük seviyelerdedir. Örneğin genel devlet borç stokunun milli gelire oranı gelişmekte olan ülkelerde ortalama yüzde 48,3 iken Meksika'da yüzde 53, Brezilya'da ise yüzde 83'tür. Sanayileşmiş ülkelerde kamu borçluluk düzeyi ortalaması ise yüzde 99 ile çok daha yüksektir. Spesifik olarak bu oran Almanya'da yüzde 65, Fransa'da yüzde 97, ABD'de ise yüzde 108'dir (Grafik 8). Şu halde Türkiye dünya genelinde en düşük kamu borçluluk düzeyine sahip ülkelerden birisi konumundadır (Grafik 8).

GRAFİK 7. TÜRKİYE'DE AB TANIMLI GENEL BORÇ STOKUNUN SEYRİ

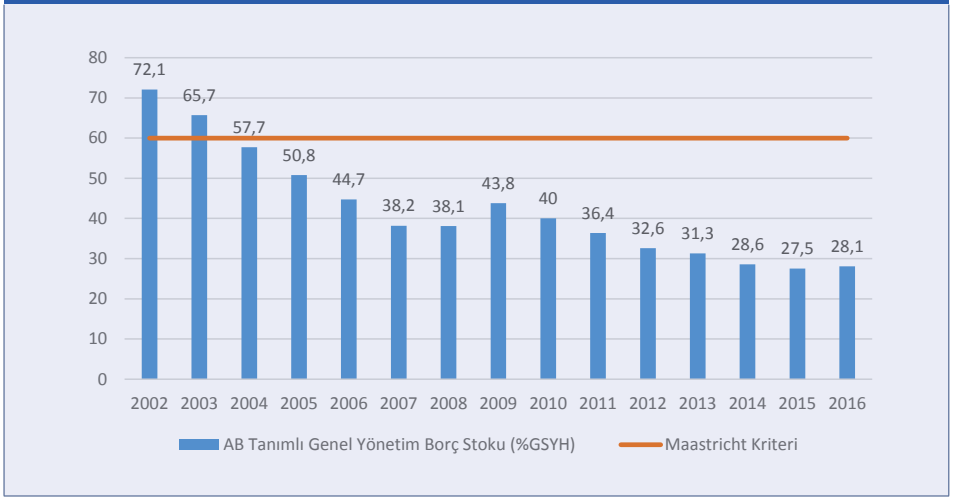

Kaynak: TÜİK

GRAFİK 8. SEÇİLMİŞ ÜLKELER İÇİN GENEL DEVLET BORÇ STOKU (YÜZDE, GSYH)

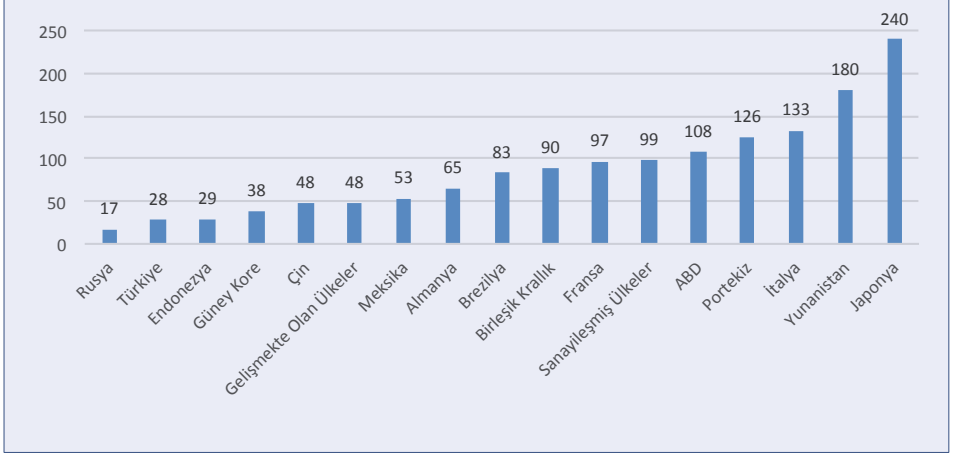

Kaynak: IMF

2018-2020 OVP'ye genel olarak bakıldığında kamunun genişlemeci maliye politikasını bütçe disiplininden pek taviz vermeden sağlamaya çalışacağı görülmektedir. Öyle ki 2017-2020 sürecinde faiz dışı harcamaların yüzde 34'ten 30,4'e, AB tanımlı genel devlet borç stokunun da yüzde 28,5'ten 27,5'e düşmesi beklenmektedir. Belirtmek gerekir ki istisnai olarak düşük düzeyde bir borçluluk oranına sahip olan kamunun kontrolü elden bırakmadan daha genişlemeci bir maliye politikası uygulayabilmesi noktasında eli hiç de zayıf değildir.

PARA POLİTİKASI

ENFLASYON

2016'yı yüzde 8,5 ile kapatan enflasyon 2017'nin ilk aylarında yükseliş trendine girmiştir (Grafik 9). Enflasyon oranı Şubat ayında yaklaşık beş senelik bir aradan sonra ilk kez yıllık bazda çift haneli rakamları görmüştür. Nisan'da yüzde 11,87 olan enflasyon daha sonra kademeli olarak düşse de yılın ilk yarısını çift hanelerde kapatmıştır.

GRAFİK 9. TÜFE DEĞİŞİM ORANI (BİR ÖNCEKİ YILIN AYNI AYINA GÖRE)

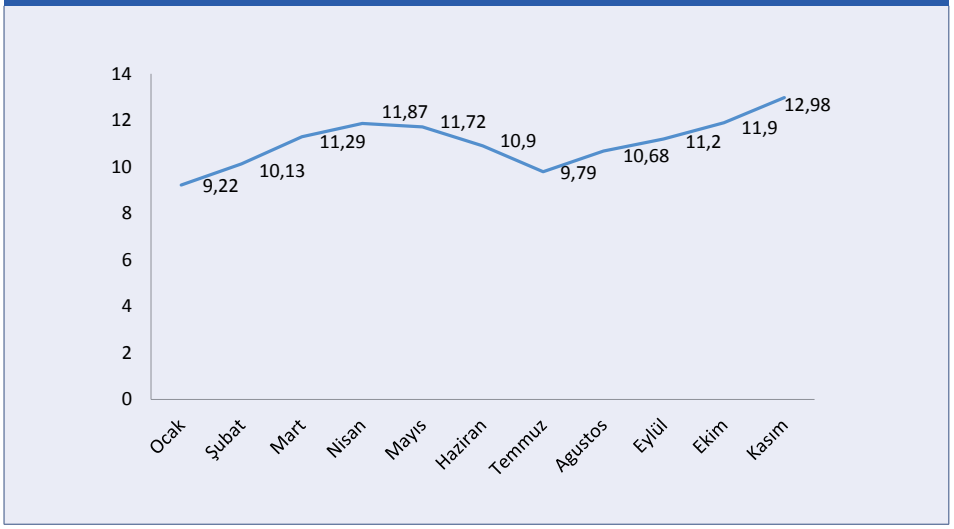

Kaynak: TÜİK

Türk lirasının dolar ve avro karşısında değer kaybetmesi ithal ürünlerin (tüketim ve ara malları) fiyatlarını artırarak hem tüketici fiyat endeksi (TÜFE) hem de üretici fiyat endeksinin (ÜFE) yükselmesine neden olmuştur. İhracat koşullarındaki iyileşme ve üretimde yaşanan sıkıntılardan dolayı gıda fiyatlarının artması enflasyonu besleyen başka bir unsurdur. Ekonomik büyümedeki artışa paralel bir şekilde toparlanan talep koşulları da enflasyonun çift haneli rakamlarda kalmasına sebebiyet vermiştir. Petrol fiyatları yılın ilk çeyreğinde 55 dolardan 48 dolara düşse de döviz kuru etkisinden dolayı akaryakıt fiyatları artmıştır. Akaryakıt fiyatlarındaki bu değişim ulaşım hizmetlerinde

fiyatların yükselmesine neden olmuştur. Kurun yükselmesi sağlık gibi döviz kuruna duyarlı hizmetler sektörlerinde de fiyatlar üzerinde baskı oluşturmuştur.[7]

Politika yapıcılar Temmuz ayında yüzde 9,70'e inen enflasyonun yılı tek haneli rakamlarda kapatması için bir dizi adımlar atmıştır. Gıda fiyatlarındaki artışı dizginlemek için bir taraftan karkas et ithalatı artırılırken bir taraftan da buğday, mısır, arpa gibi hububat ürünlerine uygulanan gümrük vergisi oranları düşürülmüştür. Bu politikalar ilgili ürünlerin fiyatlarında kısmi düşüş yaşanmasına neden olsa da gıda fiyatları arzulanan ölçüde azalmamıştır.[8] Mayıs-Eylül döneminde düşen gıda fiyatları Eylül ve Ekim aylarında tekrardan yükselişe geçmiştir.

Petrol fiyatlarının Haziran sonu itibarıyla yeniden yükselmeye başlaması enflasyon üzerindeki baskıyı artırmıştır. Faizlerin yükselmesinin yanı sıra ara mal ve enerji fiyatlarının artması üretim maliyetleri üzerinde baskı oluşturmuştur. Üreticiler maliyetlerdeki bu yükselişi zamanla fiyatlara yansıtmışlardır.[9] Piyasalar tarafından yakından takip edilen çekirdek enflasyon yılın ikinci yarısında çift haneli rakamlara yükselmiştir (Grafik 10).

GRAFİK 10. ÇEKİRDEK ENFLASYON

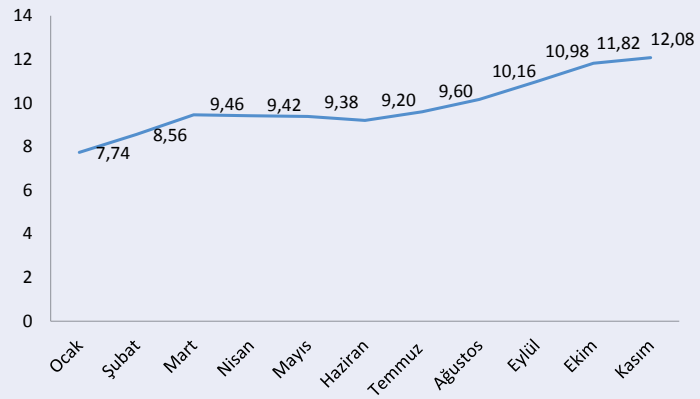

Kaynak: TÜİK

Ağustos ayı itibarıyla yeniden çift haneye yükselen yıllık enflasyon oranı maliyetlerin artması ve enflasyon beklentilerinin kötüleşmesiyle birlikte Kasım ayında yüzde 12,98 ile yıl içerisindeki en yüksek seviyeye çıkmıştır. Enflasyondaki yükseliş temel olarak üretimi ilgilendiren faktörlerden kaynaklandığı için Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının (TCMB) fiyat istikrarını korumak adına uyguladığı sıkı para politikası enflasyonun tek haneli rakamlara inmesi için yeterli olmamıştır. Gıda enflasyonuna dair politika yapıcılar tarafından alınan tedbirlerin etkinliğinin artması

7. Enflasyon Raporu 2017-II, TCMB.
8. Enflasyon Raporu 2017-III, TCMB.
9. Enflasyon Raporu 2017-IV, TCMB.

ve baz etkisinin katkısı neticesinde enflasyonun 2018'in ilk çeyreğinde yeniden tek haneli rakamlara inmesi beklenmektedir. Ekonomiden sorumlu Başbakan Yardımcısı Mehmet Şimşek konuya ilişkin yaptığı açıklamada enflasyonda Aralık ayından itibaren kalıcı düşüşlerin yaşanabileceğinin altını çizmiştir.

PARA POLİTİKASI

2017 dünya genelinde merkez bankaları için zor bir yıl olmuştur. ABD Merkez Bankası Fed'in bilanço küçültme ve faiz kararları, Trump'ın seçim döneminde vaat ettiği ekonomi politikalarını hayata geçirmekte zorlanması, Avrupa Merkez Bankası'nın uyguladığı parasal genişlemenin sürdürülebilirliği, AB ülkelerindeki seçimler ve enflasyonun izlediği seyir gibi konu ve sorunlar merkez bankalarının önündeki para politikası denklemini zorlu bir hale getirmiştir. Kuzey Kore, Kuzey Irak, Suriye ve Katalonya gibi bölgesel ve küresel çatışma alanları bu denklemin daha da karmaşık hale gelmesine neden olmuştur.

TCMB bu zorlu yılı hareketli geçiren merkez bankalarından biridir. Trump'ın başkan seçilmesi sonrasında ABD'de ekonomik büyümenin hızlanacağı beklentisi ile dolar endeksinin 100'ün üzerine çıkması, Fed'in faizleri artırması ve içeride yaşanan bazı gelişmeler sonrasında 2017'nin başında dolar/TL kurunun 3,94'e yükselmesi TCMB'yi harekete geçirmiştir. Türkiye'de serbest (dalgalı) döviz kuru uygulanmasına rağmen TCMB kurdaki oynaklığın aşırı yükseldiği dönemlerde birçok merkez bankasının yaptığı gibi elindeki politika enstrümanlarını kullanarak döviz piyasasına müdahale etmiştir.

GRAFİK 11. DOLAR/TL DÖVİZ KURU

Kaynak: TCMB

TCMB Ocak ayında kurda yaşanan ani artışa ilk etapta Bankalararası Para Piyasası'nda bankaların borç alabilme limitlerini düşürerek ve yabancı para zorunlu karşılık oranlarında tüm vade dilimleri için 50 baz puan indirimine giderek karşılık vermiştir. TCMB daha sonraki aşamada politika faizine dokunmasa da geç likidi-

te penceresi (GLP) faiz oranında kademeli artışa gitmiştir. GLP'de faiz oranı yüzde 12,25'e yükseltilmiştir. TCMB bunun yanında reeskont kredilerinin TL olarak geri ödenmesi gibi ek tedbirler ile doların ateşinin düşmesine katkı sağlamıştır.

TCMB'nin uyguladığı sıkı para politikasının yanı sıra 16 Nisan referandumu sonrasında siyasete dair belirsizliklerin azalması ve 15 Temmuz darbe girişiminin ardından ekonomik büyümenin beklenenden hızlı toparlanmasıyla birlikte kur düşüş trendine girerek sonbaharın ilk günlerinde 3,40'ı görmüştür. Bu gelişmelerden sonra birçok kurum ve analist kurun yıl sonunu 3,50'nin altında kapatabileceği yönünde beyanlarda bulunmuştur.

Bu pozitif hava Eylül ayının ortasında tersine dönmüş, kur tekrardan yükselişe geçmiştir. Kuzey Irak'taki referandum sürecinde bölgesel risklerin artması, Avrupalı bazı bankaların Türkiye'ye kredi vermeyi keseceğine dair yapılan manipülasyon, ABD ile yaşanan vize krizi, enflasyon verilerinin beklentilerin üzerinde gelmesi ve dolar endeksinin Eylül ortası itibarıyla yükselmeye başlaması Türk lirasının değer kaybetmesine neden olmuştur.

TCMB kurdaki yükselişin hız kazanmasından sonra çeşitli para politikası araçlarını kullanarak döviz piyasalarını istikrara kavuşturmaya yönelik adımlar atmıştır. TCMB Kasım ayında ilk etapta yabancı para zorunlu karşılık oranları ve reeskont kredileri ile ilgili bir dizi değişiklikte bulunarak piyasadaki dolar miktarını artırmaya, dolar talebini de düşürmeye çalışmıştır. TCMB "döviz piyasalarında derinliği sağlamak ve reel kesimin kur riskini etkin yönetmesine katkıda bulunmak" amacıyla 20 Kasım tarihi itibarıyla TL Uzlaşmalı Vadeli Döviz Alım-Satım İhaleleri'ne başlamıştır. Vadeli döviz alım-satım sözleşmeleri ile firmaların yabancı para cinsi borçlarından, yabancı yatırımcıların ise yerli para birimi pozisyonlarından kaynaklanan kur riskine karşı finansal koruma isteklerinin karşılanması hedeflenmiştir.[10] TCMB 2017 yıl sonuna kadar gerçekleştirilecek ihalelerde vadeli döviz satım pozisyon tutarının en fazla 3 milyar ABD doları olacağını açıklamıştır.[11]

TCMB'nin Kasım ayında gerçekleştirdiği bir başka hamle de Bankalararası Para Piyasası'na yönelik olmuştur. TCMB para politikasını sıkılaştırmak adına Bankalararası Para Piyasası'nda gecelik borç alma limitlerini sıfırlamıştır. Bu hamle ortalama fonlama maliyetinde yirmi beş baz puanlık artışa neden olmuştur.

Doların yükselişinin arka planında temel olarak ekonomik dinamiklerden ziyade dış ilişkilerde yaşanan gerginliklerin risk algısını artırması bulunduğu için TCMB'nin uyguladığı bu politikalar Türk lirasına yönelik arzulanan desteği sağlayamamıştır. ABD'de görülen davaya yönelik gelen haber akışının da etkisiyle dolar/TL kuru 3,95'in üzerine kadar çıkmıştır. Avro/TL kuru ise bu dönemde 4,70'i görmüştür.

10. Uğur Namık Küçük, İbrahim Ethem Güney ve Doruk Küçüksaraç, "Türk Lirası Uzlaşmalı Vadeli Döviz Alım-Satım İhaleleri'ne Genel Bakış", TCMB Blog, 19 Kasım 2017, https://tcmbblog.org/tr/turk-lirasi-uzlasmali-vadeli-doviz-alim-satim-ihalelerine-genel-bakis, (Erişim tarihi: 25 Aralık 2017).

11. "Türk Lirası Uzlaşmalı Vadeli Döviz Satım İhalelerine İlişkin Basın Duyurusu", TCMB, 18 Kasım 2017, http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tcmb+tr/tcmb+tr/main+menu/duyurular/basin/2017/duy2017-46, (Erişim tarihi: 25 Aralık 2017).

GRAFİK 12. AVRO/TL DÖVİZ KURU

Kaynak: TCMB

TCMB'nin 2017'de attığı adımları etkileyen ana faktör kur olmakla birlikte enflasyonun uzun bir aradan sonra çift haneli rakamlara yükselmesi de kurumun sıkı para politikasından taviz vermemesine neden olmuştur. Para politikasının gevşetilmesine dair kamuoyunda tartışmalar yaşansa da kurdaki dalgalanmalar ve enflasyonun hedefin üzerinde gerçekleşmesi TCMB'nin hareket alanını daraltmıştır.

KRONOLOJİ: EKONOMİ ALANINDAKİ GELİŞMELER*	
3 Ocak	TÜİK verilerine göre enflasyon geçen yıl yüzde 8,53 oldu. Aralık'ta TÜFE yüzde 1,64 arttı.
10 Ocak	TCMB döviz zorunlu karşılıklarının tüm vadelerde 50 baz puan düşürülerek finansal sisteme yaklaşık 1,5 milyar ABD doları ilave likidite sağlanmış olacağını duyurdu.
11 Ocak	TCMB'nin açıkladığı verilere göre 2016 yılı Kasım ayında cari işlemler açığı 2 milyar 270 milyon dolar oldu.
13 Ocak	TCMB Bankalararası Para Piyasası'nda bankaların borç alabilme limitlerini 16 Ocak'tan itibaren geçerli olmak üzere toplam 11 milyar liraya düşürdü.
16 Ocak	TÜİK verilerine göre 2016 yılı Ekim ayında işsizlik oranı bir önceki yılın aynı dönemine göre 1,3 puan artarak yüzde 11,8 seviyesinde gerçekleşti.
24 Ocak	TCMB Para Politikası Kurulu (PPK) politika faizini sabit tutarken üst bantı 9,25'e çıkardı. GLP faizini ise yüzde 10'dan 11'e yükseltti. Gecelik faiz oranları: Marjinal fonlama oranı yüzde 9,25, Merkez Bankası borçlanma faiz oranı yüzde 7,25 oldu. Bir hafta vadeli repo ihale faz oranı yüzde 8 oldu. Türkiye, İran aleyhine açtığı uluslararası tahkim davasını kazandı. Buna göre İran Türkiye'ye ihraç ettiği doğal gaz fiyatında yüzde 13,3 indirim uygulayacak ve Ankara'ya 1,9 milyar dolar tazminat ödeyecek.
25 Ocak	TÜİK enflasyon sepetiyle ilgili yapılan değişiklikleri açıkladı. Buna göre TÜFE hesaplamasında gıda ve alkolsüz içeceklerin ağırlığı 23,68'den 21,77'ye düşürüldü.
27 Ocak	Uluslararası kredi derecelendirme kuruluşu Fitch Ratings Türkiye'nin uzun vadeli döviz cinsinden kredi notunu yatırım yapılabilir seviyesinin bir basamak altına indirdi.
31 Ocak	Turizm geliri Ekim, Kasım ve Aralık aylarından oluşan dördüncü çeyrekte bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 27,2 azalarak 4 milyar 782 milyon 729 bin dolar oldu.
1 Şubat	TİM verilerine göre Ocak'ta ihracat geçen yılın aynı ayına göre yüzde 15 artarak 10 milyar 528 milyon 47 bin dolar oldu. İhracat yıla son 49 ayın artış rekorunu kırarak başladı. Türk lirası karşılığında yapılan ihracat geçen yıl 2015'e oranla yüzde 29,37 artış gösterdi. ABD Merkez Bankası (Fed) yılın ilk toplantısında politika faizini sabit tutma kararı aldı.
3 Şubat	TÜFE Ocak'ta yüzde 2,46, Yİ-ÜFE yüzde 3,98 arttı. Yıllık enflasyon tüketici fiyatlarında yüzde 9,22, yurt içi üretici fiyatlarında yüzde 13,69 oldu. Beyaz eşya ve elektrikli ev aletlerinde ÖTV 30 Nisan'a kadar sıfıra indirildi. Yatlar, kotralar, tekneler ve gezinti gemilerinde uygulanacak ÖTV oranı da sıfır olarak belirlendi. Mobilyada ise ÖTV 30 Nisan'a kadar yüzde 8 olarak gerçekleşti.
6 Şubat	Ziraat Bankası, PTT, BİST, BOTAŞ, Çaykur, Eti Maden, Türksat, THY ve Halkbank'ın yer aldığı dev şirketlerdeki kamu hisseleri Varlık Fonu'na devredildi.
10 Şubat	Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı et fiyatlarına "tavan fiyat" uygulaması getirdi.
15 Şubat	TÜİK tarafından açıklanan verilere göre Türkiye'de işsizlik oranı 2016'nın Kasım ayında bir önceki yılın aynı dönemine göre 0,2 puanlık azalışla yüzde 10,5 seviyesinde gerçekleşti.
17 Şubat	TCMB reeskont kredilerinin kredi vadesinde ödenmesi kaydıyla geri ödemelerinin Türk lirası olarak da yapılabileceğini duyurdu.
28 Şubat	İhracat Ocak'ta geçen yılın aynı ayına göre yüzde 18,1 artarak 11 milyar 278 milyon dolara yükseldi.
3 Mart	TÜFE Şubat'ta yüzde 0,81, Yİ-ÜFE yüzde 1,26 arttı. Yıllık enflasyon tüketici fiyatlarında yüzde 10,13, yurt içi üretici fiyatlarında ise yüzde 15,36 oldu.
10 Mart	Şirketlerin dış finansmana erişimine destek sağlamak amacıyla hayata geçirilen KGF'nin sağladığı kefalet tutarını 250 milyar TL olarak belirleyen kararname *Resmi Gazete*'de yayımlandı.
15 Mart	Türkiye'de işsizlik oranı 2016 Aralık'ta bir önceki yılın aynı ayına göre 1,9 puanlık artışla yüzde 12,7 seviyesinde gerçekleşti.

* Bu kronoloji TÜİK, Anadolu Ajansı, *Dünya* gazetesi ve BloombergHT'nin internet sitelerinde yer alan haberlerden derlenerek hazırlanmıştır.

15 Mart	Fed politika faiz oranını 25 baz puan artırarak yüzde 0,75-1,00 aralığına yükseltti.
16 Mart	TCMB PPK Mart ayı toplantısında faiz kararını açıkladı. Politika faiz oranı yüzde 8'de kaldı. GLP faiz oranı ise yüzde 11'den yüzde 11,75'e yükseltildi.
18 Mart	Moody's Türkiye'nin kredi notu görünümünü "durağan"dan "negatif"e çevirdi. "Ba1" olan kredi notunda ise değişiklik yapılmadı.
23 Mart	Türkiye'de işsizlik oranı 2016'da bir önceki yıla göre 0,6 puan artarak yüzde 10,9 olarak gerçekleşti.
27 Mart	TCMB tarafından açıklanan Reel Kesim Güven Endeksi Mart'ta bir önceki aya kıyasla 2,8 puan artarak 108,1 seviyesinde gerçekleşti.
28 Mart	TCMB'nin resmi rezerv varlıkları Şubat'ta bir önceki aya göre yüzde 1,1 artarak 107,6 milyar dolara ulaştı. Döviz varlıkları bir önceki aya göre yüzde 0,5 artarak 89,5 milyar dolar, altın cinsinden rezerv varlıkları ise yüzde 4,5 artarak 16,6 milyar dolar oldu.
3 Nisan	TÜFE Mart'ta yüzde 1,02, Yİ-ÜFE yüzde 1,04 arttı. Yıllık enflasyon tüketici fiyatlarında yüzde 11,29, yurt içi üretici fiyatlarında yüzde 16,09 oldu.
10 Nisan	Başbakan Binali Yıldırım inşaat sektöründeki KDV indiriminin Eylül ayına kadar devam ettiğini belirterek mobilya ve beyaz eşyadaki vergi indiriminin de Eylül sonuna kadar uzatıldığını açıkladı.
11 Nisan	TCMB verilerine göre Türkiye'nin cari işlemler açığı Şubat ayında 2,53 milyar dolar ve on iki aylık cari işlemler açığı 33 milyar 747 milyon dolar oldu.
17 Nisan	TÜİK verilerine göre Ocak ayı işsizlik oranı bir önceki aya göre 1,9 puanlık artış ile yüzde 13 seviyesinde gerçekleşti.
18 Nisan	IMF 2017 yılında Türkiye için ekonomik büyüme beklentisini yüzde 3'ten yüzde 2,5'e düşürdü.
26 Nisan	TCMB PPK faiz koridorunda değişikliğe gitmedi ancak GLP faiz oranını yüzde 11,75'ten yüzde 12,25 seviyesine çıkardı.
28 Nisan	TCMB Enflasyon Raporu 2017-2 açıklandı. TCMB Başkanı Murat Çetinkaya enflasyonun 2017 sonunda yüzde 8,5 olarak gerçekleşeceğini, 2018 sonunda ise yüzde 6,4'e geriledikten sonra orta vadede yüzde 5 düzeyinde istikrar kazanacağını öngördüklerini bildirdi.
3 Mayıs	Fed Mayıs toplantısında politika faizini beklendiği gibi sabit tuttu.
4 Mayıs	TÜFE Nisan'da yüzde 1,63, Yİ-ÜFE yüzde 1,43 arttı. Yıllık enflasyon tüketici fiyatlarında yüzde 7,91, yurt içi üretici fiyatlarında yüzde 4,80 oldu.
8 Mayıs	Kredi derecelendirme kuruluşu S&P, Türkiye'nin BB+ olan kredi notunu ve negatif görünümü teyit etti.
10 Mayıs	Borsa İstanbul'da BIST 100 endeksi 96.194 puana ulaşarak günü tüm zamanların en yüksek seviyesinden kapattı.
11 Mayıs	IMF Türkiye ekonomisinin bu yıl için yüzde 2,5 ve gelecek sene ise yüzde 3,3 oranında büyümesinin öngörüldüğünü açıkladı.
15 Mayıs	TÜİK verilerine göre 2017 yılı Şubat ayında işsizlik oranı 1,7 puanlık artış ile yüzde 12,6 seviyesinde gerçekleşti.
5 Haziran	TÜFE Mayıs'ta yüzde 0,45, Yİ-ÜFE yüzde 0,52 arttı. Yıllık enflasyon tüketici fiyatlarında yüzde 11,72, yurt içi üretici fiyatlarında yüzde 15,26 oldu.
14 Haziran	Fed politika faizini 25 baz puan artırarak yüzde 1-1,25 aralığına çıkarma kararı aldı.
15 Haziran	TCMB PPK Haziran ayında faizlerde değişikliğe gitmedi. TÜİK verilerine göre işsizlik oranı geçtiğimiz yılın aynı dönemine göre 1,6 puan artış kaydetti ve Mart'ta yüzde 11,7 seviyesinde gerçekleşti.
3 Temmuz	TÜFE Haziran'da yüzde 0,27 azalırken Yİ-ÜFE yüzde 0,07 arttı. Yıllık enflasyon tüketici fiyatlarında yüzde 10,90, yurt içi üretici fiyatlarında yüzde 14,87 oldu.

12 Temmuz	TÜİK Mayıs ayı dış ticaret endeksine göre ihracat birim değer endeksi Mayıs'ta yıllık bazda yüzde 0,9 azalırken ithalat birim değer endeksi ise yüzde 5,7 artış gösterdi.
17 Temmuz	TÜİK verilerine göre Nisan'da işsizlik oranı bir önceki aya göre 1,2 puanlık artış ile yüzde 10,5 seviyesinde gerçekleşti.
26 Temmuz	Fed Temmuz ayı kararında gösterge faizi ve para politikasında değişikliğe gitmedi.
27 Temmuz	TCMB PPK kararını açıklayarak faizlerde değişiklik yapmadı.
1 Ağustos	TCMB Başkanı Murat Çetinkaya "Enflasyon Raporu 2017-III"ün tanıtımı amacıyla düzenlenen toplantıda "Enflasyonun 2017 sonunda yüzde 8,7 olarak gerçekleşeceğini 2018 sonunda ise yüzde 6,4'e geriledikten sonra orta vadede yüzde 5 düzeyinde istikrar kazanacağını öngörüyoruz" dedi.
3 Ağustos	TÜFE Temmuz'da aylık bazda yüzde 0,15, Yİ-ÜFE yüzde 0,72 arttı. Yıllık enflasyon, tüketici fiyatlarında yüzde 9,79, yurt içi üretici fiyatlarında yüzde 15,45 oldu.
15 Ağustos	TÜİK verilerine göre Mayıs ayında işsizlik oranı geçen yılın aynı dönemine göre 0,8 puanlık bir azalışla yüzde 10,2 seviyesinde gerçekleşti. Maliye Bakanlığı Temmuz ayı ile Ocak-Temmuz dönemine ilişkin bütçe uygulama sonuçlarını açıkladı. Temmuz'da bütçe gelirleri geçen yılın aynı ayına göre yüzde 23,3 artarak 52,5 milyar lira, bütçe giderleri ise yüzde 21,5 yükselerek 51,5 milyar lira olarak gerçekleşti. Özel sektörün Haziran ayında yurt dışından sağladığı kısa vadeli kredi borcu 16,3 milyar dolar, uzun vadeli kredi borcu ise 210,9 milyar dolar seviyesinde gerçekleşti.
30 Ağustos	Moody's Türkiye ekonomisi için 2017 büyüme tahminini yüzde 2,6'dan yüzde 3,7'ye yükseltti.
5 Eylül	Gümrük ve Ticaret Bakanlığı tarafından yapılan açıklamaya göre dış ticaret açığı Ağustos'ta 5,88 milyar dolar (öncü veri) oldu. Bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 22,6 artış kaydetti. TÜFE Ağustos'ta aylık bazda yüzde 0,52, Yİ-ÜFE yüzde 0,85 arttı. Yıllık enflasyon tüketici fiyatlarında yüzde 10,68, yurt içi üretici fiyatlarında yüzde 16,34 oldu.
11 Eylül	TÜİK verilerine göre GSYH zincirlenmiş hacim endeksi olarak 2017 yılının ikinci çeyreğinde bir önceki yılın aynı çeyreğine göre yüzde 5,1 arttı.
14 Eylül	TCMB PPK politika toplantısının ardından yaptığı açıklamada banka faiz oranlarında değişikliğe gitmedi.
15 Eylül	TÜİK verilerine göre Haziran'da işsizlik oranı geçen yılın aynı dönemine nazaran değişim göstermeyerek yüzde 10,2 seviyesinde gerçekleşti.
20 Eylül	ABD Merkez Bankası faiz oranlarında değişikliğe gitmeyerek bilanço küçültme tarihini açıkladı ve bu yıl bir faiz artırımı daha işaret etti.
29 Eylül	Ağustos ayında dış ticaret açığı yüzde 22,8 artarak 5 milyar 873 milyon dolara yükseldi. Dış açık Ocak-Ağustos döneminde yüzde 21,1 artışla 45,66 milyar dolar oldu.
1 Ekim	TİM verilerine göre Eylül ayında ihracat bir önceki yılın aynı ayına göre yüzde 8,9 artarak 11 milyar 337 milyon dolar oldu.
2 Ekim	Fitch, Türkiye'nin büyüme beklentisini yukarı yönlü revize etti. Bu yıl için yüzde 5,5'e ve gelecek yıl için yüzde 4,1'e yükseltti.
3 Ekim	TÜFE Eylül'de yüzde 0,65, Yİ-ÜFE yüzde 0,24 arttı. Yıllık enflasyon tüketici fiyatlarında yüzde 11,20, yurt içi üretici fiyatlarında yüzde 16,28 oldu.
10 Ekim	IMF Türkiye için 2017 büyüme beklentisini yüzde 2,5'ten yüzde 5,1'e yükseltti.
11 Ekim	Cari işlemler açığı Ağustos ayında 1,24 milyar dolar ile beklenenden düşük çıktı.
13 Ekim	TÜİK Ağustos'a ilişkin dış ticaret endekslerine göre ihracat birim değer endeksi bu ayda yıllık bazda yüzde 1,4 artarken ithalat birim değer endeksi yüzde 7,4 artış gösterdi.

16 Ekim	TÜİK verilerine göre Temmuz'da işsizlik oranı geçen yılın aynı dönemine göre değişim göstermeyerek yüzde 10,7 seviyesinde gerçekleşti. Merkezi yönetim bütçesi gelirleri Eylül ayında 48 milyar lira, giderleri ise 54,4 milyar lira olarak hesaplandı. Bütçe Eylül ayında 6,4 milyar lira, Ocak-Eylül döneminde de yaklaşık 31,6 milyar lira açık verdi.
26 Ekim	TCMB Ekim ayı PPK toplantısında beklendiği gibi faizlerde değişikliğe gitmedi. Sıkı duruşun "kararlılık"la sürdürüleceği vurgulandı.
27 Ekim	TCMB'nin açıklamasına göre Hedonik Konut Fiyat Endeksi (HKFE) Ağustos'ta bir önceki aya göre yüzde 0,48 artarak 208,87'e yükseldi.
31 Ekim	Hazinenin yılın üçüncü çeyreği itibarıyla vergi dışı normal gelirleri 1,39 milyar lira olarak hesaplandı.
1 Kasım	TCMB 2017 yıl sonu enflasyon tahmini yüzde 8,7'den yüzde 9,8'e ve 2018 için yüzde 6,4'ten yüzde 7'ye yükseltildi.
2 Kasım	ABD Başkanı Donald Trump Fed Başkanlığı için Fed Guvernörü Jerome Powell'ı aday gösterdi. İngiltere Merkez Bankası 10 yıl sonra yaptığı ilk faiz artışında faiz oranını 25 baz puan artırarak yüzde 0,25'ten yüzde 0,50'ye çıkardı. Başbakan Yardımcısı Mehmet Şimşek döviz girdisi olmayan şirketlere dövizle borçlanma izni verilmeyeceğini belirtti.
3 Kasım	Standard & Poor's, Türkiye'nin yabancı para cinsinden kredi notunu "BB", yerli para cinsinden notunu "BB+" olarak teyit ederken ülkenin not görünümünün "negatif" olduğunu bildirdi.
4 Kasım	TÜFE Ekim'de aylık bazda yüzde 2,08, Yİ-ÜFE yüzde 1,71 artış gösterdi. Yıllık enflasyon tüketici fiyatlarında yüzde 11,90, yurt içi üretici fiyatlarında yüzde 17,28 oldu.
6 Kasım	TCMB rezerv opsiyonu mekanizması kapsamında döviz imkan oranı üst sınırını yüzde 60'tan yüzde 55'e indirdi. Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) forekste faaliyet gösteren 11 internet sitesine erişimin engellenmesi için hukuki işlem başlattı. S&P, Türkiye'nin yeni kırılgan beş ülke arasında olduğunu belirtti. Yeni kırılgan beşli arasında Türkiye ile beraber Pakistan, Arjantin, Katar ve Mısır yer aldı.
7 Kasım	Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) Türkiye için büyüme tahminlerini yukarı yönlü revize etti. Buna göre 2017 için yüzde 2,6'dan yüzde 5,1'e ve 2018 için yüzde 3'ten yüzde 3,5'e yükseltti.
9 Kasım	S&P Ülke Kredi Reytingleri Kıdemli Direktörü Frank Gill Türkiye'de yıllık ortalama enflasyonun bu yıl yüzde 10,8 ve 2018'de yüzde 7,9 seviyesinde gerçekleşmesini beklediklerini bildirdi.
10 Kasım	Japon kredi derecelendirme kuruluşu JCR Eurasia Rating, Türkiye'nin kredi notunu "BBB-" ve not görünümünü "durağan" olarak teyit etti.
13 Kasım	TCMB cari işlemler açığının Eylül ayında 4,53 milyar dolar ile beklenenin üzerinde gerçekleştiğini açıkladı.
14 Kasım	SPK Başkanı 2016'da şirketlere yaklaşık 350 milyar liralık ihraç izni verildiğini ve yıl sonu itibarıyla bu tutarın 500 milyar lirayı geçeceğini bildirdi.
15 Kasım	TÜİK verilerine göre Ağustos ayında işsizlik oranı geçen yılın aynı dönemine göre 0,7 puanlık bir azalışla yüzde 10,6 seviyesinde gerçekleşti. TCMB bankalara gönderdiği yazıyla reel sektörün kur riskine karşı uygulamaya alınacak TL uzlaşmalı vadeli döviz işlemlerine ilişkin ayrıntıları paylaştı.
16 Kasım	TÜİK verilerine göre sağlık harcamaları 2016'da bir önceki yıla göre yüzde 14,5 artarak 104,56 milyar liradan 119,75 milyar liraya yükseldi.
17 Kasım	ABD Temsilciler Meclisi ülkenin vergi sisteminde önemli değişiklikler öngören vergi reformu yasa tasarısını onayladı.

18 Kasım	TCMB TL uzlaşmalı vadeli döviz satım ihalelerine başlanmasına karar verdi.
21 Kasım	TCMB Bankası Bankalararası Para Piyasası'nda bankaların borç alabilme limitlerini 22 Kasım 2017 itibarıyla gecelik vadede yapılan işlemler için sıfıra düşürdüğünü açıkladı.
28 Kasım	Sanal para birimi Bitcoin'in değeri ilk kez 10 bin doları aşarak tüm zamanların en yüksek seviyesine çıktı ve yeni bir rekor kırdı.
28 Kasım	Rusya Merkez Bankası kripto paraların para aklama ve terörün finanse edilmesi için kullanılma tehlikesi bulunduğuna işaret etti. Aynı zamanda Merkez Bankası tarafından kripto para piyasalarının yüksek riskler barındırdığını işaret ederek "Kripto paralar tüketiciler için önemli kayıplara yol açabilir" uyarısında bulundu.
29 Kasım	SPK gayrimenkul sertifikaları tebliğinde yaptığı değişiklikler kapsamında halka arz yoluyla yapılan ihraçlarda fiyat istikrarını sağlayıcı işlemlerde bulunulması ve ihraçtan elde edilen fonun tamamının doğrudan ihraççıya aktarılabilmesi mümkün kılındı. Fed New York Şubesi Başkanı William Dudley bankanın kendi dijital para birimini çıkarma konusunu düşünmeye başladığını söyledi.
30 Kasım	Fed Başkan Yardımcısı Randal Quarles merkez bankalarının dijital para birimi çıkarmalarının riskli olduğunu belirterek, "Bir merkez bankası tarafından çıkarılan ve dünya genelinde geçerli olan dijital para biriminin, ciddi siber ataklara maruz kalabileceğinden, para aklamada ve terör finansmanında yaygın şekilde kullanılabileceğinden endişeliyim" dedi. Avusturya'nın başkenti Viyana'da düzenlenen Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) 173. Olağan Toplantısı'nın ardından alınan kararlar açıklandı. Suudi Arabistan Petrol Bakanı ve OPEC Konferansı Başkanı Halid Falih petrol üretiminin kısıtlanmasına ilişkin anlaşmanın 2018 Aralık ayının sonuna uzatıldığını belirtti. Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) Asya Katılım Bankası AŞ'nin (Bank Asya) iflas tasfiye işlemlerine başlandığını bildirdi.
1 Aralık	Çin'in en büyük üçüncü, dünyanın yedinci büyük bankası konumunda olan Bank of China'ya Türkiye için lisans çıktı.
1 Aralık	Biyoteknoloji alanında AR-GE yapacak ve bilimsel destek sağlayacak olan Türkiye Biyoteknoloji Enstitüsünün kuruluşu ve yapılanmasına ilişkin yönetmelik *Resmi Gazete*'de yayımlandı. SPK sanal para birimlerine dayalı spot veya türev işlemler yapılmaması gerektiğini belirtti.
2 Aralık	SPK halka arzların yüzde 30 yerli yatırımcı şartı dolayısıyla yurt dışına yönelmesinin önüne geçmek amacıyla sermaye piyasası araçlarının satışı tebliğinde değişiklik yaparak söz konusu oranı yüzde 20'ye düşürdü.
3 Aralık	Uludağ Otomotiv Endüstrisi İhracatçıları Birliği (OİB) verilerine göre otomotiv sektöründe Kasım ayı ihracatı geçen yılın aynı dönemine göre yüzde 17 artışla 2,6 milyar dolar oldu. Böylece Türkiye ekonomisinin aralıksız on bir yıldır lideri olan otomotiv endüstrisi Ocak-Kasım döneminde yüzde 21 artışla 26 milyar dolarlık ihracat rakamına ulaşarak tüm zamanların rekorunu kırdı.
4 Aralık	TÜFE Kasım'da yüzde 1,49, Yİ-ÜFE yüzde 2,02 arttı. Yıllık enflasyon tüketici fiyatlarında yüzde 12,98, yurt içi üretici fiyatlarında yüzde 17,30 oldu.
5 Aralık	TCMB 2018 Yılı Para ve Kur Politikası'nı açıkladı. TCMB önümüzdeki yıl temel fonlama aracının bir hafta vadeli repo işlemleri olmasının hedeflendiğini, bununla birlikte gerek duyulmayan günlerde bir hafta vadeli repo ihalesi açılmayacağını açıkladı.
11 Aralık	Türkiye ekonomisi yılın üçüncü çeyreğinde beklentilerin üzerinde yüzde 11,1 büyüdü. Büyüme rakamı son altı yılın en yüksek çeyreklik büyümesi oldu.

2017'DE ENERJİ

ERDAL TANAS KARAGÖL • İSMAİL KAVAZ • BÜŞRA ZEYNEP ÖZDEMİR • SALİHE KAYA

GİRİŞ

2017, Türkiye gündemine ulusal siyaset ve dış politikanın yanı sıra ekonomi ve enerji piyasasında yaşanan gelişmelerin de yön verdiği bir yıl olmuştur. Sahip olduğu kısıtlı hidrokarbon rezervleri nedeniyle uzun yıllardır ithal enerji kaynaklarına bağımlı olan Türkiye'de ihracat-ithalat dengesizliği sonucunda ortaya çıkan cari açığın en önemli kalemini enerji harcamaları oluşturmaktadır. Cari açığı azaltmak ve ekonomik büyümenin önündeki engelleri mümkün olduğunca ortadan kaldırmak adına enerji ithalatının azaltılması daha önceki yıllarda olduğu gibi 2017'de de enerji gündeminin başlıca hedefi olmuştur.

Enerji arz güvenliğinin her daim ön planda olduğu Türkiye'de yerlileştirme ve öngörülebilir piyasa başlıklarını da kapsayan "Milli Enerji ve Maden Politikası" 2017 yılı enerji politikalarında öne çıkan en önemli gelişmelerden biridir. Her geçen yıl artan enerji talebini karşılamak adına alternatif kaynak ve pazar arayışlarına giren Türkiye birçok projeye imza atmayı sürdürmüştür. İthal enerji bağımlılığını azaltma yolunda yerli ve yenilenebilir kaynak yatırımlarını artıran Türkiye yıl içinde gerçekleştirdiği Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanları (YEKA) ihaleleri ile oldukça önemli kazanımlar elde etmiştir. "Yerli ve Milli Enerji" sloganı ile yola çıkan Milli Enerji ve Maden Politikası aynı zamanda Türkiye'nin kendi öz kaynağı olan yerli kömür rezervlerinin değerlendirilmesi ve nükleer enerji projelerini de ön planda tutmaktadır.

Her geçen yıl büyüyen ekonomisiyle artan enerji talebini –özellikle tüketimi içindeki en büyük paya sahip olan petrol ve doğal gazı– birkaç ülkeye bağımlı kalarak ithal eden Türkiye bu bağımlılığı azaltma noktasında sahip olduğu coğrafi konumun avantajlarını kullanmayı amaçlamaktadır. Uzun yıllardır bu avantajı fırsata çevirmekte güçlük çeken Türkiye son yıllarda imza attığı projelerle küresel enerji piyasalarındaki konumunu güçlendirmeye başlamıştır. Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (Trans Anatolian Natural Gas Pipeline-TANAP), Türk Akımı, LNG ve doğal gaz depolama, Akkuyu Nükleer Güç Santrali, YEKA projeleri ve yerli kömür yatırım süreçlerinde kaydedilen ilerlemeler ile Türkiye enerji politikalarında 2017 yılını başarılı bir şekilde tamamlamıştır.

Bu makalede Türkiye'nin güncel enerji politikaları, son bir yıl içindeki enerji görünümü, mevcut yatırım süreçlerindeki son durum, yeni imzalanan yatırım projeleri ve önümüzdeki dönemlerde gerçekleştirilmesi planlanan yatırımların incelenmesine yer verilmiştir.

TÜRKİYE'NİN ENERJİ GÖRÜNÜMÜ

Enerji kaynaklarına sahip olan ülkeleri enerji talebi yüksek olan ülkelere bağlayan konumu gereği Türkiye bölgesel ve küresel olarak son derece kritik bir misyon üstlenmektedir. Türkiye'de 2017 yılında enerji alanında gerçekleştirilen faaliyetler de coğrafi konumunun sağladığı avantajları lehine çevirebilme ve alternatif enerji kaynaklarına yönelme noktalarında ağırlık göstermiştir. Enerji alanındaki yüksek oranlı dışa bağımlılığı azaltabilmek adına ülke içinde yerli kaynak arayışlarına yoğunlaşılmıştır.

Enerji talep artışının en hızlı yükseldiği ülkeler arasında yer alan Türkiye'de petrol, doğal gaz ve kömür gibi fosil enerji kaynaklarının kullanım oranları oldukça fazladır. Makalenin bu kısmında Türkiye'nin enerji profilini daha net bir şekilde görebilmek için açıklanan son veriler çerçevesinde petrol, doğal gaz ve elektrik sektörlerindeki durum ayrı ayrı incelenerek genel bir değerlendirme yapılacaktır. Türkiye'nin 2016 yılı birincil enerji[1] tüketimi bir önceki yıla kıyasla yüzde 4,2 oranında artarak

GRAFİK 1. 2016 YILI TÜRKİYE'NİN BİRİNCİL ENERJİ TÜKETİMİNİN KAYNAK BAZLI DAĞILIMI (YÜZDE)

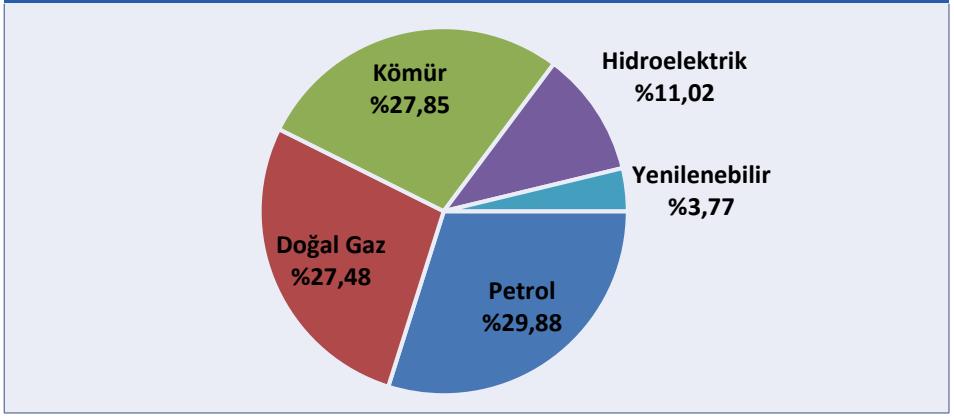

Kaynak: BP

1. "Birincil enerji" enerjinin işlem veya dönüşüm geçirmemiş, doğada bulunan hali olarak tanımlanabilir.

137,9 milyon ton petrol eşdeğeri olarak gerçekleşmiştir.[2] Bu tüketim miktarının en büyük kısmını petrol oluştururken sonrasında sırasıyla kömür, doğal gaz ve hidroelektrikle birlikte yenilenebilir enerji kaynakları gelmektedir (Grafik 1).

Türkiye'nin yüksek oranda dışa bağımlı olduğu bir enerji kaynağı olan petrolün 2016 yılındaki üretimi bir önceki yıla kıyasla 0,9 milyon tonluk bir artış göstererek 28,7 milyon ton olarak hesaplanmıştır. Bu üretimin büyük bir kısmı ise dışarıdan ham petrol ithalatı yapılarak gerçekleştirilmektedir. 2016 yılında toplam 24,9 milyon ton ham petrol ithal edilirken bu miktarın yaklaşık 9,2 milyon tonu Irak, 7,7 milyon tonu Rusya, 6,9 milyon tonu İran ve kalan kısmı da çeşitli ülkelerden sağlanmıştır. Bir önceki yıl ile kıyaslandığında İran'dan yapılan ithalatın azaldığı, Rusya ve özellikle Irak'tan alınan petrol miktarında ise artış yaşandığı gözlemlenmiştir. 2016'da özellikle Kuveyt ve Hindistan'ın Türkiye ile yapılan petrol ticaretinde paylarını artırmaları dikkat çekmektedir (Grafik 2).[3]

GRAFİK 2. 2016 YILINDA TÜRKİYE'NİN İTHAL ETTİĞİ PETROLÜN KAYNAK ÜLKELERE GÖRE DAĞILIMI (YÜZDE)

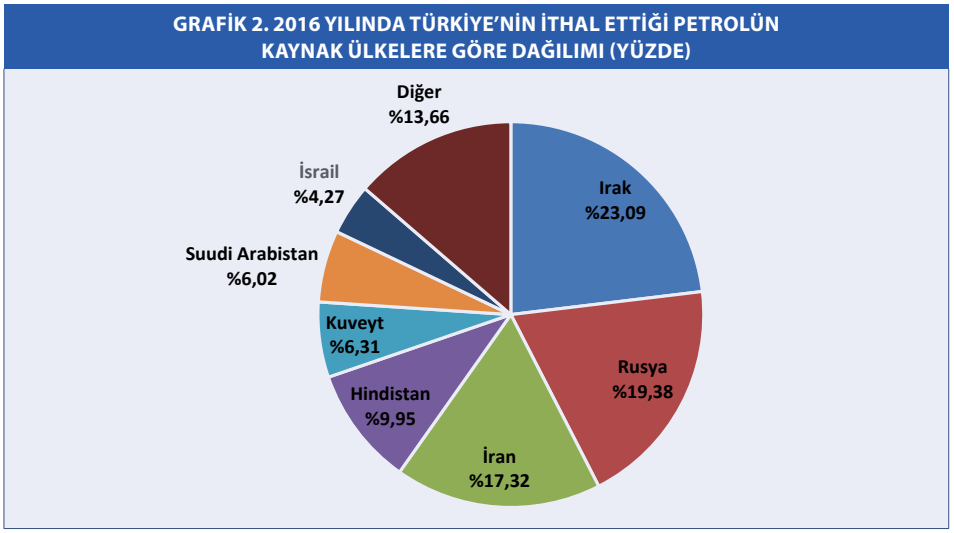

Kaynak: EPDK

Doğal gaz konusuna bakıldığında Türkiye'nin yüzde 99,2 oranında dışa bağımlı olduğu görülmektedir.[4] Yani ihtiyaç duyulan doğal gazın neredeyse tamamı dışarıdan temin edilmektedir. Açıklanan son verilere göre 2016 yılında toplam 46,3 milyar metreküp doğal gazın tüketildiği Türkiye'de 2017'nin ilk sekiz ayında ise yaklaşık 37,9 milyar metreküp tüketim gerçekleşmiştir.[5] Bu veri ışığında 2017 sonunda bir önceki yıla göre daha fazla miktarda doğal gaz tüketilmiş olması

2. "BP Statistical Review of World Energy 2017", BP (British Petroleum), https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy/downloads.html, (Erişim tarihi: 6 Kasım 2017).

3. "Petrol Piyasası Sektör Raporu 2016", Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK), http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Petrol/YayinlarRaporlar/Yillik, (Erişim tarihi: 14 Kasım 2017).

4. "2016 Yılı Ham Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu", Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), http://www.tpao.gov.tr/tp5/docs/rapor/sektorrapor_2806.pdf, (Erişim tarihi: 6 Kasım 2017).

5. "Aylık Enerji İstatistikleri Raporu-8 (Ağustos 2017)", Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB)-Enerji İstatistikleri Genel Müdürlüğü (EİGM), http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/EIGM-Raporlari, (Erişim tarihi: 6 Kasım 2017).

beklenmektedir. Ayrıca 2016 Eylül sonu itibarıyla doğal gazın elektrik üretimi içerisindeki yüzde 30,7 olan payı 2017 Eylül sonu itibarıyla –yüzde 115,5'lik değişim ile– yüzde 51,8'e yükselerek doğal gaz ithalatında da yüzde 22,38'lik artış yaşanmasına neden olmuştur.[6]

2016 yılında doğal gaz ithal edilen ülkelerin dağılımı incelendiğinde ise Rusya'nın yaklaşık yüzde 53 (25,5 milyar metreküp) ile ilk sırada yer aldığı ardından sırasıyla İran (7,7 milyar metreküp), Azerbaycan (6,4 milyar metreküp) ve Cezayir'in (4,2 milyar metreküp) geldiği görülmektedir (Grafik 3).[7]

GRAFİK 3. 2016 YILINDA TÜRKİYE'NİN İTHAL ETTİĞİ DOĞAL GAZIN KAYNAK ÜLKELERE GÖRE DAĞILIMI (YÜZDE)

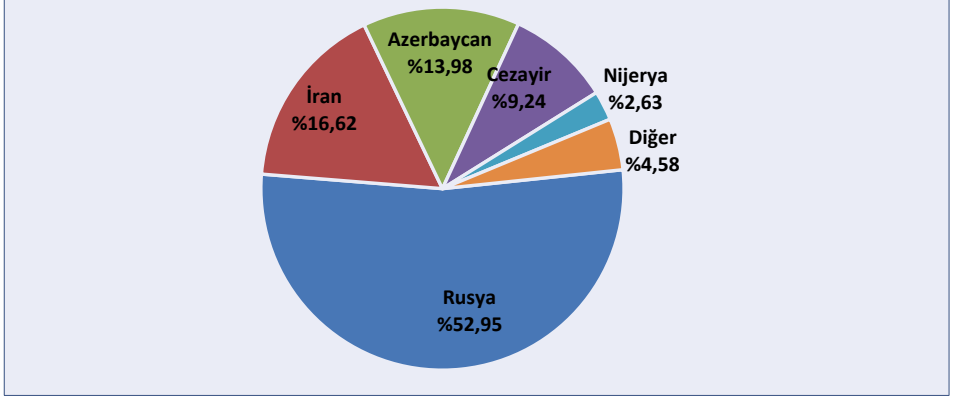

Kaynak: EPDK

Ülkelerin gelişmişlik göstergelerinden biri kabul edilen elektrik üretimi kurulu gücünün Türkiye'de özellikle son on beş yıldır artış eğilimi içinde olduğu bilinmektedir. Türkiye'nin 2016 yılsonunda 78 bin 497 MW olan kurulu gücü 2017 yılı Ekim ayı sonu itibarıyla 3 bin 815 MW'lık artışla 82 bin 312 MW olarak gerçekleşmiştir.[8] Söz konusu kurulu gücün en önemli kısmını ise doğal gaz kaynaklı santraller ve barajlar oluşturmaktadır (Grafik 4).

Rüzgar ve güneş enerjileri alanında yapılan yatırımlarla yenilenebilir enerji kaynaklarından geçmiş yıllara oranla daha fazla elektrik üretimi sağlandığı görülmektedir. Enerji talebini karşılamada kullanılan kaynakların çeşitlendirilmesi adına yapılan bu yatırımlar ile birlikte dışa bağımlılığın mümkün olduğunca azaltılması planlanmaktadır. Bu bağlamda 2017 yılsonu itibarıyla kurulu gücün 2 bin 274 tesisle birlikte 8 bin 222 MW artırılması hedeflenmektedir.[9] Toplam 42 milyar TL değerindeki

6. "Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu Eylül 2017", Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK), http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Aylik, (Erişim tarihi: 6 Kasım 2017).

7. "Doğal Gaz Piyasası 2016 Yılı Sektör Raporu", Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK), http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Dogalgaz/YayinlarRaporlar/Yillik, (Erişim tarihi: 6 Kasım 2017).

8. "Rakamlarla Türkiye'de Elektrik İletimi", TEİAŞ, https://www.teias.gov.tr, (Erişim tarihi: 11 Kasım 2017).

9. "Yerli Kömürün Teşviki Konusunda Önemli Bir Müjde Açıklanacak", PetroTurk, 21 Kasım 2017, http://petroturk.com/akaryakit/yerli-komurun-tesviki-konusunda-onemli-bir-mujde-aciklanacak, (Erişim tarihi: 24 Kasım 2017).

bu tesislerin tamamının devreye alınması ile 2017 elektrik üretim sektöründe başarılı bir yıl olarak kayda geçmiştir.[10]

Fosil yakıt çeşitleri arasında Türkiye'nin en fazla rezerve sahip olduğu kaynağın kömür (yaklaşık 15 milyar ton linyit) olduğu bilinmektedir. Buna karşın yerli kömürün toplam kurulu güç içerisindeki payı ise yaklaşık yüzde 12 ile istenilen düzeyin altındadır. Milli Enerji ve Maden Politikası kapsamında da sıklıkla dile getirilen yerli ve milli enerji kaynaklarından üretimin artırılması hedefi ile yurt içindeki kömür yatırımlarının yaygınlaştırılması ve ilerleyen dönemlerde özellikle taş kömürü ve linyitin elektrik üretimi içerisindeki paylarının yükseltilmesi hedeflenmektedir.

GRAFİK 4. TÜRKİYE'NİN ELEKTRİK ENERJİSİ KURULU GÜCÜ (YÜZDE, 2017 EKİM SONU İTİBARIYLA)

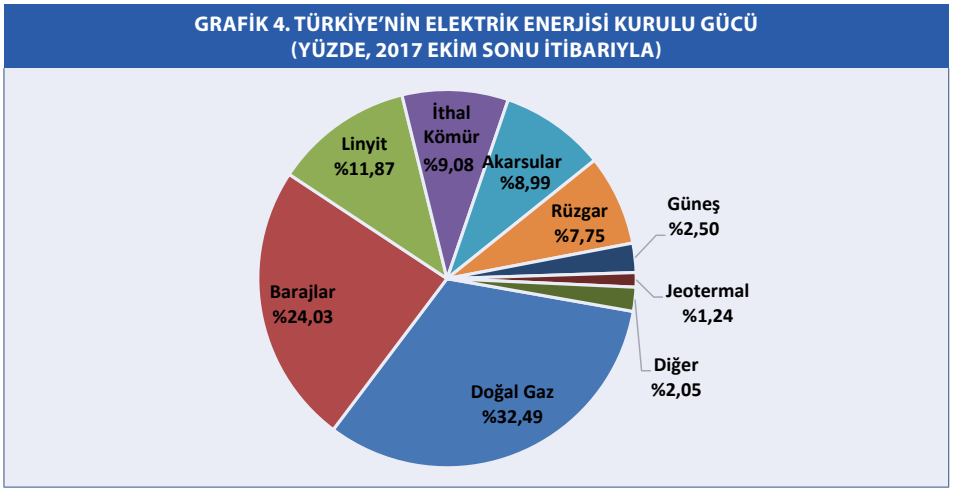

Kaynak: TEİAŞ

Kurulu güçte yaşanan gelişmelere paralel olarak Türkiye'nin 2016 yılındaki toplam elektrik tüketimi de artarak 278,4 milyar kWh olarak kayıtlara geçmiştir.[11] 2015 yılına göre yaklaşık yüzde 5,5'lik bir artışın yaşandığı elektrik tüketiminin 2017 yılsonu itibarıyla da yine bu oranlarda artarak yaklaşık 292 milyar kWh olarak gerçekleşmesi beklenmektedir. Bir önceki yıl ülke içinde ve bölgesinde yaşanan olumsuzluklara rağmen gerçekleştirdiği ekonomik büyüme sonucunda elektrik tüketiminde artış kaydeden Türkiye'de ticarethanelerin tükettiği miktarın elektrik tüketimindeki artışta belirleyici rol oynadığı görülmüştür.

2017 yılı enerji yatırımları bakımından incelendiğinde en fazla yatırımın termik santrallere yapıldığı görülmektedir (Grafik 5).[12] Enerji üretim kaynaklarını çeşitlendirme noktasında çalışmalar yürütülen Türkiye'de 2017'de rüzgar, güneş,

10. "2017 Yılı Elektrik Yatırımları Toplu Açılış Töreni", Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB), http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Bakanlik-Haberleri/2017-Yili-Elektrik-Yatirimlari-Toplu-Acilis-Toreni, (Erişim tarihi: 24 Kasım 2017).

11. "Elektrik", Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB), http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Elektrik, (Erişim tarihi: 14 Kasım 2017).

12. "2017 Yılı Enerji Yatırımları", Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB), http://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FEİGM%20Ana%20Rapor%2F2017%20Yılı%20Enerji%20Yatırımları.xlsx, (Erişim tarihi: 27 Ekim 2017).

biyokütle ve jeotermal gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik yatırımların önemli ölçüde artışı da dikkat çekmektedir.

GRAFİK 5. 2017 YILI ELEKTRİK ÜRETİM YATIRIMLARI (YÜZDE, EKİM SONU İTİBARIYLA)

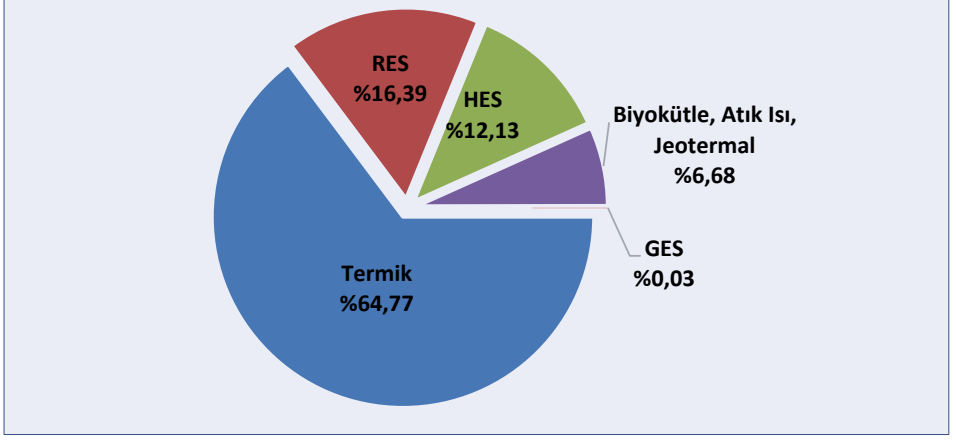

Kaynak: ETKB

Genel olarak enerjide dışa bağımlı bir yapısı olan Türkiye'nin enerji harcamaları oldukça yüksektir. 2016 yılında enerji ithalatına toplam 27,1 milyar dolar ödenirken bu rakamın 2012'den itibaren düşüş eğilimi içerisinde olması dikkat çekmektedir. Öte yandan 2017'nin ilk dokuz ayı sonunda toplam enerji ithalatının 26,5 milyar dolar olarak hesaplanması ise yılsonu itibarıyla geçen yıla göre daha yüksek bir enerji faturası ödeneceğini göstermiştir.[13]

Türkiye'nin ithalat faturasındaki en büyük tutarları enerji harcamaları oluşturmaktadır. Bu durumun ekonominin genel dengesi ve cari açık üzerinde bir baskı unsuru olarak devam edeceği öngörülmektedir. Diğer yandan Türkiye'de enerji faturasının azaltılması adına yerli ve alternatif enerji yatırımları son hızıyla sürmektedir.

13. "Dış Ticaret İstatistikleri", TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046, (Erişim tarihi: 14 Kasım 2017).

ENERJİ PROJELERİ

2017 dünyada ve Türkiye'de enerji projeleri açısından oldukça önemli gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. Ocak ayında ABD'de göreve gelen Donald Trump yönetiminin enerji politikaları küresel ölçekte yankılarını göstermiştir. Bu yeni dönemde ABD enerji yatırımlarını yenilenebilir enerjiden ziyade fosil yakıt projeleri üzerine yoğunlaştırmıştır. Diğer yandan özellikle Avrupa ülkeleri ve Çin'de yenilenebilir enerji trendinin artarak devam ettiği görülmüştür. Türkiye'de de dışa bağımlılığı azaltmak ve öz kaynaklardan daha fazla yararlanmak adına yerli ve alternatif enerji kaynaklarına yapılan yatırımların arttığı gözlemlenmiştir.

Türkiye'nin enerji sektöründe imza attığı projeler 2017 yılı içerisinde küresel piyasalardaki önemli gündem maddeleri arasındaki yerini almıştır. Ayrıntıları alt başlıklarda verilen TANAP'ın tamamlanma sürecine girmesi, Türk Akımı'nın inşaatında kaydedilen ilerleme, LNG ithalatının artırılması adına ikinci yeniden gazlaştırma ünitesinin (Floating Storage and Regasification Unit-FSRU) faaliyete geçecek olması, Akkuyu Nükleer'de yaşanan gelişmeler, yerli kömür kullanımına yönelik yatırımlar ve en önemlisi yenilenebilir enerjide tarihi bir başarı örneği olarak gösterilen YEKA yatırımları üzerinde önemle durulması gereken projelerdendir.

TANAP VE TÜRK AKIMI

Azerbaycan doğal gazını Türkiye'ye ve buradan da Avrupa'ya taşıyacak TANAP projesinin (1.850 kilometre) inşaatı 2017 yılında tüm hızıyla devam etmiştir. Beklenen sürenin çok öncesinde bitirilmesi planlanan projenin[14] Türkiye'ye enerji sektöründe güvenilir ülke olma ve doğal gaz ticaretinde merkez ülkelerden biri konumunu elde etme yolunda önemli kazanımlar sunacağı düşünülmektedir. Yüzde 94 oranında tamamlanan projenin 30 Haziran 2018 tarihinde inşasının bitmesi ve ilk gaz akışının 1 Temmuz'da gerçekleştirilmesi planlan-

14. "Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Albayrak: TANAP Planlanandan Erken Tamamlanacak", TANAP, http://www.tanap.com/medya/haberler/enerji-ve-tabii-kaynaklar-bakani-albayrak-tanap-planlanandan-erken-tamamlanacak, (Erişim tarihi: 22 Kasım 2017).

maktadır. TANAP üzerinden Türkiye'nin yıllık 6 milyar metreküp doğal gaz ithal etmesi beklenmektedir.[15]

2017 yılında bir diğer doğal gaz boru hattı projesi olan Türk Akımı'nda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Halihazırda üç farklı transit ülke üzerinden doğal gaz ithal edilen Batı Hattı'nın (West Line) 2019'da kapatılmasıyla Rusya'dan doğrudan doğal gaz tedarik edilmesini sağlayacak olan Türk Akımı Doğal Gaz Boru Hattı'nın kullanılması planlanmaktadır. Projenin Karadeniz altından geçen kısmı ile ilgili inşaat süreci 2017 yılında resmen başlamış ve Kasım ayı başında Türkiye Münhasır Ekonomik Bölgesine (MEB) ulaşılmıştır. Türk Akımı projesi Türkiye'nin doğal gaz dağıtım şebekesine yapacağı katkı ile Güney ve Güneydoğu Avrupa ülkeleri için güvenilir bir alternatif oluşturmaktadır.[16]

SIVILAŞTIRILMIŞ DOĞAL GAZ (LNG)

Türkiye'nin enerji kaynak ve pazar çeşitlendirmesi konusunda yararlandığı kaynaklardan biri de sıvılaştırılmış doğal gazdır (Liquefied Natural Gas-LNG). Spot piyasa[17] üzerinden alım-satımı gerçekleştirilebilen LNG uzun vadeli kontratlara gerek duymaması ve ihtiyaç halinde daha kısa sürede temin edilebilmesi açısından doğal gaz ithalatçısı ülkeler için büyük kolaylık sağlamaktadır. Özellikle mevsimsel farklılıklardan kaynaklanan talep artışlarına cevap vermede avantaj sağlayan LNG, Türkiye'nin enerji kaynak çeşitliliğine önemli oranda katkı sunmaktadır. Cezayir ve Nijerya'nın yanında spot piyasalar üzerinden –ağırlıklı olarak Katar'dan– ithal ettiği LNG ile Türkiye arz güvenliğini sağlama noktasında pazar çeşitliliği oluşturmaya çalışmaktadır. LNG'nin sunduğu avantajları kullanmakta kararlı olan Türkiye'nin boru hatları aracılığıyla ithal ettiği doğal gazın miktarında düşüş yaşandığı, LNG ithalatında ise artış gerçekleştiği görülmektedir (Tablo 1).

TABLO 1. BORU HATLARI VE LNG YOLU İLE İTHAL EDİLEN DOĞAL GAZ MİKTARINDA YAŞANAN DEĞİŞİM (2014-2016, MİLYAR METREKÜP)

	Boru Hattı ile Doğal Gaz İthalat Miktarı	LNG Yolu ile Doğal Gaz İthalat Miktarı
2014	41,1	7,3
2015	39,7	7,5
2016	37,4	7,7

Kaynak: BP

Arz güvenliğini sağlamada önemli katkılar sunan LNG ithalatının artırılması adına doğal gazı hem depolayıp hem de ihtiyaç anında sisteme aktarma imkanı sağlayan yüzer depolama ve FSRU'ya yönelik yatırımlarda artış gözlemlenmektedir. İlk

15. "Kuraklık HES'leri Vurdu, Doğalgaz Tüketimi Rekora Koşuyor", Enerji Panorama, Türkiye Enerji Vakfı (TENVA), http://www.tenva.org/wp-content/uploads/2013/08/Enerji-Panorama-KAPAK-Kas%C4%B1m-2017-Small.pdf, (Erişim tarihi: 22 Kasım 2017).

16. Turk Stream, http://turkstream.info/tr, (Erişim tarihi: 22 Kasım 2017).

17. "Spot piyasa" emtiaların o an geçerli olan fiyattan alınıp satıldığı, para ve mal takasının aynı anda yapıldığı piyasalardır.

FSRU tesisini 2016 yılı Aralık ayında İzmir-Aliağa kıyılarında devreye alan Türkiye'de ikinci tesisin 2017 sonunda Hatay-Dörtyol yakınlarında hayata geçirilmesi,[18] üçüncüsünün ise Saros Körfezi'ne yapılması planlanmaktadır.[19]

DOĞAL GAZ DEPOLAMA

2017 yılı boyunca üzerinde durulan en kritik konulardan biri de doğal gaz depolama tesislerinin geleceği olmuştur. Türkiye'nin ilk doğal gaz depolama tesisi olan Silivri (Kuzey Marmara) Doğal Gaz Depolama Tesisi'nin 2016 yılında BOTAŞ'a devredilmesi ile kapasitesinin artırılması çalışmalarına başlanmıştır. 2,8 milyar metreküp depolama imkanına sahip olan tesisin potansiyelinin önümüzdeki yıllarda Faz III projesinin hayata geçmesiyle 4,6 milyar metreküpe yükseltilmesi hedeflenmektedir.[20]

Ülkenin ikinci doğal gaz depolama tesisi olan Tuz Gölü Doğal Gaz Depolama Tesisi'nin açılışı 2017 Şubat ayında gerçekleştirilmiştir. İki bölümden oluşan tesisin birinci bölümü 1,2 milyar metreküp kapasite ile faaliyete başlarken önümüzdeki dönemde yapılacak eklemelerle bunun 5,4 milyar metreküpe çıkarılması planlanmaktadır.

DOĞAL GAZ VE PETROL ARAMA ÇALIŞMALARI

Enerji arz güvenliğine katkı sunacak çalışmaların en önemlilerinden biri Türkiye'nin Karadeniz ve Akdeniz'deki MEB'lerinde doğal gaz arama faaliyetlerine başlaması olmuştur. Açık deniz alanlarında yürütülen doğal gaz arama çalışmalarında yeni teknolojiler ve yatırım alanlarının oluşması ve buna bağlı olarak maliyetlerde düşüş yaşanmasından yararlanmak adına Türkiye bu alandaki yatırımlarını artırmıştır. Hidrokarbon arama faaliyetleri yürütmek üzere satın alınan Barbaros Hayrettin Paşa sismik araştırma gemisinin Nisan 2017 tarihinde Türkiye'nin Akdeniz kıyılarında hidrokarbon arama çalışmalarına başlaması bunun en somut örneğidir. Yakın bir zamanda Karadeniz'de de Oruç Reis gemisi ile doğal gaz arama faaliyetleri yapılmasının planlanması, Türkiye'nin kendi sahalarında sahip olduğu doğal gaz rezervlerini üretime geçirmesi ve enerji ihtiyacında dışa bağımlılığı azaltması adına büyük bir adım olarak görülmektedir.

Yüksek miktardaki petrol ithalatını azaltmak adına Türkiye kendi sınırları içerisinde ve yurt dışında petrol arama-sondaj faaliyetlerine hız vermiş durumdadır. Bu doğrultuda 2017 yılı petrol ve doğal gaz arama çalışmaları için Kalkınma Bakanlığı tarafından toplam 770 milyon TL tutarında kaynak ayrıldığı belirtilmektedir.[21] Buna

18. "Türkiye'nin 2. FSRU Gemisi Geliyor", BOTAŞ, http://www.botas.gov.tr, (Erişim tarihi: 22 Kasım 2017).

19. "Bakan Albayrak: 'Hatay Dörtyol ve Saros Körfezi'nde İki Adet Daha FSRU Tesisi Devreye Alınacak'", Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB), http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Bakanlik-Haberleri/Bakan-Albayrak-Hatay-Dortyol-Ve-Saros-Korfezinde-Iki-Adet-Daha-FSRU-Tesisi-Devreye-Alinacak, (Erişim tarihi: 24 Kasım 2017).

20. "Silivri Tesislerinin Kapasitesini Genişletiyoruz", BOTAŞ, http://www.botas.gov.tr, (Erişim tarihi: 23 Kasım 2017).

21.

göre 2016'da toplam 44 petrol kuyusu açılırken 2017 yılsonuna kadar 65 petrol kuyusunun açılması planlanmaktadır.[22]

YENİLENEBİLİR ENERJİ

Türkiye'nin ithal enerji bağımlılığı halihazırda var olan yenilenebilir enerjinin hemen her alanındaki potansiyelini kullanıma kazandırmasını zorunluluk haline getirmektedir. 2017 yılında gerçekleştirilen YEKA ihaleleri söz konusu alanda bugüne kadar elde edilen en büyük başarılar arasında gösterilmektedir. Mart ve Ağustos 2017 tarihlerinde güneş enerji santralleri (GES) ve rüzgar enerji santrallerinin (RES) kurulu güç içerisindeki paylarının artırılması ve yerli ekipman üretiminin sağlanması adına 1.000'er MW'lık YEKA-1 GES ve YEKA-1 RES ihaleleri düzenlenmiştir.

Mart ayında düzenlenen YEKA-1 GES ihalesinin kazananı Kolin-Hanwha grubu,[23] Ağustos ayında düzenlenen YEKA-1 RES ihalesini alan ise Siemens-Türkerler-Kalyon konsorsiyumu[24] olmuştur. Söz konusu projeler kapsamında yerlileştirmeyi artırmak amacıyla ihaleleri kazanan konsorsiyumların Türkiye'de fabrika kurarak en az yüzde 65 yerli ekipman kullanması ve yüzde 80 Türk mühendis çalıştırması şartları koşulmuştur. Yenilenebilir enerjinin toplam kapasite içindeki payının artırılması adına yapılan bu yatırımların önümüzdeki yıllarda da devam ettirilmesi planlanmaktadır.

YERLİ KÖMÜR

Enerji arz güvenliğine katkı sunacak olan yerli enerji üretiminde son yıllarda özellikle kömüre yönelik çalışmalar ön plana çıkmıştır. Son on yıl ortalamasında enerji ithalatına yaklaşık 55 milyar dolar harcayan Türkiye bu miktarı azaltmak amacıyla sahip olduğu kömür rezervlerinden mümkün olan maksimum faydayı elde edebilmek adına çalışmalar yürütmektedir. 2016'da 70 milyon ton olan yerli kömür üretiminin 2017 yılsonu itibarıyla 80 milyon tona, bir sonraki yıl da 100 milyon tona çıkarılması planlanmaktadır.

Mevcut elektrik üretiminde yüzde 30 olan ithal kömür payının azaltılması, yüzde 16 olan yerli kömür payının da artırılması hedeflenmektedir. Verimli ve uzun vadede sürdürülebilir yatırım stratejileri ile yerli kömür üretiminin yapılacağı bölgelerde başta istihdama katkı olmak üzere birçok konuda yarar sağlanması da beklenmektedir.[25]

22. "Bakan Albayrak: 'Hatay Dörtyol ve Saros Körfezi'nde İki Adet Daha FSRU Tesisi Devreye Alınacak'".

23. "GES'te 1 Milyar Doları Aşacak Yatırım için İlk Adım", Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB), http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Bakanlik-Haberleri/GESte-1-Milyar-Dolari-Asacak-Yatirim-Icin-Ilk-Adim, (Erişim tarihi: 24 Kasım 2017).

24. "Rüzgar YEKA İhalesini Kazanan Belli Oldu", Anadolu Ajansı, 3 Ağustos 2017.

25. "Berat Albayrak: Elektrik Üretiminde İthal Kömürün Payını Azaltacağız", Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB), http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Bakanlik-Haberleri/Berat-Albayrak-Elektrik-Uretiminde-Ithal-Komurun-Payini-Azaltacagiz, (Erişim tarihi: 24 Kasım 2017).

NÜKLEER ENERJİ

Elektrik enerjisi üretiminin önemli bir kısmını nükleer güç santrallerinden sağlayan başta Fransa,[26] ABD, Rusya ve Çin olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde 448 nükleer güç santrali ünitesi (reaktör) faaliyet göstermektedir. Ayrıca dünyada 58 nükleer reaktör inşa halinde olup 164 nükleer reaktörün daha yapılması planlanmaktadır. Nükleer enerji yatırımlarında önemli bir mesafe kaydeden Türkiye'de ise inşaat çalışmaları devam etmekte olan 4 bin 800 MW'lık Akkuyu Nükleer Güç Santrali'nin 2023 yılında faaliyete geçmesi hedeflenmektedir. Diğer yandan 4 bin 480 MW'lık Sinop Nükleer Güç Santrali'nin de fizibilite çalışmaları devam etmektedir. Bununla beraber 2017'de Türkiye'nin ithal enerji bağımlılığını azaltmada önemli rol oynaması beklenen nükleer santrallerde –tıpkı yenilenebilir enerji ve yerli kömürde olduğu gibi– yerli ekipman kullanılmasına yönelik yatırım çalışmaları yürüttüğü de bilinmektedir.[27]

26. "France – Energy System Overview 2016", IEA, https://www.iea.org/media/countries/France.pdf, (Erişim tarihi: 29 Kasım 2017).

27. "Bakan Albayrak: 'Hatay Dörtyol ve Saros Körfezi'nde İki Adet Daha FSRU Tesisi Devreye Alınacak'".

MİLLİ ENERJİ VE MADEN POLİTİKASI

2017 yılının Nisan ayında Türkiye enerji politikaları alanında yeni bir dönem başlatılmıştır. Son on beş yılda büyüyen ekonomisi ve artan nüfusu neticesinde enerji talebinde de artış yaşayan Türkiye yüksek oranda bağımlı olduğu fosil yakıtların başını çeken petrol ve doğal gazın tamamına yakınını ithal etmektedir. Fosil yakıt ithalatı petrol ve doğal gaz ile sınırlı olmayan Türkiye'nin elektrik üretiminde kullanılan ithal kömür talebinde de artış gözlemlenmiştir. Cari açığı oluşturan birincil kalem halini alan ve zaman içerisinde yükselen söz konusu ithalat miktarları enerji faturasının da artmasına neden olmuştur. Ekonomik büyüme ile birlikte enerji ihtiyacını karşılamak adına yerli kaynak kullanımını çoğaltma ve dışa bağımlılığı azaltma hedefiyle 6 Nisan 2017 tarihinde kamuoyuna sunulan Milli Enerji ve Maden Politikası Türkiye'nin içinde bulunduğu duruma ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde planlanmıştır.

"Güçlü ekonomi" ve "ulusal güvenlik" unsurları üzerine inşa edilen Milli Enerji ve Maden Politikası kısa ve uzun vadede Türkiye'nin enerji ve madencilik alanlarında atacağı adımlara yön vermesi sebebiyle oldukça önemlidir. İthal enerji kaynaklarına bağımlılığı azaltmak ve talep edilen enerji miktarını öz kaynaklarla karşılamak amacını taşıyan bu politika ile enerjinin üretiminden tüketimine, dağıtımından iletimine kadar birçok alanında ilerleme ve gelişme gösterilmesi planlanmaktadır. Bu bağlamda oluşturulan "arz güvenliği", "yerlileştirme" ve "öngörülebilir enerji piyasası" eksenleri politikanın temelini oluşturmaktadır (Tablo 2).

TABLO 2. MİLLİ ENERJİ VE MADEN POLİTİKASININ STRATEJİ VE HEDEFLERİ		
	Stratejiler	**Hedefler**
Arz Güvenliği	• Petrol ve doğal gaz temin edilen ülke ve kaynak çeşitliliğini artırmak • Doğal gaz depolama ve sisteme gaz sağlama kapasitesini büyütmek • Petrol ve doğal gaz arama ve sondaj çalışmalarını hızlandırmak • Enerji iletim ve dağıtım altyapısını geliştirmek • Enerjiyi verimli kullanmak	• Arz güvenliğinin artırılması yoluyla sürekli ve sürdürülebilir enerji teminini gerçekleştirmek • 10 milyar metreküp doğal gaz ve 5 milyon ton petrol depolama kapasitesine ulaşmak • Akdeniz ve Karadeniz'de petrol ve doğal gaz arama çalışmaları yapmak • Tüm illere doğal gaz ulaştırmak • Enerji maliyetlerinde 8,4 milyar dolar tasarruf sağlamak
Yerlileştirme	• YEKA, AR-GE ve yerli üretim sayesinde yenilenebilir enerji alanında ilerleme sağlamak • Nükleer teknoloji kullanarak elektrik üretimine katkıda bulunmak • Maden teknolojisini yerlileştirmek	• Yerli enerji üretimini artırmak • Yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretimini en az yüzde 30 seviyelerine çıkarmak • Nükleer enerji santrallerinden elektrik üretimi miktarının 2025 yılında en az yüzde 10 olmasını sağlamak • Ülkede bulunan madenlerin zenginleştirilerek kullanılması yoluyla sektördeki ithalatın azaltılmasına katkıda bulunmak
Öngörülebilir Piyasa	• Tedarik altyapısı geliştirmek • Sektörde faaliyet gösteren kurumları yeniden yapılandırmak • Doğal gaz ve elektrik piyasalarını geliştirmek • Maden piyasasının gelişmesini sağlamak	• Doğal gaz depolama tesisleri, petrol boru hatları, FSRU ve LNG altyapılarını geliştirmek • TEİAŞ, BOTAŞ, TPAO ve ETİMADEN gibi kuruluşları Enerji Borsası'na entegre olacak şekilde yapılandırmak • Türkiye'nin enerji ticaretinde merkez ülke olma hedefi doğrultusunda Enerji Borsası'nın işlevini artırmak • Kamu-özel sektör iş birliği ile madencilik sektörünün geliştirilmesini sağlamak

Tüm bu strateji ve hedeflerin hayata geçirilmesi ile şunlar amaçlanmaktadır:

- Enerji odaklı cari açığın düşürülmesi ve enerji sektörünün gelişmesine paralel olarak istihdam artışı sağlayarak güçlü bir ekonomik yapı ve yüksek gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH) artışı gerçekleştirilmesi
- Yerli kaynaklardan enerji üretiminin artırılması ile enerji maliyetlerinin düşürülmesi ve enerji arz güvenliğinin sağlanmasıyla kaliteli ve kesintisiz enerji temini gerçekleştirilerek ülkenin refah seviyesinin yükseltilmesi
- Türkiye'nin yıllardan beri kronik bir sorunu haline gelen ithal enerji bağımlılığının azaltılması ile arz güvenliğine bağlı risklerin minimize edilmesi

Politikanın ilk ekseni olan arz güvenliği ülkelerin enerji konusundaki en birincil amacıdır. Dünyanın her yerinden ülkeler enerji arz güvenliklerini artırmak adına kaynak

ve tedarikçi çeşitliliğinin sağlanması, enerji temininin sürdürülebilir ve güvenilir olması ve ithal edilen kaynakların mümkün olan en az maliyetle temin edilmesi yollarına başvurmaktadır. Küresel ölçekte yüksek talep artış hızına sahip ülkeler arasında bulunan Türkiye'de de enerji arz güvenliğinin artırılması adına yoğun çaba sarf edilmektedir.

Türkiye'de arz güvenliğinin artırılması çalışmaları –dışa bağımlılığın en yüksek seviyede gerçekleştiği– doğal gaz alanında ağırlık kazanmaktadır. Bunun için Türkiye mevcut tedarikçi ülkelerine yenilerini ekleme, depolama ve sisteme gaz sağlama kapasitesini artırma, hidrokarbon arama faaliyetlerini hızlandırma, iletim ve dağıtım altyapısını iyileştirme ve temin ettiği kaynağı verimli kullanmaya çalışmaktadır.

2014 yılında imza atılan TANAP ve 2016'da imzalanan Türk Akımı Doğal Gaz Boru Hattı projeleri arz güvenliğinin artırılması adına önem arz etmektedir. Bilhassa mevcut durumda Rusya'dan doğal gaz tedarik edilen Batı Hattı'nın yerini alacak olan Türk Akımı oldukça önemlidir. Rusya'dan başlayıp doğrudan Türkiye'ye ulaşacak bu yeni hat ile Türkiye artık Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan gibi birden fazla ülkeden geçerek gaz akışı sağlayan hattı kullanmak zorunda kalmayacaktır. Son olarak 4 Kasım 2017 tarihinde deniz altından geçen boru hattının Türkiye'nin MEB'ine giriş yaptığı açıklanmıştır. TANAP ve Türk Akımı'nın yanı sıra Kuzey Irak ve Doğu Akdeniz'deki doğal gaz rezervleri ile de ilgilenen Türkiye tedarikçi çeşitliliğini sağlayacak bu gibi meseleleri de gündeminde tutmaktadır.

Son yıllarda doğal gaz arz güvenliği konusunda öne çıkan ve birçok ülkenin ilgilendiği bir kaynak haline gelen LNG de enerji ithalatçısı ülkeler için bir alternatif oluşturmaktadır. Tedarikçi ülke sayısını çoğaltmayı amaçlayan Türkiye de doğal gaz ithal ettiği Rusya, Azerbaycan ve İran gibi ülkelerin yanına yenilerini ekleyerek pazar çeşitliliğini zenginleştirmek adına LNG yatırımlarına ağırlık vermektedir. Bu bağlamda LNG ithal ettiği ülkelerden Cezayir ve Nijerya'nın yanına Katar ve ABD'yi de ekleyerek arz güvenliğine katkı sunmaktadır.

Doğal gazın yeraltında depolanması da politikanın arz güvenliği ekseninin bir diğer önemli hedefidir. Türkiye'de oldukça fazla bulunan tüketilmiş petrol ve doğal gaz sahaları, akiferler,[28] tuz mağaraları ve terk edilmiş maden ocakları depolama için uygun ortamlardandır. Politika kapsamında halihazırda var olan Silivri Kuzey Marmara-Değirmenköy Doğalgaz Depolama Tesisi ve Tuz Gölü Doğalgaz Depolama Tesisi'nin kapasitelerinin artırılması ve böylece arz-talep dengesizliklerinin yol açabileceği olumsuzlukların giderilebilmesi amaçlanmaktadır.

Petrol ve doğal gaz arama ve sondaj çalışmalarının hızlandırılması politikanın Türkiye'nin arz güvenliğini artırmak adına koyduğu üçüncü hedeftir. Dünyanın en zengin hidrokarbon rezervlerinin bulunduğu ülkelere komşu olan Türkiye kendi kara ve deniz alanlarında hidrokarbon bulunması ihtimalini ciddiyetle değerlendirerek arama çalışmalarına hız vermiştir.

28. Akifer: Ekonomik olarak önemli miktarda suyu depolayabilen ve yeterince hızlı taşıyabilen (iletken) geçirimli jeolojik birimlerdir.

Politika kapsamında arz güvenliğinin sağlanması adına dördüncü adım iletim ve dağıtım altyapısının geliştirilmesidir. Mevcut altyapının teknolojik gelişmelerden faydalanılarak daha etkili ve verimli hale getirilmesi, böylece iletim ve dağıtım faaliyetleri sırasında meydana gelebilecek teknik aksaklıkların önüne geçilmesi hedeflenmektedir. Ayrıca altyapının Türkiye'nin 81 iline genişletilerek doğal gazın bütün illerin kullanımına sunulması, böylece yaşam ve çevre kalitesinin artırılması da planlanmaktadır.

Arz güvenliği ekseninin son ve en önemli adımı ise enerji verimliliğinin sağlanmasıdır. Enerjinin verimli kullanılması özellikle ithal edilen enerji kaynakları açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple kamu, özel sektör, sanayi ve konutlarda enerji verimliliğinin artırılması adına çalışmalar yürütülmektedir.

Politikanın temelini oluşturan ikinci eksen olan yerlileştirme temelde yerli kaynaklardan enerji üretimini artırarak ithal edilen enerji miktarını azaltmayı planlamaktadır. Maden teknolojisinin geliştirilerek yerli madenlerin zenginleştirilmesi ve maden ürünlerinin enerji ithalatı içerisindeki payının azaltılması yerlileştirmenin bir diğer hedefidir. Bilhassa yerli ve milli kömür kaynaklarının kullanımının artırılması ile elektrik üretiminde kullanılan yaklaşık yüzde 30 oranındaki ithal kömürün cari açık üzerindeki baskısının azaltılması amaçlanmaktadır.

Yerlileştirmenin son ayağı ise nükleer teknoloji kullanarak elektrik üretimine katkı sağlanmasıdır. Akkuyu ve Sinop nükleer güç santrallerinin mümkün olan en kısa sürede devreye girmesiyle kurulu güç içerisinde yerini alması ve 2025 yılına kadar elektrik üretiminin en az yüzde 10'luk kısmının bu nükleer enerji santrallerinden sağlanması hedeflenmektedir. Ayrıca 2023'te üçüncü nükleer güç santralinin inşasına başlanması adına da çalışmalar yürütülmektedir.

Politika kapsamındaki son eksen öngörülebilir enerji piyasalarının oluşturulmasıdır. Piyasaların şeffaf ve öngörülebilir olması yatırımcılar adına hayati önem arz etmektedir. Bu sebeple sektörde faaliyet gösteren TEİAŞ, BOTAŞ, TPAO ve ETİMADEN gibi kurumların Enerji Borsası'na entegre olacak şekilde yeniden yapılandırılması ve piyasa katılımcıları için daha güvenli bir yatırım ortamı oluşturulması amaçlanmaktadır. Kamu-özel sektör iş birliklerinin artırılması ile elektrik piyasasının canlandırılması ve 2018 yılı ortalarında doğal gaz piyasasının işler hale getirilmesinin hedeflenmesinin yanı sıra maden piyasasının da güçlendirilerek yerli maden kullanım alanlarının yaygınlaştırılması planlanmaktadır.

Özetle "Yerli ve Milli Enerji" sloganıyla yola çıkan Milli Enerji ve Maden Politikası ile Türkiye'nin güçlü bir ekonomik yapıya kavuşturulması ve enerji alanında bağımsızlaştırılması hedeflenmektedir.

SONUÇ

2017 Türkiye enerji sektörü açısından oldukça verimli bir yıl olmuştur. Gelişen ekonomisine paralel olarak enerji tüketim miktarlarında da artış yaşandığı gözlemlenmiştir. Tüketilen enerji kaynakları arasında en dikkat çekici artışın ise doğal gazda gerçekleştiği görülmüştür. Diğer yandan yıl içerisinde Türkiye dışa bağımlılığını azaltmak ve kurulu güç potansiyelini artırmak adına özellikle yenilenebilir, nükleer enerji ve yerli kömür yatırımlarına ağırlık vermiştir.

Yerli ve milli enerji kaynaklarının mümkün olan en yüksek seviyede kullanılarak ithal edilen enerji miktarının azaltılması ve enerji arz güvenliğinin artırılması hedefi doğrultusunda Nisan ayında açıklanan Milli Enerji ve Maden Politikası Türk enerji politikaları açısından yalnızca 2017'de değil uzun yıllar boyunca adından söz ettirecek nitelikte olduğundan çok ehemmiyetlidir. Bilhassa politikanın "yerlileştirme" stratejisi hem arz güvenliğinin sağlanması hem de enerji piyasalarının öngörülebilir hale getirilmesi açısından hayati önem arz etmektedir. Yıl boyunca gerçekleştirilen YEKA-1 GES ve YEKA-1 RES ihaleleri, yerli kömür kullanımının artırılmasına yönelik teşvik planlamaları, hidrokarbon arama ve sondaj çalışmaları gibi birçok proje yerlileştirme stratejisinin hayata geçirilmiş halidir.

Bugün yalnızca Türkiye için değil bölgesel ve küresel enerji piyasaları adına da önem arz eden TANAP, Türk Akımı, Akkuyu Nükleer, Sinop Nükleer, FSRU, YEKA GES ve RES projeleri ile birlikte Türkiye yalnızca enerjiyi tüketen ve iletmede köprü görevi gören bir ülke olmanın ötesine geçerek enerji ticaretinde de söz sahipliği yolunda kararlılıkla ilerlemektedir. Enerji ticaret merkezi olma hedefi doğrultusunda hem petrol ve doğal gazın transferinde güvenilir ve istikrarlı yapısıyla önemli rol oynayarak enerji ticaretini kolaylaştırabilecek hem de yenilenebilir enerji teknolojileri üreterek ülke ekonomisine ve yakın çevresindeki ülkelere fayda sağlayabilecektir.

KRONOLOJİ: ENERJİ ALANINDAKİ GELİŞMELER	
19 Ocak	Danimarka Enerji Bakanı Christian Zinglersen Uluslararası Enerji Ajansı'nın (International Energy Agency-IEA) temiz enerji direktörü oldu.
16 Şubat	IEA ile Çin arasında üç yıllık enerji programı anlaşması sağlandı.
Mart	ABD Enerji Enformasyon İdaresi'nin (Energy Information Administration-EIA) raporuna göre ABD tarihinde ilk defa elektrik üretiminin yüzde 10'undan fazlası rüzgar ve güneş enerjisinden kaynaklandı.
Mart	IEA "Aylık Petrol Piyasası Raporu"na göre OPEC'in ham petrol üretimi Mart ayında günlük 365 bin varil azalarak 31 milyon 680 bin varil oldu.
20 Mart	YEKA-1 GES ihalesi gerçekleştirildi. İhalenin kazananı 6,99 dolar cent/KWh ile Kalyoncu-Hanwha Q Cells grubu oldu.
28 Mart	BP Enerji Görünümü Raporu tanıtımı Ankara'da yapıldı.
29 Mart	IEA ile Asya Kalkınma Bankası arasında iş birliği sağlandı.
30 Mart	Hindistan IEA'ya katıldı.
3 Nisan	İsrail, İtalya, Yunanistan ve GKRY Doğu Akdeniz bölgesinden Avrupa'ya gaz arzını öngören "Doğu Akdeniz (East Med) Boru Hattı Projesi" için ön anlaşma imzaladı.
6 Nisan	Türkiye'nin Milli Enerji ve Maden Politikası kamuoyuna açıklandı.
11 Nisan	Roma'da G7 ülkelerinin enerji bakanları bir araya geldi.
25 Mayıs	Viyana'da OPEC 172. Olağan Toplantısı gerçekleştirildi.
1 Haziran	ABD, Paris İklim Anlaşması'ndan çekilme kararı aldığını açıkladı.
1 Haziran	"BP Statistical Review of World Energy 2017" raporu açıklandı.
9 Haziran	Temiz Enerji Toplantısı G8 ülkelerinin katılımıyla Pekin'de yapıldı.
20 Haziran	Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarını Destekleme Mekanizması (YEKDEM) kapsamında üretilen elektrik için ödenen destek miktarı Mayıs ayında geçen yılın aynı ayına göre 690 milyon 197 bin lira artarak 1 milyar 810 milyon 223 bin liraya çıktı.
20 Haziran	Petrol fiyatları son yedi ayın en düşük seviyesini gördü. Brent petrolün varil fiyatı 45,45 dolar olarak açıklandı.
9 Temmuz	22. Dünya Petrol Kongresi İstanbul'da yapıldı.
13 Temmuz	IEA 2017 Doğalgaz Piyasası Raporu'nu açıkladı.
1 Ağustos	Türkiye'nin elektrik ithalatı yılın ilk yarısında geçen yılın aynı dönemine göre yüzde 51 azalarak 43 milyon 471 bin 96 dolara düştü.
3 Ağustos	YEKA-1 RES ihalesi gerçekleştirildi. İhalenin kazananı 3,48 dolar cent/KWh ile Siemens-Türkerler-Kalyon konsorsiyumu oldu.
17 Eylül	IEA Çin'in gelecek beş yılda küresel yenilenebilir enerji büyümesinin yüzde 40'ını gerçekleştirebileceğinin beklendiğini bildirdi.
25 Eylül	Havadaki karbondioksiti yakalayıp yeraltına göndererek taşa dönüşmesini sağlayan dünyanın ilk negatif emisyon santrali İzlanda'da üretime başladı.
10-11 Ekim	8. Türkiye Enerji Zirvesi Antalya'da yapıldı.
28 Ekim	Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Enerji İşbirliği Anlaşması onaylandı.
31 Ekim	Türkiye'nin ham petrol ithalatı Eylül ayında artarak 2 milyon 358 bin 12 ton oldu.
31 Ekim	Türkiye'nin enerji ithalatı 2017 Eylül ayında geçen yıla göre yüzde 51,3 artış kaydetti.
Kasım	Türk Akımı inşaatının deniz alanındaki kısmında Türkiye'nin MEB'ine ulaşıldı.
1-2 Kasım	6. Türkiye Rüzgar Enerjisi Kongresi (TÜREK 2017) Ankara'da yapıldı.
2-3 Kasım	7. Uluslararası Doğalgaz Kongre ve Fuarı (INGAS 2017) İstanbul'da düzenlendi.
6-7 Kasım	Atıktan Enerji Üretimi Sempozyumu İstanbul'da yapıldı.
8-10 Kasım	10. Uluslararası Enerji Kongresi ve Fuarı (EIF) düzenlendi.
14 Kasım	IEA World Energy Outlook 2017'yi yayımladı.
21 Kasım	2017 Yılı Elektrik Santralleri Toplu Açılış Töreni Ankara'da yapıldı.
24-25 Kasım	Antalya Madencilik Çalıştayı düzenlendi.

2017'DE HUKUK VE İNSAN HAKLARI

CEM DURAN UZUN • MERT HÜSEYİN AKGÜN • FATMA SÜMER

GİRİŞ

2017 Türkiye'nin birçok alanda önemli gelişmeler yaşadığı ve bu gelişmelerin hukuk, yargı ve insan hakları alanlarında kendisini gösterdiği bir yıl oldu. "2017'de Hukuk ve İnsan Hakları" başlıklı bu bölümde ilk olarak yasama faaliyetleri incelenecek daha sonra yargı ve insan hakları alanlarında geride bıraktığımız senede yaşanan önemli gelişmelere değinilecektir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 2017 yılında yasama faaliyetleri açısından yoğun bir dönem geçirdi. Meclisin bu yılki en önemli gündemini Anayasa değişikliği oluşturdu. Türkiye 1961 Anayasası'nın kabulünden bu yana hükümet sistemi ve 1982 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden kısa süre sonra da sivil anayasa arayışları içine girmişti. Bu arayışların sonucu olarak çeşitli girişimlerde bulunulsa da tatmin edici bir sonuç alınamamıştı. 2016'nın son aylarında ise AK Parti ve MHP temel olarak hükümet sistemi değişikliğini amaçlayan 22 maddelik Anayasa değişikliği teklifini hazırladı ve bu teklif 10 Aralık 2016 tarihinde TBMM'ye sunuldu. Mecliste 21 Ocak'ta Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile kabul edilen teklif 1982 Anayasası'nın yaklaşık yetmiş maddesini değiştirmekte ve parlamenter sistemden Cumhurbaşkanlığı sistemine geçişi sağlamaktadır.

TBMM Genel Kurulunda kabul edilen Anayasa değişikliği hakkında 16 Nisan'da halk oylaması yapılmıştır. Anayasa değişikliği referandum sonucunda yüzde 51,41 evet oyu ile kabul edilmiştir. Değişiklik yürütmenin yanı sıra yargıya dair de önemli hükümler içermektedir. Anayasa değişikliğinin özellikle hükümet sistemine ilişkin olan hükümleri birlikte yapılacak ilk Meclis ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ardından yürürlüğe girecektir. Cumhurbaşkanının siyasi parti üyesi olabilmesi, askeri yargının kaldırılması ile Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulunun (HSYK) yeniden yapılandırılması gibi düzenlemeler ise referandumun ardından uygulamaya konmuştur.

Yoğun bir yasama dönemini geride bırakan TBMM'nin Aralık 2015–Aralık 2016 tarihleri arasında kabul ettiği yasa sayısı 113 iken geçtiğimiz yılda toplam 285 kanun kabul edilmiştir. Anayasa değişikliği dışında bu yıl çıkarılan kanunların büyük kısmını iki veya çok taraflı uluslararası anlaşmaların uygun bulunmasına ilişkin yasalar oluşturmaktadır. Yasama faaliyetlerinin daha çok uluslararası anlaş-

malara dair olması iç hukuka ilişkin düzenlemelerin çoğunlukla kanun hükmünde kararnamelerle (KHK) yapılmasından kaynaklanmaktadır. 2017 yılında Meclis tarafından olağanüstü halin (OHAL) süresinin uzatılması, İçtüzük değişikliği ve sınır ötesi askeri harekatlarda hükümetin yetkilendirilmesi konuları başta olmak üzere 37 Meclis kararı alınmıştır. Uzun yıllardır gündemde olan TBMM İçtüzük değişikliği de bu yıl gerçekleşmiştir.

2017 yılında istinaf mahkemelerinin daha etkin bir seviyeye gelmesi ve alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin yaygınlaştırılmasıyla yargı reformu süreci devam ettirilmiştir. Diğer yandan yargı başta Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) olmak üzere terör örgütleriyle yoğun şekilde mücadele edilen bu dönemde etkin bir rol üstlenmiştir. Nitekim halihazırda 15 Temmuz darbe girişimine dair açılan 300'ü aşkın dava bulunmaktadır. Ana davalardan darbe girişimi sırasında Cumhurbaşkanı Erdoğan'a suikast girişiminde bulunulmasına ilişkin dava sanıklara verilen ağır cezalar ile neticelenmiştir. Diğer darbe davalarının da önümüzdeki yıl büyük oranda karara bağlanması beklenmektedir. Darbe girişimine yönelik bu davaların dışında FETÖ'nün paralel devlet yapılanmasına yönelik ülke genelinde binlerce soruşturma ve kovuşturma da devam etmektedir.

Bu yıl insan hakları alanında özgürlük-güvenlik dengesinin çok fazla anlam kazandığı bir dönem olmuştur. 15 Temmuz darbe girişiminin ardından FETÖ ile etkin mücadele amacıyla ilan edilen OHAL dolayısıyla Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 15. maddesi çerçevesinde temel hak ve özgürlükler alanında olağan döneme göre daha ileri tedbirler alınmıştır. Bununla beraber tehdidin ağırlığıyla orantılı olarak başlangıçta alınan ağır önlemlerin zamanla yumuşatıldığı görülmüştür. Örneğin OHAL'in yürürlüğe girmesinden sekiz gün sonra ilan edilen bir KHK ile azami gözaltı süresi otuz güne çıkarılmış ve gözaltına alınan şüphelinin avukatıyla görüşme hakkının beş gün süreyle kısıtlanabileceği öngörülmüştür. Tehdidin ilk günlere nazaran azalması üzerine 23 Ocak 2017'de yeni bir KHK ile gözaltı süresi yedi güne düşürülmüş ve şüphelinin müdafii ile görüşme hakkına ilişkin sınır kaldırılmıştır.

OHAL uygulamasının doğası itibarıyla karşılaşılan tehdidi bertaraf etmek amacıyla temel hak ve hürriyetlerle ilgili birtakım tedbirler alınsa da terörle mücadelenin hukuki meşruiyetini korumak ve mağduriyetleri giderebilmek için 23 Ocak 2017'de kabul edilen 685 sayılı KHK ile kamuoyunda kısaca OHAL Komisyonu olarak bilinen "Olağanüstü Hal İşlemleri İnceleme Komisyonu" kurulmuştur. Komisyon ile OHAL KHK'ları kapsamında haklarında işlem tesis edilen kişilerin başvuru yapabilecekleri bir idari itiraz yolu oluşturulmuştur. Ayrıca Komisyonun kararlarına karşı yargı yoluna da gidilebileceği için Anayasa gereği yargısal denetime kapalı olan KHK'lar ile yapılan işlemler idare mahkemelerinin denetimine açılmıştır. Öte yandan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) OHAL Komisyonunu Köksal/Türkiye kararında tüketilmesi gereken bir iç hukuk yolu olarak tanımıştır.

OHAL Komisyonunun kurulması ve Komisyonun AİHM tarafından iç hukuk yolu olarak tanınmasıyla birlikte 31 Ekim itibarıyla Türkiye aleyhindeki derdest başvuru sayısı 24 bin 600'den 8 bin 300'e düşmüştür. Adalet Bakanlığı bu sayının önümüzdeki dönemde düşmeye devam edeceğini öngörmektedir.

Türkiye 2017 yılında mülteci politikası ile gösterdiği eşi görülmemiş insani duyarlılığını sürdürmüş ve dünyada en çok mülteci barındıran ülke haline gelmiştir. Bununla birlikte Suriyelilerin eğitim ve çalışma koşullarını iyileştirecek düzenlemeler de hayata geçirilmiştir.

YASAMA FAALİYETLERİ

TBMM 2017 yılında yasama faaliyetleri açısından yoğun bir dönem geçirmiştir. Meclisin Aralık 2015–Aralık 2016 tarihleri arasında kabul ettiği yasa sayısı 113 iken bu sayı 2017'de 3 Aralık tarihi itibarıyla toplam 296 olmuştur. Üstelik 16 Nisan'da yapılan referandum nedeniyle TBMM'nin yaklaşık bir ay yasama faaliyetinde bulunmadığını da göz önüne alırsak Meclisin oldukça yüksek bir tempoda çalıştığını söyleyebiliriz. Meclis bu yıl 1982 Anayasası'nda bugüne kadar yapılan en kapsamlı değişikliği gerçekleştirmiştir. AK Parti ve MHP uzlaşısı ile 10 Aralık 2016 günü TBMM'ye sunulan ve 20 Ocak'ta Mecliste kabul edilen teklifle 1982 Anayasası'nın yaklaşık yetmiş maddesi değişmiştir.

Anayasa değişikliği dışında bu yıl çıkarılan kanunların büyük kısmını ikili veya çok taraflı uluslararası anlaşmaların uygun bulunmasına ilişkin yasalar oluşturmaktadır. Bu dönemde Bakanlar Kuruluna herhangi bir konuda KHK çıkarma yetkisi verilmemiştir. 2017 yılında TBMM tarafından OHAL süresinin uzatılması, İçtüzük değişikliği ve sınır ötesi askeri harekatlarda hükümetin yetkilendirilmesi konuları başta olmak üzere otuz yedi Meclis kararı alınmıştır. Bu kararlardan ikisi terör suçları nedeniyle haklarında yakalama kararı bulunan HDP'li Faysal Sarıyıldız ve Tuğba Hezer Öztürk'ün milletvekilliklerinin devamsızlık gerekçesiyle düşürülmesine ilişkindir. Ayrıca Meclis Anayasa ve Adalet Komisyonları üyelerinden kurulu Karma Komisyon bir diğer HDP'li milletvekili Leyla Zana'nın milletvekilliğinin yemin etmeyip Meclis çalışmalarına katılmadığı için devamsızlıktan düşürülmesini uygun bularak dosyayı Meclis Genel Kuruluna sevk etmiştir. Zana'nın milletvekilliğinin düşürülmesine ilişkin nihai kararı TBMM Genel Kurulu verecektir.

15 Temmuz 2016'da yaşanan darbe girişimi sonrası ülke genelinde ilan edilen OHAL 2017 yılında da uygulanmaya devam etmiştir. Meclis son olarak 17 Ekim'de aldığı karar ile OHAL'i beşinci kez ve üç ay süreyle uzatmıştır. Bakanlar Kurulu 21 Temmuz 2016'da başlayan OHAL döneminde 16'sı bu yıl içinde olmak üzere toplam 28 KHK çıkarmıştır. Bu KHK'lardan 5'i 2016 yılı içerisinde TBMM tarafından

kabul edilip kanunlaştırılmıştır. 26 Temmuz 2016'da kurulan Meclis FETÖ ve 15 Temmuz Darbe Girişimini Araştırma Komisyonu 2017'de de faaliyetlerine devam etmiştir. Komisyon yürüttüğü çalışmaların sonunda hazırladığı raporu Mayıs ayında kamuoyuyla paylaşmıştır.

Cumhurbaşkanlığı sistemine geçiş için gerekli yasal düzenlemeler için de çalışmalara başlanmıştır. Adalet Bakanlığınca hazırlanan "Anayasa Değişikliğine Uyum Amacıyla Yargıya İlişkin Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı" 14 Haziran tarihinde Meclis Başkanlığına sunulmuştur. Diğer uyum yasaları konusundaki çalışmaların ise Aralık ayında yoğunlaştığı ve hem Adalet Bakanlığı hem de AK Parti tarafından iki koldan yürütüldüğü görülmüştür.

Bu başlık altında 16 Nisan referandumu ile kabul edilen Anayasa değişikliği ve Cumhurbaşkanlığı sistemi incelenmiş; demokratikleşme, yargı reformu ve insan hakları konularına ilişkin önemli bazı kanunlar ve OHAL KHK'ları hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİ VE CUMHURBAŞKANLIĞI SİSTEMİNE GEÇİŞ

2016 yılının son günlerinde MHP lideri Devlet Bahçeli'nin hükümet sistemi ve Anayasa değişikliğine ilişkin açıklamaları sonrası AK Parti ve MHP arasında Anayasa değişikliği paketi hazırlığı başlamıştı. İki parti arasındaki müzakereler sonucu oluşturulan yirmi iki maddelik Anayasa değişikliği teklifi 10 Aralık 2016 tarihinde AK Parti'li milletvekillerinin imzasıyla TBMM Başkanlığına sunuldu.[1] TBMM Anayasa Komisyonundan tartışmalı bir süreç sonunda ve bazı değişiklikler ile on sekiz maddeye düşerek geçen teklif Genel Kurulda iki haftayı bulan müzakereler sonucunda herhangi bir değişikliğe uğramadan 21 Ocak 2017 tarihinde 6771 sayılı Kanun olarak 339 milletvekilinin oyuyla kabul edildi. Kanun Cumhurbaşkanı'na 2 Şubat'ta gönderildi, Cumhurbaşkanı da metni 10 Şubat'ta onaylayarak *Resmi Gazete*'de yayımlanmak üzere Başbakanlığa gönderdi.[2] Kanun gereğince *Resmi Gazete*'de yayımlandıktan iki ay sonra referanduma gidilmesi gerektiğinden 16 Nisan 2017 tarihinde halk oylaması yapıldı ve yüzde 51,41 evet oyu ile Anayasa değişikliği onaylandı.

Yapılan değişikliğin amacı halihazırda saf bir parlamenter sistem özelliği göstermeyen 1982 Anayasası'ndaki modeli terk etmek ve Cumhurbaşkanlığı sistemine geçişi sağlamaktır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki referanduma sunulan tam bir başkanlık sistemi değil Türkiye'ye özgü Cumhurbaşkanlığı sistemidir. 1982 Anayasası iki yönden parlamenter sistemden farklılaşmaktadır: cumhurbaşkanına tanınan yetkilerin sembolik ve törensel olmanın ötesinde geniş olması ve cumhurbaşkanının

1. Teklif metni için bkz. "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Teklifi", TBMM, 10 Aralık 2016, http://www2.tbmm.gov.tr/d26/2/2-1504.pdf, (Erişim tarihi: 15 Aralık 2017).

2. Kabul edilen metin için bkz. "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, 11 Şubat 2017, Sayı: 29976.

doğrudan halk tarafından seçilmesi. Uzun zamandır bu sistemin çifte meşruluğa sebep olduğu, iki başlılık oluşturduğu ve siyasi iktidarların üzerinde bürokratik vesayetlerin kurulmasına sebep olduğu ileri sürülmüştür. Nitekim Kanun'un genel gerekçesinde mevcut hükümet sisteminin istikrar sağlamadığı ve siyasi iktidar üzerinde bürokratik vesayete sebep olduğu vurgulanmış, bu sebeple her ikisi de doğrudan halk tarafından seçilen yasama ve yürütmeye yer verildiği belirtilmiştir.

Değişikliğin başkanlık sisteminin bazı temel unsurlarını taşıdığı ancak devlet ve yürütmenin başı olarak "başkan" yerine "cumhurbaşkanı" tabirinin tercih edildiği görülmüştür. Bunun yanında Meclis ile cumhurbaşkanına karşılıklı olarak seçimleri yenileme yetkisi vermek gibi bazı özgün hükümlerden dolayı da önerilen sistem Cumhurbaşkanlığı sistemi olarak anılmaktadır. Başkanlık sisteminde olduğu gibi Başbakanlık kaldırılarak yürütme tek başlı ve doğrudan halk tarafından seçilecek şekilde düzenlenmiş ancak cumhurbaşkanı ve TBMM'ye karşılıklı olarak birbirlerini görevden alma imkanı sağlanması başkanlık sisteminden ayrılan temel özellik olarak öne çıkmıştır. Kanun'un gerekçesinde bunun temel amacının yasama ve yürütme arasındaki muhtemel tıkanıklıkları seçime giderek çözmek olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca benzer şekilde sistem içindeki aktörlerin uyumunu sağlamak için cumhurbaşkanı ve TBMM seçimlerinin birlikte yapılması öngörülmüştür. Son olarak cumhurbaşkanına kanuna dayanmadan kararname çıkarma yetkisi tanınmış ama bu yetkiye sadece yürütme alanına ilişkin olma, temel hakları düzenlememe ve çatışma durumunda kanuna üstünlük tanıma gibi birtakım önemli sınırlamalar getirilmiştir.

Temel özellikleri bu şekilde özetlenebilecek olan Cumhurbaşkanlığı sisteminin yanında değişiklikteki en önemli düzenlemelerin yargıya ilişkin olduğu görülmektedir. Yargının bağımsızlığı yanında tarafsızlığı da vurgulanmış, partilerin önceki uzlaşması doğrultusunda askeri yargı tamamen kaldırılmış, HSYK'nın üye sayısı azaltılarak üyelerin seçim usulü değiştirilmiş ve son olarak cumhurbaşkanının tek başına yaptığı işlemleri yargı denetimi dışında bırakan hüküm Anayasa'dan çıkarılmıştır.

Değişiklikte hükümet sistemini ilgilendiren hükümlerin yanında başka bazı düzenlemelerin olduğu da görülmektedir: Bir olağanüstü yönetim usulü olan sıkıyönetim 12 Eylül askeri dönemi ve vesayetçi zihniyetin izlerini taşıdığı gerekçesiyle Anayasa'dan çıkarılmıştır. (Sıkıyönetim usulünde devletin yetkilerinin genişlemesinin yanında –OHAL'den farklı olarak– kolluk yetkileri askeri makamlara geçmekte ve sıkıyönetim askeri mahkemeleri kurulmakta idi.) Ayrıca yürütmenin düzenleyici işlemlerinden KHK ve tüzükler Anayasa'dan çıkarılmış, cumhurbaşkanına bir kanuna dayanmadan kararname çıkarma yetkisi verilmek suretiyle idarenin düzenleyici işlemlerinin yasal dayanağı olması zorunluluğu kaldırılmıştır. Son olarak Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) sistem içerisindeki özerk ve denetim dışı alanını daraltan, orduyu sivil iradeye tabi kılan önemli değişiklikler yapılmıştır.

TABLO 1. MADDE MADDE ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİ
Birinci madde ile yargı bağımsızlığının tarafsızlığı da içerdiği vurgulanmıştır. Daha önce yargı yetkisinin "bağımsız" mahkemelerce kullanılacağı ifade edilirken yeni hükümde "bağımsız ve tarafsız" ibaresi yer almaktadır.
İkinci madde ile ülkemizin nüfus artışı dolayısıyla milletvekili sayısı 550'den 600'e çıkarılmıştır.
Üçüncü madde ile AK Parti'nin siyasette gençlerin katılımına verdiği önem sebebiyle milletvekili seçilme yaşı yirmi beşten on sekize düşürülmüştür.
Dördüncü madde ile seçim aralığı dört yıldan beşe çıkarılmıştır. Milletvekili seçimleriyle Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin aynı gün yapılması düzenlenmiştir. Bu düzenleme birlikte yapılacak ilk TBMM ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerine ilişkin takvimin başladığı tarihte yürürlüğe girecektir.
Beşinci madde ile "Bakanlar Kuruluna belli konularda KHK çıkarma yetkisi vermek" görevi TBMM'den alınmıştır. Diğer görev ve yetkiler aynı kalmıştır. Ayrıca Bakanlar Kurulu kaldırılmıştır.
Altıncı madde ile milletvekillerinin yürütmeyi denetleme yolları düzenlenmiştir. Milletvekilleri yazılı soru sorabilir. Bu sorular cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar tarafından cevaplanır. Cevaplar da yazılı olarak en geç on beş gün içinde verilir. Ayrıca belli bir konuda bilgi edinmek için Meclis araştırması yapılabilecektir. Toplum ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren bir konunun Genel Kurulda görüşülmesi şeklinde genel görüşme de düzenlenebilecektir. Cumhurbaşkanı yardımcısı ve bakanlar hakkında Meclis soruşturması yapılabilecektir.
Yedinci madde ile cumhurbaşkanının Türk vatandaşı olanlar arasından seçilme usulü düzenlenmiştir. En az 100 bin seçmenin Cumhurbaşkanlığına aday gösterme imkanı tanınmıştır. Partilerin aday gösterme koşulları kolaylaştırılmıştır. Siyasi parti grupları başka bir şart aranmaksızın aday gösterebilir. Geçerli oyların yarısından çoğunu alan aday cumhurbaşkanı seçilir. İlk oylamada bu çoğunluk sağlanamazsa en çok oyu alan iki adayla ikinci oylama yapılarak geçerli oyların çoğunluğunu alan kişi cumhurbaşkanı olacaktır. İkinci oylamaya tek aday kalırsa referandum yapılarak oyların yarıdan fazlasını almak şartı aranacaktır. Cumhurbaşkanı seçilen milletvekilinin vekillik görevi sona erer ancak partisiyle ilişiği kesilmez. Bu hüküm ise Anayasa değişikliğinin yayımı tarihinde yürürlüğe girmiştir.
Sekizinci madde ile yürütme yetkisinin cumhurbaşkanına ait olduğu belirtilmiştir. Cumhurbaşkanına devlet başkanlığı sıfatı verilerek Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türk milletini temsil etme, Anayasa'nın uygulanmasını ve devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını temin etme görevleri verilmiştir. Kanunları yayımlama, tekrar görüşülmek üzere TBMM'ye geri gönderme, Anayasa'ya aykırılık gerekçesiyle iptal davası açma yetkileri vardır. Cumhurbaşkanı yardımcılığı müessesesi getirilmiştir. Cumhurbaşkanı milletvekili seçilme yeterliliği bulunan kişiler arasından cumhurbaşkanı yardımcılarını atayabilir ve görevden de alabilir. Cumhurbaşkanı yürütmeye ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlemeler yapabilir, yönetmelik çıkarabilir. Ancak sadece kanunla düzenleneceği belirtilen ve kanunda açıkça düzenlenen konularda kararname çıkaramaz. Kararname ve kanun arasında farklı hükümler bulunursa kanun hükümleri uygulanır. Kararnamenin düzenlediği konuda kanun çıkarılırsa kararname hükümsüz hale gelir.
Dokuzuncu madde ile "cumhurbaşkanının cezai sorumluluğu" düzenlenmiştir. TBMM üye salt çoğunluğunun vereceği önergeyle cumhurbaşkanı hakkında soruşturma açılabilir. Yürürlükteki Anayasa'da ise cumhurbaşkanı sadece "vatana ihanet" sebebiyle suçlanabilir. Cumhurbaşkanı, hakkında soruşturma açılmasına karar verildiği takdirde seçim kararı alamaz. Yüce Divanda seçilmeye engel bir suçtan mahkum edilirse Cumhurbaşkanlığı görevi sona erer. Cumhurbaşkanının görev süresinde işlendiği iddia edilen suçlar bakımından görev süresi bittikten sonra da yargılama usulü aynı olacaktır.

Onuncu madde ile cumhurbaşkanı yardımcısı ve bakanların cumhurbaşkanı tarafından atanıp görevden alınmaları düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından bir ya da daha fazla yardımcı atayabilecektir.

- Cumhurbaşkanlığı makamının boşalması ya da cumhurbaşkanının hastalık, yurt dışına çıkma gibi geçici olarak görevinden ayrılması halinde yardımcısı cumhurbaşkanına vekalet ederek onun yetkilerini kullanır. Cumhurbaşkanlığı makamının herhangi bir nedenle boşalması halinde kırk beş gün içinde Cumhurbaşkanlığı seçimi yapılır. Yenisi seçilene kadar da cumhurbaşkanı yardımcısı cumhurbaşkanına ait yetkileri kullanır.
- Genel seçime bir yıl veya daha az süre kalmışsa TBMM seçiminin de Cumhurbaşkanlığı seçimi ile birlikte yapılması düzenlenmiştir. Bir yıldan fazla kalmışsa seçilen cumhurbaşkanı TBMM seçim tarihine kadar görevine devam eder. TBMM genel seçimleriyle beraber tekrar cumhurbaşkanı seçimi yapılır.
- Cumhurbaşkanının TBMM üyelerini cumhurbaşkanı yardımcısı veya bakan olarak ataması mümkündür. Bu durumda milletvekillerinin vekillik vasfı sona erecektir.
- Cumhurbaşkanı yardımcısı ve bakanları hakkında görevleri ile ilgili suç işledikleri iddiasıyla TBMM üye tam sayısının salt çoğunluğuyla verilecek önergeyle soruşturma açılması mümkündür. Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar hakkında üye tam sayısının 3/5'inin gizli oyuyla soruşturma açılmasına karar verilebilir. Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanların görevleriyle ilgili olmayan suçlarda ise yasama dokunulmazlığı bulunmaktadır.

On birinci madde ile TBMM üye tam sayısının 3/5 çoğunluğu ile seçimlerin yenilenmesi kararı alınabileceği düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanının ikinci döneminde seçimler Meclisin isteği üzerine yenilendiği takdirde cumhurbaşkanının üçüncü kez aday olabileceği öngörülmüştür. Seçimler birlikte yenilendiği takdirde TBMM ve cumhurbaşkanının yetkileri yeni Meclis ve cumhurbaşkanının göreve başlamasına değin sürer.

On ikinci madde ile "Olağanüstü Hal Yönetimi" başlığı altında cumhurbaşkanına OHAL ilan etme yetkisi verilmiştir. Buna göre cumhurbaşkanı Anayasa'da belirtilen durumlarda yurdun tamamında ya da belirli bir bölgesinde altı ayı geçmemek üzere OHAL ilan edebilir. OHAL ilan edildiği gün *Resmi Gazete*'de yayımlanıp Meclisin onayına sunulur. TBMM gerektiği takdirde OHAL süresini kısaltabilir, uzatabilir, OHAL'i kaldırabilir. OHAL cumhurbaşkanının talebiyle TBMM tarafından her defasında dört ayı geçmemek üzere uzatılabilir. Savaş hallerinde bu dört ay koşulu aranmaz.

Cumhurbaşkanı OHAL döneminde OHAL'in gerekli kıldığı konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir. Bu kararnameler kanun hükmünde olup *Resmi Gazete*'de yayımlanarak aynı gün Meclisin onayına sunulur. Üç ay içinde TBMM'de görüşülüp karara bağlanmayan kararnameler kendiliğinden yürürlükten kalkar.

On üçüncü madde ile savaş dışında disiplin mahkemeleri haricinde askeri mahkeme kurulamayacağı düzenlenmiştir.

Bu hüküm Anayasa değişikliğinin yayımı tarihinde yürürlüğe girecektir.

On dördüncü madde ile "Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu" (HSYK) yerini "Hakimler ve Savcılar Kurulu"na (HSK) bırakmıştır. HSK üye sayısı on üç olarak belirlenmiştir.

HSK iki daire halinde çalışacaktır. Üç üyesi birinci sınıf adli yargı hakim ve savcılarından ve bir üyesi de birinci sınıf idari yargı hakim ve savcıları arasından cumhurbaşkanı tarafından; üç üyesi Yargıtay üyeleri, bir üyesi Danıştay üyeleri, üç üyesi hukuk alanındaki öğretim üyeleri ve avukatlar arasından TBMM tarafından seçilecektir. Üyelik süresi dört yıl olarak belirlenmiş ve süresi biten adayların bir defa için tekrar seçilebilecekleri öngörülmüştür. Adalet bakanı ile Adalet Bakanlığı müsteşarı Kurulun doğal üyesidir.

Bu hüküm Anayasa değişikliğinin yayımı tarihinde yürürlüğe girecektir.

On beşinci madde ile bütçe ve kesin hesap kanun tasarılarının cumhurbaşkanı tarafından Meclise sunulması düzenlenmiştir. Tasarılar mali yılbaşından en az yetmiş beş gün önce sunulur. Teklif mali yılbaşından önce karara bağlanmadığı takdirde bir önceki yılın bütçesi yeniden değerlendirme oranına göre artırılarak yürürlüğe koyulur.

On altıncı madde ile yapılan değişiklikler doğrultusunda çeşitli maddelerde uyumlaştırma yapılmıştır. Buna göre;

- Anayasa'dan Bakanlar Kurulu çıkarılmıştır.
- Yeni hükümet sisteminin gereği olarak Anayasa'dan kanun tasarısı çıkarılmıştır.
- Anayasa'dan sıkıyönetim kaldırılmıştır.
- Cumhurbaşkanının tek başına yapacağı işlemler ile Yüksek Askeri Şura kararları yargı denetimine açılmıştır.
- İlk derece askeri mahkemeler ile Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi kaldırılmıştır.
- Anayasa'dan Başbakanlık kurumu çıkarılmıştır.
- Anayasa'ya cumhurbaşkanı yardımcılığı müessesesi eklenmiştir.
- Anayasa'dan cumhurbaşkanı sekreterliği kurumu çıkarılmıştır.
- KHK kavramı Anayasa'dan çıkarılmıştır.
- Anayasa'ya Cumhurbaşkanlığı kararnamesi kavramı getirilmiştir.
- Mevcut Anayasa'da cumhurbaşkanının geri gönderdiği kanunlar aynı şekilde ve çoğunlukla kabul edilmesi halinde *Resmi Gazete*'de yayımlanıyordu. Bu düzenlemeyle geri gönderilen kanunlar ancak TBMM üye tam sayısının salt çoğunluğuyla (301 milletvekili) onaylanırsa *Resmi Gazete*'de yayımlanıp yürürlüğe girebilecektir.
- Devlet Denetleme Kurumunun (DDK) yetki alanına idari soruşturma da eklenmiştir. TSK da DDK'nin denetim yetkisine dahil edilmiştir. Daha önce başkan ataması cumhurbaşkanı tarafından gerçekleştirilirken DDK'ye üyeler bakımından da aynı atama usulü getirilmiştir. Kurulun işleyişi, özlük düzenlemeleri gibi hususların cumhurbaşkanı kararnamesiyle düzenlenmesi öngörülmüştür.
- Anayasa Mahkemesinin üye sayısı on yediden on beşe düşürülmüştür.
- TBMM başkanının cumhurbaşkanına vekalet etme yetkisi sona erdirilmiştir.
- "Milletvekillerinin belli konuda ve altı ayı aşmamak üzere Bakanlar Kurulunca verilecek geçici bir görevi kabul etmesi, Meclisin kararına bağlıdır" hükmü yürürlükten kaldırılmıştır.
- Hükümetin güvenoyu alma ve hükümet görevdeyken güvenoyu istenmesi usulü kaldırılmıştır.
- Milletvekili genel seçimi ile yerel seçimlerin birlikte yapılması uygulamasına son verilmiştir.
- TBMM'de bulunan iktidar partisi grubu ile ana muhalefet partisinin Anayasa Mahkemesine iptal davası açma hakkı sona ermiştir. Doğrudan dava açma hakkı cumhurbaşkanı ve TBMM üye tam sayısının en az beşte biri (120) milletvekiline ait olacaktır.

On yedinci madde ile Anayasa'ya Geçici Madde 21 eklenmiştir.

- Geçici madde ile TBMM yirmi yedinci yasama dönemi ile Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin birlikte, 3 Kasım 2019 tarihinde yapılacağı öngörülmüştür. Meclisin bu tarihten önce seçim kararı alması halinde ise yirmi yedinci yasama dönemi milletvekili genel seçimi ile Cumhurbaşkanlığı seçimleri bir arada yapılacaktır.
- Bu değişiklikler 2019'daki TBMM ve Cumhurbaşkanlığı seçiminde uygulanacaktır. Bunun tek istisnası cumhurbaşkanının parti üyeliği olacaktır. Kanunun yürürlüğe girmesi ile birlikte cumhurbaşkanı herhangi bir siyasi parti üyesi olabilecektir.
- Kanun'un yayım tarihinden itibaren en geç altı ay içinde TBMM Kanun'la yapılan değişikliklerin gerektirdiği Meclis İçtüzüğü değişikliğini ve diğer kanuni düzenlemeleri yapacaktır. Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle yapılacağı belirtilen düzenlemeler ise cumhurbaşkanının göreve başladığı tarihten itibaren en geç altı ay içinde yapılır.
- HSK üyelerinin seçilme süresi otuz gün olarak öngörülmüştür.
- Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesinden Anayasa Mahkemesi üyeliğine seçilenlerin üyelikleri herhangi bir sebeple görevleri sona erene kadar devam edecektir.
- Anayasa'nın seçim kanunlarında yapılan değişikliklerin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl içinde yapılacak değişikliklere uygulanmayacağına dair m. 67/son hükmünün Anayasa değişikliğinin yürürlüğe girmesinden sonra yapılacak ilk seçimlerde uygulanmayacağı düzenlenmiştir.

On sekizinci madde ile yürürlük hükümleri düzenlenmiştir.

KANUNLAR

TBMM 2017 yılında Anayasa değişikliğine ilişkin 16 Nisan'da yapılan halk oylaması ve yaz aylarındaki tatil süreleri nedeniyle uzun bir süre çalışmalarına ara vermiştir. Meclis buna rağmen 3 Aralık itibarıyla 296 kanunu kabul etmiştir. Bu kanunların büyük kısmını milletlerarası anlaşmaların uygun bulunmasına dair yasalar oluşturmaktadır. Yasama faaliyetlerinin daha çok uluslararası anlaşmalara dair olması iç hukuka ilişkin düzenlemelerin bir kısmının KHK'larla yapılmasından kaynaklanmaktadır.

7035 Sayılı Bölge Adliye ve Bölge İdare Mahkemelerinin İşleyişinde Ortaya Çıkan Sorunların Giderilmesi Amacıyla Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun

20 Temmuz'da TBMM tarafından kabul edilen 7035 sayılı Kanun ile istinaf mahkemeleri olarak adlandırılan bölge adliye ve bölge idare mahkemelerinin karar alma süreçlerinin hızlandırılması ve işleyişte karşılaşılan bazı sorunların giderilmesi amaçlanmıştır. 7035 sayılı Kanun ile yapılan düzenlemelerin ayrıntı ve değerlendirilmesi "Yargı" bölümünde yer almaktadır.

7036 Sayılı İş Mahkemeleri Kanunu

Bu yasama yılında çıkarılan en önemli düzenlemelerden biri 12.10.2017 tarih ve 7036 sayılı İş Mahkemeleri Kanunu'dur. Bu Kanun ile yapılan birçok düzenlemenin yanında iş uyuşmazlıklarında tarafların bir alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemi olan arabulucuya gitmesi zorunlu hale gelmektedir.

7039 Sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun

19 Ekim'de TBMM Genel Kurulunda kabul edilerek yasalaşan ve toplam otuz dokuz maddeden oluşan 7039 sayılı Kanun ile ikamet, velayet, vesayet, isim değişikliği, vatandaşlık ve e-devlet hizmetleri gibi birçok alanda vatandaşların hayatını kolaylaştıracak çok sayıda yenilik getirilmiştir. Kanun özellikle 6. maddesi nedeniyle kamuoyu gündeminde geniş yer bulmuştur. Söz konusu madde ile Nüfus Hizmetleri Kanunu'nun evlendirme memurlarını düzenlediği 22. maddesine "il ve ilçe müftülükleri" eklenmiştir. Kanun'un bu hükmü medeni nikah dışında yeni bir nikah türü mü getiriliyor sorularına yol açsa da aslında düzenleme sadece evlendirme yetkisine sahip olan belediye başkanı, konsolosluk görevlisi ve köy muhtarı gibi kişilerin arasına yine bir devlet memuru olan müftülerin eklenmesinden ibarettir.[3]

7039 sayılı Kanun doğrultusunda evlendirme yönetmeliğinde de değişiklikler yapılmıştır. 2 Aralık 2017 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren değişikliğe göre il ve ilçe müftülüklerinde nikah kıyacak personelin İçişleri Bakanlığınca belirleneceği hükme bağlanmıştır.

3. Cem Duran Uzun, "Müftüye Nikah Yetkisi İstismara Sebep Olur mu?", *Sabah Perspektif*, 21 Ekim 2017.

7062 Sayılı Yüksek Seçim Kurulunun Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun

TBMM Genel Kurulunda 30 Kasım'da kabul edilen 7062 sayılı Kanun'la seçimlerin adil bir düzen içinde yapılmasını temin etmek, seçimlerle ilgili bütün itirazları incelemek ve nihai olarak karara bağlamakla görevli olan Yüksek Seçim Kurulunun (YSK) teşkilat yapısında önemli değişiklikler yapılmıştır. Kanun'un genel gerekçesinde de belirtildiği üzere artan seçmen sayısı, yurt dışında oy kullanılabilmesi, seçim sayı ve türünün artması ve 16 Nisan'da yapılan halk oylamasıyla kabul edilen Anayasa değişikliği ile milletvekili sayısının 600'e çıkartılması ve 100 bin seçmene Cumhurbaşkanlığına aday gösterebilme hakkı verilmesi YSK'nın iş yükünü ciddi oranda artırmıştır. Bu nedenle seçimlerin serbestliği ve adaletini sağlamak suretiyle demokratik düzenin işlemesinde çok önemli görevleri olan Kurulun yeniden yapılandırılması ihtiyacı doğmuştur.

7062 sayılı Kanun da bu ihtiyaçtan hareket ederek YSK'nın kuruluşu, çalışma usul ve esasları, teşkilat yapısı ile görev ve yetkilerini yeniden düzenlemiştir. Kanun'la YSK'nın personel rejimi ve teşkilatına ilişkin hususların bir araya getirildiği görülmektedir. Kanun'un 3. maddesinde yer alan "Hiçbir organ, makam, merci veya kişi Kurula emir ve talimat veremez" hükmü ile YSK'nın bağımsızlığı ve tarafsızlığı vurgulanmıştır. 7. madde ile YSK'nın artan iş yükünü karşılayabilmesi için merkez teşkilatına üç yeni birim eklenmiştir. Ayrıca seçim müdürü ve müdür yardımcılarının nüfusa kayıtlı oldukları ilçelerde görev yapamayacakları ve aynı yerde altı yıldan fazla çalışamayacakları düzenlenmiştir. Böylece seçim müdürleri ve müdür yardımcılarının görevlerini tarafsızlık içinde yürütmeleri amaçlanmıştır.

OHAL KHK'LARI

15 Temmuz darbe girişiminin ardından ilan edilen OHAL döneminin ilk KHK'sı 23 Temmuz 2016'da yayımlanmıştır. OHAL kapsamında çıkarılan KHK'lar Anayasa'nın 121. maddesinde düzenlenmektedir. OHAL KHK'sı isminden de anlaşılacağı üzere olağanüstü hallerde hızlı ve etkin tedbirler alınması ihtiyacına cevap veren bir düzenlemedir. Bu nedenle doğrudan Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılır ve Anayasa'nın 148. maddesi gereğince Anayasa Mahkemesi tarafından şekil veya esas bakımından denetime tabi tutulmaz. Anayasa Mahkemesi 668 ve 669 sayılı KHK'ların iptali istemiyle CHP tarafından yapılan başvuruyu Anayasa'nın 148. maddesinden hareket ederek "yetkisizlik nedeni" ile reddetmiştir.

17 Ekim 2017'de beşinci kez uzatılan OHAL döneminde bugüne kadar yirmi sekiz KHK yayımlanmış, bunların on altısı 2017 içinde çıkarılmıştır. Bu yıl yürürlüğe giren OHAL KHK'larında genel olarak ceza soruşturma ve kovuşturmaları, kamu görevlilerinin meslekten ihraç edilmeleri, özel kurum ve kuruluşların kapatılmaları ve kamu güvenliğine ilişkin düzenlemelerin yer aldığı görülmektedir.[4]

4. 685 sayılı KHK ile kurulan Olağanüstü Hal İşlemleri İnceleme Komisyonu "İnsan Hakları" bölümünde incelenmiştir.

TABLO 2. 2017'DE OHAL KHK'LARIYLA YAPILAN BAZI DÜZENLEMELER		
Kararname Sayısı	***Resmi Gazete*'de Yayımlanma Tarihi**	**İçerdiği Düzenlemeler**
679 Sayılı KHK	06.01.2017	– Milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları değerlendirilen 8 bin 393 kişi kamu görevinden ihraç edildi. – Daha önceki KHK'lar ile ilişiği kesilen 277 kişi görevlerine iade edildi. Yurt dışında öğrenim gören ve öğrencilikle ilişiğine son verilen bir kişiye öğrencilik sıfatı geri verildi. – Milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları değerlendirilen seksen üç dernek kapatıldı ve daha önceki düzenlemelerle faaliyetine son verilen yedi dernek ise tekrar açıldı. – Kapatılan on bir gazete yeniden açıldı.
680 Sayılı KHK	06.01.2017	– Ceza yargılaması usulüne ilişkin değişiklikler yapıldı. Hakim ve savcılar ile valilerin soruşturulma ve kovuşturulması hükümleri yeniden düzenlendi. – Türk Ceza Kanunu'nun "Devletin Güvenliğine Karşı Suçlar" başlıklı dördüncü bölümünde düzenlenen "Devletin birliğini ve ülke bütünlüğünü bozmak", "Cumhurbaşkanına suikast" ile "Meclis ve hükümeti ortadan kaldırma" gibi bazı suçlar nedeniyle haklarında soruşturma veya kovuşturma yürütülen ve yabancı ülkede bulunması nedeniyle kendisine ulaşılamayan kişilerin Türk vatandaşlıkları "Yurda dön" ilanına rağmen üç ay içinde yurda dönmemeleri halinde Bakanlar Kurulu kararıyla kaybettirilebilecektir.
681 Sayılı KHK	06.01.2017	– Genelkurmay ikinci başkanı, kuvvet ve ordu komutanlarının atanmasında genelkurmay başkanının teklifinin olması şartı kaldırıldı. Böylece üst düzey askeri yetkililerin atanmasında sivil irade tam ve doğrudan yetkili hale geldi. – Ayrıca daha önce Genelkurmay Başkanlığınca belirlenen TSK'daki general ve amiral kadroları Genelkurmay Başkanlığının görüşü alınarak Milli Savunma Bakanlığınca tespit edilebilecektir.
682 Sayılı KHK	23.01.2017	– Emniyet Genel Müdürlüğü, Sahil Güvenlik ve Jandarma Genel Komutanlığı personeline ilişkin disiplin düzenlemeleri genel kolluk disiplin hükümleri çatısı altında toplandı. Böylece Jandarma ve Sahil Güvenlik personeli 6413 sayılı TSK Disiplin Kanunu kapsamından çıkarıldı. – Disiplinsizlik cezaları, disiplin amirleri ve kurulları ve soruşturma usulü ile ilgili hususlar düzenlendi. İşkence yapmak kolluk personelinin devlet memurluğundan çıkarılması ile cezalandırılması gereken haller arasına alındı.
683 Sayılı KHK	23.01.2017	– Milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları değerlendirilen 367 kişi kamu görevinden ihraç edildi. – Daha önce ilişiği kesilen 124 kişi görevlerine iade edildi. – Milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları değerlendirilen iki medya kuruluşu kapatıldı.

684 Sayılı KHK	23.01.2017	– OHAL ilanını takip eden ilk kararnamelerde soruşturmaların etkin bir şekilde yürütülmesi için bazı düzenlemeler yapıldı. Bunlardan gözaltı süresi ve şüphelilerin müdafileriyle görüşmesi hususları yaşanan normalleşmeye uygun olarak 684 sayılı KHK ile yeniden ele alındı. – Buna göre milli güvenliği ilgilendiren suçlar, terör suçları ve toplu işlenen suçlar bakımından; • Otuz gün olan şüphelinin gözaltı süresinin üst sınırı yedi güne indirildi. Ancak savcı delillerin toplanmasındaki güçlük veya şüpheli sayısının çokluğu nedeniyle gözaltı süresini yedi gün süreyle uzatabilmektedir. • Ancak 684 sayılı KHK'nın yayım tarihi olan 23 Ocak'tan önce işlenen milli güvenliği ilgilendiren suçlar, terör suçları ve toplu işlenen suçlar bakımından gözaltı süresinin üst sınırı en çok otuz gün olarak uygulanmaktadır. – Önceki kararnameler ile getirilen ve gözaltındaki şüphelinin müdafii ile görüşme hakkının beş gün süreyle kısıtlanabileceğine ilişkin hüküm yürürlükten kaldırıldı. Böylece eski düzenlemede olduğu gibi gözaltındaki terör suçu şüphelilerinin avukatlarıyla görüşmesi hakim kararıyla ve en fazla yirmi dört saat süreyle kısıtlanabilmektedir.
685 Sayılı KHK	23.01.2017	– KHK'lar ile tesis edilen işlemlere ilişkin itirazları değerlendirmek ve karara bağlamak üzere OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonu kuruldu.
686 Sayılı KHK	07.02.2017	– Milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları değerlendirilen 4 bin 464 kişi kamu görevinden ihraç edildi. – Daha önce ihraç edilen on yedi kişi görevlerine iade edildi, iki kişinin öğrencilik statüsü de geri verildi.
687 Sayılı KHK	09.02.2017	– Seçim yasaklarına uymayan özel televizyon kanallarına ceza verilmesini öngören kanun hükmü kaldırıldı. – İstihdam teşvikleri ve öğrenci etüt merkezleri gibi farklı birçok alanda düzenlemeler yapıldı.
688 Sayılı KHK	20.03.2017	– İhraç edilen 416 kişi kamu kurumlarındaki görevlerine iade edildi.
689 Sayılı KHK	29.04.2017	– Milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları değerlendirilen 3 bin 974 kişi kamu görevinden ihraç edildi, yurt dışında öğrenim gören 59 kişinin öğrencilikle ilişiği kesildi. – İhraç edilen 236 kişi kamu kurumlarındaki görevlerine iade edildi. – Milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları değerlendirilen iki medya kuruluşu, on dört dernek, on sekiz vakıf, on üç sağlık kuruluşu kapatıldı. Daha önce faaliyetine son verilen beş dernek ise yeniden açıldı.
690 Sayılı KHK	29.04.2017	– Yargılama usullerine dair kanunlarda değişiklikler yapıldı. – OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonuyla ilgili çeşitli düzenlemeler yapıldı. – Yabancı ülke adli veya idari makamlarınca verilen boşanma kararlarının şekli koşulların sağlanması ve Türk kamu düzenine açıkça aykırılık bulunmaması halinde doğrudan nüfus kütüğüne tescil edilebileceği düzenlendi. – Göçmen kaçakçılığı suçunda kullanılan araca "el koyma" usulü düzenlendi. – Türk Silahlı Kuvvetleri Disiplin Kanunu'nda değişiklikler yapıldı. TSK'dan ayrılma cezası verilmesini gerektiren disiplinsizlikler arasına "terör örgütleriyle ilişkisi olmak" eylemi de getirildi. – Milli Eğitim Bakanlığı tarafından milli güvenliğe tehdit oluşturan yapılarla ilişkili olduğu belirlenen yurt dışındaki yükseköğretim kurumları, enstitüler ve merkezlerden mezun olanların almış oldukları diploma ve derecelerin denklik işlemlerinin yapılmayacağı hükme bağlandı.

691 Sayılı KHK	22.06.2017	– 31 Mayıs'ta Şırnak'ta bir askeri helikopterin yüksek gerilim hatlarına takılması sonucu on üç askerin şehit olması üzerine uçuş emniyetini etkileyebilecek nitelikteki tüm yapılara ait bilgilerin Harita Genel Komutanlığına gönderileceği hükme bağlandı. – Hukuk uyuşmazlıklarında arabuluculuk yapacak kişiler ve bilirkişilerin seçiminde "terör örgütleriyle iltisaklı veya irtibatlı olmamak" şartı getirildi. – Terör örgütleri ve milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları anlaşılan ve askerlik yükümlülüğü olan kişilerin Milli Savunma Bakanlığınca belirlenecek esaslara göre askere alınabileceği düzenlendi. – İzinli olduğu durumlar hariç Türkiye dışında üç günden fazla bulunan askerlerin yabancı ülkeye kaçmış sayılacağı ve bir seneden beş seneye kadar hapis cezasıyla cezalandırılabileceği belirtildi. – TMSF ve kayyumlukla ilgili de çeşitli düzenlemeler yapıldı.
692 Sayılı KHK	14.07.2017	– Milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları değerlendirilen 7 bin 395 kişi kamu görevinden ihraç edildi. – İhraç edilen 312 kişi kamu kurumlarındaki görevlerine iade edildi. – Yurt dışında burslu olarak öğrenim gören dokuz öğrencinin bursları iptal edilerek öğrencilikle ilişkileri kesildi. Bir öğrenci hakkında daha önce verilen ilişik kesme kararı kaldırıldı. – FETÖ sanığı olan eski futbolcular Arif Erdem ve Hakan Şükür'e ait madalya ve nişanlar milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları gerekçesiyle geri alındı.
693 Sayılı KHK	25.08.2017	– Milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları değerlendirilen 929 kişi kamu görevinden ihraç edildi, üç medya kuruluşu ve üç dernek kapatıldı. – Milli güvenliği tehdit eden yapılarla ilişkili oldukları değerlendirilen on emekli tuğgeneralin rütbeleri alındı. – Daha önce ihraç edilen altmış kişi kamu kurumlarındaki görevlerine iade edildi. Bir radyo, bir vakıf ve bir sağlık kuruluşu yeniden açıldı.
694 Sayılı KHK	25.08.2017	– 5271 sayılı Ceza Muhakemeleri Kanunu'nda değişiklikler yapıldı. – Ağır ceza mahkemesinin görev alanına giren işlerde azami tutukluluk süresi beş yıldan, Türk Ceza Kanunu'nun İkinci Kitap Dördüncü Kısım Dördüncü, Beşinci, Altıncı ve Yedinci Bölümü'nde tanımlanan suçlar ve Terörle Mücadele Kanunu kapsamına giren suçlarda yedi yıla çıkarıldı. – Genelkurmay Başkanlığı ve Milli Savunma Bakanlığının hukuk hizmetlerinin hukuk sınıfına mensup subaylarca yürütülmesi kararlaştırıldı. – Milli İstihbarat Teşkilatının (MİT) yapısında Teşkilatın Cumhurbaşkanlığına bağlanması olarak özetlenebilecek önemli değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklerden bazıları şunlardır: • Daha önce MİT müsteşarının başkanlığını yürüttüğü Milli İstihbarat Koordinasyon Kuruluna cumhurbaşkanının başkanlık etmesi kararlaştırıldı. • MİT müsteşarı hakkında soruşturma yapılmasının cumhurbaşkanının iznine bağlı olacağı hükme bağlandı. • Milli Savunma Bakanlığı ve TSK'da görev yapan personele ilişkin istihbarat hizmetlerinin MİT tarafından yürütüleceği düzenlendi. MİT güvenlik soruşturması kapsamında Bakanlık ve TSK personeli hakkında Teşkilatın kıta içi veya dışında her türlü araştırmayı yapabileceği belirtildi. – 2937 sayılı Devlet İstihbarat Hizmetleri ve Milli İstihbarat Teşkilatı Kanunu'nda suçluların iadesi veya takasına ilişkin önemli bir düzenleme yapıldı. Buna göre Türk vatandaşı olmayan tutuklu ve hükümlüler "ırkı, etnik kökeni, dini, vatandaşlığı nedeniyle cezalandırılmayacağı, onur kırıcı ceza veya muameleye tabi tutulmayacağı ya da işkence ve kötü muameleye maruz kalmayacağına ilişkin güvenceler bulunması kaydıyla, milli güvenliğin veya ülke menfaatlerinin gerektirdiği hallerde Dışişleri Bakanının talebi üzerine Adalet Bakanının teklifi ve Cumhurbaşkanının onayı ile" başka bir ülkeye iade edilebilecek veya başka bir ülkede tutuklu ya da hükümlü bulunanlar ile takas edilebilecektir.

MECLİS İÇTÜZÜK DEĞİŞİKLİĞİ

Uzun yıllardır gündemde olan ve birkaç defa teklif halini de alan ancak bir türlü üzerinde uzlaşılamayan TBMM İçtüzük değişikliği bu yıl gerçekleşti. "TBMM İçtüzüğünde Değişiklik Yapılmasına Dair Karar" 1 Ağustos'ta *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. Bu değişiklik ile Meclis İçtüzüğü'nün 16 maddesi değiştirildi.

İçtüzük'te yapılan değişiklikler şöyle özetlenebilir:

- İçtüzüğün 3. maddesinde yapılan düzenlemeyle, "And içmekten imtina eden milletvekilleri, milletvekili sıfatından kaynaklanan haklardan yararlanamazlar" hükmü getirilmiştir. Bu hüküm karşısında yemin etmekten kaçınan milletvekilleri milletvekilliği sıfatından kaynaklanan haklardan faydalanamayacaktır.
- TBMM başkanı veya görevlendireceği bir başkan vekilinin başkanlığında siyasi parti grup başkanları veya vekillerinden birisi veya onların yazılı olarak görevlendirdiği birer milletvekilinden oluşan Danışma Kurulunun;
  - Bütün partilerin üzerinde anlaştığı önerileri hakkında her gruba tanınan on dakikalık konuşma hakkı kaldırıldı.
  - Danışma Kurulunda oy birliği ile karar alınmayan ve partilerin Genel Kurula ayrı ayrı getirdikleri grup önerileri üzerindeki konuşma süreleri azaltıldı. Grup önerileri üzerinde her parti grubuna tanınan on dakikalık konuşma süresi öneriyi veren gruptan bir milletvekiline beş, diğer gruplara ise üç dakikayla sınırlandırıldı.
- Genel Kurulun eski düzenlemeye kıyasla sekiz saat daha fazla çalışması kararlaştırıldı.
- Genel Kurul oturumunu yöneten başkan ve Divan üyeleri toplantı yeter sayısına dahil edildi.
- Meclisin çalışma usulüne ilişkin tartışmalarda en çok ikişer kişiye tanınan onar dakikalık lehte ve aleyhte söz hakkı üçer dakikaya indirildi.
- Görüşmeler sırasında cumhurbaşkanına, Meclise, Meclis başkanına, Başkanlık Divanına, Genel Kurul birleşimini yöneten başkan vekiline, milletvekiline, Türk milletinin tarihi ve ortak geçmişine, Anayasa'nın ilk dört maddesinde çerçevesi çizilen anayasal düzene hakaret eden, söven, Türkiye Cumhuriyeti'nin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü esasında Anayasa'da düzenlenen idari yapısına aykırı tanımlamalar yapan milletvekili hakkında Meclisten geçici çıkarma cezası uygulanabileceği kabul edildi. Ayrıca fiili saldırıda bulunan milletvekiline de geçici çıkarma cezası verilebilecek.

Değişikliklerin genel olarak Meclisin yasama faaliyetlerini daha etkin ve hızlı bir şekilde yerine getirmesine yoğunlaştığı görülmektedir.

TBMM İNSAN HAKLARINI İNCELEME KOMİSYONU

Ulusal insan hakları koruma mekanizmalarından biri olan Meclis İnsan Hakları İnceleme Komisyonu geçtiğimiz yıl üç kez toplandı. Komisyona 7 Kasım 2017 tarihi itibarıyla toplam 9 bin 174 bireysel başvuru yapıldı. Komisyona yapılan başvuruların büyük çoğunluğunu kamu görevine iade talebi, işkence ve kötü muamele ve yargıya ilişkin şikayetler oluşturdu. Bireysel başvuruların 9 bin 41'i hakkında Komisyon tarafından işlem yapıldı. Komisyon 17 Mayıs 2017 tarihli toplantısında Hükümlü ve Tutuklu Hakları Alt Komisyonunun hazırladığı Kırıkkale F Tipi Yüksek Güvenlikli Kapalı Ceza İnfaz Kurumu İnceleme Raporu, Eskişehir H ve T Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumları İnceleme Raporu, İstanbul Çocuk Eğitimevi ile Ümraniye E ve T Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumları İnceleme Raporu, Balıkesir L Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu İnceleme Raporu, Bursa H Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu İnceleme Raporu'nu kabul etti.

4 Mayıs'ta Şırnak'ın Silopi ilçesinde meydana gelen kazada zırhlı polis panzerinin Mesut Yıldırım'ın evine çarparak içeri girmesi ve Muhammet ile Furkan isimli çocukların hayatlarını kaybetmesine neden olması üzerine Komisyonca suç duyurusunda bulunulmuş, olay yerinde inceleme yapılmış ve rapor hazırlanmıştır. Silopi Yerinde İnceleme Raporu Komisyonun 15 Haziran'da yaptığı toplantıda kabul edilmiştir. 8 Kasım'da gerçekleştirilen toplantıda ise Açık ve E Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumları İnceleme Raporu ve İzmir ve Aydın İllerinde Bulunan Geri Gönderme Merkezleri İncelemesi Raporu kabul edilmiştir.

YARGI

Avrupa Birliği'ne (AB) uyum sürecinde yoğun reformların yaşandığı 2000'li yıllardan bu yana yargıda ciddi yapısal dönüşümler gerçekleştirildi. Geride bıraktığımız yılda 15 Temmuz darbe girişiminin olumsuz etkilerine rağmen yargıdaki reform çalışmaları devam etti. Özellikle 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan halk oylamasıyla kabul edilen Anayasa değişikliği ile yargı alanında önemli düzenlemeler yapıldı. Anayasa değişikliği ile HSYK, HSK adıyla yeniden yapılandırıldı. Ayrıca gerek ilk derece mahkemeleri gerekse yüksek mahkemeleriyle 1961 Anayasası'yla kurulan ve sonrasında daha da güçlenen vesayetçi sistemin en etkili unsurlarından birisi olan askeri yargı tamamen kaldırıldı.[5] Böylece adli ve askeri yargı şeklindeki iki başlı yapı sona erdi. Kamuoyunda istinaf mahkemeleri olarak bilinen bölge adliye ve bölge idare mahkemeleri 20 Temmuz 2016 tarihinde faaliyete geçirildi. Ankara, Antalya, Erzurum, Gaziantep, İstanbul, İzmir ve Samsun olmak üzere yedi ilde kurulan bölge adliye mahkemelerinin sayısı 5 Eylül 2017 tarihinde faaliyete geçirilen Adana ve Bursa bölge adliye mahkemeleri ile dokuza ulaştı. Bölge idare mahkemeleri ise Ankara, Konya, Erzurum, Gaziantep, İstanbul, İzmir ve Samsun olmak üzere yedi şehirde hizmet vermektedir.

Yeni kurulmalarına rağmen istinaf mahkemelerinin etkili ve hızlı çalıştığı görülmektedir. Bölge adliye mahkemeleri 20 Temmuz 2016'dan 31 Aralık 2016'ya kadar geçen beş ay içinde gelen 49 bin 709 dosyadan 39 bin 983'ünü karara bağlamıştır. Böylece istinaf mahkemeleri gelen dosyaların yüzde 80,4'ünde kısa sürede karar vermiştir.[6] İstinaf mahkemelerinin Türk yargısında yerleşik hale gelmesi ile hem davalar daha kısa sürede sonuçlanacak hem de mahkemelerin verdiği kararlar iki kez denetlenecektir. Bunun yanında bölge adliye mahkemeleri Yargıtayın iş yükünü de azaltmaktadır. Böylece Yargıtay gerçek fonksiyonu olan içtihat üretme işlevini yerine getirebilecektir. 20 Temmuz'da istinaf mahkemelerinin daha etkin ve verimli çalışmasını temin edebilmek için bir yasal düzenleme kabul edilmiştir.

5. Cem Duran Uzun, "Cumhurbaşkanlığı Sisteminde Yargı", *SETA Analiz,* Sayı: 193, (Mart 2017).
6. "İstinaf Rekor Kırdı", Anadolu Ajansı, 6 Mayıs 2017.

Diğer taraftan hakim ve savcı sayısında 2002 yılından bu yana sağlanan gelişme bu yıl da devam etmiştir. 2002'de hakim ve savcı sayısı 9 bin 349 iken 24 Kasım 2017 itibarıyla bu sayı yüzde 73 oranında artışla 16 bin 121 olmuştur.[7] 2017'de alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar da sürdürülmüştür. İş uyuşmazlıklarında zorunlu arabuluculuk uygulaması getiren 7036 sayılı Kanun 12 Ekim'de kabul edilmiştir.

Bölge Adliye ve Bölge İdare Mahkemelerinin İşleyişinde Ortaya Çıkan Sorunların Giderilmesi Amacıyla Yapılan Düzenleme

20 Temmuz'da yasalaşan 7035 sayılı Kanun istinaf mahkemeleri olarak bilinen bölge adliye ve bölge idare mahkemelerinin daha etkin bir şekilde çalışabilmesi için çeşitli düzenlemeler getirdi. Yasa ile bölge adliye mahkemelerinin ceza dairelerinin kesin nitelikteki kararlarına karşı bölge adliye mahkemesi cumhuriyet başsavcılığına itiraz hakkı verildi. Böylece Kanun'un genel gerekçesinde de belirtildiği üzere istinaf kanun yolundaki ceza dairelerinin kararlarındaki hukuka aykırılıkların ortadan kaldırılması amaçlandı. 7035 sayılı Kanun istinaf mahkemelerindeki karar alma süreçlerini hızlandıracak tedbirler öngörmekte ayrıca uygulamada ortaya çıkan sorunları gidermek adına Ceza Muhakemesi Kanunu, İnfaz Kanunu ve İdari Yargılama Usulü Kanunu gibi çeşitli kanunlarda da düzenlemeler yapmaktadır.

İşçi ve İşveren Uyuşmazlıklarında Zorunlu Arabuluculuk

04.02.1950 tarih ve 5521 sayılı eski İş Mahkemeleri Kanunu'nun ihtiyaçlara cevap vermemesi üzerine hazırlanan İş Mahkemeleri Kanunu tasarısı 12 Ekim'de Meclis Genel Kurulunda kabul edilerek yasalaştı. Kanun ile 5521 sayılı Kanun yürürlükten kaldırılarak iş mahkemelerinin kuruluş, görev, yetki ve yargılama usulü yeniden düzenlenmiştir. Kanun'un getirdiği en önemli yenilik bazı iş uyuşmazlıklarında arabuluculuğun dava şartı olarak düzenlenmesi bir başka deyişle zorunlu arabuluculuk uygulamasıdır.

2016 yılı Aralık ayı itibarıyla ülkemizde 14 milyona yakın işçi ve 1 milyon 750 bine yakın da iş yerinin bulunduğu düşünülürse işçi ve işverenler arasındaki uyuşmazlıkların hem sosyal hayat hem de yargı açısından taşıdığı önem daha iyi anlaşılacaktır. Bir iş davasının yıllık ortalama görülme süresi 2016 yılı için 434 gündür. Yine 2016'da ilk derece mahkemelerindeki 3,5 milyondan fazla hukuk uyuşmazlığının yüzde 15'i iş uyuşmazlıklarından kaynaklanmaktadır. Bu istatistikler de göstermektedir ki iş davaları hem Türk yargısı için önemli bir yük oluşturmakta hem de sonuçlandırılması on beş ayı bulmaktadır.

Oysa iş uyuşmazlıklarının yapısı alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin uygulanmasına müsaittir. Nitekim 2012 yılında kabul edilen 6525 sayılı Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu uyarınca iş uyuşmazlıklarında ihtiyari olarak gidilen arabuluculuk uygulaması da bunu doğrulamıştır. Kanun'un

7. "Adalet Bakanı Abdulhamit Gül'ün Konuşması", TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu Toplantısı, 23 Kasım 2017.

genel gerekçesine göre bugüne kadar ihtiyari arabuluculuğa götürülen hukuk uyuşmazlıklarının yüzde 89'unun işçi-işveren uyuşmazlığı olduğu ve bunların yaklaşık yüzde 93'ünün sulh ile sonuçlandığı belirtilmiştir. Üstelik arabulucuda çözümlenen iş uyuşmazlıklarının yüzde 95'e yakını en fazla bir gün içinde karara bağlanmıştır. 7036 sayılı Kanun da bu gerçekten hareketle kanun, bireysel ve toplu iş sözleşmeleri ve işe iade taleplerinden kaynaklı iş uyuşmazlıklarında arabulucuya gitme zorunluluğu öngörmüştür. Böylece bu uyuşmazlıkların hem daha hızlı hem de daha az masrafla çözümlenmesi, bu sayede sayıları milyonları bulan uyuşmazlıkların mahkemeye gelmeden sonuçlandırılması yani yargının iş yükünün de azaltılması amaçlanmıştır.

Anayasa Değişikliğine Uyum Amacıyla Yargıya İlişkin Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı

Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan ve 14 Haziran'da Meclis Başkanlığına sunulan Kanun tasarısı yukarıda ayrıntılı bir şekilde açıklanan 16 Nisan Anayasa değişikliğinde yargı ile ilgili yapılan değişikliklere uyumu amaçlamaktadır.

TBMM Adalet Komisyonunda bulunan tasarı ile;

- 6087 sayılı Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu Kanunu'nda Anayasa değişikliğinin getirdiği yenilikler hayata geçirilmektedir. 6087 sayılı Kanun'da Kurulun adı, daire sayısı ve üyelerin seçim usulü hakkında düzenlemeler yapılmaktadır.
- 353 sayılı Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu kaldırılmakta ve askeri suçların soruşturması ve kovuşturmasında uygulanacak hükümler ile soruşturma ve kovuşturma mercileri düzenlenmektedir.
- Anayasa Mahkemesi ve Uyuşmazlık Mahkemesinin kuruluş ve işleyişi ile ilgili maddeler Cumhurbaşkanlığı sistemiyle uyumlu hale getirilmektedir.

15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİ VE FETÖ YARGILAMALARI

Türk yargısının FETÖ'nün örgütsel yapısına yönelik mücadelesi 17-25 Aralık darbe girişiminin ardından başlamıştır. Askeri Casuslukta Kumpas Soruşturması ve FETÖ/PDY Ana Davası bu dönemde başlatılan adli süreçlerdendir. 15 Temmuz 2016 tarihinde yaşanan kanlı darbe girişimi ise FETÖ ile topyekun mücadelenin başlangıcını teşkil etmiştir. Zira darbe girişimi öncesinde FETÖ'nün paralel devlet yapılanmasına yönelik bazı tedbirler alınmış olsa da 15 Temmuz örgütün özellikle TSK'da ürkütücü derecede kadrolaştığını göstermiş ve örgütle mücadelede yeni bir döneme girilmesine neden olmuştur.

Yargı 15 Temmuz darbe girişimine karşı güçlü bir tepki göstermiştir. Bunda kritik yargı mercilerinde 15 Temmuz öncesinde gerçekleştirilen FETÖ'den arındırma

sürecinin etkisi büyüktür. Henüz darbe girişimi devam ederken ilk soruşturmalar hızlı bir şekilde başlatılmıştır. Sonrasında ülkenin birçok farklı ilinde hem darbe girişiminin failleri hem de FETÖ'ye yönelik soruşturmalar yürütülmüş, davalar açılmıştır. Ankara'da görülen Genelkurmay Çatı Davası, Akıncı Davası, İstanbul Darbe Ana Davası ve Muğla'da görülen Cumhurbaşkanı Erdoğan'a Suikast Girişimi Davası darbe girişimini aydınlatmaya yönelik önde gelen davalar arasındadır. Aşağıda 15 Temmuz darbe girişimi ve FETÖ'ye yönelik devam eden bazı önemli davalarda gelinen aşamalar değerlendirilmiştir.

15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİ DAVALARI

Halihazırda 15 Temmuz darbe girişimine yönelik ülke genelinde devam eden 300'den fazla dava bulunmaktadır. Bu davalarda yaklaşık 8 bin sanık yargılanmaktadır. Hakkında yakalama kararı bulunan 120 civarında sanık ise firari durumdadır. Sanık sayılarının yüksek olması ve delillerin toplanma sürecinde karşılaşılan güçlükler hem soruşturma süreleri hem de davaların uzamasına yol açabilirdi. Bazı davalar için bunun gerçekleştiği de söylenebilir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki genel olarak bakıldığında bu kadar büyük ve karmaşık davalar yargı mensuplarının insanüstü çabası ile hızlı bir şekilde ilerlemektedir. Ayrıca yüzlerce sanığın yer aldığı darbe davalarının adil yargılanma ilkesinden taviz vermeden ve etkin bir şekilde yürütülmesi için yargı organları özel bir gayret göstermektedir.

HSK ve Adalet Bakanlığı darbe yargılamalarının hızlı ve adil bir şekilde devam edebilmesi için hukuki ve fiziki olarak mahkemelere gereken desteği vermektedir. Darbe davalarına bakan ağır ceza mahkemelerinin aynı zamanda PKK ve DEAŞ gibi terör örgütleri ve adi suçlara ilişkin davalardan sorumlu olması mahkemelerin üzerindeki iş yükünü artırmaktaydı. Bu durumu göz önünde bulunduran HSK sadece terör davalarına bakmakla görevli terör ihtisas mahkemeleri kurdu.

Ayrıca darbe davalarına bakan mahkemelere ikinci heyetler atanarak bu heyetlerin darbe dışındaki terör davalarına bakması sağlandı. HSK daha önce yaptığı düzenlemelere ek mahiyetinde son olarak Kasım ayı başında Ankara'da üç, Erzurum'da bir ağır ceza mahkemesini terör ihtisas mahkemesi olarak yetkilendirdi. Diğer taraftan altı ağır ceza mahkemesine de ilave heyetler atandı. Son olarak Ankara ve İstanbul'da yetersiz olan adliye duruşma salonları yerine Sincan ve Silivri'de özel duruşma salonları oluşturuldu. Alınan tüm bu tedbirler ve yargı mensuplarının çabaları sonucunda darbe girişimi davalarının ceza hukukunun temel ilkeleri ve usuli güvenceler bakımından sağlıklı seyrettiği söylenebilir.

Genelkurmay Çatı Davası

15 Temmuz darbe girişimi sırasında Genelkurmay Karargahında yaşanan olayları ele alan Genelkurmay Çatı ya da diğer ismiyle Darbe Ana Davası 22 Mayıs'ta An-

kara On Yedinci Ağır Ceza Mahkemesinde görülmeye başlanmıştır. Davada toplam 221 sanık yargılanmaktadır. Çatı davası darbenin planlaması, darbecilerin organize edilmesi ve Genelkurmay Başkanlığının işgal edilmesi konularına yoğunlaşmaktadır. Hazırlanan iddianame ve yargılama süreci darbenin FETÖ'nün TSK içerisinde örgütlediği "Yurtta Sulh Konseyi" adlı bir cunta tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum darbecilerin yayımladıkları sözde sıkıyönetim direktifinin yedinci maddesindeki, "Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından emir komuta bütünlüğü içinde devletin yönetimi maksadıyla 'Yurtta Sulh Konseyi' teşkil edilmiştir" ifadesinden anlaşılmaktadır.

Eski Hava Kuvvetleri Komutanı Akın Öztürk, eski Genelkurmay Personel Plan ve Yönetim Daire Başkanı Mehmet Partigöç, eski Genelkurmay Personel Başkanı İlhan Talu, eski Genelkurmay Stratejik Dönüşüm Daire Başkanı Mehmet Dişli ve eski Dördüncü Ana Jet Üssü Komutanı Hakan Evrim davanın önde gelen sanıkları arasındadır. Yargılamalar sanık savunmalarının alınmasıyla devam etmektedir ve savunmaların sonuna gelinmiştir.

Akıncı Davası

15 Temmuz'a dair belki de en önemli dava darbenin merkez üssü haline getirilen Ankara'nın Kahramankazan ilçesinde bulunan Akıncı Üssü'ndeki olayları ele alan Akıncı Davası'dır. Akıncı Davası'na temel olan savcılık iddianamesi FETÖ'nün darbe girişiminin faili olduğuna ilişkin en açık delilleri içerdiği gibi örgütün sivil ve askeri yapılanması arasındaki ilişkileri de aydınlatmaktadır. Dava özellikle 16 Temmuz sabahında Akıncı Üssü'nde askerlerle birlikte gözaltına alınan FETÖ'nün TSK'dan sorumlu sivil yöneticilerinin sanık olmaları yönüyle önem taşımaktadır. Akıncı Davası'nda yargılanan ve FETÖ'nün darbe girişimini örgüt adına organize etmekle suçlanan sivil sanıklar Adil Öksüz, Kemal Batmaz, Hakan Çiçek, Nurettin Oruç ve Harun Biniş'tir. Adil Öksüz henüz yakalanamadığı için firari sanık konumundadır. Ankara Dördüncü Ağır Ceza Mahkemesinde görülen toplam 486 sanığın yargılandığı ve en kapsamlı 15 Temmuz davası olan Akıncı Davası sanık savunmalarının dinlenmesiyle devam etmektedir.

Cumhurbaşkanı'na Suikast Girişimi Davası

Darbe girişimi sırasında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a yönelik suikast ve iki polisin şehit edildiği saldırıya ilişkin olarak da darbe girişiminin hemen ardından soruşturma başlatılmış ve Muğla Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından yürütülen soruşturmanın ardından dört ay gibi kısa bir sürede 211 sayfalık iddianame hazırlanmıştır. Türk Ceza Kanunu'ndaki, "Örgüt yöneticileri, örgütün faaliyeti çerçevesinde işlenen bütün suçlardan dolayı ayrıca fail olarak cezalandırılır" hükmü gereği bir numaralı sanığın FETÖ lideri Fetullah Gülen olduğu ve toplam kırk yedi sanığın yer aldığı iddianame Muğla İkinci Ağır Ceza Mahkemesi tarafından 28 Kasım 2016'da kabul edilmiştir.

Davanın ilk duruşması 20 Şubat 2017'de yapılmış, yaklaşık bir yıl süren ilk derece yargı süreci 4 Ekim 2017'de verilen nihai karar ile son bulmuştur. Kararda otuz bir sanığa dörder ve üç sanığa birer defa ağırlaştırılmış müebbet, altı sanığa müebbet ve sanıkların ikisine de süreli hapis cezası verilmiştir. Mahkemenin dört kez ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası verdiği isimler suikast timini yöneten ve görev alan sanıklar olmuştur. Davanın iki numaralı sanığı aynı zamanda Yurtta Sulh Konseyi'nin üyesi olmakla suçlanan ve Ankara'daki Darbe Çatı davasının da sanıkları arasında yer alan eski Hava Kuvvetleri Komutanlığı Müşterek Hedef Analiz Yönetim Başkanı Tuğgeneral Gökhan Şahin Sönmezateş'tir. Suikast girişimini planladığı belirtilen Sönmezateş dört kez ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır.

FETÖ HAKKINDAKİ DAVALAR

FETÖ'nün hükümeti devirmeyi amaçladığı 17-25 Aralık 2013 darbe girişimlerinin ardından örgüt hakkında yargısal süreçler başlatılmıştı. Yürütülen soruşturmalar bir yandan FETÖ'nün yasa dışı kamu örgütlenmesini diğer yandan da yargı ve emniyetteki mensupları aracılığıyla işlediği suçları gözler önüne serdi. Soruşturmalar sonucu hazırlanan iddianameler mahkemelerce kabul edildi ve bugün kamuoyunda FETÖ/PDY davaları olarak adlandırılan yargı süreçleri başladı.

FETÖ/PDY Ana Davası

15 Temmuz darbe girişiminden kısa bir süre önce Ankara Dördüncü Ağır Ceza Mahkemesine kamuoyunda "FETÖ Çatı İddianamesi" olarak anılan iddianame sunulmuştur. İddianamede örgütün tarihsel gelişimi, paralel devlet yapılanması ve oluşturduğu tehditler ele alınmış, hiyerarşik yapısı analiz edilmiştir. Çatı İddianamesi Anayasa Mahkemesi ve HSYK kararları başta olmak üzere sonradan hazırlanan birçok iddianame ve mahkeme kararına kaynaklık etmiştir. Fetullah Gülen'in bir numaralı sanık olarak yer aldığı iddianame 22 Temmuz 2016'da mahkeme tarafından kabul edilmiştir. Sanıklar "anayasayı ihlale teşebbüs etmek, silahlı terör örgütü kurmak ve yönetmek, hükümeti yıkmaya teşebbüs etmek, hukuka aykırı olarak kişisel verileri ele geçirmek ve kaydetmek, kamu kurumuna karşı dolandırıcılık, nitelikli zimmet, resmi belgede sahtecilik ve suç gelirlerini aklamak" ile suçlanmış ve her sanık için ikişer kez müebbet ve altmış beşer yıl hapis cezası istenmiştir. FETÖ Çatı Davası 22 Kasım 2016'da görülmeye başlanmıştır. Geride bıraktığımız yıl içerisinde yapılan duruşmalarda sanıklar savunmalarını mahkemeye vermiştir.

Askeri Casusluk Soruşturmasında Kumpas Davası

FETÖ'nün paralel devlet yapılanmasının etkin olduğu yıllarda yargı ve emniyeti kullanarak yürüttüğü usulsüz soruşturma ve kovuşturmalarda bu yıl önemli ilerle-

meler kaydedilmiştir. FETÖ kumpas davaları ile kendine rakip olarak gördüğü kişi ve oluşumları tasfiye etmek istemiştir. Bu kumpas davalarından biri de İzmir'de 2010 yılında başlayan askeri casusluk soruşturması sonucunda açılmıştır. İzmir Emniyet Müdürlüğüne 10 Ağustos 2010'da gelen bir e-posta üzerine askeri gizli bilgi ve belge bulundurma iddialarına ilişkin başlatılan soruşturmayla aralarında muvazzaf askerlerin de bulunduğu 357 kişi devletin gizli bilgi ve belgelerini yabancı istihbarat servislerine vermekle suçlanmıştır. Dava 26 Şubat 2016 tarihinde karara bağlanmış ve tüm sanıklar beraat etmiştir. Sonrasında İzmir Cumhuriyet Başsavcılığı askeri casusluk soruşturma ve kovuşturmasında usulsüzlükler yapıldığı iddiasına yönelik kapsamlı bir soruşturma yürütmüştür.

Aralarında Fetullah Gülen, eski emniyet mensupları ve bürokratların da olduğu 68 kişi hakkında hazırlanan iddianame 2016 yılı Nisan ayında İzmir İkinci Ağır Ceza Mahkemesince kabul edilmiştir. İddianamede Askeri Casusluk Davası'nın FETÖ/PDY'nin TSK başta olmak üzere kamu kurumlarındaki yapılanmasını hızlandırmak amacıyla kurgulandığı ve sahte deliller üretildiği belirtilmiştir. Geride bıraktığımız yılda dava görülmeye devam etmiştir. Davadaki sanık sayısı 10 Temmuz'da verilen ara kararla davanın eski Emniyet Genel Müdür Yardımcıları Mustafa Gülcü ve Celal Uzunkaya'ya kurulduğu iddia edilen kumpas davasıyla birleştirilmesiyle 33'ü tutuklu olmak üzere 83'e yükselmiştir.[8] Sanıkların yargılanmasına devam edilmektedir.

Selam Tevhid Soruşturmasında Kumpas Davası

2010 yılında sözde Selam Tevhid adlı bir terör örgütünün kurulduğu iddiasıyla 251 kişi hakkında soruşturma başlatılmış ve bu kapsamda üç yıl süreyle aralarında Cumhurbaşkanı Erdoğan, hükümet üyeleri, MİT müsteşarı, siyasi parti yetkilileri ve çok sayıda üst düzey bürokratın da olduğu toplam 2 bin 280 kişi usulsüz olarak dinlenmiştir. Soruşturmanın FETÖ faaliyetleri çerçevesinde yürütüldüğünün anlaşılması üzerine 2014 yılında kovuşturmaya yer olmadığı kararı verilmiştir. FETÖ'nün Selam Tevhid soruşturmasında yaptığı usulsüzlükler nedeniyle 22 Temmuz 2014-26 Ekim 2015 tarihleri arasında Selam Tevhid Kumpası olarak bilinen soruşturma yürütülmüş ve 1 Şubat 2016'da dava açılmıştır. Davadaki 33'ü tutuklu 81 sanığın yargılaması devam etmektedir.

Tahşiyecilere Kumpas Davası

FETÖ'nün 2009 yılı ve sonrasında gerçekleştirdiği hukuka aykırı soruşturmalarla "Tahşiyeciler" isimli gruba kumpas kurduğu iddiasıyla açılan –aralarında FETÖ elebaşı Fetullah Gülen ile kapatılan Samanyolu Yayın Grubu Başkanı Hidayet Karaca ve eski emniyet müdürlerinin de bulunduğu– 23'ü tutuklu 33 sanığın yargılandığı davada nihai karar açıklanmıştır. Sanıklar "silahlı terör örgütü yöneticiliği", "iftira"

8. "İzmir'deki 'Askeri Casuslukta Kumpas' Davasında Tanıklar Dinlendi", Anadolu Ajansı, 16 Kasım 2017.

ve "resmi belgede sahtecilik" gibi suçlardan cezalandırılmıştır. Mahkeme sanıklar Fetullah Gülen ve eski Emniyet Müdürü Mutlu Ekizoğlu'nun dosyalarının ifadeleri alınamadığı için ayrılmasına karar vermiştir.[9]

9. "Tahşiyecilere Kumpas Davasında Karar", Anadolu Ajansı, 3 Kasım 2017.

İNSAN HAKLARI

Bu bölümde 2017'de Türkiye'de insan hakları alanında yaşanan gelişme ve sorunlar incelenecektir. 2017 yılı Türkiye'de özgürlük-güvenlik dengesinin çok fazla anlam kazandığı bir dönem olmuştur. 15 Temmuz 2016'da darbe girişimi dolayısıyla ilan edilen OHAL yıl boyunca uzatmalarla devam etmiş ve 17 Ekim'de beşinci defa uzatılmıştır.[10] Bununla beraber tehdidin ağırlığıyla orantılı olarak başlangıçta alınan bazı tedbirlerin zamanla yumuşatıldığı görülmüştür. Örneğin OHAL sürecinin başlamasıyla birlikte sekiz gün sonra yürürlüğe giren bir KHK ile azami gözaltı süresi otuz güne çıkarılmış ve gözaltına alınan şüphelinin avukatla görüşme hakkının beş gün süreyle kısıtlanabileceği öngörülmüştür. Darbe girişiminden sonraki ilk günlere nazaran tehdidin azalması üzerine 23 Ocak 2017'de yeni bir KHK ile gözaltı süresi yedi güne düşürülmüş ve şüphelinin müdafii ile görüşme hakkına ilişkin süre sınırlaması tamamen kaldırılmıştır.

OHAL sürecinin koşulları ve yaşanan tehditler ulusal koruma mekanizmalarının etkili bir biçimde çalışmasına imkan vermemiştir. Bununla beraber 15 Temmuz sonrası hükümet politikasının hukuki meşruiyetinin zedelenmemesi adına kurulan ve KHK ile yapılan işlemleri yargı denetimine açan OHAL Komisyonundan etkili bir çalışma beklenmektedir. Tavsiye niteliğinde kararlar verebilen Kamu Denetçiliği Kurumunun (KDK) da tanınırlığı arttıkça daha sık başvurulan ve pek çok soruna yargı öncesi çözüm sağlayan bir etkinliğe kavuştuğu görülmektedir. Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu ise beklentilerin aksine henüz başvuru alamamıştır.

Türkiye 2017 yılında da mülteci politikası ile gösterdiği eşi görülmemiş insani duyarlılığını sürdürmüş ve dünyada en çok mülteci barındıran ülke haline gelmiştir. Bununla birlikte Suriyelilerin eğitim ve çalışma koşulları itibarıyla da yaşam standartlarını yükseltecek düzenlemeler yapılmıştır.

Bu bölümde 2017 yılında Türkiye'de insan haklarına ilişkin olarak uluslararası insan hakları hukukuna uyum, ulusal koruma mekanizmaları ve insan hakları sorunları başlıkları çerçevesinde değerlendirmelerde bulunulacaktır.

10. "OHAL 3 Ay Daha Uzatıldı", Dünya Bülteni, 17 Ekim 2017.

ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI HUKUKUNA UYUM

AİHM Önünde Türkiye

Son yıllarda İnsan Hakları Daire Başkanlığı ve İnsan Hakları Tazminat Komisyonunun kurulması, bireysel başvuru yolunun işlerlik kazanması, AİHS ile uyumlu yargı paketleri ve özellikle Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru usulünün getirilmesi gibi reformlar sebebiyle AİHM'e Türkiye'den yapılan müracaatlarda hızlı bir azalma gerçekleşmekteydi. Nitekim AİHM'e yapılan başvurularda genellikle Rusya'nın arkasından ikinci sırada gelen Türkiye Adalet Bakanlığı İnsan Hakları Dairesi Başkanlığının 2017 Ocak tarihli AİHM Yıllık İstatistiki Değerlendirme Raporu'na göre[11] 2012 yılını 16 bin 876, 2013'ü ise 10 bin 931 başvuruyla kapatmıştı. 2014'te bu sayı 9 bin 488'e, 2015'te de 8 bin 450'ye düşmüştü.

Bu gelişmelere karşın 2016 ve 2017 yılları açısından sağlıklı bir veri değerlendirmesi yapmak mümkün görünmemektedir. Zira 15 Temmuz sonrasında OHAL ilanıyla birlikte kamudan ihraçların ve kurumlara ilişkin işlemlerin OHAL KHK'ları ile gerçekleştirilmesi ve bu işlemlere karşı 1982 Anayasası'nın 148. maddesi gereği yargı yolunun kapalı olması dolayısıyla 2016'nın sonunda Türkiye'den AİHM'e yapılan başvuru sayısında patlama gerçekleşti. AİHM Yıllık İstatistiki Değerlendirme Raporu'na göre Türkiye 31 Aralık 2016 itibarıyla aleyhine yapılan 12 bin 575 başvuru ile 18 bin 150 başvurusu bulunan Ukrayna'yı takiben ikinci sıradaydı. 15 Temmuz sonrasında kamu kurumlarının FETÖ/PDY'den arındırılması için yapılan işlemler yıl içinde yapılan başvuruların yüzde 65'ini teşkil ediyordu. 31 Mayıs 2017 itibarıyla 24 bin 600'e ulaşan bu sayı AİHM gündemindeki toplam 93 bin 150 başvurunun yüzde 26,4'ünü oluşturmaktaydı.

AİHM, OHAL sürecinde yapılan başvuruların tek tek sonuçlandırılması yerine Zihni/Türkiye kararında iç hukuk yolunu işaret etti.[12] Bunun üzerine kurulan ve aşağıda bilgilerine yer verilecek olan OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonunu Köksal/Türkiye kararında tüketilmesi gereken bir iç hukuk yolu olarak tanıdı.[13] Mahkeme OHAL sürecinde gerçekleşen yaklaşık 25 bin başvuru hakkında Komisyonu işaret ederek ret kararı verdi.[14]

Bu şekilde reddedilenler bir yana bırakıldığında AİHM'in resmi sitesinde yer alan 31 Ekim 2017 tarihli grafiğe göre söz konusu tarih itibarıyla AİHM'de toplam 64 bin 650 derdest dava bulunduğu görülmektedir. Üçüncü sırada bulunan Türkiye'den yapılan başvurular 8 bin 300 ile bu sayının yüzde 12,8'ini teşkil etmektedir. Macaristan'dan yapılan toplam başvuru sayısı 10 bin 150 ile yüzde 15,7'ye, Roman-

11. Buradan itibaren "AİHM Yıllık İstatistiki Değerlendirme Raporu" olarak anılacaktır.

12. Zihni/Türkiye, AİHM, Sayı: 59061/16.

13. Köksal/Türkiye, AİHM, No: 70478/16.

14. "AİHM, Türkiye'ye İlişkin 25 Bin Başvuruya OHAL Komisyonunu Adres Gösterdi", Anadolu Ajansı, 14 Kasım 2017.

ya'dan yapılan toplam başvuru sayısı 10 bin 100 ile yüzde 15,6'ya denk gelmektedir. Bu iki devletin ardından gelen Türkiye'yi Rusya yüzde 12,5'i karşılayan 8 bin 50 dava ile takip etmektedir.[15]

Türkiye AİHM Yıllık İstatistiki Değerlendirme Raporu'na göre 2016 yılında yetmiş yedi ihlal kararı ile aleyhine en çok karar verilen ikinci ülke konumundadır. Bununla birlikte ihlal kararı sayısı 2012'de 117, 2013'te 118, 2014'te 94 ve 2015'te 79'dur. Bu sebeple 2016 Türkiye açısından ihlal kararının en düşük olduğu yıl olarak görülmektedir. 2017'ye ait ihlal kararlarının sayısı ve konusunu içeren istatistikler henüz açıklanmamıştır. Bu sebeple ihlallerle alakalı herhangi bir değerlendirme de yapılamamaktadır.

AİHS İhlallerinin Önlenmesine İlişkin Eylem Planı 1 Mart 2014'te *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır. 2016 yılında Eylem Planı'nda sorumlu olarak belirtilen kurumlarla 16 Şubat, bakanlık birimleri ile 19 Şubat tarihlerinde ön değerlendirme toplantıları yapılmış ancak Plan'ın uygulanmasına dair herhangi bir rapor kamuoyuyla paylaşılmamıştır. 2017'de bu konu hakkında yayımlanmış bir rapor ya da toplantı verisi de bulunmamaktadır.

Haziran 2015'te Adalet Bakanlığı 2015-2019 yıllarını kapsayan İkinci Stratejik Planı'nı uygulamaya koymuştur. Stratejik Plan kapsamının içeriğinde yıllık raporlarda yargıya güven ve memnuniyet oranındaki artış, soruşturma ve dava ortalama görülme süreleri ile iş artış oranındaki düşüş, yargı mensup ve çalışan sayısındaki azalma temel performans göstergeleridir. Her yıl hazırlanan yıl boyunca hedeflenen ilerlemeye ilişkin performans programı Şubat 2017'de yayımlanmıştır. Uygulama çıktılarına ilişkin rapor 2018 yılında yayımlanacağı için henüz değerlendirilememektedir.

2015 sonunda her 100 bin kişi başına düşen hakim ve savcı sayısı sırasıyla 12,5 ve 6,4'tü. 2016 yılı Mayıs itibarıyla hakim sayısı 13 ve savcı sayısı 6,5'e yükselmişti. 5 Ekim tarihli verilere göre 15 Temmuz sonrasında Türkiye'de 4 bin 560 hakim ve savcı terör örgütleriyle bağlantıları dolayısıyla ihraç edildi.[16] Bunun üzerine Adalet Bakanlığı yüksek oranda personel alımına başladı. Adalet Akademisi Başkanı Nisan ayında yaptığı açıklamada Türkiye'de 15 bin 800 hakim ve savcı bulunduğunu, söz konusu dönemde devam eden alım süreci sonunda bu sayının 20 bini geçeceğini açıkladı.[17]

2016 yılında hayata geçirilen istinaf mahkemeleri Türkiye'de üç dereceli yargı sistemi uygulamasını getirmişti. 5 Ağustos 2017'de 30145 mükerrer sayılı *Resmi Gazete*'de "Bölge Adliye ve Bölge İdare Mahkemelerinin İşleyişinde Ortaya Çıkan Sorunların Giderilmesi Amacıyla Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" yayımlandı. Bölge adliye mahkemelerinin işleyişinde uygulamada ortaya çıkan

15. "Pending Applications Allocated to a Judicial Formation", AİHM, http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_2017_BIL.pdf, (Erişim tarihi: 15 Aralık 2017).

16. "Son Dakika Görevden İhraç Edilen Hakim ve Savcılar Listesi-5 Ekim", *Yeni Şafak*, 6 Ekim 2017.

17. "Türkiye Adalet Akademisi Başkanı Akçil: Hakim ve Savcı Sayısı 20 Bini Geçecek", Anadolu Ajansı, 28 Nisan 2017.

farklılıkların giderilmesi ve karşılaşılan sorunların çözümünü amaçlayan Kanun'da temyiz süresi yedi günden on beşe çıkarıldı ayrıca duruşma ve ön incelemeye ilişkin düzenlemeler de Kanun'da yer aldı.

Makul süreyi aşan yargılamalar konusunda Türkiye'de söz konusu sorunların 2016 yılında çözüldüğü düşünülmüştü. Bu konuda 2017'de de sistematik bir sorun göze çarpmadı.

694 sayılı KHK ile devletin güvenliği, anayasal düzen, milli savunma, devlet sırlarına karşı suçlar ve casusluk suçları ile Terörle Mücadele Kanunu kapsamına giren suçlarda iki yıl olan tutukluluk süresinin beş yıl daha uzatılabileceği öngörüldü. Bu durum özellikle 15 Temmuz gecesinde suçüstü yakalanan terör örgütü üyeleri bakımından yargılamanın uzaması halinde firar olasılığını ortadan kaldırarak cezasızlığı engellemek adına getirilmiş bir düzenlemeydi.

Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğünün resmi sitesinde yer alan verilere göre 2 Ekim 2017 itibarıyla Türkiye'de 140 bin 248 hükümlü ve 88 bin 745 tutuklu bulunmaktadır. Toplamda 228 bin 993 kişi cezaevindedir. Bu sayı 2016'nın son verilerine göre 197 bin 297, 2015'in son verilerine göre 178 bin 89, 2014'ün son verilerine göre ise 158 bin 837'dir. Dolayısıyla tutuklu ve hükümlü sayısında olağan dışı bir artış söz konusu değildir. Adalet Bakanlığı Denetimli Serbestlik Daire Başkanlığı verilerine göre müdürlüklerine infaz için gelen kişi sayısı 2017 yılı Ekim ayında 499 bin 439'dur. Bu kişilerin 313 bin 685'i adli kontrol, 89 bin 83'ü ise cezanın infazı amacıyla denetimli serbestliğe tabidir.

OHAL'in yürürlüğe girmesinden sekiz gün sonra 23 Temmuz 2016 tarihli ve 667 sayılı KHK ile azami gözaltı süresi otuz güne çıkarılmış ve gözaltına alınan şüphelinin avukatla görüşme hakkının beş gün süreyle kısıtlanabileceği öngörülmüştür. Avrupa Konseyi tarafından kaygı verici olarak nitelenen bu düzenleme tehdidin ilk günlere nazaran azaldığı düşüncesiyle 23 Ocak 2017'de 684 sayılı KHK ile değiştirilerek gözaltı süresi yedi güne düşürülmüş ve savcılık tarafından delillerin toplanmasındaki güçlük veya şüpheli sayısının çokluğu gibi zorunlu hallerde bu sürenin yedi gün daha uzatılabileceği düzenlenmiştir. Bunlar dışındaki suçlar bakımından gözaltı süresi bir, uzatma halinde ise dört gündür. OHAL süreci sona erdikten sonra terör suçları bakımından da gözaltı süresi bir gün olarak uygulanacaktır.

Onaylanan ve Yürürlüğe Giren İnsan Hakları Sözleşmeleri

2017 yılında bazı uluslararası sözleşmeler de TBMM tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşmelerden insan haklarını ilgilendirenlere aşağıda kısaca değinilecektir:

- Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi konulu UNESCO Sözleşmesi 6892 sayılı Kanun'la onaylanarak 25.03.2017 tarih ve 30018 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmak suretiyle yürürlüğe girmiştir.
- Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyeti-

nin Korunması Sözleşmesine Ek İnsan Kopyalanmasının Yasaklanmasına İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi 7009 sayılı Kanun'la onaylanarak 03.03.2017 tarih ve 30027 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmak suretiyle yürürlüğe girmiştir. Sözleşme bir insana genetik olarak özdeş, canlı veya cansız başka bir insan yaratmayı amaçlayan herhangi bir müdahaleyi yasaklamaktadır.

– Avrupa Konseyi'nin Terörizmin Önlenmesi Sözleşmesine Ek Protokolü 6799 sayılı Kanun'la onaylanarak 08.03.2017 tarih ve 30007 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmak suretiyle yürürlüğe girmiştir. Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'nin "Yabancı Terörist Savaşçılar" konusunda 24 Eylül 2014'te kabul ettiği 2178 sayılı karar çerçevesinde Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin kararda öngörülen önlemlerin üye ülkelerin mevzuatlarına aktarılmasına imkan sağlamak üzere hazırladığı Protokol terör amacıyla yabancı ülkelere seyahat edilmesi, bu amaçla finansman sağlanması, seyahatlerin organizasyonu ve kolaylaştırılması ile kişilerin terör örgütlerine katılması ve terör eğitimi almasının suç sayılmasını öngörmektedir.

ULUSAL KORUMA MEKANİZMALARI

OHAL sürecinin koşulları ulusal koruma mekanizmalarının performansını sınırlamış olsa da yine bu sürece özgü olarak kurulan OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonundan etkili bir çalışma beklenmektedir. Ayrıca OHAL sürecinde çıkarılan 694 sayılı KHK ile Adalet Bakanlığı bünyesinde Dışişleri Bakanlığı ile iş birliği yaparak AİHM'e Türkiye aleyhine yapılan başvuruları takip etmek üzere İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı kurulmuştur. Başkanlığın başvurulara ilişkin ilgili kurum ve kuruluşlardan bilgi, belge ve görüş isteyebilmesi, savunmaları hazırlaması ve gerektiğinde oturumlara temsilci gönderebilmesi düzenlenmiştir.

Tavsiye niteliğinde kararlar verebilen KDK'nin tanınırlığı arttıkça daha sık başvurulan ve pek çok soruna yargı öncesi çözüm sağlayan bir etkililiğe kavuştuğu görülmektedir.

Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Yolu

Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru 12 Eylül 2010 tarihli Anayasa değişikliği referandumuyla hukuk sistemimize dahil olan ve 23 Eylül 2012 itibarıyla uygulamaya geçen bir hak arama yoludur. Bu sistem kişilere Anayasa'da yer alan temel hak ve özgürlüklerden AİHS kapsamında bulunanlardan birinin ihlal edilmesi halinde başvurabilecekleri bir imkan sağlamaktadır. Nitekim 2017 yılında Avrupa Konseyi İnsan Hakları Direktörü Christos Giakoumopoulos tarafından Anayasa Mahkemesinin hak ihlalleri konusunda her türlü keyfi uygulamaya karşı kişiyi korumayı temin ettiği ve edeceği belirtilmiştir.[18]

18. "Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Sisteminin Desteklenmesi Ortak Projesi", Haberler.com, 1 Haziran 2017, https://www.haberler.com/anayasa-mahkemesine-bireysel-basvuru-sisteminin-9684861-haberi, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

Özellikle 15 Temmuz sonrasında Mahkemeye OHAL KHK'ları ile yapılan işlemlere ilişkin çok sayıda başvuru olmuştur. Resmi internet sitesinde yer alan bireysel başvuru istatistiklerinden 2016 yılında Mahkemeye toplam 80 bin 756 bireysel başvuruda bulunulduğu anlaşılmaktadır. 2012'de Mahkemenin işlerlik kazanmasının ardından yapılan toplam başvuru sayısı ise 132 bin 949'dur. 2016 yılında esastan incelenen başvuru sayısı 841, ihlal kararı verilen başvuru sayısı ise 743'tür.

15 Temmuz sonrasında Anayasa Mahkemesi Anayasa'nın 148. maddesini gerekçe göstererek kendisine yapılan başvurular hakkında "kabul edilemezlik kararı" verdi.[19] 4 Ağustos 2017'de Anayasa Mahkemesinin resmi sitesinde Mahkemenin KHK'larla yapılan ihraç ve diğer idari işlemlere ilişkin 70 bin 711 başvuruyu reddettiği duyurusu yer aldı. Bu bilgiler dışında 2017 yılında yapılan bireysel başvurulara ilişkin herhangi bir veri yayımlanmadı.

Anayasa Mahkemesi Genel Sekreter Yardımcısı Murat Azaklı Mahkemeye ilk sırada adil yargılanma hakkı gelmek üzere kişi özgürlüğü ve güvenliği, mülkiyet hakkı, yaşam hakkı ile işkence ve kötü muamele yasağı, ifade özgürlüğü, özel hayat ve aile hayatına saygı hakkı ve örgütlenme özgürlüğü hakkı alanlarında başvuruların geldiğini ifade etti.[20]

OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonu

1982 Anayasası'nın 148. maddesine göre OHAL KHK'larına karşı yargı yolu açık değildir. Bu süreçte Milli Güvenlik Kurulu (MGK) tarafından terör örgütü sayılan kurumlarla ilişkili oldukları gerekçesiyle 102 bin 551 kişinin ihracı gerçekleşmiş ve çeşitli kurumlar kapatılmıştır. Bu işlemlerin AİHM tarafından da Zihni/Türkiye kararında değerlendirmeye alınmaması üzerine 23 Ocak 2017'de kabul edilen 685 sayılı KHK ile kamuoyunda kısaca OHAL Komisyonu olarak bilinen ve hukuken "idari başvuru yolu" özelliği taşıyan "Olağanüstü Hal İşlemleri İnceleme Komisyonu" kurulmuştur. Ayrıca 685 sayılı KHK'nın 13. maddesine dayanılarak Komisyonun çalışmalarını düzenlemek amacıyla Başbakanlık Olağanüstü Hal İşlemleri İnceleme Komisyonunun Çalışmasına İlişkin Usul ve Esaslar Tebliği çıkarılmıştır. Komisyonun en önemli işlevi KHK ile yapılan işlemler bakımından Anayasa'nın 148. maddesinde kapatılmış olan yargı yolunun açılmasını sağlamasıdır. Nitekim Komisyon kararlarına karşı Ankara idare mahkemelerine müracaat edilebileceği öngörülmüştür. Bu suretle hakkında işlem yapılan kişiler AİHM'e kadar uzanan tam bir yargı yolu imkanına kavuşmaktadır.

Benzer konulardan dolayı bir devlet aleyhine birden çok başvurunun gerçekleştirildiği durumlarda AİHM'in tavrı bu başvuruların tümünü incelemek yerine içlerinden birini pilot başvuru seçerek devlete yol gösterici olacak bir hüküm tesis etmek yönündedir. Bu süreçte Mahkeme diğer başvuruları bekletmekte ve devlete başvuru-

19. "AYM'den İhraç Edilen İki Hakimin Başvurusuna Ret", Anadolu Ajansı, 9 Mart 2017.

20. "Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Sisteminin Desteklenmesi", *Milliyet*, 25 Ekim 2017.

ları sonuçlandırabilecek bir mekanizma kurmasını önermektedir. Söz konusu mekanizmanın oluşmasının ardından başvuruların devam etmesi halinde önceki kararında belirttiği sorunların çözümü için gerekli düzenlemelerin yapıldığını ve oluşturulan iç hukuk yolunun etkin bir yöntem olduğunu tespit ettiği takdirde beklemeye aldığı diğer başvurular için kabul edilmezlik kararı vermekte, aksi halde beklettiği tüm başvurular bakımından ihlale hükmetmektedir.

OHAL sürecinde de KHK ile tesis edilen işlemler sebebiyle AİHM'e 12 bin 600 başvuru yapılmış, Mahkeme bu başvurular arasından seçtiği Köksal/Türkiye davasında OHAL Komisyonunu işaret ederek iç hukuk yollarının tüketilmemiş olması sebebiyle oy birliğiyle ret kararı vermiştir.[21] AİHM, Komisyonu kuran KHK'nın "Venedik Komisyonu'nun da 865/2016 sayılı görüşünde belirttiği gibi hem sorun yaratan tedbirlerin karar aşamasında tespit edilen yetersizlikleri hem de aynı tedbirlerin yargısal denetimi konusunda ortaya çıkan belirsizlikleri ortadan kaldırmak suretiyle geniş çaplı bir sorunu çözümlemek amacıyla" yürürlüğe girdiğini tespit etmiştir. Bu sebeple AİHS hükümlerinin ihlal edildiğini ileri süren başvurucuların öncelikle bu yeni başvuru yolunun geçerliliği ve etkililiğini sınaması gerektiğine hükmetmiştir.

Mahkeme ayrıca Komisyonun uygun ve telafi edici bir hukuk yolu olmadığına hükmetmeyi gerektiren makul bir sebebin bulunmadığını belirtmiştir. Benzer komisyonlar bakımından daha önce yaptığı gibi gerektiği takdirde Komisyonun, Komisyon ve ulusal mahkemelerin vereceği kararlar ve bu kararların uygulanması ışığında hem teorik hem de pratik bakımdan yeniden gözden geçirileceğini ifade etmiş ve bu durumda Komisyonun etkili bir başvuru yolu olduğu konusundaki ispat yükünün devlete ait olacağını vurgulamıştır.

Bu çerçevede daha önce de ülkemizde çeşitli mağduriyetleri yargı mercilerine başvurmaya gerek kalmaksızın gidermek adına üç komisyon kurulmuş ve bu kurumların AİHM tarafından iç hukuk yolu olarak tanınmalarının yanı sıra çok sayıda mağduriyete çözüm ürettikleri görülmüştür. 2004'te hayata geçirilen Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Tespiti Komisyonu terörün sebebiyet verdiği maddi zararların tazmini için uzun yıllar başarılı bir şekilde çalışmıştır. 2013'te Adalet Bakanlığı bünyesinde kurulan İnsan Hakları Tazminat Komisyonu önceleri sadece makul süreyi aşan yargılamalar üzerinde çalışırken 2014 ve 2016 yıllarında yayımlanan Bakanlar Kurulu kararları sonrasında başka bazı insan hakkı ihlallerini de incelemeye başlamıştır. Son olarak bunlara benzer şekilde Kıbrıslı Rumların mülkiyet haklarına ilişkin olarak AİHM'de çok sayıda dava açmaları üzerine 2005'te Mahkemenin tavsiyeleri gözetilerek kurulan Taşınmaz Mal Komisyonu da etkili bir iç hukuk yolu olarak tanınmıştır.

OHAL Komisyonuna ilk başvurular 14 Eylül 2017'de tamamlanmıştır. İnternet üzerinden alınmakta olan başvurular yeni çıkan KHK'larla ilgili olarak ilan tarihinden itibaren altmış gün içinde yapılacaktır. 14 Eylül tarihi itibarıyla Komisyona

21. Köksal/Türkiye, AİHM, Sayı: 70478/16.

yaklaşık 101 bin başvuru olmuştur. Bu sayı hakkında KHK ile işlem yapılan kişilerin yüzde 91'ine tekabül etmektedir.[22] Komisyonun inceleyeceği işlemler arasına kamu görevi, meslek veya görev yapılan teşkilattan çıkarılma ya da ilişiğin kesilmesi, yükseköğretim kurumlarında kamu görevinden çıkarma, öğrencilikle bağın koparılması, kapatılan kurumlar ile ilgili işlemlerin yanı sıra OHAL KHK'ları ile gerçek veya tüzel kişilerin hukuki statülerine ilişkin olarak doğrudan düzenlenen işlemler girmektedir. Komisyona yapılan KHK'larda yer alan ilave tedbirler ve ilgili kişinin silah ruhsatının alınması, pasaportunun iptal edilmesi, kamu konutları ya da vakıf lojmanlarından tahliye edilmesi gibi ilave tedbirlere ilişkin ya da kanun yollarının açık olduğu işlemler hakkındaki başvurular reddedilecektir.

Yedi üyeden oluşan Komisyon iki yıl boyunca çalışacak ve gerekli görülmesi durumunda bu süre birer yıl daha uzatılacaktır. Komisyonun yedi üye dışında elli civarında uzman/raportör ve 150 civarında da memur olmak üzere yaklaşık 200 yardımcı personeli mevcuttur. Komisyona atanan uzman/raportör personelin yaklaşık sayılarla yirmi beşi Yargıtay, Danıştay ve kürsüden seçilmiş hakimler, on tanesi Milli Eğitim müfettişi, on beşi de Maliye ve Mülkiye müfettişidir. Dolayısıyla görevlendirilen uzmanların da işin niteliğine uygun olarak Yargı, Milli Eğitim, Mülkiye ve Maliye gibi kurumlardan seçildiğini söylemek mümkündür. Örneğin Maliyeden seçilen uzmanlar el koyulan şirket ve kapatılan kurumlarla ilgili olarak çalışacaklardır.

Başvuruların iki aşamalı bir incelemeye tabi tutulması, ön incelemede başvurunun süresi içinde yapılıp yapılmadığı, 685 sayılı KHK kapsamına girip girmediği, başvuru sahibinin hukuki menfaatinin bulunup bulunmadığı gibi husus ve şekil şartlarının değerlendirilmesi öngörülmüştür. Başkanın raportör olarak görevlendirdiği bir memur tarafından gerçekleştirilecek olan ön incelemeyi geçen dosyaların Komisyon tarafından dosya üzerinden incelenerek başvurunun ret ya da kabulüne karar verileceği düzenlenmiştir.

Esas inceleme bakımından Komisyon vereceği tüm kararlarda geçerli olmak üzere kriterler belirleyecektir. Bunun benzer durumlardaki kişiler hakkında birbirinden farklı kararlar verilmesini engelleyeceği düşünülebilir. Kamuoyuna açıklanmayacak olan kriterler belirlenirken iç hukukun yanı sıra AB mevzuatından da yararlanılması beklenmektedir.[23]

Komisyonun çalıştığı süreçte görevi ile ilgili her türlü bilgi ve belgeyi ilgililerinden talep etme yetkisi vardır. Kamu kurum ve kuruluşları ile yargı mercilerine de Komisyonun görev alanıyla ilgili olarak ihtiyaç duyduğu belgeleri gecikmeksizin iletme ya da yerinde inceleme imkanı sağlama görevi verilmiştir. Nitekim OHAL Komisyonu seri kararlar almak adına kamu kurumlarından ihraç edilen personel hakkında bireysel dosyalar hazırlanıp gönderilmesini istemiştir. Dosyanın içeriğinde yürütülen adli ve idari soruşturmalarda ulaşılan tespitlerin yanı sıra örgütün her-

22. "OHAL Komisyonu'nda İlk Karar Kasım'da", *Habertürk*, 30 Eylül 2017.

23. "OHAL Komisyonu Nasıl Çalışacak", *Hürriyet*, 14 Haziran 2017.

hangi bir haberleşme ağının kullanılıp kullanılmadığı, kişinin Bank Asya hesabının bulunup bulunmadığı, örgüte ait herhangi bir kuruluşa üyeliğinin olup olmadığına dair bilgilerin yer alması talep edilmiştir.[24]

Köksal/Türkiye kararında Mahkemenin tüketilmesi gereken bir iç hukuk yolu olduğuna karar vermesinin yanı sıra uygun ve telafi edici bir yol olmadığına hükmetmeyi gerektiren makul bir sebebin bulunmadığını belirttiği OHAL Komisyonu, yapısı ve üyelerinin nitelikleri gibi hususlar bakımından somut olayın gereklerini karşılamaktadır. Komisyonun etkili bir yol olup olmadığına ilişkin nihai karar ancak mahkeme kararları açıklandıktan sonra verilebilecektir.

Öte yandan OHAL Komisyonunun kurulması AİHM nezdinde Türkiye aleyhine yapılan bireysel başvuruların sayısını da azaltmıştır. 31 Ekim 2016 itibarıyla 7 bin 600 olan AİHM'deki Türkiye aleyhine derdest başvuru sayısı 31 Mayıs 2017'de 24 bin 600'e kadar yükselmiştir.[25] Ancak Komisyonun kurulması ve AİHM tarafından iç hukuk yolu olarak tanınmasıyla birlikte 31 Ekim 2017 itibarıyla Türkiye aleyhindeki derdest başvuru sayısı 8 bin 300'e düşmüştür. Adalet Bakanlığı bu sayının önümüzdeki dönemde düşmeye devam edeceğini öngörmektedir.

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu 2012 yılında 6332 sayılı Kanun'la kurulmuş olan Türkiye İnsan Hakları Kurumunun yerini almak üzere 20 Nisan 2016'da 29690 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu ile hayata geçirilmiştir. Kanun'la ayrımcılık biçimleri, iş yerinde yıldırma ve taciz gibi kavramlar tanımlanmıştır. Kurum idari ve mali özerkliğe sahip, özel bütçeli ve kamu tüzel kişiliğini haiz ve Başbakanlıkla ilişkili bir yapıya sahiptir. İnsan onurunu temel alarak insan haklarını korumak ve geliştirmek, hakların kullanılmasında ayrımcılığı önlemek ve bu ilkeler doğrultusunda faaliyet göstermek, işkence ve kötü muameleyle etkin mücadele etmek ve bu konuda ulusal önleme mekanizması görevini yerine getirmek üzere kurulmuştur. Kurumun uluslararası dayanakları BM Paris Prensipleri, BM İşkenceye Karşı Sözleşme ve Ek İhtiyari Protokol ve AB Uyum Süreci ve Ulusal Mevzuat'tır.

16 Mart 2017'de Kurumun karar organı olan Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurulunun yedi üyesi seçilmiş ve 30009 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır. Kurul henüz başvuru almaya başlamamıştır.

Kamu Denetçiliği Kurumu

Anayasa'nın 74. maddesinde yer alan hükümler çerçevesinde 6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kanunu ile kurulan KDK idarenin her türlü eylem ve işlemini hukuk ve hakkaniyete uygunluk yönlerinden inceleyip araştırmak ve idareye önerilerde bulunmakla yükümlü olan tarafsız ve bağımsız bir kurumdur.

24. "OHAL Komisyonu'nda İlk Karar Kasım'da".

25. "AİHM Binlerce Başvuruyu Reddetti", T. C. Adalet Bakanlığı, (Kasım 2017), http://www.inhak.adalet.gov.tr/duyurular/faaliyet_duyurular/2017/Kas%C4%B1m/ilan2/duyuru.html, (Erişim tarihi: 14 Aralık 2017).

Kurumun Temmuz 2017 tarihli Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu'nda bu amaçla gerçekleştirilen faaliyetlere yer verilmiştir. Rapor 2017'nin ilk altı ayını değerlendirdiği için incelememiz de bu dönemle sınırlı olacaktır. Raporda yıllar itibarıyla yapılan başvuru sayıları kıyaslandığında 2017'de bariz bir artış bulunduğu görülmektedir. Nitekim 2015'te 6 bin 55 olan başvuru sayısı 2016'da 5 bin 519'a inmiş iken 2017 yılının ilk yarısında ise 8 bin 320'dir.

Dönemsel kıyaslama yapıldığında Ocak–Haziran 2017 arasında yapılan başvuru sayısında 2016 yılının aynı döneminde gerçekleşen 2 bin 457 başvuru üzerinden yüzde 239 oranında artış yaşandığı görülmektedir. Başvurulardaki artışın sebebinin KDK'nin işleyiş usullerinin toplum tarafından benimsenmesi ve sorunların çözümündeki artış dolayısıyla tercihe değer görülmesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim sadece Kurumun 2017 Yılı 6 Aylık Faaliyet Raporu incelendiğinde bu dönemde 979 dosyanın çözüme kavuşturulduğu; bunlardan 878'inin dostane çözüm, 47'sinin gönderme kararı ve 57'sinin de karar verilmesine yer olmadığına dair karar ile çözüldüğü anlaşılmaktadır. 2013–2016 yıllarındaki uygulamaya kıyasla dostane çözüm yöntemi de sadece bu dönemde yüzde 79 daha fazla uygulanmıştır. Bu durum KDK'nin bu yöntemin kullanılmasındaki ısrarının yanı sıra idareler nezdindeki tanınırlığının artması ve TBMM ile olan ilişkilerinin yansımasından kaynaklanmaktadır.

Kuruma yapılan başvuruların konulara göre dağılımı incelendiğinde kamu personel rejiminden eğitime, kadın haklarından gıda, tarım ve hayvancılığa yirminin üzerinde sorun başlığının yer aldığı dikkat çekmektedir.

Kurum başvurular üzerine sadece söz konusu dönemde 64 tavsiye ve 33 kısmen tavsiye kısmen de ret kararı olmak üzere 97 tavsiye kararı vermiştir. Raporun yazıldığı süreçte 67 idareden tavsiye kararlarının cevapları ulaşmıştır. İdarelerin 7'sinin kısmen olmak üzere 31'inin kararlara uyacaklarını, 31 idarenin uymayacağını, 5'inin değerlendirme çalışmalarının devam ettiğini belirttiği görülmüştür. Sonuç olarak tavsiye kararlarına uyma oranı yüzde 50'dir.

Kurumun son derece şeffaf bir internet sayfası bulunmaktadır. Etkin kullanılan sayfada kurumun pek çok idare nezdinde gerçekleştirdiği faaliyetlerini, dahil olduğu projeleri ve yayımladığı bazı örnek kararları görmek mümkündür.

Kurum başta Dışişleri ve AB Bakanlığı olmak üzere kamu kurum ve kuruluşlarından uluslararası iş birliği çerçevesinde gelen bilgi ve belge taleplerini de karşılamakta ve bu perspektifte hazırlanan raporlara katkı sağlamaktadır. Ayrıca AB, BM, Avrupa Konseyi gibi kurumlardan gelen bilgi ve belge taleplerini yanıtlamaktadır.

İNSAN HAKLARI SORUNLARI

15 Temmuz 2016'da 248 kişinin ölümü ve bin 537 kişinin yaralanmasıyla sonuçlanan darbe girişiminin etkileri 2017 yılında da devam etti. Darbe girişiminin ardından kamu düzeninin tekrar sağlanması ve devletin FETÖ'den arındırılması amaçlarıyla

atılan adımların tehdidi tamamen ortadan kaldırmaya yetmemesi üzerine OHAL beş defa uzatıldı. Bu süreçte çok sayıda gözaltı ve tutuklama kararı, pek çok kurumun kapatılması ve çeşitli ihraçlar söz konusu oldu. Bu işlemlerin önemli bir kısmı OHAL sürecine özgü bir yöntem olan OHAL KHK'ları ile gerçekleştirildi. Bununla birlikte 1982 Anayasası'nda OHAL sebebiyle verilen imkanların bazı hak ihlallerine yol açabileceği değerlendirilerek bunlara dair bir denetleme mekanizması geliştirildi. Önceki bölümde detaylarına yer verilen OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonu bu amaçla kuruldu ve idari olarak tesis edilen işlemlere yargı yolunu açtı.

OHAL dönemine özgü bir düzenleyici usul olan OHAL KHK'larıyla yapılan işlemler sonrasında Temmuz ayı verilerine göre itirazlar sonrasında 35 bin 639 kişi görevlerine iade edildi.[26] KHK'larla gerçekleşen kamu görevinden ihraçların toplam sayısı Ağustos ayı verilerine göre 113 bin 440, iade sayısı ise bin 852'dir.[27] Tüm kurumlardan ihraç edilen kişilerin yüzde 91'ine tekabül eden yaklaşık 101 bin kişi OHAL Komisyonuna başvurdu. Ayrıca 966 örgüt bağlantılı şirkete el konuldu.

OHAL sürecinde sadece MGK tarafından terör örgütü ilan edilen yapılarla ilişkili olma gerekçesiyle toplam 178 medya kuruluşu kapatıldı ancak daha sonra bunlardan 9'u için kapatma kararı kaldırıldı.

Din ve vicdan özgürlüğü açısından ise uluslararası kuruluşlar tarafından Türkiye hakkında herhangi bir eleştiri söz konusu olmadı. TSK'da uygulanmakta olan başörtüsü yasağı da 11 Kasım 2016'da siviller için sonlandırıldı. 22 Şubat 2017'de Milli Savunma Bakanlığı tarafından yapılan yeni düzenleme ile Genelkurmay Karargahı, kuvvet komutanlıkları ve bağlı birliklerde görev yapan kadın subay ve astsubaylar için de başörtüsü yasağı kaldırıldı.

2016 yılı içinde Türkiye'de sivil, polis ve askerleri hedef alan yirmi iki terör saldırısı gerçekleşmiştir.[28] DEAŞ ve PKK tarafından düzenlenen saldırılar dolayısıyla çok sayıda can kaybı yaşanmıştır. 2017 yılında ve genel olarak OHAL sürecinde saldırıların azaldığı görülmektedir. Bu durumun OHAL sürecinde alınan tedbirlerin yanı sıra pek çok terör saldırısına göz yuman ya da imkan sağlayan FETÖ üyelerinin kamu kurumlarından tasfiyesinin de bir sonucu olduğu değerlendirilmektedir.

Kasım 2017 verilerine göre cezaevlerinin kapasitesi 207 bin 279 kişilik iken mevcut mahpus sayısı ise 228 bin 993'tür. Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğünün 2017 Kasım ayı verilerine göre Türkiye'de 290 kapalı ve 71 açık, kadınlar için 8 kapalı ve 5 açık ceza infaz kurumu, çocuklar için ise 7 kapalı infaz kurumu ve 3 çocuk eğitimevi olmak üzere toplam 384 ceza infaz kurumu bulunmaktadır. Ceza infaz kurumu ve tutukevi sayısının işletim maliyetlerinin düşürülmesi, hizmette kalite ve

26. "Son Dakika… İhraç Edilen Kamu Görevlilerinin Sayısı Açıklandı", CNN Türk, 17 Temmuz 2017.

27. "Olağanüstü Hal Tedbir ve Düzenlemeleri-31 Ağustos 2017 Güncellenmiş Durum Raporu", İnsan Hakları Ortak Platformu (İHOP), 18 Eylül 2017, s. 15, http://www.ihop.org.tr/wp-content/uploads/2017/09/Ola%C4%9Fan%C3%BCst%C3%BC-Hal-Tedbir-ve-D%C3%BCzenlemeleri-31-A%C4%9Fustos-2017.pdf, (Erişim tarihi: 18 Aralık 2017).

28. "Son 1 Yılda Türkiye'de Gerçekleşen 22 Terör Saldırısı", *Posta*, 18 Aralık 2016.

çağdaş infaz anlayışı doğrultusunda azaltılması gerekmektedir. Bu amaçla uluslararası normlara uymayan, fiziki şartları ve kapasiteleri itibarıyla eğitim ve iyileşmenin kısıtlı olduğu ya da hiç yapılamadığı küçük ilçe ceza infaz kurumlarından 2015 yılında 15, 2016'da 13, 2017'de 7 adet olmak üzere 2006'dan itibaren toplam 204 ilçe ceza infaz kurumu kapatılmıştır. 2017'de 9 yeni ceza infaz kurumu açılmıştır.

Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğünün Ekim 2016 verilerine göre cezaevi kapasitesinin üzerindeki mahkum sayısı 24 bin 230'du. 15 Temmuz sonrasındaki tutuklama ve gözaltılar dolayısıyla yaşanan sorunlar üzerine 17 Ağustos 2016'da 671 sayılı KHK ile denetimli serbestlik ve koşullu salıverilmeye yönelik çeşitli düzenlemeler yapıldı ve çok sayıda hükümlü tahliye edildi. Buna rağmen cezaevlerindeki doluluk oranı kapasitenin üstündeydi. 2017 yılı Adalet Bakanlığı verilerine göre cezaevlerinde 22 bin 451 kapasite fazlası mahpus bulunmaktadır. Bu sebeple 25 Ağustos 2017 tarih ve 694 sayılı KHK ile belirli suçlar haricinde iyi halli hükümlüler bakımından denetimli serbestlik koşulları yumuşatıldı.

15 Temmuz sonrası yargılamalar esnasında bazı FETÖ sanıklarının işkence gördükleri yönünde iddialar oluştu ancak somut delil ortaya koyulmadı. Bu ihtimali ortadan kaldırmak ve devletin sistematik olarak bu duruma imkan sağlamadığını ortaya koymak adına 23 Ocak 2017'de yayımlanan 682 sayılı KHK ile işkence yapan kamu görevlisinin devlet memurluğundan çıkarılacağı yaptırımı düzenlendi.

Türkiye 2017 yılında da mülteci politikası ile gösterdiği eşi görülmemiş insani duyarlılığını sürdürdü ve dünyada en çok mülteci barındıran ülke haline geldi. Nitekim Göç İdaresinin 16 Kasım 2017 tarihli verilerine göre Türkiye'de 3 milyon 320 bin 814 Suriyeli yaşamaktadır.

Yükseköğrenim öncesi okul çağına denk gelen 5-18 yaş aralığındaki Suriyeli mevcudu ise 1 milyon 83 bindir. Milli Eğitim Bakanlığının 29 Mart 2017 tarihli verilerine göre ülkemizde kamp içi 31, kamp dışı 401 olmak üzere toplam 432 geçici eğitim merkezi bulunmaktadır. Suriyelilerin kendi dillerinde eğitim gördükleri geçici eğitim merkezlerinde haftada 15 saat Türkiyeli öğretmenler tarafından Türkçe eğitim verilerek Suriyeli öğrencilerin Türk eğitim sistemine dahil edilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Milli Eğitim Bakanı tarafından 31 Mayıs tarihinde Suriyeli çocukların 169 bin 10'unun devlet okullarında, 294 bin 112'sinin geçici eğitim merkezlerinde olmak üzere toplam 463 bin 122'sinin eğitim gördüğü açıklanmıştır. Bununla birlikte mevcut veriler Türkiye'deki Suriyeli çocukların yüzde 49'unun halen okul dışı olduğunu ortaya koymaktadır.[29]

29. İpek Coşkun vd., *Engelleri Aşmak-Türkiye'de Suriyeli* Çocukları *Okullaştırmak,* (SETA Rapor, İstanbul: 2017), s. 85.

2017'DE EĞİTİM VE SOSYAL POLİTİKALAR

ATİLLA ARKAN • NERGİS DAMA • DİLRUBA TOKLUCU
MÜBERRA NUR EMİN • MÜMİNE BARKÇİN

2017 YILINDA MİLLİ EĞİTİM

Eğitim ve sosyal politikalar açısından 2017 yılı oldukça hareketli geçti. Müfredat değişikliği, TEOG'un kaldırılması ve mahalleye dayalı yeni ortaöğretime geçiş sisteminin getirilmesi, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda yönetici görevlendirme yönetmeliğinin değiştirilmesi, Öğretmen Strateji Belgesi'nin yayımlanması, İstanbul'da öğretmen akademisi uygulamasının başlaması, pilot olarak öğretmen performans değerlendirme uygulaması, üniversiteye giriş sisteminin değiştirilmesi, Yükseköğretimde Kalite Kurulunun yasal düzenleme ile özerkleştirilmesi bunlardan bazılarıdır. Sosyal politikalar alanında ise "Büyük Anne" projesi başlatılmıştır. Bu bölümde 2017 yılında eğitim ve sosyal politikalar alanındaki önemli gelişmeler sunulacaktır.

TEMEL EĞİTİME ERİŞİM

11 Nisan 2012 tarihli ve 28261 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan 6287 sayılı *İlköğretim* ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile zorunlu eğitim on iki yıla çıkarılmıştır.[1] Kamuoyunda 4+4+4 reformu olarak nitelenen bu düzenleme ile MEB 2015-2019 Stratejik Planı'na da uygun olarak ilkokul, ortaokul ve ortaöğretimde okullaşma oranlarında artış ve okuldan erken ayrılmalarda iyileşme hedeflenmiştir.[2] Ayrıca bu düzenlemenin kız öğrenciler ve engelliler gibi özel politika gerektiren grupların eğitime erişimini artıracağı düşünülmektedir. Nitekim MEB 2016-2017 yılı istatistik raporuna bakıldığında okullaşma oranlarında beklenildiği gibi bir artış söz konusudur.

Okul Öncesi

MEB, 2015-2019 Stratejik Planı'nda "okul öncesi eğitime katılımı artıracak hizmet sunum modellerinin çeşitlendirilmesi ve okul öncesi eğitim imkanlarının kısıtlı hane ve bölgelerin erişimini destekleyecek şekilde yaygınlaştırılması"nı hedeflemiştir. 2016-17 itibarıyla okul öncesinde net okullaşma oranları 3-5 yaş için yüzde 35,5, 4-5 yaş için yüzde 45,7, 5 yaş için ise yüzde 58,8'dir (Şekil 1).[3] 2012 yılında yaklaşık 1 milyon çocuk okul öncesi kurumlarda eğitim alırken 2017'de bu sayı 1 milyon 300 bine ulaş-

1. "İlköğretim Ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, 11 Nisan 2012, http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/04/20120411-8.htm, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

2. "2015-2019 Stratejik Plan MEB", (2015), http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2015_09/10052958_10.09.2015sp17.15imzasz.pdf, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

3. MEB 2016-2017 İstatistik Raporu'ndan derlenerek tarafımızdan oluşturulmuştur.

mıştır.[4] Bu çocukların yarısından fazlası MEB'e bağlı ilkokullara veya resmi kurumların anaokullarına gitmektedir.[5] Toplum temelli merkezler olarak adlandırılan belediyeler ile dernekler tarafından açılan kreşler ve Diyanet İşleri Başkanlığının 2013 yılında 10 ilde pilot olarak başlatıp 2015'ten itibaren Türkiye genelinde faaliyete soktuğu 4-6 yaş arası Kur'an kurslarının okul öncesine erişimin artmasında önemli katkısı vardır. Diyanet İşleri Başkanlığının uygulaması yeni olup okul öncesindeki öğrenci sayısının artışına katkıda bulunmakla beraber daha iyi bir başarı için eğitim mekanlarının niteliği, okul öncesi eğiticilerin kalitesi ve eğitim materyallerinin geliştirilmesi konusundaki çalışmalar çok önemli olacaktır. 2015-2016 yılında 692 toplum temelli merkez ve bu merkezlere katılan 21 bin öğrenci bulunurken bir yıl içerisinde bu merkezlerin sayısı 1.552'ye, bu merkezlerdeki öğrenci sayısı da 51 bin 327'ye çıkarak hızlı bir artış göstermiştir.[6] Kalitenin artırılması bakımından bu alanın çalışılması faydalı olacaktır.

GRAFİK 1. OKUL ÖNCESİ NET OKULLAŞMA ORANLARI VE ÖĞRENCİ SAYILARI (2012-2017)

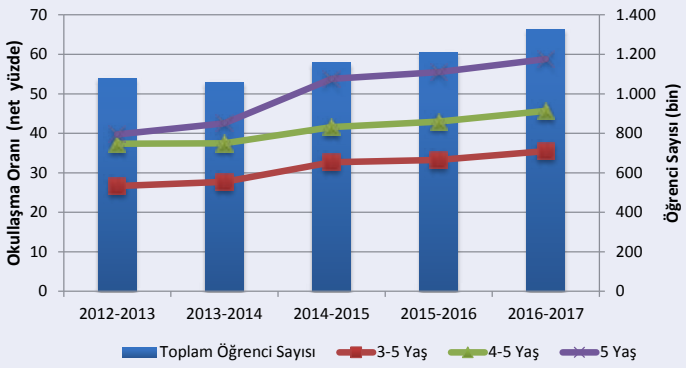

Kaynak: MEB 2016-2017 İstatistik Raporu'ndan derlenerek hazırlanmıştır.

İlkokul

2016-2017 döneminde İlkokul düzeyinde net okullaşma geçen yıl yüzde 94,4 iken bu yıl yüzde 91,2'ye düşmüştür. Bunun olağan sebebi 4+4+4 düzenlemesi ile birlikte çocukların erken yaşta (60-66 ay) ilkokul ve ortaokula başlamaları olabilir. Nitekim bu çocuklar 2016-2017 yılı itibarıyla ilkokulda olmaları gerekirken ortaokula devam ettiklerinden[7] ilkokul değil ortaokul brüt okullaşma oranına dahil edilmiştir. 2017 yılında ilkokulda kız öğrenciler yüzde 91,24, erkekler ise yüzde 91,08 oranında eğitime erişim sağlamaktadır. Bunun yanı sıra ilkokula erişimin en yüksek olduğu iller sırasıyla Van (yüzde 94,7), Şanlıurfa (yüzde 94,7) ve Şırnak'tır

4. *Milli Eğitim İstatistikleri: Örgün Eğitim 2016-17*, (MEB, Ankara: 2017).

5. *Milli Eğitim İstatistikleri: Örgün Eğitim 2016-17.*

6. *Milli Eğitim İstatistikleri: Örgün Eğitim 2016-17.*

7. "Eğitim İzleme Raporu 2016-2017", ERG, (2017), http://www.egitimreformugirisimi.org/egitim-izleme-raporu-2016-17, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

(yüzde 94,3). En düşük iller ise Gümüşhane (yüzde 58,9), Bayburt (yüzde 77,6) ve Giresun (yüzde 86,2) olmuştur.[8]

Ortaokul

Ortaokul okullaşma oranları Türkiye genelinde 2015-2016 döneminde yüzde 94,9 iken 2016-2017 yılında yüzde 95,7'ye yükselmiştir. Kız öğrenciler yüzde 95,8, erkek öğrenciler yüzde 95,6 olup bu oranlar yine eşit düzeydedir. İl ayrımlarında baktığımızda ortaokulda net okullaşma oranı en yüksek Ardahan (yüzde 98,8), Bartın (yüzde 98,5) ve Artvin'dedir (yüzde 98,2). En düşük ise Hakkari (yüzde 86,9), Bayburt (yüzde 82,4) ve Gümüşhane'dedir (yüzde 61,2).[9] Görüldüğü üzere Bayburt ve Gümüşhane okullaşma oranları en düşük illerdir. Bu durumun sebepleri yerinde incelenmeli ve gerekli politikalar üretilmelidir.

Ortaöğretim

Ortaöğretimdeki okullaşma oranları 2015-2016 dönemi için yüzde 79,8 iken 2016-2017 yılında yüzde 82,5'e yükselmiştir. Kızlarda bu oran yüzde 82,4 iken erkeklerde yüzde 82,7 olup aralarında anlamlı bir fark yoktur. Son on yıldır kız öğrencilerin okullaşmasına yönelik yapılan kampanyalar ve uygulanan sosyal politikaların pozitif etkisi olmuştur.

Devamsızlık ve Sınıf Tekrarı

MEB tarafından yayımlanan 2017 Yılı Performans Programı'nda hedefler ile 2015 ve 2016 yılları yirmi gün ve üzeri devamsızlık oranları açıklanmıştır. Tablo 1'de görüldüğü üzere 2015'ten bu yana yirmi gün ve üzeri devamsızlık yapan öğrenci oranlarında belirgin bir düşüş söz konusudur. Bu olumlu olmakla birlikte mesleki ve teknik ortaöğretim ile Anadolu imam hatip ortaöğretiminde devamsızlık oranları hala yüksek orandadır. Devamsızlık sebepleri araştırılıp okul türlerine göre gerekli önlemler alınmalıdır.

TABLO 1. 20 GÜN VE ÜZERİ DEVAMSIZLIK YAPAN ÖĞRENCİ ORANI

Okul Türlerine Göre Devamsızlık Oranları

	2015	2016	2017*
İlkokul	5,57	5,04	4,5
Ortaokul	12,22	10,94	9,9
İmam Hatip Ortaokulu	7,86	7,14	6,4
Genel Ortaöğretim	42,36	28,74	25
Mesleki ve Teknik Ortaöğretim	46,25	42,93	40
Anadolu İmam Hatip Ortaöğretim	41,17	35,87	30,5

Kaynak: MEB, 2017 Performans Programı

** MEB 2017 Performans Raporu'ndaki 2017 verileri hedeflenen verilerdir. 2017 yılının devamsızlık oranları henüz kamuoyu ile paylaşılmamıştır.*

8. *Milli Eğitim İstatistikleri: Örgün Eğitim 2016-17.*
9. *Milli Eğitim İstatistikleri: Örgün Eğitim 2016-17.*

MEB 2017 Performans Programı'nda belirtilen diğer bir hedef ortaöğretimde yapılan sınıf tekrar oranlarıdır. Tablo 2'de sınıf tekrarının yine en yüksek mesleki teknik ve imam hatip liselerinde olduğu görülmektedir. Devamsızlık ve sınıf tekrarı bakımından bu okul türlerinin daha nitelikli analiz edilmesi uygun olacaktır.

TABLO 2. OKUL TÜRLERİNE GÖRE SINIF TEKRAR ORANLARI

Okul türlerine göre sınıf tekrar oranları			
	2015	2016	2017*
Mesleki ve Teknik Ortaöğretim	10,6	7,6	7
Anadolu İmam Hatip Ortaöğretim	16,3	12,72	9,13
Genel Ortaöğretim (9. Sınıf)	6,9	4,7	4
Genel Ortaöğretim (10. Sınıf)	2,4	1,9	1,7
Genel Ortaöğretim (11. Sınıf)	1	0,85	0,7
Genel Ortaöğretim (12. Sınıf)	0,2	1,16	1

Kaynak: MEB, 2017 Performans Programı

** MEB 2017 Performans Raporu'ndaki 2017 verileri hedeflenen verilerdir. 2017 yılının sınıf tekrarı oranları henüz kamuoyu ile paylaşılmamıştır.*

MÜFREDAT DEĞİŞİKLİĞİ

Müfredatın sadeleştirilmesi, ders ve kitap sayısının azaltılmasına yönelik olarak ilk açıklamaları 2016 yılında yapan Bakanlık[10] 13 Ocak 2017 tarihinde düzenlediği basın toplantısıyla 53 dersin taslak programını kamuoyuyla paylaşmıştır. 1., 5. ve 9. sınıf öğrencilerinin 2017-18 eğitim öğretim yılına yeni müfredatla başlayacaklarını ifade eden Milli Eğitim Bakanı İsmet Yılmaz 10 Şubat 2017 tarihine kadar kamuoyundan geri bildirimleri beklediklerini belirtmiştir.[11] Müfredat askıda iken bir TV yayınına konuk olan TTKB (Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı) Başkanı Alparslan Durmuş geri bildirim sürecinin oldukça verimli olduğunu ifade etmiş ve 3 Şubat 2017 tarihi itibarıyla MEB sistemi üzerinden kendilerine 157 binden fazla dönüş olduğunu dile getirmiştir.[12] MEB'in müfredat değişikliği sürecini katılımcı bir anlayışla yönetmesi takdir edilmiştir.[13] Öte yandan programların askıda kalma süresinin kısalığı ise eleştirilmiştir.

Müfredatın içeriğiyle ilgili ise "evrim" ünitesinin "canlılar ve çevre" ünitesiyle değiştirilmesi eleştiriye sebep olmuş, evrimin "sekülerizm ve pozitivizmin inanç problemi olarak algılanmasına neden olacağı" ifade edilirken ayrıca bu değişikliğin müfredatta

10. *2016'da Türkiye*, (SETA Yayınları, İstanbul: 2016).

11. "Bakan Yılmaz Güncellenen Öğretim Programı Taslağını Tanıttı", MEB, 13 Ocak 2017, http://www.meb.gov.tr/bakan-yilmaz-guncellenen-ogretim-programlari-taslagini-tanitti/haber/12728/tr, (Erişim tarihi: 9 Kasım 2017).

12. "Alparslan Durmuş-(Haber Ajandası)", YouTube, 4 Şubat 2017, https://www.youtube.com/watch?v=08kZW-GAUovY, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

13. Mine Özdemir, "Yeni Müfredat Eğitimcileri Böldü", *Milliyet*, 18 Ocak 2017; Atilla Arkan, "Yeni Müfredat: Değişimin Hızını Yönetmek", SETA, 22 Temmuz 2017, https://www.setav.org/yeni-mufredat-degisimin-hizini-yonetmek, (Erişim tarihi: 9 Kasım 2017).

var olan canlıların sınıflandırılması gibi konuların anlatılmasını güçleştireceği dile getirilmiştir. MEB Müsteşarı Yusuf Tekin verdiği bir röportajda bu değişikliğin evrim teorisinin bilimselliğiyle ilgili değil pedagojik bakımdan ilkokul ve ortaokul düzeyine uygun olmadığı için gerçekleştirildiğini belirtmiştir.[14] Tartışılan ikinci husus Atatürk ve İsmet İnönü'nün anlatıldığı konuların çıkarıldığı iddialarıdır. MEB Müsteşarı Tekin bu değerlendirmenin doğru olmadığını, yalnızca ilgili konuların 1. değil 4. sınıf programına dahil edildiğini belirtmiştir.[15] Son eleştiri noktası ise cihat kavramının bazı programlarda yer almasıdır. Bakanlık "kavramın siyasi veya ideolojik bir çağrışımı yapıyor olması halinde" gerekli düzeltmenin gerçekleştirileceğini ifade etmiştir.[16]

10 Şubat'ta biten askı sürecinden sonra MEB yaklaşık 185 bin geri bildirim aldığını vurgulamıştır. 20 Şubat'ta çalışmalara başlayan MEB 18 Temmuz 2017 tarihinde değişiklik yapılmış haliyle yeni müfredatı paylaşmıştır.[17] Söz konusu değişikliklerde müfredata sosyal bilgiler dersi öğretim programı kapsamında 15 Temmuz Demokrasi Zaferi ve Milli Birlik Günü dahil edilmiştir.[18] Ayrıca FETÖ, PKK, DEAŞ gibi terör örgütlerinin müfredatta yer alacağı belirtilmiştir.[19] Atatürkçülük konusunda ise Milli Eğitim Bakanı İsmet Yılmaz, Atatürk ve fikirlerine öğretim programlarında yeterli yer verildiğini ifade etmiştir.[20]

Temmuz ayında ise ilk ve ortaokul zorunlu din dersi öğretim programları askıya çıkarılmıştır.[21] Bu süreçte önceki öğretim programlarına yapılan bazı eleştirilerin tekrar ettiği görülmüştür. Özellikle program kapsamında cihat kavramının yer alması tepki çekmiş, Alevilik ve Bektaşilik konularının ise "İslam düşüncesinde yorumlar" kısmında bulunması eleştirilmiştir.[22] TTKB Başkanı Alparslan Durmuş cihat konusunun öğretim programlarında yer almasındaki temel amaçlardan birinin çocuklara doğru ve yanlışı anlatarak FETÖ, DEAŞ gibi terör örgütlerinin kavramı çarpıtarak kendi emelleri için kullanmalarının önüne geçmek olduğunu belirtmiştir.[23]

2017 yılında müfredat tartışmaları yoğun bir şekilde yapılmıştır. Bu süreçten sonra okulların da açılmasıyla yeni müfredata göre hazırlanan kitaplar olmuştur. Özellikle kitaplarda bulunan bazı görseller ve içerikler eleştirilmiştir. Kitapta yer alan bir karikatürün "uygunsuz" olduğu ifade edilmiştir.[24] Bunun üzerine Alparslan Durmuş kitaptaki ilgili sayfanın kaldırıldığını duyurmuştur.[25] MEB'in müfredatı sadeleştirme, 2023 hedef-

14. Kübra Par, "Milli Eğitim Müsteşarı Yusuf Tekin: Dindar Nesil Yetiştiriyorlar Eleştirisi Haksızlık", *Habertürk*, 5 Şubat 2017.

15. Par, "Milli Eğitim Müsteşarı Yusuf Tekin: Dindar Nesil Yetiştiriyorlar Eleştirisi Haksızlık".

16. Par, "Milli Eğitim Müsteşarı Yusuf Tekin: Dindar Nesil Yetiştiriyorlar Eleştirisi Haksızlık".

17. "Bakan Yılmaz Güncellenen Müfredatı Açıkladı", Anadolu Ajansı, 18 Temmuz 2017.

18. "15 Temmuz Müfredatta", *Yeni Şafak*, 19 Temmuz 2017.

19. "Yeni Müfredatta FETÖ, PKK, DAEŞ Kavramları Yer Alacak", NTV, 18 Temmuz 2017.

20. "Bakan Yılmaz Güncellenen Müfredatı Açıkladı".

21. "'Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi' Müfredat Taslağı Askıda", Anadolu Ajansı, 21 Temmuz 2017.

22. Gamze Kolcu, Esra Ülkar ve Gülseven Özkan, "Zorunlu Derste de Cihat", *Hürriyet*, 21 Temmuz 2017.

23. "Talim ve Terbiye Kurulu Başkanından Müfredat Açıklaması: Evrimle İlgili Yeni Bir Düzenleme Yaptık", *Hürriyet*, 9 Eylül 2017.

24. Timur Tarlığ, "'Bu Karikatürü Yorumlayınız'", *Hürriyet*, 9 Eylül 2017.

25. "Talim ve Terbiye Kurulu Başkanından Müfredat Açıklaması: Evrimle İlgili Yeni Bir Düzenleme Yaptık".

lerine uyumlu, temel bilgi, beceri ve değerlerin aktarılmasına olanak veren bir program oluşturma ve bunları katılımcı bir yöntemle gerçekleştirme çabası takdir edilmesi gereken bir adımdır ve arkası getirilmelidir. Öte yandan müfredat sürecinde gözlemlendiği gibi kamuoyunun bilgilendirilmesi ve krizlerin çözümünde Bakanlığın daha etkili yöntemler kullanmasının sürecin yönetilmesine katkı sağlayacağı vurgulanmalıdır.

TEOG'UN KALDIRILMASI VE YENİ ORTAÖĞRETİME GEÇİŞ SİSTEMİ

2017-2018 eğitim öğretim yılının başlangıcında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Temel Eğitimden Ortaöğretime Geçiş (TEOG) sınavlarının öğrenci ve veliler üzerinde ciddi manada stres ve özel ders, ulaşım gibi sebeplerle maddi yük oluşturması, bu sınavlara hazırlanmak için okul dışı kaynaklara fazla zaman ayrılması gibi nedenlerle sınavın kaldırılması yönündeki açıklamasından sonra bu yönde karar alınmış ve yeni sistem tartışmaları başlamıştır.[26]

Milli Eğitim Bakanı İsmet Yılmaz 5 Kasım 2017'de katıldığı Anadolu Ajansı programında yeni ortaöğretime geçiş sistemini açıklayıp "liselere kayıt uygulaması" olarak nitelendirdiği bu yeni sistemin daha sade ve anlaşılır olmasına özen gösterdiklerini ifade etmiştir.[27] Öncelikle yeni sistem ile birlikte TEOG'daki gibi bütün sekizinci sınıf öğrencilerinin sınava girme zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Yeni modele göre öğrencilerin yaklaşık yüzde 10'unu kapsayacak şekilde "seçici" diye nitelendirilen başarılı ve köklü fen, sosyal bilimler liseleri, bazı Anadolu liseleri, bazı Anadolu meslek ve Anadolu imam hatip liseleri sınavla öğrenci alabileceklerdir. Geri kalan yüzde 90'lık öğrenci ise sınavsız olarak ikametine en yakın lise türlerinden istediği beş okula tercih yapabilecektir.

Yeni modelin detaylarına ilişkin bir kılavuz henüz yayımlanmamıştır. İlk açıklamalara göre Haziran ayında gerçekleştirilecek sınavda 6., 7. ve ağırlıklı olarak da 8. sınıf müfredatından sözel ve sayısal alanlardan 60 soru sorulması planlanmıştır. Ancak soru sayısının azlığı ve bu sene sınava girecek öğrencilerin 6. ve 7. sınıf müfredatından sorumlu tutulması dershanelere yöneltebileceği için eleştirilmiş ve yeniden düzenlenmesi talep edilmiştir.[28] Bakan Yılmaz gelen bu eleştiri ve revizyon talebine binaen 60 olan soru sayısının 90'a çıkarıldığını ve bu sene sınavın sadece 8. sınıf müfredatından sorulacağını belirtmiştir.[29] Ayrıca soru sayısının artması ile birlikte sınav süresinin 135 dakikaya çıkarıldığı ve bu süre içerisinde öğrencilerin kısa bir mola verebilecek şekilde düzenleme yapılacağı söylenmiştir.[30]

Yeni sistemde az sayıdaki okulun sınavlı olması, tüm öğrencilerin sınava zorunlu girmemesi ve adrese dayalı kayıt yerleştirilmesi temelde olumludur. SETA Vakfı raporlarında vurgulandığı gibi bütün öğrencilerin sınava zorunlu olarak girip tüm lise-

26. Müberra Nur Emin, "TEOG Yerleştirme Sistemi ve Yapısal Sorunlar", *Eğitime Bakış*, Yıl: 13, Sayı: 40, (2017).

27. "Bakan Yılmaz, Liselere Geçişte Yeni Sistemi Açıkladı", Anadolu Ajansı, 5 Kasım 2017.

28. "90 Soru Olsun", *Takvim.* 12 Kasım 2017.

29. "Bakan Yılmaz'dan Liselere Geçiş Sınavı Açıklaması", Anadolu Ajansı, 27 Kasım 2017.

30. "MEB Müsteşarı'ndan TEOG Yerine Gelen Sisteme İlişkin Açıklama", *Yeni Şafak,* 29 Kasım 2017.

lerin başarıya göre sıralanması liseler arasında hiyerarşi ve olumsuz etiketlemeyi katılaştırmaktaydı.[31] TEOG yerleştirmesi mahalle okulları arasında "nitelik" farkı algısını doğurmuştur. MEB'in yeni sistemiyle bu algı zamanla azalacak ve okullar akademik başarı bakımından daha heterojen bir öğrenci kitlesine kavuşacaktır. Akran öğrenmesinin mahalle okullarının başarısını artıracağı beklenmektedir. Bölge ve mahalli bazlı yeni sistemde sosyoekonomik şartlar çok daha önemli olacağından MEB'in eşitlik ve adalet taleplerini de gözeterek dezavantajlı okullar için nitelikli öğretmen ve yönetici atama, sorunlara yönelik psikolojik ve rehberlik programları, okula özel sosyal ve spor etkinlikleri düzenleme gibi özel politikalar geliştirmesi çok daha önemli hale gelecektir. Ayrıca heterojen sınıfların yönetimine dair genel öğretmen gelişim hizmet içi eğitimleri de öngörülmelidir. Sonuç olarak yeni sistemde eğitimin kalitesini belirleyen öğretmen ve yönetici unsuru çok daha öne çıkacaktır.[32]

Yerleştirilmeye ilişkin olarak yapılan en son açıklamalar TEOG'daki gibi sınava giren girmeyen tüm öğrencilerin liselere yerleştirmesi MEB tarafından merkezi bir şekilde yapılacağını göstermektedir. Açıklamalara göre Bakanlık öğrencilere eğitim bölgelerinden her okul türünü kapsayacak şekilde dokuz lise sunacak, öğrenciler bunlardan beşini tercih edebilecektir. Ancak bu beş lise içerisinde farklı okul türlerinin bulunması mecburi olacaktır. Müsteşar Tekin meslek liselerinin boş kalma riskine karşı böyle bir uygulamaya gittiklerini ifade etmiştir. Ancak bu yaklaşım çok ciddi riskleri barındırmaktadır. TEOG yerleştirme sistemindeki nakil süreçlerinin yoğun ve uzun sürmesi riski gibi bazı olumsuz durumların aynıyla tekrar etmesi muhtemeldir. Bakanlığın bütün öğrencilerin değil sadece sınavla girecekleri okullara merkezi yerleştirmesini yapması, geri kalanının ise ilkokul ve ortaokuldakine benzer şekilde yerleştirilmesi daha sağlıklıdır.

Ayrıca seçici okulların hangi kriterlerle belirleneceği, okul puanlarının yerleştirmeye etkisinin ne olacağı, eğitim bölgelerinin kapsamı, sınav soru örnekleri, tercihlerinden birine yerleşemeyen öğrencilerin durumları gibi ayrıntıların yayımlanacak kılavuzda açıklığa kavuşturulması beklenmektedir.

DERSHANELERİN DÖNÜŞÜMÜ

2012'de başlayan dershanelerin dönüşümünde bazıları kapanmış bazıları "temel lise" isimli özel ortaöğretim kurumlarına dönüşmüş bazıları ise ders takviye amaçlı özel etüt eğitim merkezleri ile özel öğretim kurslarına çevrilmiştir. 2014'te 3 bin 185 dershane ve bu dershanelere kayıtlı 1 milyon 62 bin öğrenci bulunmaktaydı. 2016-2017 istatistiklerine bakıldığında 953 özel öğretim kursuna kayıtlı 62 bin ve 1.982 özel etüt eğitim merkezine kayıtlı 117 bin olmak üzere okul dışı kaynaklardan takviye alan öğrenci sayısı 179 bine düşmüştür.[33] Bu düşüşün önemli sebeplerinden biri okulların öğrencilerin takviye ders ihtiyaçlarını kendilerinin kapatmaya çalışarak hafta içi

31. Bekir S. Gür, Zafer Çelik ve İpek Coşkun, "Türkiye'de Ortaöğretimin Geleceği: Hiyerarşi mi, Eşitlik mi?", *SETA Analiz*, Sayı: 69, (Ağustos 2013).

32. "90 Soru Olsun".

33. *Milli Eğitim İstatistikleri: Örgün Eğitim 2016-17*.

akşamları veya hafta sonları açmış oldukları kurslardır. Bu kurslar öğrenci nazarında okuldan kopmadan derslerdeki eksikliklerini telafi etmeyi, veli nazarında ise oldukça yüksek maliyetli dershane külfetinden kurtuluşu ifade etmesi bakımından son derece önemlidir. 2015 yılına kadar öğrencilerin büyük çoğunluğunun okulu geri planda bırakırcasına dershanelere yönelme durumu söz konusu iken kısa süre içerisinde dershanelerin dönüştürülmesi ile okul dışı kaynaklara yönelimin normal seviyeye düşmesi okul-öğrenci ilişkisinin güçlendiğine işaret eden önemli bir göstergedir.

ÖZEL OKULLAR VE DESTEKLER

Özel okulların tüm okullar içindeki payı 2015'te yüzde 3,8, 2016'da yüzde 8,7, 2017'de ise yüzde 12,8'e yükselmiştir. Özel okullara devam eden çocukların toplamdaki payı ise yüzde 7,6 oranındadır. Bu artışta önemli etkenlerden biri dershanelerin dönüşümüyle kurulan temel liselerdir. 2015 yılından bu yana açılan temel lise sayısı 1.007, öğrenci sayısı ise 214 bin 551'dir. Bir başka ifadeyle özel ve resmi olmak üzere tüm liselerin yüzde 10'unu temel liseler oluşturmakta olup tüm örgün ortaöğretim kurumlarında öğrenim gören çocukların yüzde 5'ini kapsamaktadır. Özel okul oranını artıran bir diğer önemli husus ise 2014 yılından itibaren uygulanan özel eğitim öğretim desteğidir. MEB Özel Ortaöğretim Kurumları Genel Müdürlüğü tarafından yapılan açıklamaya göre 2017-2018 yılında 75 bin öğrenciye verilecek destek ile birlikte bugüne kadar yaklaşık 315 bin öğrencinin eğitim ve öğretim desteğinden yararlandığı, bunun için 2 milyon 859 bin 950 lira harcandığı belirtilmiştir.[34]

2017-2018 eğitim öğretim yılında 5580 sayılı Kanun kapsamında açılan özel okul öncesi, ilk, ortaokul, lise ve temel lise türlerinde öğrenim görecek her bir öğrenciye verilecek eğitim ve öğretim desteği tutarları ile ilk defa destek verilecek öğrenci sayıları Tablo 3'te yer almaktadır. 2017-2018 eğitim öğretim yılı dahil olmak üzere toplam 340 bin öğrenciye eğitim ve öğretim desteği verilecektir.[35]

TABLO 3. 2017-2018 DÖNEMİ İÇİN EĞİTİM VE ÖĞRETİM DESTEĞİ VERİLECEK OKUL TÜRLERİ, DESTEK TUTARLARI VE ÖĞRENCİ SAYILARI

Okul Türü	Destek Tutarı (TL)	İlk Defa Destek Verilecek Öğrenci Sayısı
Okul Öncesi Eğitim Kurumu	3.060	6.000
İlkokul	3.680	15.000
Ortaokul	4.280	15.000
Lise	4.280	15.000
Temel Lise	3.680	24.000
Toplam		75.000

Kaynak: "2017-2018 Eğitim ve Öğretim Yılında Özel Okullarda Öğrenim Görecek Öğrenciler için Eğitim ve Öğretim Desteği Verilmesine İlişkin Tebliğ", Resmi Gazete, 4 Ağustos 2017.

34. "340 Bin Öğrenciye Özel Okul Teşviki Verilecek", MEB, 4 Ağustos 2017, http://www.meb.gov.tr/340-bin-ogrenciye-ozel-okul-tesviki-verilecek/haber/14240/tr, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

35. "340 Bin Öğrenciye Özel Okul Teşviki Verilecek".

Milli Eğitim Bakanlığı 2012-2013 eğitim öğretim yılından itibaren Organize Sanayi Bölgesi içinde, 2016-2017 döneminden itibaren ise bu bölgeler dışında açılan özel mesleki ve teknik eğitim okullarında öğrenim gören öğrencilere de eğitim ve öğretim desteği vermektedir. Bakanlıktan yapılan açıklamalarda şu ana kadar bu okullara 260 bin 606 lira 499 kuruş ödeme yapıldığı belirtilmiştir.[36] Bakan İsmet Yılmaz 2017-2018 eğitim öğretim döneminde mesleki ve teknik eğitim alan 41 bin 234 öğrenci için eğitim ve öğretim desteği ödeneceğini açıklamıştır.[37] Verilen bu destekler mesleki eğitimi geliştirme ve niteliğini daha da artırma açısından olumludur.

SÖZLEŞMELİ ÖĞRETMENLİK

2016 yılında MEB tarafından uygulamaya konulan sözleşmeli öğretmenlik ataması ilk defa geçtiğimiz sene Ekim ayında yapılmıştır. Bu kapsamda artık tüm öğretmen atamalarının Şubat'ta yılda bir kez yapılacağı, ölçüt olarak Kamu Personeli Seçme Sınavı'ndaki (KPSS) puan üstünlüğü ve mülakatta gösterilen başarının dikkate alınacağı ifade edilmiştir.[38] 2017'de ise bazı küçük değişikliklere gidilmiştir. Sözleşmeli öğretmenlere yönelik düzenlemede en dikkat çeken hususlardan birisi öğretmenlerin atandıkları bölgede altı yıl görev yapma zorunluluğudur. Bu düzenleme özellikle "aile birliği"ne engel teşkil etmesi açısından eleştirilmiştir. MEB 2017 yılında yaptığı bir düzenlemeyle eş durumu ataması veya sağlık özrü hakkı bulunmayan sözleşmeli öğretmenler için her iki eşin de sözleşmeli öğretmen olması ve atandıkları bölgede bir yıllık çalışma sürelerini tamamlamış olmaları şartıyla tayin hakkı tanımıştır.[39] Bu adımın eleştirileri karşılamada önemli ve olumlu niteliğine rağmen her iki eşin de sözleşmeli öğretmen olması şartını koşması bir eksiklik olarak görülmektedir.[40]

8 Ağustos 2016 tarihinde *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren Sözleşmeli Öğretmen İstihdamına İlişkin Yönetmeliğe aynı yıl dava açılmıştır. Danıştay yönetmelikte yer alan 9. maddenin 1. fıkrasına göre mülakatı yapacak kamu görevlilerine ilişkin hiçbir somut kriter bulunmamasını gerekçe göstererek[41] 2017 yılında yönetmeliğin mülakatı yapacak kamu görevlilerine yönelik bir maddesinin yürütmesinin durdurulmasına hükmetmiştir.[42] Bu karar üzerine MEB yönetmelikte değişiklik yapmış ve sözleşmeli öğretmenlerin istihdamı için gerçekleştirilecek

36. "340 Bin Öğrenciye Özel Okul Teşviki Verilecek".

37. "MEB'in Özel Okul Teşvikleri 3 Milyar Lirayı Aştı", Anadolu Ajansı, 9 Kasım 2016.

38. *2016'da Türkiye*.

39. Gamze Kolcu, "Sözleşmeli Öğretmene Şartlı Tayin", *Hürriyet*, 18 Ekim 2017.

40. "Sözleşmeli Öğretmenlere Aile Bütünlüğü Kapsamında Yer Değişikliği Hakkı Verildi", Eğitimciler Birliği Sendikası, 18 Ekim 2017, http://mugla.egitimbirsen.org.tr/manset/2582/sozlesmeli-ogretmenlere-aile-butunlugu-kapsaminda-yer-degisikligi-hakki-verildi, (Erişim tarihi: 13 Kasım 2017).

41. "Danıştay'dan Sözleşmeli Öğretmen Mülakatı için Önemli Karar", Memurlar.net, 29 Temmuz 2017, https://www.memurlar.net/haber/684158/danistay-dan-sozlesmeli-ogretmen-mulakati-icin-onemli-karar.html, (Erişim tarihi: 13 Kasım 2017).

42. "Danıştay'dan Sözleşmeli Öğretmen Mülakatı için Önemli Karar".

olan sözlü sınav komisyonunun şube müdürü, üst unvanlı kadrolarda görev yapan personel arasından seçilen bir başkan ile iki asil üye ve gerek olursa iki yedek üyeden oluşmasını kararlaştırmıştır.[43]

Ücretli Öğretmenlik

Kamuoyunda "ücretli öğretmenlik" olarak da bilinen "ders ücreti karşılığında görevlendirme" MEB tarafından gerçekleştirilen bir başka istihdam uygulamasıdır. Bu uygulama kapsamında çeşitli sebeplerle öğretmen ihtiyacının karşılanamadığı okullarda eğitim öğretim süreçlerinin aksamaması için öğretim üyeleri, diğer memurlar veya açıktan atanacaklara ücret ile ek ders görevi verilmektedir. Ücretli öğretmen olarak görevlendirilmek için lisans veya ön lisans mezunu olmak gerekmektedir. MEB'in 2016-17 istatistiklerine göre örgün eğitim kapsamında görev yapan 989 bin 231 öğretmen bulunmaktadır.[44]

Türkiye'de toplam 63 bin 829 ücretli öğretmen bulunmaktadır. Bu rakam toplam öğretmen sayısının yüzde 6'sına denk gelmektedir. Bu ücretli öğretmenlerin 27 bin 409'u eğitim fakültesi, 27 bin 936'sı lisans, kalan 8 bin 484'ü de ön lisans mezunudur.[45] Ücretli öğretmen sayısının en yüksek olduğu il 7 bin 140 öğretmenle İstanbul'dur. İstanbul'u sırasıyla Diyarbakır, Şanlıurfa ve İzmir takip etmektedir.[46]

Ücretli öğretmenlik uygulaması eğitim öğretim süreçlerinin aksamaması açısından önemli bir işlevi görmesine rağmen doğası gereği bir tür "dolgu" veya "yara bandı" gibi geçici ve pansuman çözümlerdir. Öğretmen-okul ve öğretmen-öğrenci ilişkisinin yalnızca "ders vermek" olmadığı gerçeği kişilerin hakları ve eğitim kalitesi ile beraber düşünüldüğünde ücretli öğretmenlikle ilgili düzenlemelerin yapılması önemlidir. Bu hususta Milli Eğitim Bakanı İsmet Yılmaz yaptığı açıklamada beş yıl ve üzerinde ücretli öğretmenlik tecrübesine sahip olanlara kadrolu istihdam edilebilmeleri için mülakat hakkı tanınacağını ifade etmiştir.[47] Beş yılı tamamlamış olan öğretmen adayları KPSS şartı aranmadan doğrudan mülakata hak kazanacaktır. Böyle bir düzenleme tecrübeli öğretmen adayların istihdamı açısından olumlu olarak değerlendirilebilir. Ancak bazı eğitim paydaşları bu uygulamanın aslında hak kaybına sebep olan mülakatı bizzat daha da meşru hale getireceğini savunurken, bazı eğitimciler ise KPSS ve alan testi ölçme gücünün dikkate alınmamasının kalite ve nitelikle ilgili şüphe oluşturacağını belirtmiştir.[48] Bu karar tecrübeli öğretmenlerin

43. "Sözleşmeli Öğretmen İstihdamına Yönelik Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik", *Resmi Gazete*, 27 Ekim 2017.

44. "Milli Eğitim İstatistikleri: Örgün Eğitim 2016/17", Milli Eğitim Bakanlığı, http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/icerik/64, (Erişim tarihi: 29 Kasım 2017).

45. "Ücretli Öğretmen Sayısı 81 İlde 63 bin 829", Türk-Eğitim-Sen, 25 Şubat 2017, https://www.turkegitimsen.org.tr/icerik_goster.php?Id=11440, (Erişim tarihi: 29 Kasım 2017).

46. "Ücretli Öğretmen Sayısı 81 İlde 63 bin 829".

47. "'Beş Yıl Çalışan Ücretli Öğretmene Ayrıcalık' Tepki Çekti", *Hürriyet*, 27 Kasım 2017.

48. "'Beş Yıl Çalışan Ücretli Öğretmene Ayrıcalık' Tepki Çekti".

istihdamı ve kişilerin özlük haklarının gelişimi bakımından olumlu iken KPSS ve Öğretmen Alan Bilgisi Testi (ÖABT) skorları ile mülakat için başvuruda bulunan diğer öğretmen adayları açısından olumsuzdur. Kamuoyunun süreçle ilgili daha etkili bilgilendirilmesi faydalı olacaktır.

ADAY ÖĞRETMEN YETİŞTİRME SÜRECİ

MEB tarafından Türkiye'de ilk defa öğretmenlere 2016 yılında işe başlama eğitimi verilmeye başlanmıştır. 2 Mart 2016 tarihli ve 2456947 sayılı Aday Öğretmen Yetiştirme Sürecine ilişkin Yönerge'ye dayanarak altı aylık bir eğitim ve oryantasyona tabi tutulan öğretmenler Mart-Ağustos 2016 tarihlerinde 774 saatlik görev öncesi eğitim almışlardır. Bu eğitimin içeriğini sınıf, okul içi ve dışı faaliyetler (kurumsal geziler vb.) oluşturmaktadır. Öğretmenler farklı seminerlere katılmışlardır.[49]

15 Temmuz darbe girişimi diğer pek çok alan gibi öğretmen atama ve yetiştirme süreçlerini de etkilemiş ve MEB 2016-2017 döneminde bu programda bir değişikliğe gitmiştir. Yeni düzenlemeye göre 19 Temmuz 2017 tarihi itibarıyla atanan aday öğretmenler hem okuldaki ders, etüt, nöbet gibi görevlerini yerine getirecek hem de aday öğretmenlik yetiştirme sürecinin güncellenen eğitim programı doğrultusunda eğitime tabi tutulacaktır. Bu kapsamda aday öğretmenlerin 384 saat sınıf ve okul içi, 90 saat okul dışı, 180 saat hizmet içi eğitim faaliyetleri olmak üzere 654 saatlik bir eğitimi tamamlamaları gerekmektedir.[50]

SETA'nın "Türkiye'de Aday Öğretmen Yetiştirme Modeli: İzleme ve Değerlendirme" başlıklı raporunda da ele alındığı üzere eğitimlerin içeriği öğretmenlerin hem mesleki hem de kişisel gelişimlerini desteklemek üzere tasarlanmış olup öğretmenler sınıf ve okul içi uygulamalarla mesleki becerilerini, film izleme ve kitap okuma gibi etkinliklerle de kişisel yetkinliklerini geliştirmektedir.[51]

MEB'E BAĞLI EĞİTİM KURUMLARI YÖNETİCİ GÖREVLENDİRME YÖNETMELİĞİNİN DEĞİŞMESİ

Eğitim politikalarının en önemli sacayağı eğitim yöneticisi seçmek ve yetiştirmektir. Türkiye'nin bu konuda halen kurumsallaşmış bir politikasının olmaması endişe vericidir. 2015 yılında *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren MEB Eğitim Kurumlarına Yönetici Görevlendirilmesine Dair Yönetmeliğe göre müdür başyardımcısı ve yardımcısı pozisyonları için görevlendirmelerin yazılı sınav sonucu, müdürlük görevlendirilmelerinin ise değerlendirme ve sözlü sınav sonucuna

49. *2016'da Türkiye*.

50. "19/07/2017 Tarihinde Ataması Yapılan Sözleşmeli Aday Öğretmenlerin Yetiştirme Programı", Milli Eğitim Bakanlığı, http://oygm.meb.gov.tr/www/19072017-tarihinde-atamasi-yapilan-sozlesmeli-aday-ogretmenlerin-yetistirme-programi/icerik/433, (Erişim tarihi: 13 Kasım 2017).

51. İbrahim Emre İlyas, İpek Coşkun ve Dilruba Toklucu, *Türkiye'de Aday Öğretmen Yetiştirme Modeli İzleme ve Değerlendirme*, (SETA Rapor, İstanbul: 2017), s. 35.

göre yapılması kararlaştırılmıştır.[52] 22 Nisan 2017 tarihli yönetmelikle müdür yardımcıları için yazılı sınav şartı kaldırılmıştır. Yeni yönetmeliğe göre müdür, müdür başyardımcılığı ve yardımcılığı görevleri değerlendirme ve sözlü sınav puanlarının aritmetik ortalaması alınarak hesaplanmakta ve adaylara en fazla yirmi eğitim kurumu tercih hakkı verilmektedir.[53] Diğer bir değişiklik ise sözlü sınava halihazırda boş olan eğitim kurumu sayısının üç katı kadar aday çağrılmasıdır. Uygulamada pek çok pozisyon için başvuru sayısı düşük olmuştur. Bunun sebeplerinin ise idarecilerin artan iş yükü, ders ücretlerinde iyileştirme yapılmaması gibi hususlar olduğu dile getirilmektedir.[54]

Yönetmelikte yapılan değişiklik önemli olmakla birlikte 2017 yılında Türkiye'nin nitelikli yöneticileri seçme ve yetiştirme politikası noktasında nerede olduğuna dair halen soru işaretleri bulunmaktadır. Dolayısıyla eğitimin önemli dönüştürücü paydaşlarından birisi olan yöneticilerin seçimi ve desteklenmesi noktasında bir yol haritasının çıkarılması elzemdir. Bu bağlamda Öğretmen Strateji Belgesi yöneticilerin niteliğinin artırılması ve nitelikli yöneticilerin görevlendirilmesi noktasında da bir örnek olarak kabul edilerek benzer adımın okul idarecileri için de atılmasının eğitim süreçleri üzerinde olumlu etkisi olacağı düşünülmektedir.

ÖĞRETMEN STRATEJİ BELGESİ'NİN YAYIMLANMASI

2017 yılında öğretmenlere yönelik atılan önemli politika adımlarından bir tanesi Öğretmen Strateji Belgesi'nin yayımlanmasıdır. Zemini 18-20 Kasım 2011 tarihinde gerçekleştirilen Ulusal Öğretmen Stratejisi Çalıştayı'nda oluşturulan ve 10. Kalkınma Planı'nın eğitim politikalarına ilişkin hedeflerine uygun şekilde çerçevesi çizilen Öğretmen Strateji Belgesi 9 Haziran 2017 tarihinde *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.[55] Belgedeki temel amaçlar şu şekildedir:

- Nitelikli bireylerin öğretmen olarak istihdamını sağlamak
- Öğretmenlerin gelişimini sürekli kılmak
- Öğretmenliğin statüsünü güçlendirmek

Nitelikli Bireylerin Öğretmen Olarak İstihdamını Sağlamak

İlk hedefe yönelik eğitim fakültelerinin programlarının iyileştirilmesi ve bu fakültelerden mezun olan kişilerden "öğretmenlik mesleğine uygun olanların seçilmesi"ne yönelik adımlar atılması planlanmaktadır. Eğitim fakültelerinin programlarının iyileştirilmesi kapsamında oluşturulan eylemlerde önemli hedefler bulunmaktadır:

52. "MEB Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Görevlendirilmelerine Dair Yönetmelik", *Resmi Gazete*, 6 Ekim 2015.

53. "Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Eğitim Kurumlarına Yönetici Görevlendirme Yönetmeliği", *Resmi Gazete*, 22 Nisan 2017.

54. "Türk Eğitim Sen: 'Atama Sistemine Geri Dönülmeli'", *Hürriyet*, 5 Haziran 2017.

55. "Öğretmen Strateji Belgesi", *Resmi Gazete*, 9 Haziran 2017.

- Gerek lisans dönemi gerekse lisans sonrası öğretmen yetiştirme programlarını uygulama ağırlıklı olarak yapılandırmak
- Öğretmen yetiştirmede belirli alanlarda program tercihinin fakülteye girişten sonra yapılabileceği bir sistem oluşturmak
- Mesleğe uygun olmadığı tespit edilen adayların bir başka bölüme yönlendirilmeleri için gerekli hukuki altyapıyı hazırlamak
- Okullarda öğretmen yetiştirmede uygulama süreçlerine destek olan öğretmenleri sertifikalandırmak
- Bu uygulamaları sertifikalı öğretmenler ile yürütmek

Bu bağlamda uygulamanın güçlendirilip iyileştirilmesi ve üniversite mezunları arasından en uygun kişilerin mesleğe seçilmesinin vurgulanması son derece önemlidir.

Belgede eğitim fakültesi mezunu olmayan kişilerin de gerekli pedagojik formasyonu aldıktan sonra meslekte istihdam edilmesi desteklenmektedir. Üniversite mezunu kişilerin mesleki becerilerine ek olarak çoklu veri değerlendirme perspektifine uygun "psikomotor ve duyuşsal beceriler"in de değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Bir başka hedef ise aday öğretmen olarak atanabilmek için sınavlarda asgari puan şartının getirilmesidir. Son olarak Bakanlık öğretmen atamasında arz-talebin sağlıklı oluşması, lisans ve lisansüstü eğitim kontenjanlarının ihtiyaçlar doğrultusunda belirlenmesi için her alana ilişkin kadro doluluk oranlarını periyodik olarak kamuoyuyla paylaşmayı hedeflemektedir.[56]

Öğretmenlerin Kişisel ve Mesleki Gelişimini Sürekli Kılmak

Belgedeki temel amaçlardan bir diğeri kişisel ve mesleki gelişimi sürekli kılmaktır. Bu kapsamda öğretmenlerin ihtiyaçlarını tespit için periyodik olarak performans değerlendirmesi yapılması ve adaylık sürecinden itibaren etkinliklerin niteliğinin artırılması planlanmaktadır. Performans değerlendirmesinde Bakanlığın belirlediği "öğretmenlik mesleği genel ve özel alan yeterlilikleri" ölçüt alınacaktır. Bu uygulamada amaç öğretmenlerin ihtiyacının belirlenmesi ve adaylık süreçlerinde farklı kariyer basamakları arası geçişte objektif veri elde edebilmektir.[57] Belgede hedeflenen bir başka adım da öğretmenlere verilen eğitimlerin niteliğinin iyileştirilmesidir. Bu bağlamda 2016 yılında uygulanmaya başlanan Aday Öğretmen Yetiştirme Sürecinin "içerik ve yöntemlerinin zenginleştirilerek" devam edeceği belgede vurgulanmaktadır.[58]

Öğretmenliğin Statüsünü Güçlendirmek

Son olarak belgede öğretmenlik mesleğine yönelik algıyı iyileştirme ve mesleğin statüsünü güçlendirmeye yönelik hedefler yer almaktadır. Söz konusu amaçlar kapsamında atılması planlanan adımlar şu şekildedir:

56. "Öğretmen Strateji Belgesi: 2017-2023", MEB Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, https://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_07/26174415_Strateji_Belgesi_RG-Ylan-_26.07.2017.pdf, (Erişim tarihi: 14 Kasım 2017), s. 14.

57. "Öğretmen Strateji Belgesi: 2017-2023", s. 16.

58. "Öğretmen Strateji Belgesi: 2017-2023", s. 19.

- Öğretmenlerin çalışma şartlarının iyileştirilmesi
- Kurumlar ile bölgeler arası farklılıklara göre iyileştirici tedbirler alınması
- Kariyer ve ödüllendirme sisteminin geliştirilmesine yönelik adımlar atılması[59]

ÖĞRETMEN AKADEMİSİ

Öğretmenlerin yetiştirilmesi, mesleki ve kişisel gelişimlerinin desteklenmesi noktasında İstanbul'da Öğretmen Akademisi hayata geçirilmiştir. 2016 yılında dönemin Milli Eğitim Bakanı Nabi Avcı tarafından dile getirilen proje[60] İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü ile Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürlüğünün koordinatörlüğünde İstanbul Üniversitesi, İstanbul Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü ile de protokol yapılarak "İstanbul Öğretmen Akademileri" adıyla hayata geçirilmiştir.[61]

İstanbul Öğretmen Akademisi sanat, müzik, bilim (Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk-İslam Düşüncesi ve Bilimi Enstitüsü, Bilim Olimpiyatları Enstitüsü), lisan, edebiyat ve aktör öğretmen olmak üzere altı farklı alt birimden oluşmaktadır. Proje takvimine göre dersler 2016-2017 eğitim öğretim yılında başlamıştır.[62] İkinci senesini dolduran akademinin etki ve verimliliğinin izlenmesi uygulamanın farklı bölgelere modellenmesi, gerekli desteğin verilmesi ve eksikliklerinin giderilerek daha nitelikli hale getirilmesi bakımından önemlidir. İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğünün bu tecrübesinin Türkiye genelinde paylaşılması ve diğer şehirlerin de bu örnekten istifadesinin sağlanmasının öğretmen yetiştirme sürecinde Türkiye'nin daha sağlam adımlar atmasına destek olacağı değerlendirilebilir.

ÖĞRETMEN PERFORMANS DEĞERLENDİRMESİ

Öğretmen Strateji Belgesi'nde ifade edildiği üzere MEB ihtiyaçların tespiti için periyodik olarak öğretmen performanslarını ölçmeyi amaçlamaktadır. 2016 yılı sonunda MEB'in illere gönderdiği yazı ve Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürü Semih Aktekin'in yaptığı açıklamalarda on iki pilot şehirde performans değerlendirmesine başlanacağı ifade edilmiştir. Bu kapsamda kendileri, meslektaşları, idareciler, veliler ve öğrencilerin öğretmenleri değerlendirip çoklu kaynaklardan veri alınarak her öğretmen için bir "performans karnesi" oluşturulması hedeflendiği kamuoyuyla paylaşılmıştır. Yapılan açıklamaya göre öğretmenler "mesleki bilgi", "mesleki beceri" ve "tutum ve değerler" açısından ölçülecektir.[63] Aktekin tarafından ifade edildiği üzere bu düzenlemenin amacı "öğretmenleri cezalandırmak değil" on-

59. "Öğretmen Strateji Belgesi: 2017-2023", s. 24.

60. "Milli Eğitim Bakanı Avcı: Öğretmen Akademisi Üzerinde Çalışıyoruz", Anadolu Ajansı, 2 Nisan 2016.

61. "İstanbul Öğretmen Akademileri", İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü, http://akademi.istmem.com, (Erişim tarihi: 14 Kasım 2017).

62. "İstanbul Öğretmen Akademileri".

63. "Öğretmenlere '8 Kaynaktan Performans Karnesi'", *Hürriyet*, 28 Ekim 2016.

ların ihtiyaçlarını belirleyip mesleki ve kişisel gelişimlerini desteklemektir.[64] Ayrıca MEB performans karnelerinden yola çıkılarak öğretmenlerin kariyer basamaklarının planlanması da hedeflenmektedir.[65]

Kamuoyunda uygulamaya yönelik birtakım eleştiriler dile getirilmiştir: İlk eleştirinin odak noktasını uygulamanın "kapasite geliştirmek"ten (*capacity building*) ziyade öğretmenlik mesleğinin katı bir hesap verilebilirlik zeminine yerleştireceğine yönelik endişe oluşturmaktadır. İkinci eleştiri uygulamanın öğretmen-öğrenci ilişkisini zedeleyeceğine, üçüncüsü de öğretmenler üzerinde çalışma saatleri gibi hususlarda baskı oluşturacağına yöneliktir. Bir başka eleştiri bu uygulamanın eğitimin farklı aktörleri arasında "çatışmaya neden olacağı"nı iddia etmektedir. Özellikle veli ve öğrenci değerlendirmelerinin öğretmen üzerinde baskı oluşturup hak kayıplarına sebep olabileceği ileri sürülmüştür.

Bakanlık 2017 yılında bu hedefle ilgili ilk somut adımı atmış ve Ekim ayı itibarıyla belirlenen on iki ilde pilot çalışma yapılacağına dair ilgili yazıyı valiliklere göndermiş ve bilgilendirme toplantısı yapmıştır.[66] Bundan sonra yeni eleştiriler ortaya çıkmıştır. Performans ölçüm sisteminin öğretmenleri başarılı ve başarısız olarak etiketlemeye sebep olacağı, öğretmen performansını artırmayı hedeflerken tam tersi bir işlev görüp öğretmen motivasyonunu düşüreceği[67] ve iş barışını olumsuz etkileyeceği iddia edilmiştir.[68] Yine öğretmenleri değerlendirecek kişilerin "yeterli donanıma sahip olmamaları sebebiyle" böyle bir değerlendirmenin işlevsiz olacağı ileri sürülmüştür. Öğretmen başarısının yalnızca mesleki yeterlilik veya öğrenci başarısıyla ölçülemeyeceği, çevresel faktörlerin de değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Özetle öğretmen performansının ölçülmesine dair düzenleme pek çok paydaş tarafından önemsenen, kapasite geliştirme ve hesap verilebilirlik bağlamlarında sıkça tartışılan bir mesele olmuştur.

Tüm bu tartışmalar sürerken MEB ve Eğitim-Bir-Sen arasında Kurum İdari Kurulu (KİK) çalışma raporu imzalanmış ve metinde performans değerlendirmesine son verilmesi gerektiği belirtilmiştir. MEB tarafından henüz bir açıklama yapılmamasına rağmen Eğitim-Bir-Sen bu uygulamanın kaldırılacağını söylemiştir.[69] Ancak Öğretmen Strateji Belgesi'nde de belirtildiği üzere öğretmen performans değerlendirmesi uygulaması öğretmenlerin öncelikle ihtiyaçlarının belir-

64. "Artık 'Öğretmenler Tahtaya Kalkacak'", *Hürriyet*, 28 Ekim 2016.

65. Selma Kasap ve Yasemin Kalyoncuoğlu, "Öğretmenlerden 8 Kaynaktan 'Performans Karnesi'", Anadolu Ajansı, 28 Ekim 2016.

66. "Öğretmen Performans Sistemine Start Verildi", Memurlar.net, 24 Ekim 2017, https://www.memurlar.net/haber/702794/ogretmen-performans-sistemine-start-verildi.html, (Erişim tarihi: 15 Kasım 2017).

67. "Hayatını Geleceğimize Adayan Öğretmenleri Üzmeye Kimsenin Hakkı Yoktur", Eğitimciler Birliği Sendikası, 26 Ekim 2017, http://mugla.egitimbirsen.org.tr/manset/2608/hayatini-gelecegimize-adayan-ogretmenlerimizi-uzmeye-kimsenin-hakki-yoktur, (Erişim tarihi: 15 Kasım 2017).

68. "Sorun Öğretmen Performansı Değil, Yanlış Eğitim Politikalarıdır", Eğitimciler Birliği Sendikası, 25 Ekim 2017, http://kahramanmaras1.egitimbirsen.org.tr/manset/1859/sorun-ogretmen-performansi-degil-yanlis-egitim-politikalaridir, (Erişim tarihi: 15 Kasım 2017).

69. Ayşegül Kahvecioğlu, "MEB'den Sürpriz: Performans Kalkıyor", *Milliyet*, 26 Kasım 2017.

lenmesi ve sonrasında mesleki ve kişisel gelişimlerine yönelik gerekli adımların atılabilmesi açısından önemlidir.

Performans değerlendirmesi yalnızca öğretmenler için değil –demokratik pek çok toplumda görüldüğü üzere– bütün kamu bürokratları nezdinde bürokratik işleyişin verimlilik ve etkinliğinin izlenmesi açısından işlevsel bir uygulamadır. Bu bağlamda Milli Eğitim başta olmak üzere tüm kamu çalışanlarına uygulanması iyi ulaşılabilir hedefler koyma, sağlıklı karar alabilme ve doğru politikalar üretebilmeye katkı sağlayacaktır. Fakat gözden kaçırılmamalıdır ki bu uygulamanın öğretmenlerin ihtiyaçlarını yeterince desteklemeden Demokles'in kılıcı gibi kullanılması yıkıcı olur. Bu süreçte MEB'in ana politika ve uygulamalarını kamuoyuna anlatma ve sağlıklı bilgilendirmede sivil toplum kuruluşlarını, basın yayını ve halkla ilişkiler birimlerini etkin kullanamadığı dikkat çekmektedir.

TÜRKİYE'DE EĞİTİM GÖREN SURİYELİ ÇOCUKLAR

2011'den bu yana savaş ortamından dolayı ülkesini terk eden 5,5 milyon Suriyelinin 3 milyondan fazlası Türkiye'de yaşamaktadır. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (GİGM) 13 Kasım 2017 verilerine göre 2012 yılında 14 bin olan Suriyeli nüfusu 2017'de 3 milyon 320 bin 814'e ulaşmıştır (Grafik 2). Bunların 228 bin 408'i T.C Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) tarafından 10 ilde kurulan 21 barınma merkezinde, geri kalan 3 milyon 92 bin 406'sı ise kampların dışında yaşamaktadır. Suriyelilerin yaklaşık yüzde 92'si yoğunluk olarak İstanbul, Şanlıurfa ve Hatay olmak üzere ülkenin farklı illerine sistematik olmayan bir şekilde dağılmıştır.[70]

GRAFİK 2. YILLAR İÇERİSİNDE TÜRKİYE'DE BULUNAN SURİYELİ SAYISI (2012-2017)

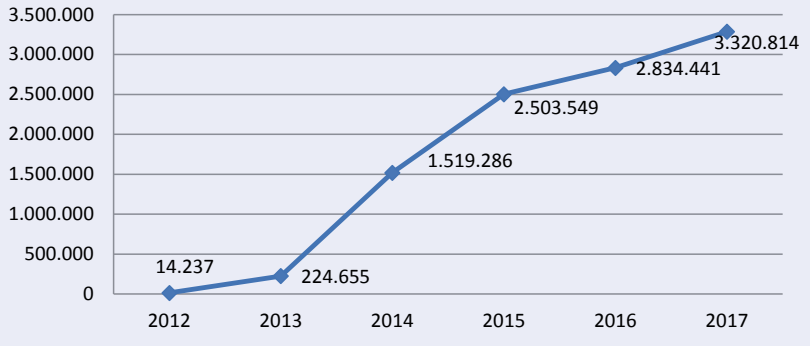

Kaynak: GİGM (2017)

70. "Geçici Koruma", GİGM, (2017), http://www.goc.gov.tr/icerik36/gecici-koruma_363_378_4713, (Erişim tarihi: 19 Kasım 2017).

Türkiye'de bulunan 1 milyon 542 bin 774 Suriyeli nüfus çok genç olup 0-18 yaş aralığındadır.[71] Okul öncesi ile birlikte temel eğitim çağında (5-18 yaş) bulunan çocuk sayısı ise 1 milyon 73 bindir. Bu rakamlar Suriyelilerin eğitimi konusunu öncelikli kılmaktadır.[72]

TABLO 4. TÜRKİYE'DE BULUNAN SURİYELİLERİN YAŞ DAĞILIMI	
Yaş	**Toplam**
0-4	479.694
5-9	457.461
10-14	342. 851
15-18	283.110

Kaynak: GİGM (2017)

Türkiye'nin Suriyelilere tutumu acil duruma müdahaleden uyum politikalarına dönüşmüş olup odağını eğitim politikaları oluşturmaktadır. Suriyeli çocuklar devlet okulları ve Geçici Eğitim Merkezleri'nde[73] (GEM) eğitim görmektedir. GİGM verilerinden farklı olarak Milli Eğitim Bakanı İsmet Yılmaz'ın yaptığı açıklamaya göre 2017 yılı itibarıyla temel eğitim seviyesinde 976 bin Suriyeli çocuğun 355 bini devlet okullarında, 249 bini GEM'lerde eğitim almakta olup 363 bini ise eğitim dışındadır (Tablo 5).

Suriyeli çocuklar arasında eğitime en fazla erişim ilkokulda görülürken en az okullaşma ise ortaöğretim çağındadır (Tablo 5). Bilhassa lise çağındaki çocuklar ailenin geçimini sağlamak üzere çalışmak zorunda olduklarından eğitime katılamamaktadır. Bu soruna yönelik politikalar geliştirilmelidir. Ayrıca eğitim sürecindeki çocukların aldıkları eğitimin niteliğine yönelik somut veriler ve çalışmalara ihtiyaç söz konusudur. Nitekim bu alanda yapılan çalışmalar Suriyeli çocukların nitelikli eğitim almalarının önünde birtakım engeller olduğunu ortaya koymaktadır.[74]

2016-2017 yılında SETA ve Theirworld iş birliğinde Suriyelilerin eğitimlerine yönelik İstanbul, Ankara, Gaziantep, Hatay ve Şanlıurfa illerinde detaylı saha çalışması yapılıp kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır. Çalışmada Suriyelilerin eğitiminde bir sistem oluşturma konusunda Türkiye'nin önemli bir yol katettiği ancak önümüzdeki yıllarda özellikle insan kaynağı ve finansman konusunda yetersiz kalacağı tespit edilmiştir. Ayrıca dil konusunun en ciddi engel olduğu belirlenmiştir. Dil sebebiyle öğrencilerin devlet okullarında öğretmen, idareci ve akranları ile iletişim problemi yaşadıkları, dersleri anlamakta zorlandıkları tespit edilmiştir. Dolayısıyla Suriyeli öğrenci

71. "Geçici Koruma".

72. Müberra Nur Emin, "Türkiye'deki Suriyeli Çocukların Eğitimi", *SETA Analiz*, Sayı: 153, (Şubat 2016).

73. Geçici Eğitim Merkezleri (GEM) Arapça eğitim verilen, gözden geçirilmiş Suriyeli müfredatı kullanılan, Suriyeli öğretmenlerin ders verdiği, haftada 15 saat Türkçe dil eğitiminin verildiği Suriyeli çocuklara yönelik eğitim merkezleridir.

74. Coşkun Taştan ve Zafer Çelik, *Türkiye'de Suriyeli Çocukların Eğitimi: Güçlükler ve Öneriler*, (Eğitim-Bir-Sen Yayınları, Ankara: 2017), http://www.ebs.org.tr/ebs_files/files/Suriye_Rapor_TUKCE.pdf, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

TABLO 5. YILLAR İÇERİSİNDE DEVLET OKULLARI VE GEM'LERDE EĞİTİM GÖREN SURİYELİ SAYISI					
	Devlet Okulları	GEM	Toplam	Eğitim Kademelerine Göre	Toplam Çağ Nüfusu
Okul Öncesi	26.341	7.693	34.034	34.034	93.791
1. Sınıf	94.235	16.524	110.759	377.902	92.358
2. Sınıf	67.274	16.771	84.045		89.198
3. Sınıf	36.328	68.532	104.860		85.335
4. Sınıf	28.234	50.004	78.238		84.340
5. Sınıf	41.538	11.465	53.003	141.895	76.568
6. Sınıf	19.920	15.283	35.203		67.721
7. Sınıf	10.131	19.608	29.739		64.486
8. Sınıf	6.884	17.066	23.950		64.044
9. Sınıf	14.114	3.884	17.998	59.568	61.434
10. Sınıf	5.838	6.008	11.846		62.852
11. Sınıf	2.617	6.797	9.414		61.069
12. Sınıf	1.643	9.485	11.128		73.004
Lise Hazırlık Sınıfı	4	41	45		
Destekleme Sınıfı	0	478	478		
Yetiştirme Sınıfı	0	62	62		
Açık Öğretim	8.597	0	8.597		
Toplam Öğrenci Sayısı	355.101	249.703	613.399	613.399	976.200

Kaynak: MEB (2017)

barındıran devlet okullarının dil probleminin çözümüne yönelik dil eğitimi, dil bilen öğretmen, rehberlik servisi ve personel gibi adımlar atılması çok faydalı olacaktır.[75]

Suriyelilerin Eğitiminde Uluslararası Camianın Rolü

2011'den bu yana ülkemize sığınan Suriyeliler için insani yardım, sağlık, eğitim ve diğer ihtiyaçların temini noktasında STK'ların da destekleri ile toplam 25 milyar dolar harcama söz konusudur. Buna karşın uluslararası camianın Türkiye'deki Suriyeliler için yaptığı insani yardım sadece 512 milyon dolardır.[76] 2016-2017 döneminde ise uluslararası kuruluşlar ile iş birlikleri artırılıp mültecilere yönelik çalışmalar

75. İpek Coşkun vd., *Breaking the Bariers: Getting Syrian Children into School in Turkey*, (SETA ve TheirWorld, İstanbul: 2017).

76. "Kardeşlik Sınır Tanımaz: Uluslararası Göç ve Uyum için Sosyal Politikalar", AK Parti, (2017), www.akparti.org.tr/sosyalpolitikalar/kardeslik_sinir_tanimaz.pdf, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

başlatılmıştır. AB ile gerçekleştirilen Suriyeli Çocukların Türk Eğitim Sistemine Entegrasyonunun Desteklenmesi (Promoting Integration of Syrian Children to Turkish Education System-PICTES) projesi en önemlisidir. Bu proje Türkiye'de yaşayan Suriyeli mültecilerin sağlık, psikososyal destek, eğitim ve göç yönetimi gibi alanlarda desteklenmesi için AB tarafından doğrudan fonlanmaktadır.[77]

Türkiye'de en yoğun Suriyeli nüfusun bulunduğu İstanbul, Gaziantep, Hatay, Kilis, Şanlıurfa ile Adana, Ankara, İzmir, Bursa gibi 23 büyükşehirde yürütülen bu proje ile Suriyeli çocuklar için Türkçe öğretimi, Arapça dil eğitimi, destek için telafi kursları, taşıma hizmeti, eğitim materyalleri ile ekipmanların temini, eğitime erişim konusundaki farkındalığın artırılması, rehberlik hizmetlerinin sunulması, öğretmen eğitimleri, MEB idari ve diğer personeli için eğitimler, izleme ve değerlendirme gibi faaliyetler bulunmaktadır. Bu iş birliği neticesinde 500 milyon avro MEB'e ayrılmış olup 300 milyonu eğitim giderleri için geri kalan 200 milyonu ise eğitim altyapısı ve okul inşaatları için tahsis edilmiştir. Ancak bu rakam mevcut okul ihtiyacının sadece yüzde 10'unu karşılayabilmektedir.

Suriyelilerin eğitimlerine yönelik AB dışında GEM'lerin inşaatı, gönüllü Suriyeli öğretmenlerin ücretleri ve eğitici eğitimleri, kırtasiye yardımları, Türkçe öğretimi materyalleri sağlanması gibi konularda UNICEF ve UNCHR gibi BM kuruluşları ile de iş birlikleri yapılmasına rağmen mevcut destek çok yetersizdir.[78]

15 TEMMUZ 2016: DARBE GİRİŞİMİ VE EĞİTİM

15 Temmuz 2016 tarihinde yaşanan darbe girişiminin ardından FETÖ/PDY terör örgütüyle ilişkili okul, yurt ve diğer eğitim kurumları kapatılmış, bu yapıya mensup, irtibatlı ve iltisaklı personel ise ihraç edilmiştir.[79] MEB'den toplam 33 bin 74 personel çıkarılmış, bunların 4 bin 756'sı tutuklanarak cezaevine gönderilmiş, 5 bin 117'si de adli kontrol şartıyla serbest bırakılmıştır. Görevlerine son verilen personelden 627'si ise firar etmiştir.[80] MEB'de 2017 yılı itibarıyla çıkarılan KHK'larda ihracı gerçekleştirilen 2 bin 735 kişinin 2 bin 594'ü öğretmendir.

Kanlı bir darbeye kalkışan bir terör örgütünün mensuplarına yönelik gerekli müdahalenin yapılması toplumun pek çok kesimi tarafından destek görmüş ve görmeye devam etmektedir. Özellikle kök salmak için eğitimi kendine zemin seçmiş FETÖ gibi bir örgütle mücadelenin bir ayağının yine eğitim üzerinden yapılması zorunludur. Öte yandan bu mücadelenin yönetilme tarzına yönelik birtakım itirazlar vardır. Bu itirazlardan ilki ihraç süreçlerinde adaletin yeterince gözetilmediğidir. Özellikle 686 sayılı KHK ile pek çok öğretmenin işine son verilmesi kısmen eleştirilmiş ve FETÖ ile bağlantılı kişiler ayıklanırken "masum" insanların da zarar gördüğü

77. MEB yetkilileri ile yapılan görüşmelerden elde edilmiştir.

78. MEB yetkilileri ile yapılan görüşmelerden elde edilmiştir.

79. *2016'da Türkiye*.

80. Yasemin Kalyoncuoğlu, "MEB'de 15 Temmuz Sonrası İhraçtan Müfredata", Anadolu Ajansı, 13 Temmuz 2017.

ifade edilmiştir.[81] İkinci eleştiri ise meslekten çıkarılan kişilerin yeterince soruşturulmadan karar verilmesi ve doğrudan OHAL komisyonlarına gönderilmesi haksızlıkların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Kamuoyunda MEB'in ihraç sürecini "daha dikkatli ve titiz" yürütmesi yönünde bir talep vardır.

TÜRKİYE MAARİF VAKFI

Kurum 28 Haziran 2016'da yayımlanan 6721 sayılı Türkiye Maarif Vakfı Kanunu ile resmen kurulmuştur. Vakfın kuruluş amaçları arasında okul ile yurtlar açmak, bu kurumlara eğitmen yetiştirmek ve etkin olduğu ülkelerde mevzuata uygun olarak eğitim faaliyetlerini yürütmek yer almaktadır. 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sonrasında Vakıf yurt dışında bulunan FETÖ okullarını devralmaya yönelik adımlar atmıştır. Bu çabaların ilk sonucu ise Gine'deki okulların Vakfa devredilmesidir. 2017 yılı Vakıf için oldukça yoğun geçmiş olup şu ana kadar 20 ülkedeki FETÖ okullarını devralmış (Tablo 6), 12 ülkede ise devralınan okullar aracılığıyla eğitmen yetiştirmek, yurt dışındaki örgün ve yaygın eğitim süreçlerini yürütmek amacıyla eğitim vermeye başlamıştır. Buna ek olarak üç ülke (Fas, Tunus, Sierra Leone) bünyelerindeki FETÖ okullarını kapatmıştır.

TABLO 6. MAARİF VAKFI'NA FETÖ OKULLARINI DEVREDEN ÜLKELER

Afganistan	Senegal
Sudan	Cibuti
Burkina Faso	Sao Tome
Çad	Pakistan
Gabon	Tayland
Madagaskar	Kongo
Moritanya	Somali
Gine	Nijer
Arnavutluk	Kosova
Burundi	Mali

Kaynak: Türkiye Maarif Vakfı

Bunun dışında Maarif Vakfı Kosova ve ABD'de ilk okullarını açmış, Arnavutluk'ta ise iki fakültesi ve 420 öğrencisi olan Kanada Teknoloji Enstitüsü'nü devralarak ilk defa yükseköğretime de el atmıştır.

Vakıf 2017 yılında diğer kuruluş amaçlarına yönelik olarak da birtakım adımlar atmıştır. Bunlar arasında 3-14 Temmuz tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen yönetici ve öğretmen eğitimleri sertifika programı, yabancı uyruklu öğrencilere sağlanacak burs imkanı ve Yunus Emre Enstitüsü ile 22 Eylül'de imzalanan Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitimi protokolü yer almaktadır.

81. "Önceki İhraçlarda 'Atın İyi Oldu' Diyenler Son KHK ile Çark Etti; Yanlışlık Var", ogretmenlericin.com, 9 Şubat 2017, https://www.ogretmenlericin.com/meb/meb-sorusturma/onceki-ihraclarda-atin-iyi-oldu-diyenler-son-khk-ile-cark-etti-yanlislik-var-14486.html, (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

2017 YILINDA YÜKSEKÖĞRETİM

YÜKSEKÖĞRETİME ERİŞİM

2017 yılında Yükseköğretime Geçiş Sınavı'na (YGS) yaklaşık 2,2 milyon kişi başvurmuş, 825 bin aday yerleşirken 1 milyon 440 bin 600 aday açıkta kalmıştır. Geçmiş yıllara bakıldığında YGS'ye başvuran aday sayısının giderek arttığı ve 2017'de en yüksek düzeye ulaştığı gözlemlenmiştir. Zorunlu on iki yıllık eğitim uygulaması ile birlikte bu sayının önümüzdeki senelerde de artmaya devam etmesi beklenmektedir. Ancak geçtiğimiz yıllarla mukayese edildiğinde başvuran ile yerleşen aday sayısı arasındaki farkın azalması beklenirken arttığı görülmektedir (Grafik 3).

GRAFİK 3. YILLARA GÖRE ÖSYS'YE BAŞVURAN VE YERLEŞEN SAYILARI (2013-2017)

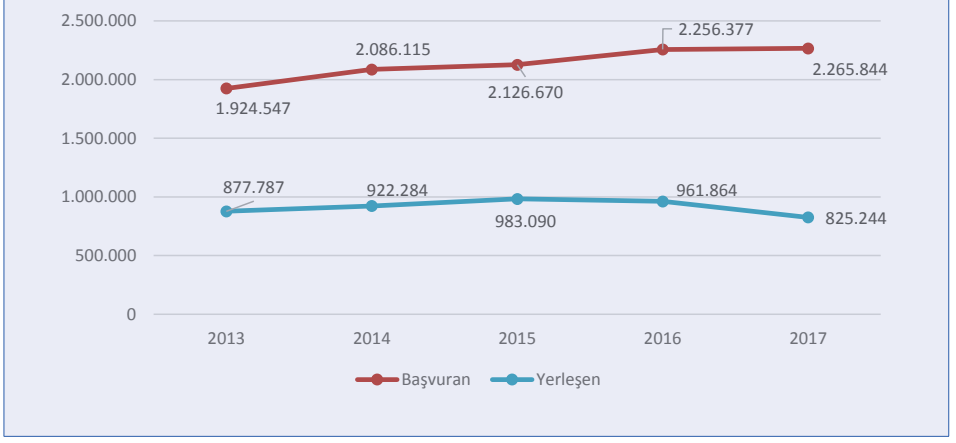

Kaynak: YÖK İstatistikleri (2017)

2017 YGS'ye başvuran adayların yüzde 42'si lise son sınıf öğrencisi, yüzde 28'i ise herhangi bir programa yerleşmemiş lise mezunlarıdır. Başvuranların yak-

laşık yüzde 20'si ise halen bir yükseköğretim programında öğrenim gören ya da mezun kişilerden oluşmaktadır (Tablo 7). Dolayısıyla bir lisans programını bitirmiş veya halen bir lisans programında olan yaklaşık her üç kişiden birinin sınava tekrar girmesinden dolayı öğrencilerin daha önceki tercihlerini sağlıklı bir şekilde yapmadığı söylenebilir.

TABLO 7. ÖRGÜN VE AÇIK ÖĞRETİM YÜKSEKÖĞRETİM PROGRAMINA BAŞVURAN VE YERLEŞEN ÖĞRENCİ SAYILARI

	Başvuran Aday Sayısı	Yerleşen Aday Sayısı			
		Lisans	Ön Lisans	AÖF	Toplam
Son Sınıf Düzeyinde	960.410	208.036	107.576	19.701	335.313
Önceki Yıllarda Yerleşmemiş	632.722	163.120	98.109	52.606	313.835
Daha Önce Yerleşmiş	442.542	29.025	42.798	31.887	103.710
Bir Yükseköğretim Programını Bitirmiş	193.715	19.609	20.411	17.366	57.386
Yükseköğretimden Kaydı Silinmiş	36.455	3.156	4.448	7.549	15.153
Toplam	2.265.844	422.946	273.342	129.109	825.397

Kaynak: 2017-YGS Sayısal Bilgiler", ÖSYM.

Yerleştirme sonucunda boş kalan kontenjanlara bakıldığında geçtiğimiz yıllara göre bu yıl ciddi bir artış söz konusudur. 2013-2015 arasında azalma eğilimi mevcut iken 2015 sonrasında artma eğilimi göstermiş ve 2017 yılında ise boş kontenjan sayısı lisansta 50 bin 821, ön lisansta 163 bin 562 olmak üzere toplam 214 bin 383 olarak rekor düzeyde gerçekleşmiştir (Grafik 4). 1,5 milyona yakın adayın açıkta kaldığı dikkate alındığında bu kadar yüksek düzeyde boş kontenjan olması oldukça dikkat çekicidir.

GRAFİK 4. YILLARA GÖRE LİSANS VE ÖN LİSANS BOŞ KONTENJAN SAYILARI (2013-2017)

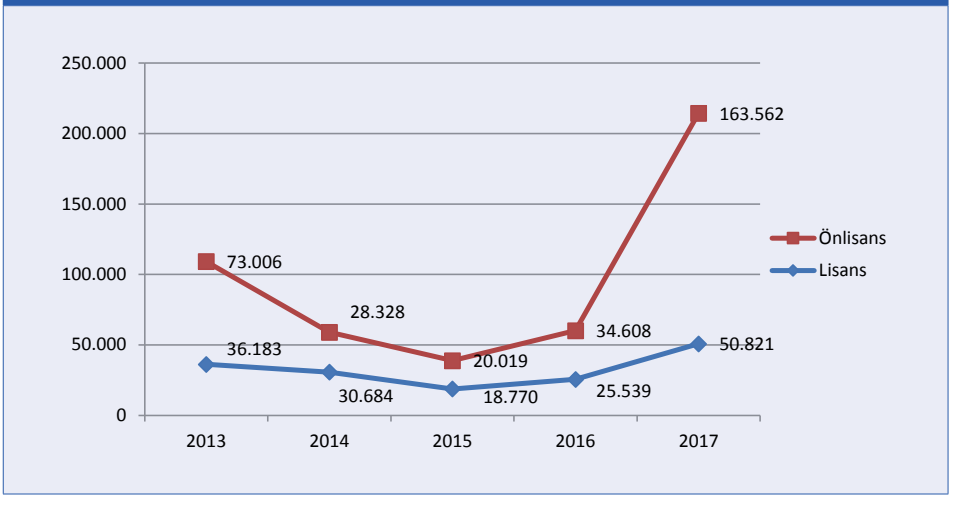

Kaynak: YÖK İstatistikleri (2017)

Lise türlerine göre başvuru ve yerleşme oranları incelendiğinde 2016 yılına nazaran başvuran öğrenci sayılarında artış olmasına rağmen yerleştirmede düşüş gözükmektedir. Ancak en kritik düşüş meslek liselerinde yaşanmıştır. Bu durumun başlıca sebebi ise meslek liselerine uygulanan sınavsız geçişin kaldırılmasıdır. Nitekim geçen yıl meslek lisesi öğrencilerinin 155 bini sınavsız olmak üzere 313 bin 746'sı (yüzde 41,3) bir üniversiteye yerleşmiş iken sınavsız geçişin kaldırılması ile 2017'de bu sayı 205 bin 789'a (yüzde 26,6) düşmüştür (Tablo 8).

TABLO 8. OKUL TÜRLERİNİN BAŞVURU VE YERLEŞTİRME SAYILARI (2016-2017)

	2016			2017		
	Başvuran	Yerleşen (Lisans)	Yüzde	Başvuran	Yerleşen (Lisans)	Yüzde
Lise	733.151	95.190	12,9	558.721	59.593	10,6
Anadolu Lisesi	291.262	120.619	41,4	396.681	138.602	34,9
Fen Lisesi	17.167	9.338	54,3	22.619	12.149	53,7
İmam Hatip Lisesi	199.058	32.288	16,2	222.925	40.346	18,0
Meslek Lisesi	758.959	313.746 (Lisans + Ön Lisans + AÖF)	41,3	770.892	205.789 (Lisans + Ön Lisans + AÖF)	26,6
Özel Lise	112.903	57.026	50,5	147.899	65.912	44,5

Kaynak: "2017-YGS Sayısal Bilgiler", ÖSYM.

Tablo 9'da görüldüğü üzere tercih yapma hakkına sahip olan meslek liseli adayların geçen yıl yüzde 77'si tercih yaparken bu sene yalnızca yüzde 50'si bu hakkını kullanmıştır. YÖK tercih yapmayan meslek lisesi öğrencilerinin kendilerine verilen ek puanı daha iyi değerlendirmek üzere bu aşamada tercihini yapmadığını ve bu olumsuz durumun ek yerleştirme sürecinde büyük ölçüde kalkacağını düşünmekteydi.[82] Ancak ek yerleştirme sonuçlarına bakıldığında boş kontenjanların dolmadığı aksine son beş yıla nazaran rekor seviyeye ulaştığı görülmektedir (Tablo 9). Dolayısıyla meslek liselerinin mevcut durumunun nitelik ve cazibesinin artırılması eğitimde emniyet supabı rolü olduğu gerekçesiyle ciddiyetle ele alınması ve buna yönelik politikaların geliştirilmesi elzemdir.

TABLO 9. 2016-2017 TERCİH YAPMA HAKKI OLANLAR VE TERCİH YAPANLARIN SAYILARI

	2016-ÖSYS			2017-ÖSYS		
	Lise	Meslek Liseleri	Toplam	Lise	Meslek Liseleri	Toplam
Tercih Yapma Hakkı Olanlar	1.171.886	785.740	1.957.626	1.117.622	729.252	1.846.874
Tercih Yapanlar	759.424	610.583	1.370.007	627.850	366.916	994.766

Kaynak: "2017-YGS Sayısal Bilgiler", ÖSYM.

82. YÖK Duyuru. 2017 LYS: Tercihler Kalite ve İstihdam Odaklı.

Sınavsız geçişin kaldırılması meslek lisesi mezunlarını ve dolayısıyla meslek yüksekokullara yerleşmeleri doğrudan etkilemiştir. Tablo 10'da görüldüğü üzere sınavsız yerleşen öğrenci sayısı oldukça fazladır. Sınavın kaldırılması ile birlikte bu sayıda ciddi bir düşüşün olması meslek lisesi eğitiminin ciddi bir şekilde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra sınav süreçlerinde en önemli rollerden biri rehberlik servislerine aittir. Okulların bu süreçlerde öğrencilere doğru bilgi ve yönlendirme açısından rehberlik sunması son derece önemlidir.

TABLO 10. YILLARA GÖRE YERLEŞME SAYILARI

	Lisans	Ön Lisans	AÖF	Toplam
2014	397.216	Sınavlı: 163.294 **Sınavsız: 173.113** Toplam: 336.407	188.652	922.275
2015	417.714	Sınavlı: 195.791 **Sınavsız: 171.445** Toplam: 367.236	198.140	983.090
2016	423.479	Sınavlı: 213.338 **Sınavsız: 155.432** Toplam: 368.770	169.615	961.864
2017	422.946	Sınavlı: 273.342 **Sınavsız: 0** Toplam: 273.342	**129.109**	**825.397**

Kaynak: "2017-YGS Sayısal Bilgiler", ÖSYM.

Başta eğitim ve mühendislik fakülteleri olmak üzere birçok program YÖK tarafından getirilen ilk 240 binlik sıralamaya girme şartı dolayısıyla kontenjanlarını dolduramamıştır. Bu yıl YÖK tarafından ilk kez öğretmenlik programlarına getirilen sıralama şartı dolayısıyla –geçen yıl kontenjanlarının neredeyse tamamı (yüzde 99) dolan– bu programların bu yılki doluluk oranı ilk yerleştirmelerde yüzde 87'ye düşmüştür. Örneğin Sakarya Üniversitesi Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Öğretmenliği (BÖTE) bölümünün 60 olan kontenjanına 1 öğrenci yerleşmiştir. BÖTE bölümüne Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi'nde 35 kontenjana 1, Uşak Üniversitesi'nde ise 40 kontenjana 2 öğrenci yerleşmiştir.[83] Benzer şekilde mühendislik fakültelerine YÖK tarafından getirilen 240 bin başarı sıralaması nedeniyle birçok mühendislik programında önemli oranda boşluklar oluşmuştur. Türkiye'nin doğusundaki birçok yeni açılan üniversitenin mühendislik programlarının dolmadığı görülmüştür. Örneğin Hakkari Üniversitesi Elektrik Elektronik Mühendisliği'nin 30 kontenjanının 3'ü, Iğdır Üniversitesi Elektrik Elektronik Mühendisliği'nin 40

83. "2017-YGS Sayısal Bilgiler", ÖSYM, http://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/2017/OSYS/YER/Tablo-4_12082017.pdf, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

kontenjanının 11'i, Siirt Üniversitesi Makine Mühendisliği'ne ayrılan 30 kontenjanın da ancak 3'ü dolmuştur.[84]

Öğretmenlik programlarında taban puan uygulaması kapsamında doluluk oranı geçen yıl yüzde 99,23 iken bu yıl yüzde 86,79'a düşmüştür. YÖK'ün ilan ettiği verilere göre bu doluluk oranındaki düşüşte özellikle bazı programlar önemli rol oynamaktadır. Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Öğretmenliği programlarında geçen sene kontenjan 2 bin 965, yerleşen 2 bin 902 ve boş kontenjan 63 (doluluk yüzde 97,85) iken bu sene kontenjan 2 bin 866, yerleşen 543 ve boş kontenjan 2 bin 323 (doluluk yüzde 18,95) olmuştur. Benzer şekilde Fen Bilgisi Öğretmenliği programlarında geçen sene kontenjan 4 bin 429, yerleşen 4 bin 414, boş kontenjan 15 (doluluk yüzde 99,6) iken bu sene kontenjan 4 bin 459, yerleşen 3 bin 49, boş kontenjan 1.410 (doluluk yüzde 68,38) olmuştur (Tablo 11). İşletme ve İktisat gibi çok fazla mezunun bulunduğu programlar için de aynı durum söz konusudur.[85]

TABLO 11. 2016-2017 BAZI BÖLÜMLERİN DOLULUK ORANLARI

	2016				2017			
	Kontenjan	Yerleşen	Boş	Doluluk (Yüzde)	Kontenjan	Yerleşen	Boş	Doluluk (Yüzde)
Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Öğretmenliği	2.965	2.902	63	97,85	2.866	2.902	2.323	18,95
Fen Bilgisi Öğretmenliği	4.429	4.414	15	99,6	4.459	3.049	1.410	68,38
İşletme	-	-	-	-	21.967	14.048	7.919	63,95
İktisat	-	-	-	-	17.682	12.636	5.046	71,46
Turizm İşletmeciliği	-	-	-	-	3.790	1.897	1.893	50,05

Kaynak: "2017 LYS Yerleştirme Analizi", YÖK, http://yok.gov.tr/documents/10279/35516479/YOK_2017_Lys_Yerlestirme_Analizi.pdf, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

Ayrıca bahsi geçen bölümlerin ikinci öğretimlerinde de ciddi oranda boşluklar söz konusudur.[86] İkinci öğretimdeki tercih edilmeme sebeplerinin ayrıca araştırılması gerekmektedir.

Açık öğretim programlarında geçen yıl 169 bin 615 olan kontenjanın tamamı dolmuş iken bu sene 194 bin 158 olan kontenjanın 129 bin 3'ü dolmuştur. Bir başka ifadeyle açık öğretim programlarında geçen yıl yüzde 100 olan ortalama doluluk oranı bu yıl yüzde 66,44'e düşmüştür. Bu düşüşün en önemli gerekçesi açık öğretim sisteminde lisans programlarına geçmiş senelerde YGS ile yerleştirme yapılırken bu yıldan itibaren LYS puanlarına göre öğrenci alınmaya başlanmasıdır.

84. "2017-YGS Sayısal Bilgiler".

85. "2017 LYS: Tercihler Kalite ve İstihdam Odaklı".

86. "2017-YGS Sayısal Bilgiler", ÖSYM, http://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/2017/OSYS/YER/Tablo-4_12082017.pdf, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

YÜKSEKÖĞRETİM KURUMLARI SINAVI (YKS)

2017 yılında yaşanan önemli gelişmelerden biri üniversiteye giriş sisteminin değiştirilmesidir. Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Başkanı Yekta Saraç 12 Ekim 2017 tarihinde yaptığı açıklama ile ilk defa Haziran 2018'de gerçekleşecek Yükseköğretim Kurumları Sınavı'nı (YKS) tanıtmıştır. Ancak bu sisteme gelen tepkilerden dolayı 9 Kasım 2017 tarihinde YÖK yeni bir değişiklik yapmıştır.

Her iki düzenlemeye göre YKS iki ayrı oturumdan oluşmakta, bu oturumların tek bir hafta sonunda yapılması planlanmaktadır. Sistemin ilk tanıtılmasında ilk oturumda adayların Temel Yeterlilik Testi (TYT) adı verilen Türkçe ve matematik sorularından oluşan bir sınava tabi tutulacağı belirtilmiştir ancak yapılan ikinci değişiklikle sosyal bilgiler ve fen bilimleri sorularının da ekleneceği açıklanmıştır. Sınava ilişkin yapılan en önemli eleştiri sosyal bilimler ve fen bilimleri testinin eksikliği noktasında olmuştur. Bu alanların sınavda yer almaması öğrencilerin bu temel derslere olan ilgi ve alakalarını düşüreceği endişesi dile getirilmiştir. Ayrıca sosyal bilimlerin eksikliği ve matematik dersinin ağırlığının artmış olması sözel öğrenciler için bir dezavantaj olabileceği ileri sürülmüştür. Bu eleştirileri dikkate alan YÖK sosyal bilimler ve fen bilimleri alanlarını da sınava dahil edeceğini açıklamıştır. Bu sınavda "muhakeme, akıl yürütme, mantıklı düşünme odaklı sözel ve sayısal becerilerin yani Türkçeyi doğru kullanma, okuma ve anlama, dil hakimiyeti ile matematiksel ilişkilerden yararlanma" becerilerinin ölçülmesi amaçlanmaktadır. 23 Haziran 2018 Cumartesi günü sabah gerçekleştirilmesi planlanan bu oturuma adayların katılması zorunludur.

İlk düzenlemeye göre ikinci oturum TYT ile aynı günde öğleden sonra yapılacaktı. Bu oturumda adaylara lise müfredatına uygun, alana yönelik sorular sorulacaktı. Bununla birlikte dil sınavı Pazar günü sabah oturumunda gerçekleştirilecekti. Ancak sonraki düzenlemeyle ikinci oturumun 24 Haziran 2018 Pazar günü sabah, dil sınavının ise ikinci oturumla aynı gün öğleden sonra yapılması kararlaştırılmıştır. İkinci oturuma katılabilmek için TYT'den en az 150 puan alınması gerekmektedir. Aksi takdirde ikinci oturum geçersiz sayılacaktır.

TYT'de ilk olarak 40 Türkçe ve 40 temel matematik sorusu olmak üzere toplam 80 soru sorulması planlanmıştı. İki alanın TYT puanına etkisi eşitti yani Türkçe ve Matematik testlerinin ağırlığı yüzde 50'şerdi. Ancak daha sonra yapılan değişiklikle 20 sosyal bilgiler ve 20 fen bilimleri olmak üzere 40 soru daha eklenmiştir. Böylelikle TYT 120 sorudan oluşan son halini almıştır. Henüz testlerin ağırlık dağılımları ile ilgili bir açıklama yapılmamıştır.

TYT puanı en az 150 olan adaylar ön lisans programlarını tercih edebilecektir. Bu puanın altında olan adayların herhangi bir yükseköğretim kurumuna girmeleri mümkün olmayacaktır. TYT puanı 180 ve üzeri olan adaylar ise lisans programlarını tercih edebilecektir. Bu sistemdeki en olumlu nokta TYT puanı 200 ve üzeri olan adayların sonuçlarının bir sonraki sene de geçerli olmasıdır. Yeni sisteme göre bu adaylar isterlerse bir sonraki sene tercihte bulunabilecek veya TYT'ye girmeden ikinci oturuma girebile-

ceklerdir. Puanın bir sonraki sene kullanılabilmesi için adayların sınava girenler içerisindeki başarısı referans olarak kullanılacak, ikinci sene bu puanı kullanmak istediklerinde bir sonraki yıl başarı sıralamasının karşılığına gelen puana dönüştürülecektir.

YKS'nin ikinci oturumu 40 Türk dili ve edebiyatı-coğrafya 1, 40 sosyal bilimler (tarih, coğrafya, felsefe grubu, din kültürü ve ahlak bilgisi), 40 matematik ve 40 fen bilimleri sorularından oluşacaktır. Bu sınavın ağırlığı ise her bir alan için yüzde 50'şer olacaktır. Sözel puan için Türk dili ve edebiyatı-coğrafya 1 ve sosyal bilimler, sayısal puan için matematik ve fen bilimleri, eşit ağırlık puanı için Türk dili ve edebiyatı-coğrafya 1 ve matematik testleri, dil puanı için ise dil testi dikkate alınacaktır.

Yerleştirmede ön lisans programları için adayların TYT puanı, lisans programları için ise dört puan türü (sözel, sayısal, eşit ağırlık, dil) esas alınmaktadır. Bu puanlar hesaplanırken TYT'nin etkisi yüzde 40 olarak belirlenmiştir. Bunun yanı sıra YÖK belli programlarda (tıp, mühendislik vb.) yer alan başarı sıralaması şartının devam ettiğini açıklamıştır. Özel yetenekle öğrenci alan programlara giriş barajı TYT'den 150 puandır. Ortaöğretim Başarı Puanı'nın hesaplanması ve sınava olan etkisinde, meslek lisesi mezunlarına uygulanan ek puan ve engelli adaylara yönelik düzenlemelerde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

YÖK'e göre yeni sistemin sağladığı avantajlar şunlardır:

- Daha yalın, sade ve kolay anlaşılabilir bir sistemdir.
- Sınav puan türleri 18'den 5'e indirilmiştir.
- Sınav beş hafta sonundan bir hafta sonuna çekilmiş, altı oturumdan üç oturuma indirilmiştir.
- Türkçe ve temel matematiğin merkezde olduğu Temel Yeterlilik esaslı değerlendirmenin olduğu bir sistemdir.
- Mesleki eğitim önemsenmekte ve bu kapsamda tek bir puanla farklı MYO (meslek yüksekokulu) programlarının tercih edilebilmesine imkan verilmektedir.
- Ortaöğretim kazanımları ve sürecini odağına alıp önemseyen bir sistemdir.
- Önceki sistemdeki ortaöğretim üzerinde dört ay baskı olumsuzluğunu ortadan kaldırmıştır.
- Öğrenciler üzerindeki sınav kaygısını azaltan bir sistemdir.

YKS Sınavına Yöneltilen Eleştiriler

YKS'de adaylar TYT sonucunu öğrenmeden bir sonraki oturuma katılmak durumunda kalmaktadır. Bir sonraki oturuma girebilmek için minimum 150 puan alınması gerekliliği göz önüne alındığında bu karar düşündürmektedir. Nitekim YGS'de 2017 yılında 278 bin, 2016'da ise 205 bin kişi 150 puan barajını geçememiştir. TYT puanlarını öğrenmeden sınava girecek adayların bir kısmının aslında ikinci oturuma hak kazanamayacağı düşünüldüğünde sonucunu öğrenmeden ikinci oturuma girmek bu tür üzerinde hem ekonomik hem de psikolojik bir yük oluşturmaktadır.

ÖSYM tarafından alınan karara göre iki oturum için 50'şer liradan toplam 100 lira ücret alınacaktır. Bu ücret kamuoyu tarafından makul karşılanmıştır. TYT'den 150-180 puan arası alan adaylar ön lisans programları, 180 ve üzeri puan alanlar ise lisans programları için tercihte bulunabilecektir. İkinci oturumda yoğunluk yaratması düşünülen bir başka unsur da budur. 2017 yılında toplam üniversite kontenjanlarının yaklaşık dörtte biri boş kalmıştır. Programlara bakıldığında lisans kontenjanlarının yüzde 11'i, ön lisans kontenjanlarının da yüzde 37'sinin boş kaldığı görülmektedir. Bu da ön lisans programlarını tercihte bir düşüş eğilimini göstermektedir. Dolayısıyla birçok aday her iki oturuma da katılmayı tercih edecektir.

Bir diğer eleştiri ise soru sayılarının azaltılmış olmasıdır. YÖK, YKS'ye yönelik yaptığı açıklamada ikinci oturumda sorulacak soru sayılarını belirlemiştir. Buna göre adaylar ikinci oturumda Türk dili ve edebiyatı-sosyal bilimler-1 testinde Türk dili ve edebiyatından 24, tarih-1'de 10, coğrafya-1'de ise 6 olmak üzere toplam 40; sosyal bilimler-2 testinde tarih-2'den 11, coğrafya-2'den 11, felsefe grubundan (mantık, psikoloji, sosyoloji) 12, din kültürü ve ahlak bilgisinden 6 soru olmak üzere toplam 40; fen bilimleri testinde fizikten 14, kimyadan 13, biyolojiden 13 olmak üzere 40; matematik testinde ise toplam 40 soru çözecektir. Daha önce bahsedildiği gibi TYT'de ise 40 Türkçe, 40 matematik, 20 sosyal bilimler ve 20 fen bilimleri olmak üzere toplam 120 soru bulunmaktadır. YGS ve LYS'ye kıyasla soru sayılarının yaklaşık yarıya indirilmiş olması ölçme değerlendirme esasları çerçevesinde sorunludur. Ayrıca aynı sayıdaki nette çok fazla sayıda öğrencinin yığılmasına da sebep olabilecektir.

Genel olarak bakıldığında Yükseköğretim Kurumları Sınavı'na ilişkin YÖK'ün sınavın günü ve içeriğinde yaptığı revizyonlar son derece isabetli olmuştur. Sınavların farklı günlerde yapılacak olması öğrenciler üzerinde sınav yorgunluğu ve baskısını da azaltacaktır. SETA Vakfı olarak TYT'deki soru sayısının azlığı, sınavın kapsam ve içeriği noktasında revizyon ihtiyacı olduğunu daha önce vurgulamıştık. Yapılan değişiklik ile birlikte TYT'ye sosyal bilimler ve fen bilimler alanlarının da dahil edilmesi sınavın kapsamı ve ölçücülüğü adına olumludur. Bilhassa sözel ağırlıklı öğrencilerin bu konudaki kaygıları giderilmiştir. Ancak öğrenciler yine ilk oturumdaki sınav sonucu açıklanmadan ikinci oturuma girmiş olacaklardır. Bu durumda barajı geçemeyen öğrencilerin bu sonucu bilmeden ikinci oturuma boşuna girmeleri hususunda bir değişikliğe gidilmemiştir. Ayrıca sınavın esas belirleyici kısmı olan ikinci oturumdaki sınavların soru sayılarının artırılması yönünde de bir değişikliğe gidilmesi sınavın ölçücülüğü hususunu daha da sağlıklı kılacaktır. Bununla birlikte tüm alanların aynı anda sorulacak olması birden fazla alana ilişkin puan alımını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle öğrencilerin farklı alanlardan puan alımını kolaylaştıracak düzenlemelere ihtiyaç söz konusudur.

KALİTE KURULUNUN KURULMASI

Türkiye yükseköğretim kurumlarının niteliğini artırmak için Yükseköğretim Kurumlarında Akademik Değerlendirme ve Kalite Geliştirme Yönetmeliği 25942 sayı ve 20.09.2005 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.[87] Bu yönetmelik yükseköğretim üst kurulları ile yükseköğretim kurumlarının akademik ve idari hizmetlerinin değerlendirilmesi ve kalite düzeylerinin onaylanması ile ilgili hükümleri düzenlemektedir. Yönetmelik kapsamında Yükseköğretim Akademik Değerlendirme ve Kalite Geliştirme Komisyonunun (YÖDEK) kurulmasına karar verilmiş ve YÖDEK komisyon üyeleri belirlenerek 30.09.2005 tarihinde görevine başlamıştır.[88] YÖDEK "yükseköğretim kurumlarının akademik ve idari hizmetlerinin değerlendirilmesi, kalitelerinin geliştirilmesi, kalite düzeylerinin onaylanması ve tanınması ile ilgili stratejileri, süreçleri, usul ve esasları belirlemek, gerektiğinde güncellemek ve yükseköğretim kurumlarına bildirmek"le yükümlüdür.

Yükseköğretim kurumlarında akademik ve idari hizmetlerin değerlendirilmesi için kurumlar kendi içlerinde akademik değerlendirme ve kalite geliştirme çalışmalarından sorumlu Akademik Değerlendirme ve Kalite Geliştirme Kurulunu oluştururlar. Bu kurul ilgili yükseköğretim kurumunda akademik ve idari hizmetlerin işleyişiyle ilgili "iç değerlendirme" yapıp rapor hazırlamaktadır. Yönetmelikte belirtildiği üzere yükseköğretim kurumlarının değerlendirilmesi süreci "dış değerlendirme" ile de gerçekleştirilebilmektedir. Bu durumda dış değerlendirmeyi yapacak olan kurum, kuruluş veya kurulun YÖDEK tarafından verilen Kalite Değerlendirme Tescil Belgesi'ne sahip olması gerekmektedir. Dış değerlendirme süreci sonucuna göre ilgili yükseköğretim kurumu beş yıl süre için geçerli olan "Kalite Belgesi"ni alabilmektedir. Bu belge kurum bazında alınabildiği gibi akademik birimler veya akademik birimlerin programları tarafından da alınabilmektedir.[89]

Atılan bu adımlar yükseköğretimin niteliğinin iyileştirilmesi anlamında oldukça önemlidir. Öte yandan 2005 yılında çıkarılan yönetmelikte var olan ancak o dönemde hayata geçirilememiş bazı hususlar vardır. Örneğin dış değerlendirme sürecini yürütebilecek bağımsız ve ulusal bir kalite güvencesi kuruluşu o dönemde oluşturulamamıştır. Bu eksiklik 23 Temmuz 2015 tarihinde *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren "Yükseköğretim Kalite Güvencesi Yönetmeliği"ne dayanarak kurulan "Yükseköğretim Kalite Kurulu" ile giderilmiştir. Kalite kurulunun temel görevi, akademik ve idari hizmetlerin iç ve dış değerlendirilmesi –akreditasyon süreçlerine ek olarak– bağımsız dış değerlendirme kurumlarının yetkilendirilmesidir.[90] YÖK tarafından ifade edildiği üzere dış değerlendirme sürecini yürütmekte olan bu kurulun amacı üniversiteleri "denetlemek"

87. "Yükseköğretim Kurumlarında Akademik Değerlendirme ve Kalite Geliştirme Yönetmeliği", *Resmi Gazete*, 20 Eylül 2005.

88. "Yükseköğretim Kurumlarında Akademik Değerlendirme ve Kalite Geliştirme Rehberi", Yükseköğretim Akademik Değerlendirme ve Kalite Geliştirme Komisyonu (YÖDEK), (Nisan 2007), http://www.yodek.org.tr/yodek/files/7aa12f8d2582deb44d4249c7aa4a2020.pdf, (Erişim tarihi: 17 Kasım 2017).

89."Yükseköğretim Kurumlarında Akademik Değerlendirme ve Kalite Geliştirme Rehberi".

90. "Yükseköğretim Kalite Güvencesi Yönetmeliği (2015)", *Resmi Gazete*, 23 Temmuz 2015; "Yükseköğretim Kalite Kurulu Kurumsal Dış Değerlendirme Yönergesi", YÖK, http://www.yok.gov.tr/web/kalitekurulu/anasayfa, (Erişim tarihi: 17 Kasım 2017).

ve "sıralamak" değil "güçlü ve iyileştirilmesi gereken yönler"ini tanımalarına destek olmaktır.[91] Bu bağlamda Kalite Kurulu üniversite ve yüksek teknoloji enstitülerinin kalite değerlendirme ve güvencesi süreçlerine ek olarak akreditasyon süreçlerini yürütmektedir. 2016 yılında ilk değerlendirmelerine başlayan Kurul Nisan 2017 tarihi itibarıyla 2016 yılında dış değerlendirme sürecine tabi tutulan yirmi yükseköğretim kurumu için "Yükseköğretim Değerlendirme ve Kalite Güvencesi" raporlarını yayımlamıştır.[92]

YÖK tarafından atılan bu adım yükseköğretim sisteminde kalite kültürünün yaygınlaşması, uluslararası görünürlüğü güçlendirmek ve misyon farklılaşmalarını desteklemek bakımından önemlidir. Bu uygulamanın dünya örnek ve tecrübelerinin takip edilerek, sahadan gelen veriler ve eğitim paydaşlarının katkıları dikkate alınarak sürdürülmesi Türkiye'de yükseköğretim sisteminin kalitesinin artırılmasına katkıda bulunacaktır.

YÖK VE "SESSİZ DEVRİM"

2017 yılında YÖK Kanunu'na 11 madde ilave edilmiştir. YÖK Başkanı Yekta Saraç "sessiz devrim" olarak nitelendirdiği bu değişikliğin "üniversitelerde ihtisaslaşma", "Kalite Kurulu" ve "doktoralı insan sayısını artırmak" olmak üzere üç ana hedefinin olduğunu vurgulamıştır.[93] Halihazırda aktif olarak faaliyetlerine başlamış olan Kalite Kuruluna yönelik böyle bir adımın hedefinin ise Kurulun YÖK'ten tamamen bağımsızlaştırılması olduğu ifade edilmiştir. Kalite Kurulunun yükseköğretim kurumlarında "dış değerlendirme" sürecini yürüttüğü düşünüldüğünde böyle bir adımın atılması oldukça kıymetlidir.

Benzer şekilde doktoralı insan sayısının artırılması meselesinin kurumsallaşmasına yönelik de böyle bir adım oldukça önemlidir. Bu adımın Türkiye'de son yıllarda hızla artan üniversite sayısına rağmen yeterli sayıda öğretim üyesi bulunmaması probleminin çözümüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki üniversitelerde öğretim üyesi başına düşen öğrenci sayısının yüzden fazla olması konuyla ilgili bir adımın atılması gerekliliğini göstermektedir.[94] Ancak kadro ile ilgili sorunlara ek olarak özellikle Türkiye'nin Batı bölgelerindeki üniversitelerde doktora eğitimini tamamlamış pek çok doktora mezununun imkanlar açısından daha dezavantajlı olduğu düşünülen doğu şehirlerindeki üniversitelerde istihdam edilmeye yönelik olumsuz bakış açıları YÖK'ün bu adımının işlevselliği ile ilgili soru işaretleri doğurmaktadır. Buna ek olarak doktoralı insan sayısının artırılması hususunda ihtiyaca yönelik bir politika uygulama süreci izlenmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir.

91. "2016 Yılı Kurumsal Dış Değerlendirme Sürecinin Genel Değerlendirmesi", YÖK, http://www.yok.gov.tr/web/kalitekurulu/anasayfa, (Erişim tarihi: 17 Kasım 2017).

92. "2016 Yılı Kurumsal Dış Değerlendirme Sürecinin Genel Değerlendirmesi".

93. Pervin Kaplan, "YÖK Kanununda 11 Madde Değişecek", pervinkaplan.com, http://www.pervinkaplan.com/detay/yok-kanunu-nda-11-madde-degisecek/2998, (Erişim tarihi: 18 Kasım 2017).

94. "Öğretim Üyesi Başına Düşen Öğrenci Sayıları", University Ranking by Academic Performance (URAP), http://tr.urapcenter.org/2011/index.php, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

Farklı disiplinlere yönelik ihtiyacın belirlenerek bu alanlarda doktora yapan insanların burs vb. gibi uygulamalarla desteklenmesinin yanı sıra bu kişilerin doktora sonrasında yardımcı doçentlik kadrolarında istihdam edilebilmeleri için kadrolarla ilgili gerekli düzenlemelerin yapılmasının "doktoralı insan sayısını artırmak" hedefine ulaşmayı kolaylaştıracağı değerlendirilebilir.

"Sessiz devrim" kapsamında hedeflenen bir başka husus olan üniversitelerin tematik hale gelmesi ve bulundukları bölgenin ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir zemine geçirilmesinin yükseköğretim-istihdam ilişkisini güçlendireceği düşünülmektedir. Bu bağlamda YÖK ve Kalkınma Bakanlığı iş birliğinde 2016 yılında pilot olarak belirlenen beş üniversite özelinde çalışma başlamıştır.[95] Özetle YÖK'ün üniversitelerin tematik hale getirilmesi, Kalite Kurulunun bağımsızlaştırılması ve doktoralı insan sayısını artırma hedefleri Türkiye'de yükseköğretimin niteliğinin artırılması noktasında önemli adımlardır. Bu hedeflerin yasalaştırılarak kurumsallaştırılması ise yükseköğretimde iyileştirme sürecinin değişen yönetimlerle birlikte sekteye uğramaması açısından elzemdir.

ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ KADROLARINDA DEĞİŞİKLİK

2000'li yıllara kadar yükseköğretim sisteminin yaygınlaştırılması ve geliştirilmesine dair uygulanan katı ve ideolojik yaklaşım öğretim üyelerinin yetiştirilmesi sürecine yansımıştır. Türkiye'de öğretim üyesi başına düşen öğrenci sayısı ise 51 olup bu ise OECD ortalamasının çok altındadır.[96] Öğretim elemanına duyulan ihtiyacın yanı sıra akademi eğitiminin kalitesini artırmak ve nitelikli akademisyen yetiştirmek amacıyla araştırma görevlisi istihdamında farklı uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Bu ise görev ve sorumlulukları aynı olan araştırma görevlileri arasında bir statü farklılaşmasına sebep olmuştur. 2016 yılında Öğretim Üyesi Yetiştirme Programı (ÖYP) kapsamındaki araştırma görevlilerinin kadroları 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun 50. maddesinin birinci fıkrasının (d) bendindeki statüye dönüştürülmüştür. 2017 yılında ise 33. maddenin (a) fıkrasına göre atanan araştırma görevlilerinin tamamı 50d olarak bilinen kadroya geçirilmiştir.

Akademik yaşamda 33a ve 50d olarak kabul edilen bu kadrolar arasındaki başlıca fark lisansüstü eğitimini bitiren araştırma görevlilerinin istihdamının devamlılığıyla ilgilidir. Yükseköğretim Kanunu'nun 33. maddesi (a) fıkrasına göre atanan araştırma görevlisi doktora eğitimini tamamladıktan sonra yardımcı doçent kadrosuna atanmamış olsa dahi üniversitede çalışmaya devam etmektedir. 50. maddenin birinci fıkra (d) bendine göre atanan araştırma görevlilerinin ise doktora eğitimi sonunda iş akdi bitmektedir. Dolayısıyla 33a ve 50d farklılığı iş güvencesini kapsamaktadır.

95. 2016 yılında pilot olarak belirlenen üniversiteler; Ahi Evran Üniversitesi, Bingöl Üniversitesi, Düzce Üniversitesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi ve Uşak Üniversitesi'dir.

96. *Education at a Glance 2017: OECD Indicators*, (OECD Publishing, Paris: 2017).

1 Temmuz 2017 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan "Sanayinin Geliştirilmesi ve Üretimin Desteklenmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" ile 33a ve 50d statü farklılığı ortadan kaldırılarak tüm araştırma görevlileri 50d statüsünde istihdam edilmiştir. Lisansüstü eğitimini tamamladıktan sonra öğrenci ve çalışan statülerinin beraber kaybedilmesinden dolayı bu değişiklik tepkiyle karşılanmıştır.

Akademisyenlerin yaşamları boyunca aynı üniversitede kalmasıyla rekabetin azalıp verimliliğin düşmesi değişiklik gerekçesi olarak sunulmuştur. İç beslenme olarak bilinen bu sorun lisansüstü eğitimini tamamlayanların yardımcı doçent kadrosuna başka üniversitelerde atanmasıyla çözülecektir. Türkiye'de de ODTÜ başta olmak üzere birkaç üniversitede uygulanan doktora sonrasında başka bir kurumda akademik yaşama devam etme zorunluluğu karşılıklı öğrenmeyi, tecrübe ve bilgi aktarımını sağlamaktadır. Ancak 33a gibi güvenceli bir kadrodan 50d kadrosuna geçen araştırma görevlilerinin motivasyonu düşmüştür. Ayrıca yapılan değişiklikteki, "Doktora veya sanatta yeterliliklerini tamamlayanların yalnızca yüzde 20'si, lisansüstü eğitimi aldıkları kurumlarda yardımcı doçent olarak atanabilir" ifadesi karar verme kriter ve şartları belirtilerek açıklığa kavuşturulabilir. Üniversite yönetimlerine takdir yetkisi olarak anlaşılabilen yüzde 20 kota kaldırılıp iç beslenmeyi önlemeye yönelik bu uygulama lisansüstü eğitimini tamamlamış herkes için de düşünülebilir.

Akademi ve öğretim üyelerinin yetkinlik ve kaliteleri birbirleriyle doğrudan ilgilidir. Türkiye'de en fazla eleştirilen konulardan birisi olan rekabet ve yetkinlik derecesini düşüren iç beslenmenin önüne geçilebilmesi için bu uygulama rasyoneldir. Ancak uygulamanın içeriğinin belirsizliği, değerlendirme süreçlerine dair herhangi bir bilginin olmayışı ve Türk üniversitelerindeki mobilitenin azlığı araştırma görevlilerini akademik çalışmadan ziyade gelecek korkusuna yöneltmektedir. Bu noktada öğretim üyesinin sayı ve niteliğini artırmak için öğretim üyesi yetiştirme programlarının eleştirileri ve beklentileri dikkate alarak revize edilmesi faydalı olur.

YARDIMCI DOÇENTLİK KADROSUNDA DEĞİŞİM TALEBİ

Yükseköğretimin önemli aktörlerinden birisi olan öğretim üyeleriyle ilgili tartışma araştırma görevliliği ile sınırlı kalmamıştır. Doktora eğitimini tamamladıktan sonra üniversitede istihdam edilme sürecini kapsayan bu tartışmanın esas unsuru yardımcı doçentlik kadrosudur. Bu kadronun önemi derse girebilme, öğrenci danışmanlığı alabilme, tez ve proje yönetebilme, yeşil pasaport gibi statü ve haklardan kaynaklanmaktadır. Birçok ülkede yardımcı doçentlik benzeri akademik pozisyonlar olmasına rağmen Türkiye'de bu kadroyla birlikte elde edilen haklardan dolayı yardımcı doçentliğe verilen değer artmaktadır. Akademide zorlu dönemlerden birisi olan lisansüstü

eğitimini tamamlayan kişi bu eğitimden sonra iş arama gerçeğiyle yüzleşmektedir. Yardımcı doçent olarak atanıp atanmayacağına dair duyulan kaygının hem lisansüstü eğitimi hem de adayın akademik çalışmalarını etkileme olasılığı vardır. Ancak bu kaygıya karşılık yükseköğretimde rekabetçiliği önceleyen bir anlayışla akademik ürünün kalitesinin artacağı argümanı ifade edilmektedir. Mevcut durumda Türkiye'de 35 bin 301 yardımcı doçent bulunurken bu kadroya aday olan araştırma görevlilerinin sayısı ise 47 bin 373'tür.[97] Yükseköğretimde sayısal olarak profesör, doçent, öğretim görevlisi, okutman, uzman, çevirici, eğitim öğretim planlamacısı pozisyonlarında çok daha fazla olan yardımcı doçent ve araştırma görevlisi pozisyonları yükseköğretimde önemli bir rol üstlenmektedir. Dolayısıyla yükseköğretimde hedeflenen nitelik artışı bu kadroların beklenti ve taleplere göre revize edilmesiyle mümkündür.

Doktorasını tamamladığı halde yardımcı doçentlik kadrosunu uzun süre bekleyen araştırma görevlilerinin motivasyon ve güven kaybının önlenmesi, atanma şartları ve sürecinin nesnelleşmesi, öğretim üyelerinin belirli üniversitelerde kalma eğiliminin önüne geçilmesi, bölge ve iller arasında öğretim üyelerinin geçişkenliğinin sağlanması başlıca talepler arasında yer almaktadır. Yardımcı doçentlik kadrosunun verilişine dair uygulamalardaki kusurun elimine edilmesi için bu kadronun tamamen uygulamadan kaldırılması çözüm değildir. Çünkü yükseköğretimde akademik yaşamın ilk iki basamağı olan araştırma görevlisi ve yardımcı doçentlik kadrolarının tahsis edilmesindeki uygulama lisans ve lisansüstü eğitimin kalitesini doğrudan etkileyecektir. Bu uygulamanın kapsamında yayın kriterine göre atanma, lisansüstü eğitimini tamamladıktan sonraki iki, üç yıllık dönemde başka bir üniversitede görevlendirilme, iller ve bölgeler arasındaki akademik uzmanlığa göre rotasyon bulunmalıdır. Ayrıca lisansüstü eğitimini tamamlayan ve iki yıl içinde yayın, dil, akademik çalışma kriterlerini yerine getiren herkese Türkiye'de herhangi bir üniversitede çalışabilme imkanı tanınmalıdır. Rekabetin kadro almak değil kriterleri tamamlamak üzerinden kurgulanması son aşamada öğretim üyelerinin ve dolayısıyla yükseköğretim eğitim sisteminin kalitesini yukarıya taşıyacaktır.

YÜKSEKÖĞRETİMİN ULUSLARARARASILAŞMASI

Türkiye'de yükseköğretim alanında 1990'lı yılların başından itibaren uluslararasılaşma konusunda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Atılan adımların etkinliği noktasında halen tartışmalar devam etmekle birlikte Türkiye'de 2017'de uluslararası öğrenci sayısı 108 bin 76 olmuştur.[98] 2016 yılı verilerine göre uluslararası öğretim elemanı sayısı ise yaklaşık 3 bindir.[99] 2017'de toplam uluslararası öğrenci sayısının çoğunluğunu oluşturan ülkeler Tablo 12'de gösterilmiştir.

97. YÖK İstatistikleri (2017)

98. "Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi", YÖK, https://istatistik.yok.gov.tr, (Erişim tarihi: 16 Kasım 2017).

99. Bekir S. Gür vd., *Yükseköğretime Bakış 2017: İzleme ve Değerlendirme Raporu*, (Eğitim-Bir-Sen Yayınları, Ankara: 2017), s. 157.

TABLO 12. TÜRKİYE'DE YÜKSEKÖĞRENİM GÖREN ULUSLARARASI ÖĞRENCİ SAYISI	
Uyruk	Öğrenci Sayısı
1. Suriye	15.042
2. Azerbaycan	14.878
3. Türkmenistan	10.418
4. İran	6.099
5. Irak	5.012
6. Yunanistan	2.285
7. Bulgaristan	2.030
8. Kazakistan	2.015
9. Kırgızistan	2.015
10. Libya	1.943
Toplam	108.076

Kaynak: YÖK verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye'ye eğitim görmek üzere gelen uluslararası öğrencilere cinsiyet bazlı bakıldığında ise 71 bin 854 erkek öğrenciye karşılık yalnızca 36 bin 222 kız öğrencinin olduğu görülmektedir. Bu eğilim geçtiğimiz yıllarda da benzer şekildedir.

TABLO 13. TÜRKİYE'DE YÜKSEKÖĞRENİM GÖREN ERKEK VE KIZ ÖĞRENCİ SAYILARI	
Erkek Öğrenci Sayısı	Kız Öğrenci Sayısı
71.854	36.222

Kaynak: YÖK verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

2017'de geçtiğimiz yıla göre uluslararası öğrenci sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Geçtiğimiz sene Türkiye'de yükseköğrenim gören 87 bin 903 öğrenci varken 2017'de bu rakam 108 bini aşmıştır.[100] Bu durum Türkiye'nin yükseköğretim alanında bilinilirliğinin artmasını göstermekle birlikte Suriyelilerin yükseköğretime kazandırılması noktasında Türkiye'nin attığı adımların olumlu sonuçlandığını ortaya koymaktadır.

ÖSYM'DE BAYRAK DEĞİŞİKLİĞİ

2017 Lisans Yerleştirme Sınavları sonuçları 11 Temmuz 2017 tarihinde Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nin (ÖSYM) web sitesinden açıklanmıştır. Ancak sonrasında yerleştirme hesaplamalarında yanlışlık yapıldığı tespit edilmiştir. ÖSYM'nin bu yanlışlığı duyurduğu sayfasında LYS ve YGS yerleştirme puanlarının hesaplanmasında kullanılan ek puan ve puan kesintisi kayıtlarının güncellenmesinde oluşan hata nedeniyle bazı adayların eğitim durumlarının güncel haliyle hesaba katılmadığı belirlenmiştir. Bu nedenle 7 bin 84 adayın yerleştirme puanları yeniden hesaplanmış, buna bağlı olarak tüm adayların başarı sıralamaları güncellenmiştir.[101]

100. "Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi".

101. "2017-ÖSYS Adaylarının Dikkatine", ÖSYM, 14 Temmuz 2017, http://www.osym.gov.tr/TR,13268/2017-osys-adaylarinin-dikkatine-14072017.html, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

LYS'de yapılan bu hata nedeniyle kamuoyunun eleştiri odağı olan ÖSYM Başkanı Ömer Demir 21 Ağustos 2017 tarihinde bir basın toplantısı düzenleyerek yaptığı açıklamayla 12 Kasım 2014'te başladığı görevinden ayrılmıştır:

> İlgili personelin kasıt taşımayan dikkatsizlikleri sonucu ortaya çıkan yerleştirme hatası nedeniyle ÖSYM'nin kurum olarak tartışılmasının önüne geçmek maksadıyla görevden ayrılma talebimi ilgili makama bugün itibarıyla sundum.

Ömer Demir'den boşalan başkanlık koltuğuna iki dönem Bülent Ecevit Üniversitesi Rektörü olarak görev yapan Prof. Dr. Mahmut Özer getirilmiştir.[102] İlk icraat olarak Özer ÖSYM'de Sınav Sonuçlarını İzleme ve Değerlendirme Birimi kurulduğunu ve öncelikle Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından yürütülmekte olan soruşturmalara konu sınavları analiz etmeye başladıklarını, sonrasında son on yılın tüm sınavlarının olağan dışılık raporlarını hazırlayacaklarını ve olağan dışı bir durum tespit edilmesi durumunda suç duyurularında bulunacaklarını açıklamıştır.[103] ÖSYM tarafından sınavların uygulanması ve sonuçlanmasına yönelik izleme ve değerlendirme çalışmalarının titizlikle ele alınması FETÖ tarafından 2010 KPSS sorularının çalınması sonrasında güven zedelenmesi yaşayan kurumun bu güveni yeniden tesis etmesi adına önemli bir uygulamadır.

102. "ÖSYM Başkanlığına Prof. Dr. Özer Atandı", Anadolu Ajansı, 4 Ekim 2017.

103. "ÖSYM Son 10 Yılın Tüm Sınavlarını İncelemeye Aldı", Anadolu Ajansı, 13 Kasım 2017.

2017'DE SOSYAL POLİTİKALAR

2002'den sonra her yıl kapsam alanı genişleyen sosyal politikalar Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarının kesişimi olmaya devam etmektedir. Bu uygulamalar için ön koşullardan olan siyasi ve ekonomik istikrar 2017'de de uygun bir ortam sağlamıştır. Çocuk, genç, yaşlı, kadın, gazi ve şehit yakınları, yoksul, muhtaç gibi farklı özellikleri olan hedef kitlesinin çeşitliliği ana aktör olan Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının (ASPB) yanı sıra birçok kurum ve kuruluşun da yapılan uygulamalarda paydaş ve sorumlu olmasını gerektirmektedir. 2011 yılında kurulan ASPB yeni bir bakanlık olması ve uygulama konularının genişliğine rağmen kurumsallaşmada başarılı bir performans izlemiştir. Yoksullukla mücadele, korunmaya muhtaç çocuklar, engellilerin sosyal ve ekonomik yaşama katılımı, yaşlıların bakım hizmetleri, kadınların sosyoekonomik göstergelerinin güçlendirilmesi, çocukların eğitime erişimi ve eğitimde kalma süreçlerinde karşılaştıkları zorlukların ortadan kaldırılması, gazi ve şehit yakınlarının ihtiyaçlarının karşılanması gibi birçok konuda faaliyetler yürüten ASPB sosyal devlet uygulamalarının merkezi konumundadır.

AK Parti'nin başarılı bir tablo çizdiği sosyal politika uygulamalarını bakanlık bünyesine taşıyarak bu alana kurumsal bir hüviyet kazandırması yalnızca sosyal alanda değil siyasi alanda da olumlu tepkiyle karşılanmıştır. Diğer bakanlıklara göre yeni bir bakanlık olan ASPB'nin 2019 yılında Cumhurbaşkanlığı sistemiyle birlikte kurumsal dönüşümünün sosyal politika alanını güçlendirmesi beklenmektedir. Bu nedenle bakanlığın sosyal politika uygulamalarının içeriği, hedef kitlesi ve etkinliği tartışmalarının yanı sıra 2019'da kurumsal yapısının nasıl olacağı da önemli bir gündem maddesidir.

YOKSULLUK VE SOSYAL YARDIMLAR

Türkiye'de yoksullukla mücadelede 2002 yılından sonra ekonomik gelişmeye bağlı olarak önemli bir başarı elde edilmiştir. 2017'de TÜİK tarafından açıklanan Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'na göre Türkiye'de 2015'te ortalama yıllık eşdeğer hane-

halkı kullanılabilir fert geliri 16 bin 515 TL iken 2016'da 19 bin 136 TL olup bir önceki yıla göre yüzde 15,9 artış gerçekleşmiştir.[104] Bu gösterge Türkiye'de yoksulluk ölçümü ve yaklaşımının değişmesine neden olmaktadır. Çünkü Dünya Bankası'nın ekonomik gelir sınıflandırmasına göre üst orta gelir ekonomiler arasında yer alan Türkiye'de yoksullukla mücadele yöntemleri asgari düzeyde yaşamsal ihtiyaçlara göre ölçülen mutlak yoksulluğa göre değil ülkenin refah düzeyini eşik değer alan göreli yoksulluğa göre geliştirilmelidir.

Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert medyan gelirinin yüzde 50'sine göre belirlenen yoksulluk oranında yüzde 0,4'lük bir düşüş gerçekleşmiştir ve bu oran yüzde 14,3 olarak hesaplanmıştır. Medyan gelirin yüzde 60'ına göre belirlenen yoksulluk oranı ise yüzde 21,2'dir. Bu oranlarda dikkat edilmesi gereken hane kompozisyonlarına göre farklılaşmalarıdır. Tek kişilik hanelerde yoksulluk oranı 2015 yılına göre yüzde 0,8 artmış ve yüzde 8,9 olmuştur. Bu oran bağımlı çocuğu olmayan hanelerde yüzde 4 iken bağımlı çocuğa sahip hanelerde yüzde 17,9'dur. Yoksullukla mücadelede etkili araçlardan birisi olan sosyal yardımların hane kompozisyona göre verilmesinin geçerliliği bu göstergelerle desteklenmektedir. Ancak 2017 yılı merkezi yönetim bütçesinde yüzde 4'lük paya sahip olan ASPB'ye öngörülen 24 milyar 303 milyon 358 bin TL bütçe tutarının yaklaşık yüzde 84'ünün ayrıldığı sosyal yardım harcamalarının hanehalkının yaşam kalitesinde nasıl bir etki oluşturduğuna dair izleme ve değerlendirme mekanizmasının eksikliği sistemin kusurları arasındadır. Uygulanan politikaların etkilerinin takibi ve analizi yol açıcı olacaktır.

2017'de açıklanan ASPB Faaliyet Raporu'na göre 2016 yılında sosyal yardım ve hizmetlere ayrılan kaynak yaklaşık 35 milyar TL iken sosyal yardımların GSYH içindeki payının ise yüzde 1,45 olarak gerçekleşmesi beklenmektedir. 3 milyon 154 bin 69 hane bu yardımlardan faydalanırken düzenli yardım alan hane sayısı 2 milyon 342 bin 946'dır. Aile, eğitim, sağlık, özel amaçlı, yaşlı ve engelli, proje destekleri ve istihdam odaklı programlar bu alandaki çeşitliliği ortaya koymaktadır. Hedef kitlenin özellik ve ihtiyaçlarına göre çeşitlenen yardımlar sosyal devlet uygulamalarının doğrudan halka ulaştığı en etkili araçlardandır. Bu nedenle niceliksel artışla birlikte bu yardımların ulaştığı hedef kitlenin sosyoekonomik göstergeleri üzerindeki etkisinin analiz edilmesi gerekmektedir. Böylelikle ASPB bütçesinin büyük bir kısmının ayrıldığı sosyal yardımlar maliyet olarak değil beşeri sermaye yatırımı olarak değerlendirilecektir.

2003 yılından bu yana uygulanan Şartlı Nakit Transferi (ŞNT) sosyal politika uygulamalarında önemli bir paya sahiptir. Ekonomik olarak sorun yaşayan ailelerin çocuklarının eğitim sürecinin dışında kalmaması için yapılan eğitimde ŞNT çocukların okula devam şartına bağlı olarak anneye, annenin olmadığı durumlarda ise veliye verilmektedir. Okula devam etmemesi durumunda ise bu yardım kesilmektedir. 2017 yılında yaklaşık 2 milyon hanenin yararlandığı bu uygulamanın devamsızlık oranını yaklaşık olarak yüzde 50 azalttığı, lise düzeyinde okula devamlılığın ise yüzde

104. "Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması", TÜİK, (2016).

80'e çıktığı belirtilmiştir.[105] Bu yardım alanına 2016 yılında ayrılan kaynak 605,77 milyon TL iken faydalanan toplam öğrenci sayısı ise 2 milyon 132 bin 741'dir. Hem kaynağın miktarı hem de faydalanıcı sayısı dikkate alındığında izleme ve değerlendirme çalışmasının en az bir yıllık periyotlarla yapılması gerekliliği görülecektir. On beş yıldır uygulanmakta olan bu yardım hakkında daha fazla analiz ve araştırmaya ihtiyaç vardır.

EĞİTİMDEN İSTİHDAMA GEÇİŞ SÜRECİ

Türkiye'de eğitim seviyesi arttıkça istihdam oranı yükselmektedir. TÜİK tarafından yayımlanan Gençlerin İşgücü Piyasasına Geçişi araştırmasına göre bir okul bitirmeyen 15-34 yaş grubundakilerin istihdam oranı yüzde 30,1 iken dört yıllık yükseköğretim ve üzeri eğitime sahip olanlar için bu oran yüzde 73,7'ye yükselmektedir. Eğitim ve istihdam arasındaki ilişki göstergelere yansımasına rağmen Türkiye'de işsizlik oranının –özellikle de genç işsizlik– yüksek olması bu etkileşimde aksaklıklar olduğunu göstermektedir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) tarafından 2017 yılında yayımlanan Ulusal İstihdam Stratejisi (2017-2019) Eylem Planları belgesinde ana eksenlerden birisi "Eğitim-İstihdam İlişkisinin Güçlendirilmesi" konusudur. Planda bu eksenle ilgili 6 politika ve toplam 28 tedbir belirlenmiştir.[106]

Tedbirlerde sorumlu kuruluş olarak MEB'in yanı sıra iş birliği yapılacak kurum/kuruluş olarak ASPB, İçişleri Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, SGK, İŞKUR, YÖK, TOBB, meslek kuruluşları ve STK'lar bulunmaktadır. Eğitim ve istihdam ilişkisinde ilgili eğitim kurumlarıyla birlikte işverenlerin talep ettikleri iş gücünün yetiştirilmesi, özlük hakları, öğrenciyi çalışan olarak iş yaşamına hazırlama, beceri kazandırma gibi görevler farklı kurum ve kuruluşlara da sorumluluk yüklemektedir. Türkiye'de ekonomik büyümenin devam etmesiyle her yıl yaklaşık 1 milyon 200 bin kişi istihdam edilmesine rağmen on beş ve yukarı yaştakiler için Ağustos 2017 işsizlik oranı yüzde 10,6'dır.[107] Çift haneli orana rağmen işverenlerin iş gücü ihtiyacını karşılayamadıklarına dair şikayetleri eğitim ve istihdam arasında kopukluğu göstermektedir. Bu bağlamda eğitimden istihdama geçiş sürecini kolaylaştıracak ve uygun işe uygun çalışan eşleştirmesini yapacak bir insan kaynağı planlamasına ihtiyaç vardır. Ayrıca meslek lise ve yüksekokulları programlarının yeni bölüm taleplerinin bu perspektiften analiz edilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte işe başlama sürecini hızlandıran iş yerinde eğitim gibi uygulamaların da çeşitlendirilerek yaygınlaştırılması önemlidir.

105. "Bakanlığımıza Tahsis Edilen Kaynakların Yaklaşık Yüzde 95'i Sosyal Yardım ve Sosyal Hizmetlerde Kullanılacaktır", T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, http://www.aile.gov.tr/haberler/bakanligimiza-tahsis-edilen-kaynaklarin-yaklasik-yuzde-95i-sosyal-yardim-ve-sosyal-hizmetlerde-kullanilacaktir, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

106. "Eğitim-İstihdam İlişkisinin Güçlendirilmesi", T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, http://www.uis.gov.tr/media/1452/egitim.pdf, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

107. TÜİK İşgücü İstatistikleri, (Ağustos 2017), http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007, (Erişim tarihi: 19 Aralık 2017).

GENÇLER VE KADINLARIN İSTİHDAMI

İşsizlikle mücadele her zaman devletlerin önemli gündem maddesi olurken genç işsizlik alt başlığı ise bunun temelini oluşturur. Çünkü gençlerin istihdama katılımı ülkelerin kalkınma ve gelişmişlik düzeylerini belirlemektedir.[108] Devletin ve sivil aktörlerin genç işsizliğin üzerinde bu denli durması ve çözülmesi gereken öncelikli sorun olarak görmesinin haklı gerekçeleri vardır. Genç işsizliği toplumun verimlilik ve üretim kapasitesini etkilemekte, yetişmiş iş gücü istihdam edilerek üretime katılamadığından topluma ek maliyet olarak geri dönmektedir. Toplumların en büyük güç ve potansiyeli olan gençlerin sosyal/fiziksel/ruhsal sağlıklarına ve dolayısıyla yine o toplumlara zarar vermektedir. İş bulma beklentisinin azalmasıyla psikolojik ve ailevi sorunlar oluşmakta, bu da iş gücünde yetenek kaybına netice vermektedir. Uzun süreli genç işsizliğine bağlı olarak ekonomik ve sosyal yaşamdan kopma olasılığı yükselmektedir. Genç nüfus açısından dünyada çok az ülkenin sahip olduğu önemli bir potansiyele sahip olan Türkiye, nüfus projeksiyonlarına göre 2050 yılında bu avantajını kaybedecektir. Dolayısıyla gençlerin etkin ve doğru eğitim, istihdam, ekonomik ve sosyal politikalarla sosyal ve ekonomik yaşama dahil edilmesi Türkiye'nin sosyoekonomik gelişmişliği açısından zorunluluktur.

2017 yılında genç işsizlikle mücadelede atılan en önemli adımlardan biri istihdam seferberliği kapsamında 09.02.2017 tarih ve 687 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan istihdam teşviki kararlarıdır.[109] İşverenlerin istihdam ettiği ilave her bir işçi için sigorta ve vergi yükümlülüklerinin devlet tarafından karşılanması gibi teşvik uygulamalarını içeren[110] ve "tarihin en büyük istihdam seferberliği" yaklaşımıyla hazırlanan program 2 milyon ek istihdam hedeflemektedir.[111] Gençleri özel sektöre yönlendirme, özel sektörün desteklenmesi ve gençlerin kendi işini kurmaya teşvik edilmesi üzerinde durulan politikalardandır. Bu kapsamda İŞKUR tarafından verilen İş ve Meslek Danışmanlığı ve İşgücü Yetiştirme Kursları girişimcilik eğitimleri, KOSGEB tarafından sağlanan Girişimcilik Destek Programı çerçevesinde hibe desteği, benzer şekilde TÜBİTAK tarafından Teknogirişim Sermayesi Desteği Programı çerçevesinde 150 bin liraya varan hibe destekleri uygulanmaktadır. Ayrıca kredilere kefalet sağlayan Kredi Garanti Fonu (KGF) gibi alternatiflerin gençlere özel destek ürünleri sunmasıyla kendi işini kurmak isteyen genç girişimcilerin finansman ihtiyaçlarının karşılanması ve krediye kolay ulaşımlarının önü açılmıştır. 7 Temmuz 2017 tarihli mükerrer *Resmi Gazete*'de yayımlanan Ulusal İstihdam Stratejisi ve Eylem Planları'nda ise 2017-2019 dönemini kapsayan istihdam stratejileri belirlenmiş ve genç işsizlik

108. "Türkiye'nin Eğitim, Öğrenim ve Çalışma Sürecinde Olmayan Gençleri", *SETA Analiz*, Sayı: 198, (Nisan 2017).

109. *Resmi Gazete*, 9 Şubat 2017, http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/02/20170209.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/02/20170209.htm, (Erişim tarihi: 20 Aralık 2017).

110. "İstihdam Seferberliği Nedir?", Türkiye İhracatçılar Meclisi, http://www.tim.org.tr/tr/istihdam-destekleri-istihdam-seferberligi-nedir.html, (Erişim tarihi: 20 Aralık 2017).

111. İŞKUR&Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, http://www.istihdamseferberligi.net, (Erişim tarihi: 20 Aralık 2017).

oranının tek haneli rakamlara indirilmesi hedefi kapsamında izlenecek politika ve uygulanacak tedbirler açıklanmıştır.[112] Gençlerde nitelik artırma çabaları, istihdama katkı sağlayacak sektör yelpazesinin genişletilmesi ve yeni iş kollarının sisteme dahil edilmesi, çalışma şartlarının daha cazip hale getirilmesi genç işsizlik oranının düşürülmesi için bu dönemde izlenecek politikalardandır.

2017'de TÜİK tarafından açıklanan araştırmaya göre Türkiye'de 2016 yılında 15-24 yaş aralığındaki genç nüfus 12 milyon 989 bin 42'dir.[113] Türkiye'nin toplam nüfusunun yüzde 16,3'üne karşılık gelen bu kitlenin eğitimi ve çalışması ülkenin ekonomik ve sosyal refahını yükseltecek başlıca unsurlardandır. TÜİK verilerine göre[114] Türkiye 2017 yılına yüzde 24,5 gibi yüksek bir genç işsizlik oranıyla başlamıştır. Bu oran yılın ikinci çeyreğinde yüzde 19-20 bandına düşmüş, üçüncü çeyrekte ise tekrar bir artış eğilimi göstererek Temmuz ayında yüzde 21,1 olarak gerçekleşmiştir. Ağustos'ta genç işsizlik oranı yüzde 20,1 seviyesine gerilemiştir. Her ne kadar bu yüzdeyi azaltmak için ciddi adımlar atılsa da oranlar OECD ortalamasının oldukça üzerindedir. Ayrıca Türkiye'de NEİY (Ne Eğitimde ne İstihdamda ne de Yetiştirmede) olarak adlandırılan ve sadece istihdamda değil herhangi bir eğitim ve öğrenim sürecinde de yer almayan gençlerin oranı Ağustos 2017'de yüzde 28'dir. Bu göstergelere göre Türkiye, OECD ülkeleri arasında en yüksek NEİY oranına sahip ülkedir.[115]

Kadınların eğitime ve istihdama katılımı ise farklı politika ve uygulama araçlarıyla desteklenmektedir. Okullaşma oranları kadınlar lehine artmasına rağmen okuryazar olmayan kadınların oranı yüzde 9 iken bu oran erkeklerde yüzde 1,8'dir. Kadınlar eğitimin başlangıç kademesinde dahi erkeklerin gerisinde kalmaktadır. Lise ve dengi okul mezunu olan 25 ve daha yukarı yaştaki erkeklerin oranı yüzde 23,5 iken bu oran kadınlarda yüzde 15,6'da kalmıştır. Eğitim kademesinin son basamağı olan yüksekokul veya fakülte mezunu kadınların oranı ise yalnızca yüzde 13,1'dir.[116] 2016-2017 öğretim yılında ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimlerinde erkeklerin sayısı kadınlara göre daha fazladır. Ancak eğitim seviyesi arttıkça kadın ve erkek arasındaki niceliksel farkın azaldığı görülmektedir (Tablo 14).

TABLO 14. 2016-2017 ÖĞRETİM YILI CİNSİYETE GÖRE ÖĞRENCİ SAYILARI

Ön Lisans		Lisans		Yüksek Lisans		Doktora	
Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
1.220.155	1.335.771	1.869.240	2.202.339	185.818	294.397	37.667	53.600

Kaynak: YÖK Öğrenci İstatistikleri (2017)

112. "Ulusal İstihdam Stratejisi (2014-2023) ve Eylem Planları (2017-2019), *Resmi Gazete*, 4 Temmuz 2017.

113. "İstatistiklerle Gençlik 2016", TÜİK, 16 Mayıs 2017, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24648, (Erişim tarihi: 20 Aralık 2017).

114. TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTabloArama.do?metod=search&araType=hb_x, (Erişim tarihi: 20 Aralık 2017).

115. "Youth Not in Employment, Education or Training (NEET), OECD Data, https://data.oecd.org/youthinac/youth-not-in-employment-education-or-training-neet.htm, (Erişim tarihi: 20 Aralık 2017).

116. "İstatistiklerle Kadın, 2016", TÜİK, 7 Mart 2017, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24643, (Erişim tarihi: 20 Aralık 2017).

Türkiye'de herhangi bir işte çalışmayan ve eğitim sürecinde olmayan 15-24 yaş arasındaki kadınların oranı ise yüzde 38,6'dır. İş gücü istatistikleri incelendiğinde 15 ve daha yukarı yaştaki kadınların işsizlik oranı yüzde 15, istihdam oranı yüzde 29,1 ve iş gücüne katılma oranı ise yalnızca yüzde 34,3 iken erkeklerin iş gücüne katılma oranı kadınlara göre çok daha yüksektir. 2017 yılında kadınların istihdamdan ayrılmasının önüne geçebilmek için ÇSGB ve ASPB iş birliğinde "Büyükanne Projesi" başlatılmıştır.

Çocuk bakımında anneleri takip eden büyükanneler kadınların iş yaşamında kalmalarında kurtarıcı bir rol üstlenmiştir. Hem annelerin çocuklarının ilk bebeklik dönemlerinde güvenli bir şekilde çocuklarını bırakacakları kişi olarak büyükannelere başvurmaları hem de kurumsal bakımın ücretleri anne-çocuk-büyükanne arasında bir ilişkinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Çalışan annelerin çocuk bakımında en güvenilir kişi olarak anne veya kayınvalidelerini görmeleri ve kreş, anaokulu gibi kurumsal bakımının maliyetinin yüksek olması büyükannelerin tercih edilmesini artırmıştır. Bu bağlamda 2017 yılının Nisan ayında çalışan kadınların çocuklarına büyükannelerin bakması durumunda büyükannelere aylık ödeme yapılmasını içeren proje pilot olarak uygulanmaya başlanmıştır. 9-28 Şubat 2017 tarihlerinde projeden faydalanmak isteyenlerin başvuruları alınmıştır. Annenin fiilen çalışıyor olması ve üç yaşını doldurmayan çocuğuna babaanne-anneannesinin (büyükanne) bakması karşılığında on iki ay boyunca 425 TL ödenmesi taahhüt edilmiştir. Annenin çalışma durumu (çalışıyor olması), çocuğun yaş aralığı (0-3 yaş) ve bakım türü (büyükannenin çocuğa bakması) şartlarının yanı sıra projeye başvuru şartları Tablo 15'te gösterilmiştir.

TABLO 15. PROJEDEN YARARLANMA KRİTERLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Kriter	Şart
Vatandaşlık	Türk vatandaşı olması
Adres	Belirlenen illerde ikamet edilmesi
Adres	Çocuk ve annenin aynı evde, büyükannenin ise aynı il sınırları içinde ikamet etmesi
Yaş	Başvuru tarihi itibarıyla bakımı üstlenilecek çocuğun üç yaşını doldurmamış olmaması
Yaş	Annenin en az 18 yaşında olması
Sosyal Güvence	Annenin özel sektörde, iş sözleşmesine tabi ve sigortalı olarak bir işte fiilen çalışıyor olması ve destek süresi boyunca işten ayrılmaması (Sigortalı adına Sosyal Güvenlik Kurumuna en az 360 tam gün prim ödenmiş olmalıdır.)
Sosyal Güvence	Annenin 4857 sayılı İş Kanunu'nda düzenlenen analık hali izin süresini (doğum sonrası sekiz hafta) geçirmiş olması ve başvuru tarihinde fiilen çalışıyor olması
Gelir	Anne ve babanın ücret gelirinin belirlenecek üst sınırı aşmaması
İş İlişkisi	Annenin işvereni ile üçüncü dereceye kadar (üçüncü derece dahil) kan ve yakın hısımlık ilişkisinin bulunmaması
İş İlişkisi	Karşılıksız desteğin verildiği süre boyunca çocuk bakımı amacıyla ayrıca bir bakıcı istihdam edilmemesi
Sağlık	Büyükannenin çocuk bakımını engelleyecek fiziksel veya ruhsal rahatsızlığının bulunmaması

Henüz pilot uygulaması yapılan bu proje çalışan annelerin çocuk sorumluluğundan dolayı iş yaşamından çekilmesini önlemeyi amaçlamaktadır. Annelerin çocuk bakımında başvurdukları kişilerin başında gelen büyükannelere verilen destekle hem büyükannelere yaşlılık döneminde bir gelir sağlanması hem de büyükanne ve torun arasındaki bağın güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Pilot uygulaması yapılan projenin etki analiziyle birlikte ülke genelinde uygulanıp uygulanmayacağına karar verilecektir. Büyükannenin çocuğa bakarken zorlanıp zorlanmadığı, bakım şartları, anne-büyükanne-çocuk ilişkisini nasıl etkilediği gibi konular araştırılmalıdır. Bu araştırmadan sonra projenin tüm ülkede uygulanıp uygulanmayacağına karar verilmelidir.

2017 yılında kadınların ülkelerin kalkınma süreçlerinde daha etkili bir rol üstlenebilmesi için İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi ülkeler arasında "Kadınların İlerlemesi için Eylem Planı" kabul edilmiştir. Her yıl yayımlanan BM İnsani Gelişme Raporu'nda ise Türkiye, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi'nde (TCEE) 2015 yılında 159 ülke arasında 69. sırada yer almıştır. TCEE endeksine göre Türkiye'de parlamentodaki kadın milletvekili oranı yüzde 14,9 ve yetişkin kadınlar arasında en az ortaöğrenim görmüş olanların oranı ise yüzde 43,5'tir.[117]

DEZAVANTAJLI GRUPLARA YÖNELİK SOSYAL POLİTİKALAR

2012 yılında uygulanmaya başlanan Genel Sağlık Sigortası (GSS) kapsamında 2016'da yaklaşık 6,3 milyon kişiye prim desteği sağlanmıştır. Uygulama, gelir testi sonucunda aynı hanede yaşayan bireylerin toplam aylık gelirleri 592 TL'nin altında ise hanehalkının sağlık hizmetlerinden faydalanabilmesi için primlerinin devlet tarafından ödenmesini içermektedir. GSS yoksul vatandaşların sağlık hizmetinden yararlanmasını ve sosyoekonomik statülerine bakılmaksızın tüm vatandaşların sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınmasını amaçlamaktadır. 2017 yılında gelir yoksulluğu olan yaklaşık 6,3 milyon kişiye bu kapsamda sağlık hizmeti verilmiştir. Eşi vefat eden kadınlara ve muhtaç asker ailelerine aylık 250 TL, muhtaç asker çocuklarına ise aylık 100 TL sosyal yardım uygulaması devam ettirilmiştir.

2012 yılından sonra dezavantajlı gruplar arasında yer almaya başlayan geçici koruma statüsündeki Suriyeliler için ŞNT'nin pilot uygulaması başlatılmıştır. Avrupa İnsani Yardım Fonu (ECHO), Dünya Gıda Programı (WFP) ve Türk Kızılayı'nın ortaklaşa yürüttüğü Sosyal Uyum Yardımı Suriyeli çocukların eğitime erişimlerinin kolaylaştırılması ve eğitimde devamlılığı üzerine inşa edilmiştir. GİGM Kasım 2017 verilerine göre Türkiye'de bulunan 3 milyon 320 bin 814 Suriyelinin 1 milyon 83 bin 422'si 5-18 yaş aralığındadır. Türkiye'deki toplam Suriyelinin yaklaşık yüzde 32'sine karşılık gelen zorunlu eğitim çağındaki bu nüfusun okullaşması ve eğitime devamlılığı sağlanmalıdır. Şartlı eğitim yardımının çocukların okullaşma ve okula devamlılık oranlarında nasıl bir

117. "İnsani Gelişme Raporu 2016", BM, http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/human-development-report-20161.html, (Erişim tarihi: 21 Aralık 2017).

etki oluşturduğu analiz edilerek Türkiye'nin yüklendiği göç maliyeti beşeri sermayeye dönüştürülebilir. Başvuru şartları olarak aşağıdaki kriterler belirlenmiştir:

- Ailenin her bireyinin Türkiye'de kayıtlı olması
- Ailenin düzenli bir gelire sahip olmaması
- Ailede hiçbir bireyin sosyal güvencesinin olmaması
- Ailede okula giden en az bir çocuğun olması

99 ile başlayan kimlik kartıyla ikamet edilen yerdeki Kızılay Hizmet Merkezi veya Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı'na gidilerek başvuru yapılmaktadır. Anaokulundan 8. sınıfa kadar erkek öğrencilere aylık 35 TL ve kız öğrencilere 40 TL; 9. sınıftan 12. sınıfa kadar olan erkek öğrencilere aylık 50 TL ve kız öğrencilere 60 TL verilmektedir. Öğrenci bir ay içerisinde dört günden daha fazla okula gitmezse sosyal yardım kesilmektedir.

Sosyal politika uygulamalarının hedef kitlelerinden birisi olan engelli bireylerin istihdam verilerinde 2017'de bir önceki yıla göre artış yaşanmıştır. Nisan 2017 verilerine göre kamu kurumlarında memur olarak çalışan engelli bireylerin sayısı 48 bin 947'dir. 2002 yılında 5 bin 777 olan bu sayı engellilere yönelik istihdam politikaları aracılığıyla yaklaşık 50 bine yaklaşmıştır. Memur statüsünde görülen olumlu trend işçi statüsüne yansımamaktadır. 2017 yılı Ocak ayında 6 bin 760 kişi kamu kurumları ve özel sektörde engelli kotasından iş başvurusu yapmıştır ancak yalnızca 1.320 kişi işe yerleştirilmiştir.

4857 sayılı İş Kanunu'nun, "İşverenler, elli veya daha fazla işçi çalıştırdıkları özel sektör iş yerlerinde yüzde üç engelli; kamu işyerlerinde ise yüzde dört engelli bireyi meslek, beden ve ruhi durumlarına uygun işlerde çalıştırmakla yükümlüdürler" maddesine göre kamu ve özel sektörde engelli istihdamının artışı amaçlanmıştır. 2017 Eylül verilerine göre kamuda mevcut kota aşılırken özel sektörde hedeflenen engelli çalışan sayısına ulaşılamamıştır (Tablo 16). Bu durum özel sektörde engelli bireylerin istihdam süreçlerinde sorunların ve beklentilerin hem işveren hem de çalışan tarafından tespit edilmesi gerekliliğini göstermektedir. Ayrıca bu kişilerin ekonomik üretim sürecine aktif çalışan olarak katılıp katılmadığı da izlenmelidir.

TABLO 16. ENGELLİ BİREYLERİN KAMU VE ÖZEL SEKTÖRDE İSTİHDAM KONTENJANI

Çalıştırmakla Yükümlü Olduğu Engelli Sayısı		Engelli Çalışan Sayısı		Engelli Açık Kontenjan Sayısı	
Kamu	Özel	Kamu	Özel	Kamu	Özel
8.336	114.628	10.448	98.988	0	23.623

Kaynak: İŞKUR (Eylül 2017)

2016-2017 eğitim öğretim yılında özel eğitim kurumlarında örgün eğitim alan öğrencilerin okul türlerine göre dağılımı Tablo 17'de gösterilmiştir. Engelli

bireylerin okul türlerinde engel durumlarına göre çeşitlilik mevcuttur. Ancak özel eğitimde ortaokul haricinde tüm okul türü ve kademelerinde kız öğrencilerin sayısı erkek öğrencilere göre düşüktür. Öğrencilerin engel türlerine göre okullara dağılımı öğrenme süreçlerini kolaylaştırmaktadır. Fakat on iki yıllık zorunlu eğitim sonrasında yükseköğretime devamlılıkları veya iş yaşamına katılım oranlarını artırmak engelli bireylere yönelik eğitim ve sosyal politikaların hedef ve sonuç odaklı olmasına bağlıdır.

TABLO 17. ÖZEL EĞİTİM KURUMLARINDA ÖRGÜN EĞİTİM ALAN ÖĞRENCİLERİN OKUL TÜRÜNE GÖRE DAĞILIMI

	Öğrenci Sayısı		
Okul Türü	Erkek	Kadın	Toplam
Özel Eğitim Okulu Bünyesindeki Anasınıfları	723	397	1.120
Kaynaştırma Eğitimi (Okul Öncesi)	2.407	1.178	3.585
İlkokul (İşitme Engelliler)	445	295	740
Ortaokul (İşitme Engelliler)	930	613	1.543
İlkokul (Görme Engelliler)	296	212	508
Ortaokul (Görme Engelliler)	419	281	700
İlkokul (Ortopedik Engelliler)	161	134	295
Ortaokul (Ortopedik Engelliler)	209	173	382
İlkokul (Hafif Düzeyde Zihinsel Engelliler)	485	276	761
Ortaokul (Hafif Düzeyde Zihinsel Engelliler)	962	561	1.523
Özel Eğitim Uygulama Merkezi (I. Kademe)	5.435	2.985	8.420
Özel Eğitim Uygulama Merkezi (II. Kademe)	4.939	2.610	7.549
Özel Eğitim İlkokulu	39	29	68
Özel Eğitim Ortaokulu	17	27	44
Özel Eğitim Sınıfı (İlkokul)	13.705	7.768	21.473
Özel Eğitim Sınıfı (Ortaokul)	13.205	8.222	21.427
Kaynaştırma Eğitimi (İlkokul)	60.306	34.591	94.897
Kaynaştırma Eğitimi (Ortaokul)	68.117	41.567	109.684
Özel Eğitim Meslek Lisesi (Ortopedik Engelliler)	62	41	103
Özel Eğitim Meslek Lisesi (İşitme Engelliler)	1.205	846	2.051
Özel Eğitim İş Uygulama Merkezi (III. Kademe)	6.510	3.549	10.059
Özel Eğitim Mesleki Eğitim Merkezi (Görme Engelliler III. Kademe)	21	18	39
Özel Eğitim Mesleki Eğitim Merkezi (Zihinsel Engelliler III. Kademe)	8.024	4.283	12.307
Kaynaştırma Eğitimi (Ortaöğretim)	21.528	12.792	34.320
Toplam	210.150	123.448	333.598

Kaynak: Milli Eğitim İstatistikleri, Örgün Eğitim (2016-2017)

2017 yılında şehit ve gazi yakınlarının refah düzeyini artırmayı amaçlayan sosyal politikaların hem niceliği hem de niteliği artmıştır. 15 Temmuz darbe girişiminde ya-

ralanma derecesine bakılmaksızın gazilik unvanı verilenler ile terör eylemi ve bu eylemin devamındaki eylemler sebebiyle malul olan siviller GSS kapsamına alınmıştır.

KORUYUCU AİLELİK

Sosyal devlet anlayışı kapsamındaki etkili politikalardan biri olan koruyucu ailelik Türkiye'de de son yıllarda oldukça yaygınlaşan bir uygulamadır. Kısaca "Korunmaya Muhtaç Statüsündeki" (KMÇ) çocukların ASPB tarafından uygun görülen gönüllü aileler tarafından yetiştirilmesi olarak tanımlanabilecek bu uygulama hem çocuklar için hem de toplumsal düzeyde pek çok avantaj sunmaktadır.[118] Çocukların sağlıklı bir gelişim süreci geçirmeleri açısından –özellikle yurtlardaki bakım süreçlerine kıyasla– oldukça avantajlı olduğu pek çok araştırmada ifade edilen koruyucu aileliğin toplumsal maliyet gibi hususlarda da faydaları tartışılmaktadır.[119]

Türkiye'de koruyucu ailelik pratiği uzun yıllardır devam etmekle birlikte uygulamaya dönük en somut adımlardan biri 2012 yılında "Koruyucu Aile Yönetmeliği"nin yayımlanmasıyla atılmıştır.[120] 2012'den sonra ASPB'nin girişimleri farklı kurumlarla gerçekleştirilen projeler ve kamuoyunda farkındalığın artırılmasına yönelik eylemlerle 2011 yılında yaklaşık 1.190 olan koruyucu aile sayısı 2017 itibarıyla 4 bin 542'ye yükselmiştir. Öte yandan halen kuruluşlarda bakım hizmeti verilen 13 binden fazla çocuk vardır.[121] Buna ek olarak her yıl koruyucu ailelik için başvuru yapan ailelerin ancak yüzde 50'si bunun için uygun görülmektedir.[122] Dolayısıyla koruyucu ailelik için başvuru sayısının artmasının havuzu genişleteceği ve daha çok çocuk için aile yanında büyüme şansının yakalanacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda koruyucu ailelik uygulamasına yönelik olarak farkındalığın artırılması noktasında çalışmaların yoğunlaştırılması gerekmektedir. Ayrıca ASPB'ye ek olarak sürece destek verebilecek diğer kurum ve kuruluşların da politikanın yürütücüsü olarak Bakanlık ile birlikte çalışmasının ciddi bir katkı sağlayacağı değerlendirilebilir.

YEREL YÖNETİMLER VE SOSYAL POLİTİKALAR

Türkiye'de vatandaşların hizmet beklentilerini yakından takip eden ve hızla talepleri karşılayan kuruluş olmalarından dolayı sosyal devletin yerelde temsilcisi konumunda olan yerel yönetimler gıda, eğitim, sağlık, kültür, sosyal yardım gibi birçok alanda sosyal belediyecilik misyonunda hizmet vermektedir. Başarılı olarak nitelendirilmenin ön şartı haline gelen sosyal belediyecilik uygulamaları ise iller arasında olduğu gibi ilçeler arasında da farklılaşmıştır. Örneğin Uşak Belediyesi'nde sosyal yardım,

118. Dilruba K. Toklucu, "Dezavantajlı Çocukları Topluma Kazandırmak: Türkiye'de Koruyucu Ailelik", *SETA Analiz*, Sayı: 225, (2017).

119. Toklucu, "Dezavantajlı Çocukları Topluma Kazandırmak: Türkiye'de Koruyucu Ailelik".

120. "Koruyucu Aile Yönetmeliği (2017)", *Resmi Gazete*, 14 Aralık 2012.

121. "Koruyucu Aile ve Kuruluşlarda Bakım İstatistikleri", ASPB Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü, https://cocukhizmetleri.aile.gov.tr, (Erişim tarihi: 18 Kasım 2017).

122. Toklucu, "Dezavantajlı Çocukları Topluma Kazandırmak: Türkiye'de Koruyucu Ailelik".

kırtasiye ve kıyafet yardımı, sanat akademisi, şehir tiyatrosu; Osmangazi Belediyesi'nde ise bilgi evleri, aile rehberlik merkezi hizmetleri verilmektedir. Anneler günü, öğretmenler günü vb. özel günlerde programlar, bisiklet yarışmaları yapılmakta, yaşlı bakımı gibi çeşitli sosyal politikalar da uygulanmaktadır.

Sosyal politikalardan sorumlu bakanlık olan ASPB'nin yanı sıra yerel yönetimlerin sosyal politikalarda etkin olması iki taraf arasında koordinasyonu zorunlu hale getirmektedir. Özellikle hem merkezi hem de yerel yönetimin verdiği sosyal yardımlarda mükerrerliğin önlenmesi için yerel yönetimlerin sosyal yardım veri tabanının ASPB'nin kullandığı Bütünleşik Sosyal Yardım Sistemi'yle entegrasyonu sağlanmalıdır. Sosyal belediyecilik uygulamalarında seçmen kitlesine göre davranıldığına yönelik eleştirilerin önüne geçilmesi sosyal yardım uygulama sürecinin şeffaflaştırılmasıyla mümkündür. 2018 yılında yerel seçimlerin yapılacağı Türkiye'de seçmen davranışı üzerinde sosyal belediyecilik başarısı etkili bir değişken olacaktır. Bu alandaki faaliyetlerde kullanılan finansmanın şeffaflığı ve hesap verilebilirliği, sosyal politikalardan yararlanan kitlenin seçilme kriterleri ve sosyal yardımların hak temelli verilip verilmemesi değerlendirme kriterlerini oluşturmaktadır.

Ayrıca taleplere hızlı cevap verilebilmesi, ihtiyaçların doğru tespit edilmesi, izleme ve değerlendirme süreçlerinin kolaylaşması da yerel düzeyde sosyal politika uygulanması anlayışını güçlendirmektedir. Ancak sosyal belediyecilik faaliyetlerine liderlik yapılması, iyi uygulamaların diğer belediyelere transferi, hizmetlerin finansı için mali kaynakların bulunması ve uygulamaların verimliliğine dair analizler yapılması ön açıcı olacaktır. Analizlerde yerel yönetimlerin sosyal yardımlara ayırdığı bütçe, yardımların etkinliği, sosyal politika uygulamalarından faydalananların seçim kriterleri ve süreçleri, hedef kitlede nasıl bir fayda oluştuğunun da incelenmesi katkı sağlayacaktır. Bu faaliyetlerin geri dönüşü olmayan harcamalar yerine sosyal devlet uygulamalarının temsili ve beşeri sermaye yatırımı olarak tasarlanması daha faydalıdır.

2017'DE MEDYA

İSMAİL ÇAĞLAR • TURGAY YERLİKAYA • MEHMET AKİF MEMMİ • YUSUF ÖZKIR • SERTAÇ TİMUR DEMİR
İBRAHİM EFE • METİN EROL • KEVSER HÜLYA AKDEMİR

GİRİŞ

2017 yılının medyayı merkeze alacak bir muhasebesi yapıldığında hepsi diğerinden önemli onlarca başlık ortaya çıkmaktadır. Siyaset, uluslararası ilişkiler, ekonomi ve toplumsal alanda yaşanan hemen her gelişme medyaya aksetmiş ve medyanın gündemi olmuştur.

Siyasetin gündemine bakıldığında hiç şüphesiz 16 Nisan'da yapılan ve Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişi sağlayan referandum birinci sırada gelmektedir. Referandumun içeriği, öncesinde ve sonrasında yapılan tartışmalar hem ulusal hem de yabancı basında Türkiye bağlamında önemli sayıda içerik üretilmesine neden olmuştur. 2017 yılında medyaya dair yapılacak bir değerlendirmenin bu içeriğe kayıtsız kalması düşünülemezdi. Bu nedenle 16 Nisan referandumunun medyaya yansıması yıllık değerlendirmenin önemli alt başlıklarından bir tanesidir. Ayrıca 2017'nin genel gündeminin gazete manşetleri üzerinden değerlendirildiği son bölümde referandumun yazılı basına yansımalarına detaylı olarak yer verilmiştir.

Türkiye'nin yerli ve milli siyasetinin hem iç hem de dış politikaya önemli yansımaları 2017'de de devam etmiştir. Türkiye'nin otonomlaşma, müttefikleriyle ilişkilerini devam ettirmenin yanında milli çıkar ve güvenliğini önceleyen politikaları uygulamaya koyma arayışı yıl boyunca özellikle Batı dünyasıyla ilişkilerde önemli unsurlardandır. Tartışmaların izi geçmiş senelerde olduğu gibi 2017'de de Batı basınında Türkiye'nin temsili üzerinden takip edilmeye çalışılmıştır. Bu takip aynı zamanda uluslararası güç odakları ile medyanın ilişkisini görmek açısından oldukça ufuk açıcı veriler de ortaya koymuştur. Ayrıca basın özgürlüğü tartışması da 2017'de medya gündemi açısından önemli başlıklardan birisidir. Tartışmanın içeride ve dışarıda hangi söylemler üzerinden yürüdüğü eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutularak 2017'de medya değerlendirmesinde yerini almıştır.

Türkiye gündemine dönüldüğünde siyaset ve toplumun kesişme alanında medya bağlamında yıl boyunca gündemde kalan konulardan bir tanesi de kültürel iktidar tartışmalarıdır. Kültür ve sanat alanında var olan azınlık tahakkümü muhafazakar siyasetin ve toplum kesimlerinin temsilcileri tarafından sık sık gündeme getirilmiştir. Ayrıca alanda var olan iktidar gruplarının kültür ve sanatı savunulması gereken bir kale olarak değerlendirdiklerini gösteren çeşitli söylem ve eylemlere imza atılmıştır.

Özellikle yayıncılık sektöründe yıl boyu yaşananlar kültür ve sanat alanındaki mücadeleyi göstermesi açısından oldukça ufuk açıcıdır. Bu bağlamda 2017 yılında yayıncılık alanında yaşanan gelişmeler de eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Son olarak 2017'nin önemli olaylarının medyaya nasıl yansıdığı ve medyada 2017 boyunca yaşanan sektörel değişiklikler de geçmiş senelerde olduğu gibi bu yıl da değerlendirmenin önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Sektördeki gelişmeler ve ülke gündemini sektörün nasıl gördüğü dokümanter bir üslupla derlenmiş ve 2017 yılının medya değerlendirmesindeki yerini almıştır.

BATI BASININDA TÜRKİYE TEMSİLİ

15 Temmuz 2016'da gerçekleşen darbe girişiminin bertaraf edilmesinin ardından Batı'da Türkiye'ye olan ilginin bir ölçek daha arttığı görülmektedir. Özellikle 2009 Davos krizi sonrasında "eksen kayması" tartışmaları ile başlayan Batı dünyasının Türkiye'ye yönelik eleştirel tavrı 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimleri, 2015 yılında Haziran ve Kasım aylarında gerçekleştirilen seçimler öncesinde karşıtlığa varacak bir tona ulaşmıştır. Söz konusu eleştirel tavır ve karşıtlığın temel argümanları olarak Türkiye'nin kritik evrelerde Batılı siyasi kodlardan koptuğu ve bağımsız bir siyaset izlediği öne sürülmüştür.

15 Temmuz darbe girişiminin etkilerinin sürdüğü göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin 2017 yılında Batı basınında ele alınış biçiminin benzer etkiler altında devam ettiği görülmektedir. 2017'de Türkiye'nin Batı basınındaki yansımalarına temel olarak bakıldığında FETÖ, Erdoğan karşıtlığı gibi ana tematikler üzerinden yürütüldüğü gözlenmektedir. 15 Temmuz darbe girişiminin ardından FETÖ ile mücadelenin ana gündem maddesi olması, Türkiye'den kaçan üst düzey örgüt mensuplarının ilticalarının kabulünün yanı sıra çeşitli lobilerle iş birliği yapılarak Türkiye karşıtlığı ortak paydasında buluşulması önemli bir sorun alanıdır.

TÜRKİYE KARŞITLIĞININ GÖSTERGELERİ

2016 yılında gerçekleştirilen darbe girişiminin Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın çağrısıyla toplum tarafından etkisiz hale getirilmesi ve sonrasında FETÖ ile mücadele edilmesi Batı'da "otoriterleşen Türkiye'nin muhalefeti tasfiye operasyonları" olarak okunmuştur. Söz konusu algıyı yaygınlaştırma adına 15 Temmuz sonrasında OHAL ilan edilmesi ve ardından devletin kendisini FETÖ'den arındırma çabaları otoriteryanizm başlığı altında eleştirilmiş ve konuya gerekçe teşkil eden hususlar görmezden gelinmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye'de yaratılan ortam ile etnik ve

dini azınlıklara yönelik baskının artırıldığı yönünde dezenformasyonlar yapılmaya başlanmış ve ülkenin 15 Temmuz sonrasında önemli sorunlar yaşadığı iddia edilmiştir. Kritik bir evre olan Cumhurbaşkanlığı sistemi referandumundan sonra ise Türkiye ve Erdoğan'a yönelik adeta öfke patlaması gerçekleşmiş ve birçok hususta Türkiye karşıtı çarpıtmaya başvurulmuştur.

Türkiye'ye yönelik dezenformasyonların başında Türkiye'deki etnik kimliklere yönelik baskı uygulandığı söylemi gelmektedir. Alon Ben Meir imzalı "The Kurds under Erdogan's Tyrannical Governance" başlıklı yazıda Kürtlerin Erdoğan'ın tirancı yönetimi altında şiddet, baskı ve önemli hak ihlallerine maruz kaldığı gibi asılsız iddiaların varlığı görülmektedir.[1]

Türkiye'ye yönelik asılsız söylemlerden biri de ülkedeki sistem değişikliğine yönelik yapılan halk oylamasının ardından dolaşıma sokulan argümanlardır. Nisan'da gerçekleştirilen referandum öncesi ve sonrasında dolaşıma sokulan iddia Erdoğan'ın bu oylama ile diktatörlüğünü garanti altına aldığıdır. Erdoğan'ın referandumda hile yaptığı, basın özgürlüğünü tehdit ettiği ve baskı kullanmak suretiyle gücünü artırdığı dile getirilen diğer karşıt söylemler olarak göze çarpmaktadır. *The Economist*'te çıkan "Turkey's Referendum: Turkey Is Sliding into Dictatorship" başlıklı yazı da benzer söylemlerin ortaya koyulması açısından bir örnek olarak karşımızda durmaktadır. Söz konusu haberde son yıllarda Recep Tayyip Erdoğan'ın yönetimi altında Türkiye'nin geriye doğru gittiği, güçlü başkanlığın yanlış olmadığı fakat Anayasa değişikliğinin 21. yüzyılda sultanlığı getireceği gibi asılsız iddialar işlenmektedir. Referandum öncesinde çıkan bu yazıda Türkiye'deki seçmenin oy tercihine yönelik yönlendirmeler de söz konusudur. Yazıda evet oyunun Türkiye'yi diktatörlüğe mahkum edeceği, Erdoğan'ın kaybetmesi durumunda ise Avrupa Birliği için zorlu bir müttefik olacağı, kazanması durumunda da seçilmiş bir diktatör olarak yönetimini sürdüreceği ifade edilmektedir.[2]

2017 yılı boyunca referandumun gündemde kalması uluslararası basının da Türkiye'ye yönelik ilgisini diri tutmuş fakat bu ilgi çoğunlukla olumsuz bir seyir izlemiştir. *The Economist* başta olmak üzere diğer bazı yayın organları bu süreçte Türkiye karşıtı pozisyonlarını sürdürmüşlerdir. Son dönemde kendisini daha yoğun bir biçimde gösteren Türkiye karşıtlığının Batı basınında farklı zamanlarda muhtelif formlarda ortaya çıkıyor oluşu Türkiye'ye yönelik ön yargıların varlığını da güncel tutmaktadır.

1. Alon Ben Meir, "The Kurds under Erdogan's Tyrannical Governance", *Huffington Post*, 5 Mayıs 2017.

2. "Turkey's Referendum: Turkey is Sliding into Dictatorship", *The Economist*, 15 Nisan 2016.

MEDYADA 16 NİSAN 2017 REFERANDUMU

Türkiye'nin yönetim sisteminde değişiklik öngören Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi referandumu sadece siyaset sahnesinde rekabet eden aktör ve kurumlar arasında değil aynı zamanda kamuoyunun bir başka belirleyeni olan medyada da yoğun bir karşılık buldu. Gazeteler, televizyonlar, internet gazeteleri ve sosyal medya platformlarında yeni sistem enine boyuna tartışıldı. Seçimden önce ve sonra yeni sisteme dair pozitif ve negatif düzlemde birçok enformasyon üretildi.

16 Nisan 2017'de yapılan referandumdan çıkan "evet" sonucu ile Türkiye hükümet sistemi bakımından yeni bir döneme girmiştir. Yakın tarih dikkate alınarak bakıldığında 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesi siyasi sistemin dönüşümü bakımından tarihi öneme sahiptir. Devamında kurulan 27 yıllık tek parti devrinden sonra 14 Mayıs 1950 seçimleri ile ilk kez gerçek anlamda demokratik çoğulcu sisteme geçilmesi Türkiye açısından kritik bir aşamadır. Aynı şekilde 16 Nisan referandumuyla birlikte Türkiye'nin Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçmiş olması tarihi sürekliliği içinde bir dönüm noktasıdır. Bu üçüncü aşamayı 15 Temmuz 2016'da FETÖ tarafından yapılan darbe girişiminin Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın öncülüğünde millet tarafından püskürtülmesiyle başlatmak sistem değişikliğinin daha iyi anlaşılması açısından gereklidir.

Böylesine hayati bir değişikliğin medya tarafından yoğun şekilde aktarılması kuşkusuz doğaldır. Bu tabloda tuhaf görünen nokta ise yabancı medya ilgisinin abartılı denilecek şekilde fazla olmasıdır. Batı medyası Türk medyasıyla yarışırcasına Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi referandumunu ekranları ve sayfalarına taşımıştır. Bunu yaparken de büyük ölçüde belirli bir görüşün temsilcisi gibi görünmekte beis görmemiştir. Dolayısıyla sonuçta ortaya hem medyanın temel varsayımları açısından hem de uluslararası ilişkilerin genel kabul gören teamülleri bakımından sınırları zorlayan ve politik dozu yüksek yayınlar çıkmıştır.

TÜRK MEDYASINDA 16 NİSAN REFERANDUMU

Referandum sonuçlarının gazetelerde aktarılma biçimi büyük ölçüde referandum öncesi ilgili yayın organlarının ana çizgisi ile uyumlu bir dile sahiptir. Bu çerçevede başta *Sabah*, *Takvim*, *Yeni Şafak*, *Star*, *Akşam*, *Türkiye*, *Yeni Akit*, *Vatan*, *Hürriyet*, *Milliyet* ve *Haber Türk* gibi gazeteler referandum sonuçlarını pozitif bir içerikle okuyucuları ile paylaşmıştır. Gazetelerde yer alan içerikle uyumlu şekilde aynı yayın gruplarının bünyesinde yer alan internet siteleri ve televizyonlarda da benzer bir haber diline yer verilmiştir.

TABLO 1. SÖZ KONUSU GAZETELERİN REFERANDUMLA ALAKALI MANŞETLERİ	
Sabah	Halk İhtilali
Takvim	Zoru Başardık
Yeni Şafak	Türkiye Kazandı
Akşam	Millet Yönetime El Koydu
Türkiye	O Artık Başkan
Yeni Akit	Değişime Evet
Milliyet	Türkiye'nin Zaferi Oldu
Hürriyet	Yeni Sistem
Vatan	Başardık
Haber Türk	Erdoğan'ın Zaferi
Star	Milletin Zaferi

Resim 1. *Sabah*, 17 Nisan 2017

Resim 2. *Takvim*, 17 Nisan 2017

Resim 3: *Yeni Şafak*, 17 Nisan 2017

Resim 4: *Milliyet*, 17 Nisan 2017

Resim 5. *Hürriyet*, 17 Nisan 2017

Resim 6. *Star*, 17 Nisan 2017

Gazetelerin birinci sayfalarının görsel analizi yapıldığında Türkiye'nin yaşadığı sistem değişikliğinin heyecanını duyan, renkli ve coşkulu bir söylem haritasının bulunduğu görülmektedir.

Sabah, *Star*, *Akşam*, *Türkiye*, *Haber Türk*, *Milliyet* ve *Yeni Şafak*'ın manşetine taşınan "millet", "Erdoğan", "Türkiye" ve "halk" vurguları ile sistemsel dönüşümün milli iradenin bir yansıması ve bu zaferin mimarının da Cumhurbaşkanı Erdoğan olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Gazetelerde yapılan bir diğer vurgu da referandumdan "evet" çıkmış olmasının "hayır" oyu verenler açısından bir kaybedişi temsil etmediği yönündedir. Demokrasinin bir gereği olarak halkın tercihini ortaya koyduğu ve sonuçta "evet" oyu verenlerin sayısının daha fazla olmasıyla yeni bir sürece girildiği ve bunun barışçıl yöntemlerle gerçekleşmesinin Türkiye açısından çok değerli olduğu söylemi gazetelerin birinci sayfasına hakimdir.

Meseleyi sistemsel değişim bağlamında ele alan *Hürriyet* gazetesi ise haberinde odak noktası olarak 1923'ten 94 yıl sonra bir sistem değişikliği olduğuna vurgu yapmaktadır. *Hürriyet*'in haberinde evet ve hayır arasındaki oy farkının az olması ve İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyükşehirlerde hayır oylarının fazla çıkması ön plandadır.

"HAYIR"CI GAZETELERİN DIŞLAYICI SÖYLEMİ

Kampanya süreci boyunca referandum sandığından "hayır" çıkması için içerik üreten gazetelerin birinci sayfalarında ise büyük ölçüde meşruiyet tartışması vardır. "Evet" ve "hayır" oyları arasındaki farkın görece az olması ve Yüksek Seçim Kurulu'nun bazı kararlarından memnuniyet duyulmaması gibi faktörler birinci sayfa tasarımının omurgasını oluşturmaktadır.

TABLO 2. İLGİLİ GAZETELERDE YER ALAN MANŞETLER	
BirGün	24 Milyon Cesur İnsan
Sözcü	Vicdanınız Rahat mı?
Milli Gazete	Hepimiz Kardeşiz
Yeniçağ	Blok Fire Verdi
Yeni Asya	Mahkemede Biter
Cumhuriyet	Sandığa Gölge Düştü
Posta	Zafer De Yok Hezimet De
Aydınlık	Mühürsüz Anayasa

İstanbul'da 'hayır' iki puan fark attı
Ankara: İktidarı şaşırtan 'hayır'
İzmir'in dağlarında çiçekler açtı
BİRGÜN
Hileyle bu kadar aldılar
ADALETSİZ YARIŞA, SAİFTEKÂRLİĞA, BASKILARA, KARANLIĞA KARŞI
24 milyon cesur insan
YSK seçime şaibe düşürdü

Resim 7. *BirGün*, 17 Nisan 2017

Gazetelerin görsel tercihleri ve söylem analizine bakıldığında suçlayıcı, dışlayıcı ve karamsar bir dilin ön plana

Cumhuriyet

Türkiye'nin OHAL altında, medyanın tek ses olduğu ve siyasetçiler içerideyken yapılan seçimin sonucu da tartışmalı: Başkanlığa destek yüzde 51

Sandığa gölge düştü

MÜHÜR SKANDALI

ERKEN ZAFER İLANI

Tartışmalı hale geldi

At alan Üsküdar'ı geçti

Evet diyen de hayır diyen de değerlidir

AKP-MHP bloku 1 Kasım seçimlerinde aldığı sonuçların bile altında kaldı

Haritada renk değişti

Resim 8. *Cumhuriyet*, 17 Nisan 2017

T.C. SÖZCÜ

İstanbul, Ankara İzmir'den 'Hayır'

EVET %51.41 HAYIR %48.59

VİCDANINIZ RAHAT MI?

Yüksek Seçim Kurulu, mühürsüz oyları son anda geçerli sayınca referandumun seyri değişti... 2.5 milyon oyun şaibeli olduğu iddia edildi. Toplumun yarısı böyle sordu

GÖZ GÖRE GÖRE OY SAHTEKARLIĞI YAPTILAR

Türkiye'nin yönetim şeklini değiştiren ve tüm ülkenin kaderini bir adamın iradesine teslim eden anayasa değişikliği oylaması, hilelerle anılacak!..

TOKMAK

Yüz karası!

CHP yönetimi acil gündemle toplandı konu: ŞAİBELER

Erdoğan: Atı alan Üsküdar'ı geçti

Adil Gür, sen bu işi artık bırak!

Resim 9. *Sözcü*, 17 Nisan 2017

çıktığı görülmektedir. Sandıktan evet lehine bir sonuç çıkmasının demokratik niteliğini kabullenemeyen bir yaklaşımın ön plana çıktığı birinci sayfalarda özellikle referanduma gölge düşürmeyi hedefleyen haberlerin öne çıkartıldığı görülmektedir.

AVRUPA MEDYASI "HAYIR" CEPHESİNDE

Referandum sürecinde Almanya, Avusturya, Hollanda, Danimarka ve İsviçre, Türkiye'den "evet" kampanyası için giden siyasetçilere izin vermediği gibi Avrupa medyası da referandumda "hayır" oyu kullanılması için seferberlik ilan etmiş ve kamuoyunun bu yönde üretilebilmesi için elinden geleni yapmıştır. Medya içeriğine bakıldığında bunun ağır bir propaganda olduğunu belirtmek gerekir.

Mesela Almanya'nın *Stern* dergisi Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın fotoğrafını kapağında kullanırken onu bir şeytana

stern

LEICHTER LEBEN

Tim Mälzer im Gespräch

Maria gegen die Mafia

DER ERPRESSER

Drohungen, Provokationen, „Nazi"-Vergleich – wie der türkische Präsident Erdoğan Deutschland unter Druck setzt

Resim 10. *Stern*, 9 Mart 2017

benzeten tasarımla sunmaktadır. Türk bayrağının hilalinin uçları ise kapak tasarımında Erdoğan'ın başına boynuz gibi eklemlenmiştir. Kullanılan "Der Erpresser" (şantajcı) başlığı ile de okuyucunun zihninde Erdoğan'a, Türkiye'ye ve Almanya'da yaşayan Türklere karşı bir nefret duygusunun körüklenmesi amaçlanmıştır.

27 Mart'ta Alman *Bild* gazetesi manşetinde Türkçe olarak "Atatürk Yaşasaydı 'Hayır' Oyu Verirdi" ifadesine yer vermiştir. Referandum sürecinde Alman medyasında görülen Türkçe haber furyası bununla sınırlı değildir. İlk kez Taksim Gezi Parkı Şiddet Eylemleri esnasında *Der Spiegel*'in "Boyun Eğme" manşeti ile Alman medyasına giren Türkçe 16 Nisan referandum sürecinde daha yoğun şekilde kullanılmıştır.

Almanya Federal Parlamentosu tarafından yayımlanan haftalık *Das Parlament* gazetesi 27 Şubat 2017 tarihli sayısında referandumda "hayır" oyu verilmesi gerektiğini açık bir şekilde ifade etmiştir. Neredeyse tamamına yakını Türkçe hazırlanan gazetede sistem değişikliğine dair maddeler de çarpıtılarak aktarılmıştır.

Alman devlet televizyonu ARD de açıkça "hayır" kampanyasına katılan yayın kuruluşları arasındadır. ARD kanalı Türkçe yayımladığı haberde referandumda "hayır" oyu kullanılması gerektiğini gerçeklerle hiçbir ilgisi bulunmayan, tamamen hayal ürünü olan üç madde ile açıklama çabasına girmiştir. 16 Nisan referandumunda "hayır" oyu çıkması için Türkiye ve Cumhurbaşkanı Erdoğan karşıtı yayınlar özel medya kuruluşlarında da geniş yer bulmuştur. *Süddeutsche Zeitung* gazetesinde yer alan bir içerikte Türkiye'nin makul sınırları aştığı vurgulanmakta ve bir cevap olarak Ankara ile üyelik müzakerelerine geçici olarak bir son verilmesi gerektiği önerilmektedir.

İngiltere'de yayımlanan haftalık *The Economist* dergisi "hayır" oyu çağrısını Erdoğan karşıtlığı bağlamında konumlandırmıştır. Dergi referandumdan hemen önce yayımlanan sayısının Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın fotoğrafıyla hazırladığı kapağında "Türkiye Diktatörlüğe Sürükleniyor" başlığına yer vermiştir. Dergi içinde bulunan ilgili metinde ise Türkiye'nin geriye gittiği iddia edilmiştir.

Resim 11. *The Economist*, 15-21 Nisan 2017

Şubat ayında BBC Türkçe için Selin Girit tarafından hazırlanan bir haberde taraflı bir dil kullanılarak seçmen iradesine saygı göstermek yerine ideolojik olarak belirli bir konumda durmak tercih edilmiştir. Bu konum bir yandan "hayır" oyunu desteklerken daha büyük fotoğrafta Türkiye'yi ve AK Parti hükümetini "otoriter" ithamıyla jurnalleyen bir yerde durmayı benimsemiştir. Haberde "hayır" oyu kullanmak isteyenlerin propaganda

yapamadığı gibi gerçek dışı iddialar dillendirilirken terör örgütü DHKP-C taraftarlarının duvarlara yazdığı yasa dışı sloganlara yer verilerek duvarların bu baskıya direndiği gibi irrasyonel bir çıkarsama yapılmıştır.

İsviçre'de yayımlanan *Blick* gazetesi 13 Mart'ta manşetten verdiği haberinde Türk vatandaşlarına 16 Nisan'da gerçekleştirilecek Anayasa değişikliği referandumunda "hayır" oyu kullanmaları gerektiği yönünde çağrıda bulunmuştur. Gazete, "Erdoğan'ın diktatörlüğüne hayır oyu kullanın" ifadesini Türkçe olarak manşetine taşıyarak bu konuda en açık pozisyon alan yayınlardan olmuştur. Haberin devamında ise şu ifadelere yer verilmiştir:

> 16 Nisan'da, Cumhurbaşkanınız Recep Tayyip Erdoğan'ın kendi ülkenizde yetkilerini diktatörlük seviyesine çıkarabilecek referandum için sandık başına gideceksiniz. *Blick* gazetesi olarak İsviçre'de yaşayan bütün Türkleri 16 Nisan'da "hayır" oyu kullanmaya davet ediyoruz.

Almanya, Hollanda, Danimarka ve Avusturya hükümetlerinin AK Parti'li siyasetçilere Türklerle toplantı yapma izni vermemesi ve uyguladıkları fiziksel şiddetin dozu medya tarafından bir adım yukarı taşınmıştır. Türkiye'nin Rotterdam Konsolosluğuna gitmek isteyen Bakan Fatma Betül Sayan Kaya'nın Konsolosluğa 30 metre mesafede durdurulması, aracının iki taraftan polis kordonuna alınarak korumalarının gözaltına alınması, saatlerce bekletilmesi, polisin kötü muamelesine maruz kalması ve sonrasında sınır dışı edilmesi Avrupalıların meseleyi ne derece ileri bir noktaya taşıdıklarını göstermektedir. Bu şiddet gösterisinin hemen ertesinde Hollanda'nın en fazla tiraja sahip gazetesi *De Telegraaf*'ın "Burada patron biziz" manşetini atması da Batı medyasındaki kışkırtıcılığın geldiği yeri göstermesi açısından ibret vericidir.

Resim 12. *De Telegraaf*, 13 Mart 2017

Sonuç olarak Taksim Gezi Parkı Şiddet Eylemleri ve 15 Temmuz darbe girişimiyle birlikte zirveye çıkan Türkiye karşıtı yayınların ve Erdoğan düşmanlığının referandum süreciyle birlikte radikalleştiği görülmektedir. Nefret dili, düşmanlık ve ötekileştirme boyutuyla hazırlanan haberlerde gerçeğin kendisi göz ardı edilerek masa başı gazeteciliğinin türevlerine başvurulmaktadır. Gazeteler, internet siteleri ve televizyonlarda yer alan haber içerikleri irdelendiğinde akıl yerine arzuların öne çıkartıldığını ve olgulardan ziyade kurgulara odaklanıldığını gösteren pek çok örneğin varlığı hem Batı medyası hem de gazeteciliğin evrensel değerleri adına kara bir leke olarak arşiv kayıtlarına geçmiştir.

ULUSLARARASI RAPORLARDA BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ

FREEDOM HOUSE (FH)

Freedom House (FH) basın özgürlüğü konusunda dünya ölçeğinde raporlara imza atan kurumların başında gelmektedir. Her yıl düzenli olarak basın özgürlüğü çalışmalarına imza atan örgütün Türkiye ile ilgili raporları hem iç hem de dış kamuoyunda çokça konuşulan bir konudur. 2014 yılında Türkiye'yi "kısmen özgür"den "özgür değil" kategorisine indiren örgüt 2015'te de bu tutumunu sürdürmüştür.

2016'da kamuoyuyla paylaşılan rapora bakıldığında ise Türkiye'nin internet klasmanında "kısmen özgür", basın konusunda ise "özgür olmayan ülke" kategorisinde değerlendirildiği görülmektedir. Türkiye'nin 2017 yılı içerisindeki konumuna bakıldığında 2016'ya göre negatif bir seyir izlediği, sivil ve politik özgürlüklerin yanı sıra medya konusunda da bazı problemlerin var olduğu iddia edilmektedir. Bahse konu noktalardan hareketle Türkiye'deki basın özgürlüğü konusunu sorunsallaştıran örgütün 2017 ara raporunda Türkiye özgürlük statüsü genel başlığında "kısmen özgür", basın özgürlüğü ve internet özgürlüğü kategorilerinde ise "özgür olmayan" ülke olarak konumlandırılmaktadır.

FH'nin 2017 değerlendirmelerinde öne çıkan hususlar arasında 15 Temmuz darbe girişiminin ardından ilan edilen OHAL ve sonrasındaki idari/adli süreçler, politik ve sosyal alandaki gelişmeler ve terörle mücadele başlıkları yer almaktadır. Genel değerlendirmenin yapıldığı bölümde AK Parti'nin 2002 yılında iktidara gelmesinin ardından önemli adımlar atıldığı ve liberal reformlar aracılığıyla Türkiye'nin demokratik standartlarında iyileşmeler olduğu fakat özellikle son beş yılda özgürlükler alanında önemli problemlerin yaşandığı ifade edilmektedir. Raporda dikkat çeken hususlardan biri de FETÖ'ye yönelik adli ve idari süreçlerin basın özgürlüğüne yönelik bir tehdit içerdiği varsayımıdır. Örneğin örgütle mücadele anlamında alınan tedbirler, *Zaman* gazetesinin

kapatılması ve terör örgütü lideri Gülen'e bağlılık duyan bazı kişilerin işten çıkarılmaları bu bağlamda ele alınmaktadır. Ayrıca değerlendirmede yer alan yönetici özetinde terör örgütü lideri Gülen'in sürgüne zorlanmış bir İslami vaiz olarak takdim edilmesi Türkiye'deki bağlamı anlamaktan uzak ve Türkiye karşıtı bir görüntü içermektedir.

REPORTERS SANS FRONTIERES (RSF)

Sınır Tanımayan Gazeteciler Örgütü (Reporters Sans Frontieres-RSF) uluslararası alanda basın özgürlüğü raporları ve gazetecilerin yaşadığı sorunlarla ilgili çalışmalara imza atan bir kuruluştur. RSF'yi diğer kuruluşlardan ayıran en önemli nokta Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip etmesi ve spesifik olaylara ilişkin anlık değerlendirmeler yayımlamasıdır. Yıl içerisinde yayımlanan rapor ve ara değerlendirmelerin yanı sıra güncel olaylara ilişkin yapılan haberler RFS'nin Türkiye'ye yönelik yoğun ilgisinin açık bir göstergesidir. RFS'nin 2015 yılındaki dünya basın özgürlüğü indeksinde Türkiye 180 ülke arasında 149. sırada yer almaktadır. 2016'da bu sıralamada iki basamak gerileyen Türkiye 151. sırada gösterilmektedir. 2017 yılı basın özgürlüğü indeksine bakıldığında ise çeşitli parametreler ışığında yapılan değerlendirmelerin ardından Türkiye'nin bir önceki yıla göre dört basamak gerilediği ve 155. sırada olduğu görülmektedir.

RFS'nin Türkiye değerlendirmelerinde ön plana çıkan en belirgin husus 15 Temmuz darbe girişiminin ardından yaşanan gelişmelerdir. Darbe girişimi sonrası ilan edilen OHAL sonrasında Cumhurbaşkanı Erdoğan ve hükümetin basın yayın organları ve gazeteciler üzerinde baskı kurduğu, çoğulculuğu tehdit eder nitelikte politikalar izlediği ve darbe sonrası oluşan ortamda terörizmle mücadele gerekçe gösterilerek olağanüstü derecede bir tasfiye operasyonu gerçekleştirdiği iddia edilmektedir. Sosyal ağlara sansür uygulandığı, gazetecilerin yargılanmaksızın tutuklandığı gibi iddialarla devam eden Türkiye değerlendirmeleri somut analizler yerine belirli bazı başlıklar üzerinden oluşan ideolojik eleştirilere odaklanmaktadır. RSF'nin 15 Temmuz darbe girişiminin faillerine yönelik adli ve idari operasyonları kriminalize etmeye ve itibarsızlaştırmaya dönük dili darbe girişimi sonrasında Batı'da oluşan Türkiye karşıtı söylem ile paralellikler içermektedir.

COMMITTEE TO PROTECT JOURNALISM (GAZETECİLERİ KORUMA KOMİTESİ)

Basın özgürlüğü kapsamında özellikle gazetecilerin temel problemleriyle ilgilenen bir kurum da Gazetecileri Koruma Komitesi'dir (Committee to Protect Journalists-CPJ). CPJ İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Arapça, Portekizce, Rusça ve Türkçe dillerinde yayım yapmaktadır. Daha çok tutuklu gazeteciler, basına yönelik saldırı ve yıpratma girişimleri ile basına yönelik sansür uygulayan ülkelerin genel durumlarına ilişkin veriler yayımla-

yan örgüt Türkiye'ye yönelik yakın ilgisiyle bilinmektedir. Türkiye temsilcisi aracılığıyla Türkçe web sayfasından değerlendirmelerde bulunan örgüt 2017 yılında genel olarak tutuklu gazeteciler, kapatılan basın yayın organları ve 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında medyaya yönelik uygulamalar üzerinden Türkiye'deki cari basın özgürlüğüne yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Gazetecilerin tutuklulukları ile ilgili iddialar üzerinden Türkiye'nin basın özgürlüğü performansını sorunlu bulan örgütün eleştirileri genelde gazeteciler ve basın yayın kuruluşlarının karşılaştığı iddia edilen problemlerle ilgilidir. Bu nedenle Türkiye'deki spesifik olaylar üzerinden güncel konularla ilgili değerlendirmeler periyodik olarak "Turkey Crackdown Chronicle" başlığı altında ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye'de tutuklu bulunan Deniz Yücel gibi isimlerle ilgili özel haber ve değerlendirmelerin yanı sıra Avrupalı devlet başkanları (Merkel gibi) ve yetkililerin Türkiye'deki basın özgürlüğüne yönelik yorumlarına yer verilmektedir.

Türkiye'nin basın özgürlüğü konusu yukarıda görüldüğü üzere sadece iç politikayı ilgilendiren bir mesele olmaktan daha fazlasıdır. Be nedenle basın özgürlüğü ile ilgili gelişmeler dış politikada Türkiye'nin karşılaştığı en büyük sorun alanlarından biri olarak karşımızda durmaktadır. Türkiye ile ilgili değerlendirmelerin ana ekseninde yer alan AK Parti'nin son yıllarında otoriteryen bir rejime doğru evrildiği, sivil ve politik haklar düzleminde bazı sorunların yaşandığı ve basın özgürlüğünün ciddi biçimde tehdit altında olduğu iddiaları Batı'da Davos krizi ile başlayan eksen kayması ve otoriterlik tartışmalarıyla eş zamanlı ilerlemektedir. Bu nedenle Batı'da var olan Türkiye karşıtı dil ülke ile ilgili basın özgürlüğü değerlendirmeleri yapan küresel kurumların sahiplendiği bir söylem olmaktadır. Ayrıca küresel düzlemde basın özgürlüğü sorunsalına katkıda bulunan bu tür raporlarda zaman zaman ülke içi gelişmeler dikkate alınmamakta ve ülkelerle ilgili yerleşik kanaatler ortaya koyulmaktadır. Bu durumun en somut örneği Türkiye rapor ve değerlendirmelerinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 15 Temmuz gibi kanlı bir askeri darbeyi önleyen Türkiye Cumhuriyeti'nin takip ettiği idari ve adli süreçlerin kriminalize edilmesi, Türkiye'nin terörle mücadelesinde etkin adımlar atması adına uyguladığı prosedürlerin basın özgürlüğünü tehdit ettiği ve yine terörle mücadele kapsamında gözaltına alınan ya da tutuklanan "gazeteci kimlikli" kimselerin basın özgürlüğü açısından ciddi sorunlara yol açtığı değerlendirmeleri Türkiye'deki gündemi anlamaktan oldukça uzaktır.

Rapor ve değerlendirmelerde karşımıza çıkan bir diğer husus da eleştiri ve değerlendirmelerin karşılaştırmalı perspektiften yapılmamasıdır. Nitekim özgürlük-güvenlik denkleminde kriz anlarında özgürlüklerin sınırlandırılması sadece Türkiye'ye mahsus bir durummuş gibi gösterilmekte ve bu durum yapılan değerlendirmelerin subjektif olması sonucunu doğurmaktadır. Fransa, İngiltere ve Almanya'nın muhtelif terör saldırıları sonrasında uyguladığı politikaların Türkiye ile karşılaştırılması bu açıdan önemli veriler ortaya koyacaktır. Örneğin Fransa Ulusal Meclisinin Paris saldırılarının gerçekleştiği 13 Kasım 2015'te ilan ettiği OHAL uygulamasının Temmuz ayında altıncı kez uzatılmasına karar vermesi bu konudaki en önemli örnektir.

İKTİDAR MÜCADELESİ OLARAK KÜLTÜR VE SANAT

2017 yılında gündem içinde en popüler tartışma alanlarından biri de hiç şüphesiz kültür ve sanat olmuştur. Elbette bunda Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın getirdiği açılımın büyük etkisi olduğu yadsınamaz. Cumhurbaşkanı, İstanbul Kongre Merkezi'nde düzenlenen Ensar Vakfı'nın 38. Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada şunları söylemişti:

> Siyasi olarak iktidar olmak başka bir şeydir. Sosyal ve kültürel iktidar ise başka bir şeydir. Biz 14 yıldır kesintisiz siyasi iktidarız ama hala sosyal ve kültürel iktidarımız konusunda sıkıntılarımız var. Medyadan sinemaya, bilim teknolojiden hukuka kadar pek çok alanda hala en etkin yerlerde ülkesine ve milletine yabancı zihniyetteki kişilerin, ekiplerin, hiziplerin bulunduğunu biliyorum. Bu durumdan da büyük üzüntü duyuyorum. Dün hedefimiz belki sadece bir avuç inançlı, imanlı, bilgili, birikimli nesil yetiştirmekti. Bugün ise hem bulunduğumuz yer çok farklıdır hem de hedeflerimiz çok çok farklıdır. Elimizde böyle bir imkan varken, hala pek çok yeri boş bırakıyor olmamız aklın ve vicdanın kabul edebileceği bir durum değildir. Biz 80 milyon insanın tamamına ulaşmayı hedefleyen bir hareketiz. Bunun farkında olmamız gerekir.

KÜLTÜR-SANAT POLEMİKLERİNİN 2017 İZ DÜŞÜMÜ

Kültür ve sanat eserlerine bakış esasında bir medeniyet ve dünya görüşü meselesidir. Eserin sosyolojik ve tarihsel arka planına sinmiş gerçeklikten de hareket eden bu bakış özellikle 2010 sonrası siyasi gündemi yer yer ve yüksek sesle etkisi altına almıştır. Bu açıdan örneğin "tiyatroda sakız", "operada mescit" ve "Taksim'de cami" polemikleri ideolojik farklılaşmaları olduğundan daha fazla belirginleştirmiştir. Gezi Parkı Şiddet Eylemleri'nde de yoğun bir şekilde gündem edilen bu çekişme ve çatışmalar kültür ve sanat sahasının iktidar mücadelesi içindeki işlevini mimlemişti. "Kim tahmin ederdi bir

ağaç bu kadar meyve verecek" şeklinde Gezi Parkı Şiddet Eylemleri'nde yazılan duvar yazısının da gönderme yaptığı gibi ağacı, sakızı, mescidi ve hatta Taksim'i sıradan bir mekan veya obje olmaktan çıkartan bu işlevselci yaklaşım kültür ve sanatın gündelik zeminde banal bir şekilde araçsallaştırılmasına neden olmuştu. Bu bakımdan "Demokrasi yalnızca seçimden ibaret değildir" diyenler de iktidarın siyasi olarak kazanılan yetkiden ziyade esasında kültürel elitin doğal ve değişmez hakkı olduğunu ima etmişti.

Seçilmiş iktidarlar üzerinde muhalefeti aşan bir öfke ve şiddet nöbetiyle geliştirilen eylem ve söylemler kişi ve örgütlerin romantik savunmalarında "örneğin ben gazeteciyim ya da ben sanatçıyım" şeklindeki kimlik ifşasıyla meşruiyet arayabilmektedir. Piyanist, oyuncu ya da yayıncının hakaret etme hakkını en başından koruyan bu algılayışı tenkit edenlere gelince onlar da elit kültüre saldıran, sanattan anlamayan ve sanatçının kadrini bilmeyen düzeysiz kitleler olarak kodlanmaktadır. Sürekli saldırganlaşan ve tepki aldığı zaman "mağduru oynayanlar" eleştirileri bağlamlarından koparmak suretiyle özgürlükleri, bedenleri, fikirleri ve özel hayatlarına müdahale edildiği düşüncesini yaymaya çalışmaktadır. Üstelik bunlar ilk muhatap olarak da seslerini halihazırda Türkiye'nin ne denli "diktatörlük"e yöneltildiği fikrini tekrara hevesli yabancı basına duyurmakta ve şikayet etmektedir. Böylece hem aşırı kırıcı hem de aşırı kırılgan olan bu kültür-sanat karakterleri Batı medyasınca Türkiye, AK Parti ve en özelde Erdoğan aleyhinde fikri alınası kişiler listesinde yerlerini sağlamlaştırmaktadır.

Siyasi iktidarın tüm gayrimeşru saldırı ve engellemelere rağmen ayakta kalması iktidar mücadeleleri içinde kültür ve sanat erklerinin her geçen gün daha fazla öfkelenmesine neden olmaktadır. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın söyledikleri üzerinden "kültürel iktidar" meselesini ele alan Ruşen Çakır da iktidarın rantlaşma hayaline kapılmaktan dolayı kültür-sanat işleriyle ilgilenecek düzeyin oluşturulamadığını savunduğu videosunda ayrıca şunları eklemiştir:

> Bütün imkansızlıklara rağmen, bütün sorunlarına rağmen, kendi içerisindeki meselelerine rağmen, şu anda Türkiye'de kültürel alanda kabaca sol diyebileceğimiz düşüncenin etkinliği hala çok önemli. Yurt dışından herhangi birilerine, Türkiye'yle ilgili isim sorduğunuzda, sayabilecekleri isimlerin hiçbirisinin AKP'nin yakınında olduğu söylenemez.[3]

Oysa daha önce de belirtildiği gibi yurt dışında bilinme ayrıcalığına sahip olmak için Batı'nın duymaktan haz ettiği çıkarımları yapmak elzem ve kaçınılmazdır. Kültürel iktidarın kabaca adresini "sol" olarak nitelemekte haklı olan Çakır'ın yurt dışını referans göstermesi, bunu yaparken de kültür-sanat işlerinden bağımsız olarak AK Parti hakkında yürütülen kara propagandadan habersizmiş gibi davranması ilginçtir. Özellikle sanat eserlerinin değerliliğinin belirlendiği kıstasın Batı olarak kodlanması da söz konusu iktidar çevrelerinin yücelttiği bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bir adım sonra buradan hareketle ırkçı ve İslamofobik bir "Fazıl Say dili" de türeyebilmektedir.

3. Ruşen Çakır, "AKP Neden Sosyal Ve Kültürel Alanda İktidar Olamadı?", Medyascope.tv, 31 Mayıs 2017, http://medyascope.tv/2017/05/31/akp-neden-sosyal-ve-kulturel-alanda-iktidar-olamadi, (Erişim tarihi: 29 Aralık 2017).

2017'de bu öfkenin ansızın dışa vurduğu olaylardan en popüleri 24. Uluslararası Adana Film Festivali'nde ödül alan ve esasında ilgili yabancılar tarafından iyi bilinen bir yönetmen olan Semih Kaplanoğlu'nun etkinliğin sunucusu tarafından protesto edilmesi olmuştur. Sunucu, Kaplanoğlu'nun uzattığı eli bir ya da birkaç nedenden ötürü sıkmamış olabilir. Bir neden ödüllü yönetmenin Bosna Katliamı'nı "doğal afet" olarak tanımlayan Emir Kusturica'yı eleştirmesidir. Değilse kendisinin Gezi Parkı Şiddet Eylemleri'nde "görünmeme"si de neden olabilir. Gerekçe her ne olursa olsun sonuç iktidar ilişkileri içinde kültür-sanat erklerinin yeri geldiğinde hegemonya tertibine uygun olarak soğukkanlı biçimde ötekileştirici olabileceğidir –ki bu ne ilk örnektir ne de son olacağa benzemektedir.

2017'nin kültür-sanat bağlamında dikkat çekici tartışmalarından bir diğeri de Uluslararası Antalya Film Festivali'nde gerçekleşmiştir. Ulusal Yarışma kategorisinin kapsam dışı çıkarıldığı festivale başta Kadir İnanır olmak üzere birçok sanatçı tepki göstermiş ve durum "sanatta gerileme" olarak tasvir edilmiştir. "Dünyanın hiçbir gücü sanatın karşısında duramaz" diyen İnanır siyasal iktidarı sinemanın gücünü kabul etmeye çağırmıştır.

Tanzimat'tan bu yana yerleşik dogma ve ezberlerin gölgesinde doğuştan "rezerve edilmiş" bir bölgede yaşayan, dilediği zaman "halkın seviyesine inme" lütfunda bulunan bir gruptan bahsedilebilir. Bu "rezerve saha"yı tahakküm ya da imtiyazla değil emek ve doğal yetenekle elde ettiklerini savunan söz konusu kesim kültürel hegemonyanın içinde tahakkümden izler taşıdığını gözden kaçırmaktadır. "Biz" ve "bizden olan"ın "siz" ve "sizden olan"dan keskin çizgilerle ayrıştığı bu hegemonik kurguda bir zamanlar eğitim imkanlarından daha fazla faydalananlar hep bir adım önde olmuştur –ki hususen muhafazakarlar 2000'lerin başına değin türlü yasaklara muhatap edilmiş ve bunun sonucunda "iyi" eserler ortaya koymak noktasında geciktirilmişlerdir. Bu "iyi"nin ne olduğu ise temelde yine bu kesimin ideolojik değer yargıları, estetik zevkleri ve kültürel kodlarına uyumlu olarak tayin edilmiş ve bu üstencilik çok istisnai örnekler dışında "öteki"nin işleri üzerinde bir tür aşağılayıcı analizin geliştirilmesine kapı aralamıştır.

Kültürel iktidar bu açıdan bir etiketleme yönelimidir ve bu tavır resmi ve baskın ideolojinin sansür ve yasaklamalarından cesaret almaktadır. Bu nedenle üretilen eser kadar eser sahibi de her şeyden önce bu "biz"in bir parçası olma şartını temin etmek zorundadır. Eleyici şartlar bu ülkede her şeyin üstünde seküler olmanın değilse öyleymiş gibi davranmanın gerekliliğini dayatmaktadır. Bir "cemaat" ritüelini andıran bu strateji ve buna bağlı olarak kışkırtılan "biz duygusu" hem birbirine benzeyenlerin güç birliğini hem de diğerlerinden ayrıştırılan derin uçurumları işaret etmektedir.

Her türlü nitelikli işin ancak bu fanus içindekilerden çıkabileceğini düşünen ve kendisini ayrıştırmış kesim "Diriliş Ertuğrul" gibi dizilerin prodüksiyon başarısından ya da Kaplanoğlu'nun "Buğday" filminin ödüllendirilmesinden ötürü hır-

çınlaşabilmekte ve rasyonaliteden kopabilmektedir. Bu bakışta "Diriliş" dizisi tek hamlede kaba milliyetçilikle kategorize edilirken "Buğday" da sinemasal ölçütlerden uzak bir tartışma ortamında Gezi Parkı Şiddet Eylemleri'nde yer almayan ve buna destek vermeyen "yandaş" bir yönetmenin işi olarak sıradanlaştırılabilmektedir. Bunun sonucunda ulusal ve uluslararası festivallerin dışına da itilebilmektedir. Önce etiketlemeyle başlayan bu ötekileştirme bir zaman sonra damgalamaya en sonra da ehlileştirme amaçlı gözetilmeye dek varabilmektedir. Kültür ve sanatta hakim düşünce tarafından onaylanmanın, "içeri" dahil edilmenin olmazsa olmazının kemikleşmiş ideolojik paydaşlık olduğu rahatlıkla söylenebilir. Solun ürettiği işlerin tümüyle bu paydaşlığın imtiyazıyla değer bulduğu söylenemese de bu güvenceyle bir adım önde başladığı ortadadır.

DEVLET POLİTİKASI OLARAK KÜLTÜR VE SANAT

İktidar ilişkileri içinde kültür-sanat bir mücadele zeminidir. Fakat burada gerçek rakip karşınızdaki değil bizatihi kendinizsinizdir. Bu nedenle zaman kaybettirici kültür savaşlarından kaçınıp kültürel çalışmalar ve sanatsal faaliyetlerin zenginleştirilmesi esastır. Öte yandan kalıplaşmış fikirleri aşıp bunun yerine daha güncel, insani ve insaflı şeyleri ikame etmek ciddi emek gerektirmektedir. Ancak kültür-sanat alanında münakaşa içinde olmak taraflara daha cazip gelmektedir. Proje üretmek, işler ortaya koymak ve estetik/entelektüel düzeyin sınırlarını edim düzeyinde zorlamak bugün en önemli ve acil gerekliliktir. Daha iyi filmler ve diziler yapmak, daha derin kitaplar yazmak, daha kuşatıcı mecmualar çıkarmak, hedefleri daha net tiyatro oyunları sergilemek özetle kültür-sanatın tüm sahasını yetkin bir dille hareketlendirmek 2017'yi takip eden yılların en öncelikli dertlerinden biri olacağa benzemektedir.

2017 biraz da böyle bir yönelimin ciddi bir şekilde masaya yatırıldığı, hakkında çok katmanlı ve çok yönlü istişarelerin yapıldığı yoğun bir yıl olmuştur. Gerek Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın tespit ve tavsiyeleri gerekse de yapılan bu fikir alışverişleri 2017'yi kültür ve sanat politikaları bakımından bir dönüm noktası yapmaya yaklaştırmıştır. Bu yıl gündeme gelen TRT Kültür kanalının açılması bu konuda umutlarla birlikte somut girişimlerin de önünü açabilecek haberlerdendir. Fakat bu yaklaşım belli bir sistem içinde uygulanabildiği takdirde aşındırıcı modernite ve müphem güncel siyasetin koşuşturması arasında kalıcı olan ve olması gereken kültürel köklere inilebilecektir. Öyle ki 15 Temmuz ruhu dahi kültür-sanat politikalarının etkili bir şekilde geliştirilmesi ve pratize edilmesi durumunda varlığını koruyabilecek ve nesillere miras bırakılabilecektir. Gelenekle gelecek arasındaki köprülerin güçlendirilmesinin özü budur.

2017'DE YAYINCILIK

2017'de yayıncılık alanında birçok gelişme yaşanmıştır. Yayımlanan kitap sayısı, sektördeki yenilikler, gerçekleştirilen kitap fuarları ve meslek birliklerindeki değişiklikler bunların başlıcalarıdır. Yine bu yıl içerisinde yayıncılık siyasi gelişmelerden etkilenmiş ve buna çeşitli tepkiler dile getirmiştir. Çalışmanın bu bölümünde 2017'de yayıncılık değerlendirilecektir.

Sektörde Neler Oldu?

2017 yılında Türkiye'de yayıncılık basılan toplam kitap açısından büyümeye devam etti. 2017'nin ilk on bir ayı itibarıyla toplam bandrol alım sayısı 381 milyon 881 bin 249'a ulaştı. Aralık'ta bir sürpriz yaşanmaması halinde Türkiye'de basılan kitap sayısındaki artışın sürmesi beklenmektedir.[4]

Haziran ayında TveK mağazaları faaliyete geçti. 67 ilde 132 mağazası olan TveK'ların kitap zincirlerinde tekelleşmeye karşı rekabet artırıcı bir unsur olacağı söylenebilir. Korsan kitap problemi yıl içerisinde önemli bir gündem maddesiydi. Emniyetin yaptığı operasyonlarda yılın ilk dokuz ayında 840 bin CD, kitap, film gibi korsan materyaller ele geçirildi.[5]

Korsan kitap dışında bu yıl sektör içinde başka birçok tartışma yaşandı. Kitap fuarlarının sayısının artması ve ülke genelinde yaygınlaşması, çocuk kitaplarının içeriği, sabit fiyat uygulaması, insan kaynağı eksikliği ve yayıncılık/editörlük eğitimi, sınav sistemlerindeki ani değişikliklerin özellikle eğitim yayıncılarına olumsuz etkisi, copyright levy, KDV oranı, yurt dışı fuarlara katılım, temsil ve bunun devlet tarafından teşviki gibi konular sıkça gündeme geldi.

2017'de yayıncıların meslek birliklerinde de önemli değişimler yaşandı. Basın Yayın Birliği Başkanı Münir Üstün 23 Mayıs'ta YAYFED (Yayımcı Meslek Birlikleri Federasyonu) Başkanı seçildi. 1 Haziran'da ise Melike Günyüz Basın Yayın Birliği başkanı oldu. Yılın sonuna doğru yapılan 12. Olağan Genel Kurul'un ardından yeni Basın Yayın Birliği Başkanı Emrah Kısakürek seçildi. Başkan yardımcıları Esra Ceceli ve Mustafa Doğru oldu.

4. "YAYFED Kasım 2017 Bandrol Verilerini Açıkladı", YAYFED, https://www.yayfed.org/website/content/273, (Erişim tarihi: 26 Aralık 2017).

5. "Korsana Karşı Akıllı Takip", *Türkiye*, 30 Kasım 2017.

Bu yıl diğer yayıncılar birliğinde de görev değişikliği yaşandı. Türkiye Yayıncılar Birliği'nin Nisan ayında yapılan 22. Genel Kurulu'nda Kenan Kocatürk başkan seçilirken Fahri Aral ikinci başkan oldu.

2017 yılı içerisinde yayıncı birliklerinin ve yerel yönetimlerin destekleriyle Türkiye'nin dört bir yanında fuar organizasyonları devam etti. Hem yerel yönetimler hem de TÜYAP ve CNR birçok şehirde kitap fuarı düzenledi. Tabii ki bunların en önemlisi İstanbul'da düzenlenen iki büyük kitap fuarıydı.

24 Şubat-5 Mart tarihleri arasında gerçekleştirilen CNR Kitap Fuarı'nın açılışını Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan yaptı. Basın Yayın Birliği desteğiyle dördüncü kez düzenlenen fuar 407 bin 317 kitapsever (2016'da 383 bin 187) tarafından ziyaret edildi. Bu sayı CNR Kitap Fuarı için ziyaretçi rekoru kırıldığı anlamına geliyordu. Fuarın ana teması "15 Temmuz"du. Fuarın onur konuğu ise çizer Hasan Aycın'dı. Uluslararasılaşma anlamında da ilerleme kaydeden fuara 14 ülkeden 100'den fazla markayı temsil eden yayımcı katıldı. Katılımcılar arasında özellikle Arap yayıncıların fuara ilgisi büyüktü. 200'ün üzerinde Türkçe eserin Arapça telifinin fuar sırasında satışı gerçekleşti. Toplam telif alışverişi 500'e yaklaştı.[6]

TÜYAP tarafından Türkiye Yayıncılar Birliği iş birliği ile düzenlenen 36. Uluslararası İstanbul Kitap Fuarı bu yıl 742 bin 445 kişi tarafından ziyaret edildi. Bu sayı geçtiğimiz seneye oranla yüzde 20 artış anlamına geliyordu. Fuarın bu yılki onur yazarı Ayla Kutlu oldu.

Her yıl Ramazan ayında gerçekleştirilen Kitap ve Kültür Fuarı'nın 36.'sı İstanbul'da Beyazıt Meydanı'nda, Ankara'da ise Kocatepe Camii avlusunda yapıldı.

Bu yıl sadece yurt içinde fuarlar düzenlenmedi. Yurt dışında da Türkiye fuarlara katıldı ve etkinlik gösterdi. Şüphesiz yurt dışı etkinliklerinin en büyüğü Güney Kore'deki Uluslararası Seul Kitap Fuarı'nda Türkiye'nin onur konuğu olmasıydı. Fuar boyunca Türkiye'yi tanıtan etkinlikler ve yayıncılar arası görüşmeler yapıldı. Ayrıca Güney Kore de 36. Uluslararası İstanbul Kitap Fuarı'nda konuk ülke oldu. Bu çerçevede iki ülke arasında henüz başlangıç aşamasında olan telif alışverişinin artarak süreceği söylenebilir. Özellikle Güney Kore yayıncılarının kitaplarındaki görsel ve baskı kalitesi ülkeyi ziyaret eden yayıncılar tarafından vurgulandı.[7]

Yayıncılığın uluslararasılaşmasında bir diğer önemli adım olan ve 2005 yılında başlatılan "Kültür ve Turizm Bakanlığı Türk Kültür, Sanat ve Edebiyat Eserlerinin Dışa Açılımını Destekleme Projesi" (TEDA) Türkçe veya başka bir dilde yayımlanmış eserlerin çeviri ve yayım marifetiyle yurt dışında tanıtılmasını sağlamak için faaliyet gösteren yayıncılara teşvik veren çeviri, yayım ve tanıtım destek programı 2017'de de sürdürüldü.[8]

6. "İstanbul Valisi'nden Yayıncılıkta Uluslararası Vizyona Destek", Third İstanbul Fellowship, https://www.fellowship.istanbul/istanbul-valisinden-yayincilikta-uluslararasi-vizyona-destek, (Erişim tarihi: 5 Aralık 2017).

7. Hilal Uştuk ,"Güney Kore'den 25 Kitabın Telifini Alarak Türkçe Yayımladık", Anadolu Ajansı, 22 Haziran 2017.

8. TEDA, http://www.tedaproject.gov.tr, (Erişim tarihi: 5 Aralık 2017).

Şubat 2017'de bu alanda yeni bir girişim daha gerçekleşti. İstanbul Kalkınma Ajansı (İSTKA) tarafından desteklenen, Basın Yayın Birliği Derneği (BASYAYBİR) ve Kalem Kültür Derneği ortaklığı ve Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) ile Türkiye Basım Yayın Meslek Birliği'nin (TBYM) iştirakleriyle hayata geçirilen Uluslararası Yayıncılık Telif ve Danışmanlık Merkezi (YATEDAM) projesi ile yayıncılara yurt dışı telif satışlarında destek olmak amaçlandı. YATEDAM ekibi Londra Kitap Fuarı, Bologna Çocuk Kitapları Fuarı, Abu Dabi Kitap Fuarı, Seul Kitap Fuarı ve Frankfurt Kitap Fuarı'nın yanında CNR Kitap Fuarı ve TÜYAP İstanbul Kitap Fuarı'na katılım sağladı. Bu fuarların hazırlık, telif görüşmesi ve daha sonraki yazışmalar sürecinde yayıncılara katkıda bulunuldu. En önemlisi de yurt dışına telif satışına yönelik yayınevlerine eğitim verildi. Farklı ülkelerdeki danışma merkezlerinin bir öncüsü olan proje bir yıllıktı ve 2017 boyunca sürdü.[9]

Basın Yayın Birliği Genel Kurulu'nda (16 Aralık) YATEDAM projesinin birlik bünyesinde devam ettirileceği duyuruldu.

"Mesleğimiz Yayıncılık" başlıklı bir diğer proje Mayıs ayında sona erdi. Türkiye Yayıncılar ve Yayın Dağıtımcıları Birliği Derneği'nin Birleşik Krallık Yayıncılar Birliği ile yaptığı proje[10] kapsamında yurt içi ve yurt dışında çalıştay, etkinlik ve ziyaretler gerçekleştirildi. Ayrıca yayıncılık odaklı *Meslek Tanımları ve Görevleri* başlıklı bir de el kitabı hazırlandı.[11] Yayıncılığın uluslararasılaşması noktasında bu gelişmelerin hepsi önemli adımlardı.

Siyaset ve Yayıncılık

2017'deki siyasi gelişmelerin yayıncılığa etkisi büyük oldu. Batıcı ve yerli olarak ikiye ayrılabilecek yayıncı meslek birlikleri siyasi gelişmelerin ardından farklı noktalarda yer aldılar. Bir hegemonya mücadelesinin yaşandığı alanda Türkiye Yayıncılar Birliği yurt dışındaki bağlantılarıyla birlikte basın ve ifade özgürlüğü üzerinden Türkiye'yi zor durumda bırakmaya çabaladı. Basın Yayın Birliği ise bunun karşısında Türkiye'nin üç terör örgütüyle mücadele ettiğini ve Batı'nın Türkiye'yle ilgili bilgi kaynaklarını çeşitlendirmesi gerektiğini vurguladı.

Özellikle FETÖ, PKK ve DEAŞ gibi terör örgütleriyle mücadele Türkiye Yayıncılar Birliği tarafından sık sık eleştirildi. Türkiye Yayıncılar Birliği 2017 Düşünce ve İfade Özgürlüğü Ödülleri, Friedrich Ebert Stiftung Derneği'nin desteğiyle 23 Mayıs 2017'de kapatılan *Özgür Gündem* gazetesinin yönetici ve yazarlarına yönelik davada tutuklanan ve sonrasında tahliye edilen gazetenin yayın danışma kurulu üyesi yazar Aslı Erdoğan ile KHK ile kapatılan Evrensel Basım Yayın ve Batı Kitap Kırtasiye'nin sahibi Hanifi Bat'a verildi. *Cumhuriyet* gazetesi yönetici ve yazarları hakkında "PKK/

9. YATEDAM, http://yatedam.org, (Erişim tarihi: 5 Aralık 2017).

10. Mesleğimiz Yayıncılık Projesi, http://meslegimizyayincilik.com, (Erişim tarihi: 5 Aralık 2017).

11. "AB'ye Uyum Sürecinde Avrupa ve Türkiye Yayıncılık Sektörlerinde Meslek Startları ve Yeterlilikler", Sivil Toplum Diyaloğu Mesleğimiz Yayıncılık Projesi, (Nisan 2017).

KCK, FETÖ/PDY ve DHKP-C'ye destek verdikleri" iddiasıyla 9 ay tutuklu kalan *Cumhuriyet* Kitap Eki Yayın Yönetmeni Turhan Günay'a özel ödül sunuldu.[12]

Türkiye Yayıncılar Birliği'nin de üyesi olduğu Uluslararası Yayıncılar Birliği (IPA) Voltaire ödülünü Turhan Günay ve Evrensel Basım Yayın'a verdi. Ödülün "Türkiye'nin ifade özgürlüğüyle ilgili zorlu koşullarına dikkat çekmek üzere" takdim edildiği belirtildi.[13] Ayrıca Birlik Başkanı Kenan Kocatürk Turhan Günay'a dikkat çekmek için CHP lideri Kılıçdaroğlu'nun "adalet yürüyüşü"ne de katıldı.[14]

Yine 2 Ekim'de Kahta/Adıyaman Cumhuriyet Başsavcılığının talebi üzerine Kahta Sulh Ceza Hakimliği 2 Ekim'de Belge Yayınları'nın yayımladığı Faysal Dağlı'ya ait *Birakuji* (Kürtlerin İç Savaşı), İletişim Yayınları'ndan çıkan Fehim Taştekin'e ait *Rojava: Kürtlerin Zamanı* ve Tutku Yayınevi'nin yayımladığı Aytekin Gezici'ye ait *Kürt Tarihi* isimli kitaplar hakkında terör örgütü propagandası niteliği taşıdığı değerlendirilerek 5187 sayılı Basın Kanunu'nun 25/2 maddesi uyarınca basım, dağıtım ve satış yasağı konulması ve ilgili kitapların toplatılmasına karar verildi. Bu karar da Birlik tarafından "temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasındaki anayasal ölçütlerin aşılarak düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti hakkına müdahale edilmesine, yasaklama ve toplatma kararlarıyla halkın bilgi edinme hakkının sınırlandırılmasına karşı olduğumuzu ve bu tasarrufların demokratik toplum ilkesine zarar verdiği" şeklinde yorumlandı.[15]

Nisan ayında ise bazı gazetelerde Alman Yayıncıları ve Kitapçılar Birliği ile Alman Gazeteciler Birliği, Uluslararası Yayıncıları Birliği, İsviçre Yayıncıları ve Kitapçılar Birliği, Hapisteki Yazarlar Komitesi PEN Avusturya, Avrupa ve Uluslararası Kitapçılar Federasyonu desteğiyle, "Türk siyasetinin, özgürlükçü toplum değerlerinden giderek uzaklaştığına büyük bir endişeyle şahit oluyoruz" cümlesiyle başlayan ve dayanışma vurgusu içeren bir ilan yayınlandı.[16] Bu ilana ise Basın Yayın Birliği şöyle cevap verdi:[17]

> Özgürlükler ve demokratik hakların toplumumuzun temel değerleri arasında yer aldığını söylememize gerek bile yoktur. 15 Temmuz darbe girişimi sırasında sokaklara dökülerek demokratik olarak seçilmiş bir hükümeti canları pahasına savunan halkımız bunun en güzel örneğini vermiştir. Demokratik devletlerin en temel değerleri arasında yer alan özgürlük ile devletlerin vatandaşlarına sağlamakla yükümlü olduğu güvenlik arasında bir tercih yapılmasını öngören Alman Yayıncı-

12. "2017 Düşünce ve İfade Özgürlüğü Ödülleri Sahiplerini Buldu", Türkiye Yayıncılar Birliği, http://turkyaybir.org.tr/2017-dusunce-ifade-ozgurlugu-odulleri-sahiplerini-buldu/#.WiaWVFVl-M, (Erişim tarihi: 5 Aralık 2017).

13. "2017 IPA Prix Voltaire Jointly Awarded to Turkish Publishers Turhan Günay and Evrensel", International Publishers Association, https://www.internationalpublishers.org/news/press-releases/592-2017-ipa-prix-voltaire-jointly-awarded-to-turkish-publishers-turhan-guenay-and-evrensel, (Erişim tarihi: 5 Aralık 2017).

14. "7'den 70'e 'Adalet' Dediler", *Milliyet*, 10 Temmuz 2017.

15. "Kitap Yasaklama Kararları Demokratik Toplum İlkesini Zedeliyor", Türkiye Yayıncılar Birliği, http://turkyaybir.org.tr/kitap-yasaklama-kararlari-demokratik-toplum-ilkesini-zedeliyor/#.WiaVkVVl-M8, (Erişim tarihi: 5 Aralık 2017).

16. "Konuşma ve Özgürlük İçin", *Cumhuriyet*, 11 Nisan 2017.

17. "Basın Yayın Birliği, Alman Yayıncılara Tepki Gösterdi", Dünya Bülteni, 15 Nisan 2017.

> lar ve Kitapçılar Birliği bildirisine karşı bunlar arasında bir seçim yapmak zorunda olmadığımızı,"özgürlük" ve "güvenlik" kavramlarının birlikte savunulması gerektiğini düşündüğümüzü bildiriyoruz.
>
> Türkiye'de bağımsız yayıncılardan oluşan bir kuruluş olan Basın Yayın Birliği Derneği olarak biz demokrasimize ve ülkemize olan inancımızı, kurumlarımızın ve yargımızın sağlamlığına olan güvenimizi bildiriyor, samimi olan Avrupa vatandaşlarına da Türkiye'deki durumu daha iyi takip etmelerini ve tek taraflı bilgilendirmelerden kaçınmalarını tavsiye ediyoruz. Türkiye'de demokrasiye karşı kanlı darbe girişiminde bulunan ve insanları öldürmekten çekinmeyen FETÖ'nün ve farklı terör örgütlerinin bugün kendilerini Avrupa'ya hoş gösterme ve Avrupa kamuoyuna yerleşme girişimlerine karşı bütün Avrupa devletlerini ve kamuoyunu da dikkatli olmaya çağırıyoruz.

Özetle yayıncıların bir kanadını oluşturan Türkiye Yayıncılar Birliği 2017 içerisinde terörle mücadele ve OHAL üzerinden Türkiye'nin imajını zedelemek için hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Oldukça etkin davranarak yurt dışı bağlantılarını Türkiye aleyhine harekete geçirmeyi başarmıştır. Birlik Batı'da Türkiye karşıtı oluşan kamuoyunun hem desteğini almış hem de onlara yeni malzemeler sağlamıştır. Batı'nın Türkiye'ye karşı siyasi bir baskı aracı olarak kullandığı basın özgürlüğü meselesi Türkiye Yayıncılar Birliği'nin önemli bir gündemidir. Bu noktada birliğin gittikçe radikalleştiği ifade edilebilir. Buna karşılık Basın Yayın Birliği de Türkiye'nin Batı tarafından himaye edilen FETÖ, PKK/PYD gibi terör örgütleriyle mücadelesine dikkat çekerek Batı'ya haber kaynaklarını çoğulculaştırması çağrısında bulunmuştur.

2018 yılında da yayıncılık sektörünün büyümeye devam edeceği söylenebilir. Özellikle sektörü etkileyebilecek mikro meselelerde yayıncı birliklerinin fikirlerinin alınması yol kazalarını önleyebilir. Uluslararasılaşma konusunda özellikle İstanbul'daki iki büyük kitap fuarında çabaların devam edeceği söylenebilir. 2017'de olduğu gibi 2018'de de siyasi gelişmelerin yayıncılığı etkileyeceği açıktır. Bu noktada hem bölgesel hem de küresel düzlemde büyük değişikliklere gebe bir dönemde Türkiye'yi hedef alan kampanyaların parçası olmama noktasında bir tavır alınması kıymetli olacaktır. 2018'de yerli ve milli çizgideki yayınevlerinin etkinliklerini artırması ve yurt dışındaki bağlarını güçlendirmesi önemlidir.

GAZETE MANŞETLERİNDE 2017'NİN ÖNEMLİ OLAYLARI

1 OCAK 2017: REİNA TERÖR SALDIRISI

2017 yılının ilk saatlerinde İstanbul Bebek'teki Reina gece kulübünde bir terör saldırısı gerçekleşti. DEAŞ'ın düzenlediği, Türkiye'yi yasa boğan ve dünya basınında son dakika olarak geçen terör saldırısında 39 kişi hayatını kaybetti, 65 kişi de yaralandı. Olay sonrası *BirGün* ve *Sözcü* gazeteleri manşetlerinde nefret söylemi içeren haberlere yer verdi. *Sabah, Star* ve *Haber Türk* gazeteleri saldırı sonrası birlik mesajını vurgulayarak terör saldırılarının Türkiye'yi yıkamayacağı söylemini ön plana çıkardılar. Cumhurbaşkanı Erdoğan saldırının bölge siyasetinden bağımsız olmadığını ve birlik içinde terörün kaynağında biteceğini ifade etti.

Resim 13. *Sabah*, 2 Ocak 2017

Resim 14. *Star*, 2 Ocak 2017

Resim 15. *Haber Türk*, 2 Ocak 2017

Resim 16. *Sözcü*, 2 Ocak 2017

Resim 17. *Cumhuriyet*, 2 Ocak 2017

Resim 18. *BirGün*, 2 Ocak 2017

5 OCAK 2017: İZMİR TERÖR SALDIRISI

Bölücü terör örgütü PKK'lı teröristler 5 Ocak 2017 tarihinde İzmir Bayraklı Adliyesinde hakim ve savcılara tahsis edilmiş otoparka bombalı araçla girmeye çalıştılar. Şahinler Timi'nde görevli trafik polisi Fethi Sekin'in bombalı aracı fark etmesi üzerine teröristler bombalı aracı patlattılar. Mermisi bitene kadar çatışan ve bir teröristi öldürdükten sonra şehit düşen Fethi Sekin büyük bir faciayı engelledi. Yaşanan çatışma ve bombalı aracın infilak ettirilmesi sonucu adliyede görevli mübaşir Musa Can da şehit düştü. 9 kişinin yaralandığı ve 2 kişinin şehit düştüğü saldırı sonrası Cumhurbaşkanı Erdoğan, "Terörün milletimizi korkutma, devleti yıldırma ve toplumu kutuplaştırma girişimlerine asla geçit vermeyeceğiz" dedi.

Resim 19. *Sabah*, 6 Ocak 2017

Resim 20. *Takvim*, 6 Ocak 2017

Resim 21. *Milliyet*, 6 Ocak 2017

Resim 22. *Türkiye*, 6 Ocak 2017

24 ŞUBAT 2017: EL-BAB OPERASYONU

Genelkurmay Başkanlığı 24 Şubat'ta Suriye'nin el-Bab bölgesinin tüm mahallelerinde kontrolün sağlandığını ve mayın ve el yapımı patlayıcıların temizlenmesi sürecinin devam ettiğini açıkladı. 25 Ağustos 2016 tarihinde başlayan Fırat Kalkanı Harekatı (FKH) Cerablus, Rai, Dabık gibi bölgelerden sonra el-Bab'da da devam etti. Genelkurmay Başkanlığınca yapılan açıklamada FKH kapsamında toplam 230 meskun mahal ve 1.925 kilometrekare alanda kontrol sağlandığı belirtildi. *Yeni Şafak, Türkiye* ve *Vatan* gazeteleri operasyonun bittiğini manşetten bildirdi.

Resim 23. *Yeni Şafak*, 24 Şubat 2017

Resim 24. *Türkiye*, 24 Şubat 2017

Resim 25. *Vatan*, 24 Şubat 2017

Resim 26. *Daily Sabah*, 24 Şubat 2017

12-15 MART 2017: HOLLANDA KRİZİ

12 Mart'ta Türkiye'nin Rotterdam Konsolosluğu'na gitmek isteyen Bakan Fatma Betül Sayan Kaya'nın konsolosluğa 30 metre mesafede durdurulması, aracının iki taraftan polis kordonuna alınarak korumalarının gözaltına alınması, saatlerce bekletilmesi, polisin kötü muamelesine maruz kalması ve sonrasında sınır dışı edilmesi Türkiye-Hollanda arasında diplomatik krize yol açtı. Cumhurbaşkanı Erdoğan Avrupa'nın ikiyüzlülüğüne vurgu yaparak bu tutuma karşı 16 Nisan referandumunun önemini bir kez daha beyan etti. *Sabah, Star, Milliyet, Haber Türk, Hürriyet* ve *Sözcü* gazeteleri olayı manşetten vererek Hollanda'nın tutumunu kınadılar.

Resim 27. *Sabah*, 12 Mart 2017

Resim 28. *Star*, 12 Mart 2017

Resim 29. *Haber Türk*, 13 Mart 2017

Resim 30. *Milliyet*, 12 Mart 2017

Resim 31. *Hürriyet*, 13 Mart 2017

Resim 32. *Sözcü*, 13 Mart 2017

16 NİSAN 2017: CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİ REFERANDUMU

16 Nisan 2017 tarihi Türkiye için bir dönüm noktası oldu. Seçmen Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişi öngören Anayasa değişikliği paketini oyladı. Referandumda yüzde 51,4 oranında "evet" çıktı. Böylelikle sivilleşme ve demokratikleşmenin önünde bir engel oluşturan ve sivil denetime kapalı olan askeri mahkemelerin kaldırılması, bütün yargı organlarının tamamen sivilleşmesi, yargıdaki sivil-asker ikiliğine son verilmesinin önü açıldı. HSK'daki (Hakimler ve Savcılar Kurulu) bürokratik vesayet sona erdi. Yasama, yürütme ve yargı birbirinden tamamen ayrıldı. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ile Türkiye siyasi kriz ve belirsizlik ihtimallerini bertaraf edecek, siyasi ve ekonomik istikrarı sağlamlaştıracak, ekonomik verimlilik ve yatırımları artıracak, esnek, dayanıklı ve güçlü bir devlet ve yönetim yapısına kavuştu. *Sabah ve Star* gazeteleri referandum sonucunu "halk ihtilali" ve "milletin zaferi" olarak görürken *Haber Türk* "Erdoğan'ın zaferi" şeklinde aktardı. *Posta* referandum sonucunun "zafer ve hezimet" olmadığını manşetine taşırken *Cumhuriyet* ise seçimlerde hile yapıldığını iddia eden bir manşet attı.

Resim 33. *Sabah*, 17 Nisan 2017

Resim 34. *Star*, 17 Nisan 2017

Resim 35. *Takvim*, 17 Nisan 2017

Resim 36. *Akşam*, 17 Nisan 2017

Resim 37. *Daily Sabah*, 17 Nisan 2017

Resim 38. *Haber Türk*, 17 Nisan 2017

Resim 39. *Güneş*, 17 Nisan 2017

Resim 40. *Posta*, 17 Nisan 2017

Cumhuriyet

Türkiye'nin OHAL altında, medyanın tek ses olduğu ve siyasetçiler içerideyken yapılan seçimin sonucu da tartışmalı: Başkanlığa destek yüzde 51

Sandığa gölge düştü

MÜHÜR SKANDALI

ERKEN ZAFER İLANI

Tartışmalı hale geldi

Atı alan Üsküdar'ı geçti

Evet diyen de hayır diyen de değerlidir

AKP-MHP bloku 1 Kasım seçimlerinde aldığı sonuçların bile altında kaldı

Haritada renk değişti

Resim 41. *Cumhuriyet*, 17 Nisan 2017

22 MAYIS 2017: ERDOĞAN AK PARTİ GENEL BAŞKANI OLDU

16 Nisan referandumuyla Anayasa'dan "Cumhurbaşkanı'nın partisiyle ilişiği kesilir" maddesinin çıkarılmasıyla AK Parti olağanüstü kongreye gitti. Başbakan Binali Yıldırım görevi devretti ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan 1.414 oyla 998 gün sonra AK Parti Genel Başkanı oldu. Parti içtüzüğünde 11 maddelik değişiklik yapıldı. *Sabah*, *Star, Milliyet* ve *Yeni Şafak* gazeteleri yeni bir dönemin başlangıcını vurguladı.

Resim 42. *Sabah*, 22 Mayıs 2017

Resim 43. *Star*, 22 Mayıs 2017

Resim 44. *Milliyet*, 22 Mayıs 2017

Resim 45. *Yeni Şafak*, 22 Mayıs 2017

15-16 HAZİRAN 2017: KILIÇDAROĞLU'NUN "ADALET" YÜRÜYÜŞÜ

15 Haziran günü CHP İstanbul Milletvekili Enis Berberoğlu bir FETÖ operasyonu olan MİT tırlarının durdurulmasıyla ilgili davada 25 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Bunun üzerine CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu tutuklamaya tepki olarak Ankara Güvenpark'tan İstanbul'a yürüyeceğini açıkladı. Bu açıklamadan iki gün sonra Cumhurbaşkanı Erdoğan vatandaşları sokağa çağırmanın ülkenin yararına olmayacağına ilişkin bir açıklama yaptı. *Sözcü* ve *Cumhuriyet* "adalet" vurgusunu ön plana çıkartırken *Yeni Akit* yürüyüş için "kaos" vurgusu yaptı.

Resim 46. *Akit*, 17 Haziran 2017

Resim 47. *Hürriyet*, 15 Haziran 2017

Resim 48. *Sözcü*, 16 Haziran 2017

Resim 49. *Cumhuriyet*, 16 Haziran 2017

15-17 TEMMUZ 2017: 15 TEMMUZ DARBE GİRİŞİMİNİN YILDÖNÜMÜ

15 Temmuz 2016 gecesi FETÖ mensubu cuntacı askerler bir darbe girişimi gerçekleştirmişti. İstanbul'daki iki köprünün askerler tarafından trafiğe kapatılmasıyla başlayan askeri hareketliliğin Ankara Genelkurmay Başkanlığında silah sesleri duyulmasıyla darbe olduğu anlaşıldı. İstanbul'da adı daha sonra 15 Temmuz Şehitler Köprüsü olarak değişen Boğaziçi Köprüsü, Saraçhane, Cağaloğlu, Çengelköy, Vatan Caddesi, TRT binası gibi yerleri FETÖ'cüler işgal etmeye kalktı. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın direnme çağrısıyla millet meydanlara inerek darbeyi önledi. Bu olaydan tam bir yıl sonra 15 Temmuz'un yıldönümünde halkın direnişinin sembol yeri olan 15 Temmuz Şehitler Köprüsü'nde bir miting yapıldı. *Haber Türk* manşetinde açılışı yapılan Şehitler Anıtı'nı ön plana çıkartırken *Sabah, Star, Yeni Şafak* ve *Daily Sabah* Erdoğan'ın miting konuşmasına dikkat çekti. *BirGün* ise bu tarihi günü görmezden geldi.

Resim 50. *Sabah*, 16 Temmuz 2017

Resim 51. *Star*, 16 Temmuz 2017

Resim 52. *Takvim*, 15 Temmuz 2017

Resim 53. *Milliyet*, 15 Temmuz 2017

Resim 54. *Haber Türk*, 15 Temmuz 2017

Resim 55. *Güneş*, 15 Temmuz 2017

Resim 56. *Türkiye*, 15 Temmuz 2017

Resim 57. *Daily Sabah*, 15 Temmuz 2017

Resim 58. *Akit*, 15 Temmuz 2017

Resim 59. *Akşam*, 15 Temmuz 2017

Resim 60. *Vatan*, 15 Temmuz 2017

Resim 61. *Yeni Şafak*, 15 Temmuz 2017

Resim 62. *Sözcü*, 16 Temmuz 2017

Resim 63. *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 2017

20-21 TEMMUZ 2017: YENİ KABİNE

20 Temmuz günü YAŞ toplantısına on gün kala Başbakan Binali Yıldırım Cumhurbaşkanı Erdoğan ile görüşmek üzere Külliye'ye gitti. Görüşmenin sonunda Bakanlar Kurulunda büyük bir revizyon oldu. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın AK Parti Genel Başkanlığı'nı üstlenmesiyle beraber Bakanlar Kurulunda beş bakan yer değiştirdi, altı yeni isim de kabineye girdi. Beş başbakan yardımcısından sadece Mehmet Şimşek yeni kabinede yer aldı. Başbakan Binali Yıldırım değişikliği "Bu bir bayrak yarışıdır, kan değişimidir" sözleriyle açıkladı. *Sabah, Yeni Şafak* ve *Hürriyet* değişikliği "2019 kabinesi" ve "reform" ifadeleriyle manşetten verdi.

Resim 64. *Sabah*, 20 Temmuz 2017

Resim 65. *Haber Türk*, 20 Temmuz 2017

Resim 66. *Akşam*, 20 Temmuz 2017

Resim 67. *Hürriyet*, 20 Temmuz 2017

1-3 AĞUSTOS 2017: AKINCI ÜSSÜ DAVASI

1 Ağustos günü 15 Temmuz hain darbe girişiminin kilit davası olan Akıncı Üssü davasında 486 sanığın Sincan'da yargılanması başladı. Hainler örgütteki hiyerarşik pozisyonlarına göre elleri kelepçeli halde dizilip duruşma salonuna götürüldü. Örgütün sivil imamları Kemal Batmaz, Harun Biniş, Hakan Çiçek ve Nurettin Oruç ilk kez hakim karşısına çıktı. Bu davalara Cumhurbaşkanı Erdoğan müdahillik talebinde bulundu. *Sabah, Daily Sabah, Yeni Şafak, Haber Türk* ve *Sözcü* bu tarihi yargılamaları manşetten verirken *BirGün* gazetesi olayı görmezden gelmeyi tercih etti.

Resim 68. *Sabah*, 22 Ağustos 2017

Resim 69. *Haber Türk*, 2 Ağustos 2017

DAILY SABAH

Main July 15 trial begins in Ankara with ringleaders of coup attempt in court

Resim 70. *Daily Sabah*, 2 Ağustos 2017

BİZE KURULAN KUMPAS AÇIĞA ÇIKMIŞTIR

T.C. SÖZCÜ

SÖZCÜ iddianamesi neden yazılmıyor?

Akıncı Davası, şehit yakınlarının idam talebiyle başladı

'VERDİĞİNİZ SÖZÜ TUTUN' DİYEREK İP FIRLATTILAR

15 Temmuz'un en önemli davasını izlemeye giden AKP kurmayı Hayati Yazıcı ve heyeti, "İdam isteriz" deyip ip atan vatandaşa güçlükle teskin etti

SİZE KIYANLARIN ELLERİ KIRILSIN

Resim 71. *Sözcü*, 2 Ağustos 2017

13-15 AĞUSTOS 2017: EREN BÜLBÜL'ÜN ŞEHADETİ

13 Ağustos günü Trabzon Maçka'da PKK'lı teröristlerle güvenlik güçleri arasında çatışma çıktı. Çatışmada Başçavuş Ferhat Gedik ve 16 yaşındaki Eren Bülbül şehit oldu. İmam hatip lisesi öğrencisi olan Eren Bülbül için tüm Türkiye "İyi ki varsın Eren" dedi. *BirGün* ve *Cumhuriyet* teröristlerce şehit edilen genç Eren'i görmezden gelirken *Sabah*, *Yeni Şafak* ve *Haber Türk* gazeteleri acı olayı manşete taşıdılar.

Resim 72. *Sabah*, 13 Ağustos 2017

Resim 73. *Haber Türk*, 13 Ağustos 2017

Resim 74. *Yeni Şafak*, 13 Ağustos 2017

18-23 EYLÜL 2017: BARZANİ REFERANDUMUNA TÜRKİYE'DEN TEPKİ

Mesut Barzani 7 Haziran tarihinde siyasi partilerle yaptığı görüşme sonrası 25 Eylül'de bağımsızlık referandumu gerçekleştirileceğini duyurdu. Referanduma ilk destek 2017'nin Ağustos ayı içinde İsrail Başbakanı Netanyahu'dan geldi. Türkiye adına ilk olarak Mevlüt Çavuşoğlu referandumla ilgili iç savaş uyarısı yaptı. Irak Meclisi Barzani'ye "bağımsızlık referandumu"nu reddederek karşılık verdi. Cumhurbaşkanı Erdoğan bağımsız Kürdistan'ı hedefleyen referandum öncesi bir kez daha Barzani'yi eleştirdi ve "vazgeçin" çağrısında bulundu. Başbakan Binali Yıldırım da Kuzey Irak'ta yapılması planlanan referandum için, "Güvenliğimizi tehdit edecek girişim karşılığını görür" dedi. Binali Yıldırım, Barzani'nin bağımsızlık referandumu ısrarını eleştirerek, "Anlamıyorsa anladığı dilden konuşmasını biliriz" ifadelerini ekledi. Barzani'nin referandumuna karşı askeri müdahale seçeneği için belirli tarih olmasa da Erdoğan "Bir gece ansızın gelebiliriz" mesajı verdi. Irak ordusu Kerkük'e operasyon başlattı. Kerkük operasyonu ile büyük bozguna uğrayan Barzani seçim hazırlıklarını askıya aldı ve Irak Anayasa Mahkemesinin bağımsızlık referandumunu yok saymasını kabul edeceklerini açıkladı.

Resim 75. *Star*, 20 Eylül 2017

Resim 76. *Türkiye*, 19 Eylül 2017

Resim 77. *Akit*, 18 Eylül 2017

Resim 78. *Hürriyet*, 19 Eylül 2017

8-10 EKİM 2017: İDLİB OPERASYONU

7 Ekim 2017 günü Cumhurbaşkanı Erdoğan AK Parti'nin Afyon kampında İdlib operasyonunun başladığını kamuoyuna duyurdu ve Türkiye, Rusya ve İran'ın garantörlüğünde Astana'da gerçekleşen toplantıların ardından Esed rejimi ile muhaliflerin çatışmasını engellemek ve bölgede yaşayan sivillerin korunmasını sağlamak amacıyla dört çatışmasızlık bölgesinden biri olan İdlib'e yönelik operasyon başlatıldı. TSK'nın öncülüğünde başlayan harekatın en önemli önceliği bölgede barış ve istikrarı korumak olarak belirlendi.

Resim 79. *Star*, 8 Ekim 2017

Resim 80. *Sabah*, 12 Ekim 2017

Resim 81. *Daily Sabah*, 9 Ekim 2017

Resim 82. *Milliyet*, 9 Ekim 2017

Resim 83. *Hürriyet*, 8 Ekim 2017

Resim 84. *Sözcü*, 8 Ekim 2017

12-14 EKİM 2017: TÜRKİYE-ABD VİZE ANLAŞMAZLIĞI

ABD İstanbul Başkonsolosluk çalışanı Metin Topuz'un FETÖ'den tutuklanmasının ve Türkiye'nin İdlib'e operasyon başlatmasının hemen ardından ABD, Türkiye'den yapılacak vize başvurularını askıya aldı. Kararın sebepleri arasında "son zamanlarda yaşanan olaylar" ve "ABD misyonunun tesis ve personel güvenliği" işaret edildi. Başbakan Binali Yıldırım ise kısa süre önce İçişleri Bakanlığına gelen bir yazıda ABD elçiliklerinin misyonlarının güvenliklerinin artırılması yönünde bir talep olduğunu belirtti. Başbakan bu talebi memnuniyetle karşılayıp tedbirlerin artırılacağının büyükelçiliğe bildirildiğini fakat büyükelçiliğin "Bizim güvenlik sorunumuz yok, düşüncenizden dolayı teşekkür ediyoruz" cevabını verdiğini söyledi. Konuyla ilgili olarak Cumhurbaşkanı Erdoğan, "Coğrafyadaki bin yıllık varlığımızın en kritik sürecindeyiz. Eski o pısırık Türkiye'ye alışanlar güçlü ülkeyi hazmedemiyorlar. Artık el pençe duran bir Türkiye yok" açıklamasında bulundu. Medya genel olarak Türkiye ile ABD arasındaki vize anlaşmazlığında Türk siyasilerin açıklamalarını ön plana çıkartarak Türkiye'nin ABD karşısındaki konumunu güçlendirme yoluna giderken *BirGün* gazetesi tam tersini amaçlayan bir manşete yer verdi.

Hepimiz ona borçluyuz

Şifrolar revize yarısında

ÜNİVERSİTENİN YENİ ANAHTARI YKS

Star

BAĞIMSIZ TÜRKİYE'YE ALIŞACAKSINIZ

Parti kararıysa nezaket gösterilir

İKİ ÜLKE TEMSİLCİLERİ BİR ARAYA GELECEK

MEHMETÇİK İDLİB'E GİRDİ

PYD terörüyle ABD de tanıştı

KERKÜK'E 700 PKK'LI GELDİ

Resim 85. *Star*, 13 Ekim 2017

ABD YÖNTEMLİ YENİ SINAVIN TÜM DETAYLARI

ÜNİVERSİTEYE SAT MODELİ

iddaa

DÜNYAYI SARSTI

HABER TÜRK

TERÖR TEKNESİ

8+3

'DİPLOMAT DEĞİL AJAN'

Cumhurbaşkanı Erdoğan: "Krizin sebebi büyükelçi. ABD'nin konsolosluğunda FETÖ'cü ajanlar var."

Göçmene nasıl bakıyoruz?

ÖZEL KUVVETLER İDLİB'DE

Resim 86. *Haber Türk*, 13 Ekim 2017

Bir Cumhuriyet'imiz var!

Her gün bir Cumhuriyet alın, aldırın

Cumhuriyet

Türkiye ve ABD ilişkileri tarihinin en derin krizini yaşıyor

Hiç bu kadar uzak olmadılar

Berberoğlu'nun cezası bozuldu

Katliam yarası hâlâ kanıyor

MEB'in tercihi imam öğretmen

TSK İdlib'de keşfe başladı

İletişimsizliğe de mahkûmlar

Resim 87. *Cumhuriyet*, 10 Ekim 2017

Açık bir Anayasa ihlali

BİRGÜN

DÖVİZ BİR GECEDE FIRLADI, EKONOMİ ŞOKTA

Bağımlı ülkenin konsolosluk krizi

'AKP kriz anında ABD karşıtı oldu'

Yargı sınıfta kaldı yaralar sarılamadı

'Bu kriz kısa sürmeyecek'

Resim 88. *BirGün*, 10 Ekim 2017

31 EKİM-2 KASIM 2017: BAKÜ-TİFLİS-KARS DEMİRYOLU AÇILDI

"Demir İpek Yolu" olarak da adlandırılan ve asrın projesi şeklinde anılan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu faaliyete geçti. Yapımına 2008 yılında başlanılan proje 30 Ekim 2017 tarihinde resmi olarak açıldı. Türkiye ile Gürcistan, Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında kesintisiz demiryolu bağlantısını sağlayan 856 kilometrelik hat 1 milyon yolcu ve 6,5 milyon ton yük taşıma kapasitesine sahip. Cumhurbaşkanı Erdoğan asrın projesiyle ilgili şu açıklamayı yaptı:

> Proje siyasi olarak, barış, güvenlik ve istikrar, sosyal olarak refah getirecek, yük ve insan hareketliliği yanında bilgi hareketliliğiyle de ülkelerimizin beşeri gelişimine de katkı sağlayacaktır. Bölgenin kadim devletleri olarak bizler dayanışma ve iş birliği içinde hareket ettiğimiz sürece çok daha büyük projelere imza atabiliriz.

Sözcü, BirGün ve *Cumhuriyet* gazeteleri Türkiye'nin büyük katkıları bulunan asrın projesine ilk sayfalarında yer vermedi.

Resim 89. *Sabah*, 31 Ekim 2017

Resim 90. *Star*, 31 Ekim 2017

Resim 91. *Milliyet*, 31 Ekim 2017

Resim 92. *Haber Türk*, 31 Ekim 2017

3-5 KASIM 2017: YERLİ OTOMOBİL

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın girişimleriyle yerli otomobil yolunda büyük bir adım atıldı. 2 Kasım 2017 tarihinde Cumhurbaşkanı Erdoğan Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde "Türkiye'nin Otomobili Ortak Girişim Grubu Tanıtım Toplantısı"nda yerli otomobili üretecek olan beş grubu açıkladı: Anadolu Grubu, BMC, Kıraça Holding, Turkcell ve Zorlu Holding. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın "babayiğitler" olarak tanımladığı beş grubun ortak girişimiyle üretilecek olan yerli otomobilin 2019'da prototipinin tamamlanması, 2021'de de satışa sunulması bekleniyor. Türk toplumunun büyük bir heyecanla beklediği yerli otomobil için atılan bu büyük adımı *Sözcü, BirGün* ve *Cumhuriyet* gazeteleri görmezden gelirken *Sabah, Star, Yeni Şafak, Haber Türk, Milliyet* ve *Hürriyet* ilk sayfadan duyurdu.

Resim 93. *Star*, 3 Kasım 2017

Resim 94. *Sabah*, 3 Kasım 2017

Resim 95. *Milliyet*, 3 Kasım 2017

Resim 96. *Haber Türk*, 3 Kasım 2017

Resim 97. *Yeni Şafak*, 3 Kasım 2017

Resim 98. *Hürriyet*, 3 Kasım 2017

KRONOLOJİ: 2017'DE MEDYA	
Tarih	**Olay**
1 Ocak	Terör örgütü DEAŞ yılbaşı akşamı İstanbul Ortaköy'deki eğlence merkezi Reina'ya saldırı gerçekleştirdi. Saldırı sonucunda 39 kişi hayatını kaybetti, 79 kişi yaralandı. Amberin Zaman ise hain saldırı sonrası PKK'nın Suriye'deki uzantılarının DEAŞ'a karşı en etkin güç olduğunu savundu.
5 Ocak	Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü halkı kin ve düşmanlığa sevk ederek kutuplaşmaya neden olduğunu belirttiği Amberin Zaman'ın basın kartını iptal etti.
8 Ocak	Katar merkezli uluslararası televizyon kanalı Al Jazeera'nin düzenlediği ankette Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan "2016 yılının şahsiyeti" seçildi.
10 Ocak	FETÖ yönlendirmesi haberlerle gündeme gelen *Hürriyet*'in Washington temsilcisi Tolga Tanış görevden alındı, yerine Cansu Çamlıbel atandı.
11 Ocak	*Cumhuriyet* gazetesi Gaziantep'te Türk polisinin dikkati sayesinde önlenen bombalı saldırıyı haber dahi yapmadı.
17 Ocak	*Aydınlık* yazarı Yener Güneş Kanal D'nin "Vatanım Sensin" dizisiyle FETÖ'yü aklamak için algı operasyonu yapıldığını iddia etti.
19 Ocak	Kılıçdaroğlu avukatı aracılığıyla *Yeni Şafak* gazetesinin 19 Ocak 2016 tarihli nüshasında yayımlanan "Talimatı John Bass Verdi" başlıklı haber içeriğinin bütünüyle gerçek dışı olduğu iddiasıyla gazetenin ilgilileri hakkında Ankara Cumhuriyet Başsavcılığına şikayet dilekçesi verdi.
23 Ocak	*Hürriyet* yazarı Ayşe Arman ABD'de kadınların Trump karşıtı eylemlerini paylaşarak Türkiye'deki kadınlara sokağa inin çağrısı yaptı.
8 Şubat	Önder Aytaç ile Emre Uslu'nun da aralarında bulunduğu 242 kişinin rütbeleri söküldü, emeklilik hakları alındı.
14 Şubat	*The Guardian* Türkiye'deki okurlarına ülkedeki politik iklimin kendilerini nasıl etkilediğini sorduğu bir anket yayımladı.
24 Şubat-5 Mart	İstanbul'da CNR Kitap Fuarı gerçekleştirildi. Açılışı Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan yaptı.
28 Şubat	DW Türkiye muhabiri Deniz Yücel terör örgütü PKK ile bağlantıları olduğu gerekçesiyle tutuklandı. *Hürriyet*'te Sedat Ergin dönemi bitti, yeni genel yayın yönetmeni Fikret Bila oldu. Cumhurbaşkanı Erdoğan, Pakistan ziyareti öncesi havalimanında yaptığı basın açıklamasında *Hürriyet*'in "Karargah Rahatsız" haberine sert tepki gösterdi. Gazetenin haberine ilişkin bir açıklama da TSK'dan geldi. *Hürriyet* internet sitesinden "Karargah Rahatsız" manşetiyle ilgili açıklama yayımladı. Skandal manşeti "editoryal hata" diyerek geçiştirmeye çalıştı.
2 Mart	Türkiye'yi terör örgütü DEAŞ'a yardım etmekle suçlayan Tolga Tanış *Hürriyet* gazetesinden kovuldu.
8 Mart	TRT World ekibi Guantanamo hapishanesini görüntüledi.
10 Mart	TRT World yeni bir atılımla dünyanın her yerinden izlenebilecek.
15 Mart	Aslı Aydıntaşbaş *Washington Post*'taki yazısında, "Erdoğan'ı durdurmanın yolu ekonomiden geçiyor" dedi.
17 Mart	Avrupa Parlamentosu (AP) Başkanı Antonio Tajani, "Türkiye'de gazeteciler özgür değil" açıklamasında bulundu.
24 Mart	AP *Daily Sabah* gazetesinin parlamento içerisinde dağıtımını yasakladı.
3 Nisan	A News yayın hayatına başladı. Dinamik kadrosu ve Turkuvaz Medya Grubu'nun tecrübesi ile 175 ülkede, Türkiye'de 81 il ve 375 ilçede yüzlerce muhabiri ile rakipleri arasında kısa sürede kendinden söz ettirecek bir potansiyele sahip olan A News 1 milyar 100 milyon kişiye ulaşma kapasitesi taşımaktadır.

8 Nisan	Vuslat Doğan Sabancı *Hürriyet*'teki görevinden istifa etti. Ayrılık kararını gazete çalışanlarına gönderdiği bir veda maili ile duyuran Sabancı yönetim kurulundaki görevine devam edeceğini açıkladı.
28 Nisan	*Türkiye* Yıldıray Oğur'un gazetedeki yazılarına son verdi.
30 Nisan	Etkin Haber Ajansı muhabiri, PKK sevici Meşale Tolu gözaltına alındı.
2 Mayıs	"FETÖ üyeliği" suçundan yargılandığı davada tahliyesine karar verilen Ayşenur Parıldak akşam saatlerinde tekrar tutuklandı.
3 Mayıs	Al Jazeera Türk faaliyetlerini sonlandırdı.
12 Mayıs	TRT Genel Müdürü Şenol Göka istifa etti.
16 Mayıs	*Cumhuriyet*'in internet sitesinin yayın yönetmeni Oğuz Güven tutuklandı.
19 Mayıs	*Sözcü* hakkında FETÖ soruşturması başlatıldı. 4 kişi hakkında gözaltı kararı çıkarken soruşturmanın savcısı gazetenin sahibinin yurt dışında firari olduğunu açıkladı.
22 Mayıs	Türkiye'de hakkında yakalama kararı bulunan *Cumhuriyet*'in eski Genel Yayın Yönetmeni Can Dündar'a Almanya'da Gustav Heinemann Ödülü verildi.
23 Mayıs	Münir Üstün YAYFED Başkanı seçildi.
29 Mayıs	*Akit* Yayın Yönetmeni Kadir Demirel damadının saldırısına uğradı, hayatını kaybetti.
1 Haziran	Melike Günyüz Basın Yayın Birliği Başkanı seçildi.
13 Haziran	Hayko Bağdat, Can Dündar'la birlikte kurduğu, Almanya'da yayın yapan "Özgürüz" adlı siteden ayrıldı.
14-18 Haziran	Seul Uluslararası Kitap Fuarı gerçekleştirildi. Türkiye fuarda onur konuğu oldu.
19 Haziran	İstanbul 15. Ağır Ceza Mahkemesi, durdurulan MİT tırlarının görüntülerini eski *Cumhuriyet* gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Can Dündar'a verdiği iddiasıyla yargılandığı davada 25 yıl hapis cezasına çarptırılan CHP İstanbul Milletvekili Enis Berberoğlu'nun tutukluluğuna yapılan itirazı reddetti.
8 Temmuz	Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığınca 15 Temmuz darbe girişiminde yaşananların unutturulmaması, gelecek nesillere aktarılması amacıyla düzenlenen "15 Temmuz Fotoğraf Yarışması"nın kazananı Anadolu Ajansı foto muhabiri Fatih Kurt'un "Yeniden Doğuş-1" isimli eseri oldu.
10 Temmuz	TRT Genel Müdürü İbrahim Eren oldu.
2 Ağustos	Kuzey Irak'tan Şırnak'a geçmeye çalışan PKK sevici Fransız gazeteci Loup Bureau tutuklandı.
9 Ağustos	Hükümetin müftülere nikah yetkisi düzenlemesine destek veren yazar Nuray Mert *Cumhuriyet* gazetesinden kovuldu.
13 Ağustos	Verdiği bir röportajda "Türk solu PKK'dan ayrışmasını beceremedikçe kitleselleşemeyecek" diyen *BirGün* yazarı Cüneyt Cebenoyan Türk solunun PKK'ya olan ilgisini "bir tecavüzcünün saygı görmesi"ne benzetti.
16 Ağustos	ByLock kullandığı iddiasıyla gözaltına alınan Fenerbahçe TV eski Haber Müdürü Yasir Kaya ve *BirGün* editörü Burak Ekici'nin de aralarında bulunduğu dokuz gazetecinin FETÖ üyeliği iddiasıyla tutuklanmasına karar verildi.
2 Eylül	Balçiçek İlter Haber Türk TV'den ayrılarak Star TV'ye transfer oldu.
6 Eylül	AK Parti MKYK üyesi Ethem Sancak bünyesinde *Star, Akşam, Güneş* gazeteleri ve TV360 ile Kanal 24'ün bulunduğu ES Medya'yı Zeki Yeşildağ'a devretti.
15 Eylül	Terör örgütü YPG üyesi olduğu gerekçesiyle tutuklanan Fransız gazeteci Loup Bureau serbest bırakıldı.
21 Eylül	Nevşin Mengü CNN Türk'ten ayrıldı.
22 Eylül	Ahmet Taşgetiren, Ahmet Kekeç'le yaşadığı polemikte yazısının yayımlanmadığını gerekçe göstererek *Star* gazetesinden ayrıldı.

29 Eylül	Kapatılan *Zaman* gazetesinin eski yazarları ve yöneticileri ilk kez hakim karşısına çıktı.
3 Ekim	İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığınca *Sözcü*'ye yönelik yürütülen soruşturma tamamlandı.
5 Ekim	*Cumhuriyet* ve *BirGün* gazeteleri tek bir fotoğraf karesi üzerinden 2 ayrı haber üretti. Aynı kadınların şiddete uğramış halde çekilen fotoğrafları *BirGün* "Köpeğe tekme atan esnafı uyardılar, dayak yediler" başlığıyla, *Cumhuriyet* ise "Plajdan dönen kadınlara saldırı" başlığıyla servis etti.
6 Ekim	TRT 1 Ana Haber spikeri Erhan Çelik görevinden istifa ettiğini açıkladı.
10 Ekim	Şair, yazar, fikir ve aksiyon adamı, Sultanu'ş Şuara unvanı sahibi Necip Fazıl Kısakürek'in fikri, manevi ve kültürel mirasını yaşatmak için *Star* gazetesi tarafından düzenlenen Necip Fazıl Ödülleri'nin kazananları açıklandı. Saygı ödülü Teoman Duralı, Uluslararası Kültür-Sanat Ödülü Cemalettin Latiç, Fikir-Araştırma Ödülü N. Ahmet Özalp, İlk Eserler Ödülü Emre Ergin ile Betül Nurata, Hikaye-Roman Ödülü Necip Tosun ve Şiir Ödülü Ahmet Murat'a verildi.
18 Ekim	Dünyayı buluşturan TRT World Forum İstanbul'da gerçekleştirildi. Dünyaca ünlü fikir insanları, politika yapıcılar, bölge uzmanları ve gazeteciler bir araya geldi. TRT World'ün güncel, kültürel, politik, ekonomik ve sosyal çıkmazlara çözümler aramak amacıyla ilk kez düzenlediği TRT World Forum birçok ülkeden yaklaşık dört yüz siyasetçi, iş adamı, akademisyen, aktivist ve gazeteciyi yoğun bir gündemle bir araya getirdi. İki gün süren organizasyonun onur konuğu Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan oldu.
24 Ekim	FETÖ'nün Medya Yapılanması Davası'nda mahkeme tutuklu sanıklar Atilla Taş, Murat Aksoy ve Davut Aydın'ın tahliyesine karar verdi.
28 Ekim	Arakan'da yaşananları belgeselleştirmek için drone ile çekim yapan dört kişilik TRT World ekibi polis tarafından gözaltına alındı.
30 Ekim	CNN Türk kanalından ayrılan Nevşin Mengü'nün *BirGün* gazetesinde yazacağı duyuruldu.
31 Ekim	Geçen yıl Ağustos ayında tutuklanan FOX TV eski Haber Müdürü Ercan Gün'ün kullandığı iki ayrı telefonda da Bylock sistemi bulundu.
4-12 Kasım	36. TÜYAP Uluslararası İstanbul Kitap Fuarı gerçekleştirildi.
15 Kasım	Türkiye'nin yerli ve milli entelektüel birikiminin adresi olan *Star* gazetesinin fikir ve tartışma eki "Açık Görüş" yayın hayatında 10 yılı geride bıraktı.

2017'de Türkiye içeride ve dışarıda bir taraftan siyasetin olağan işleyişi ile meşgul olup politika üretmeye çalışırken diğer taraftan yapısal sorunlarına çözüm arayışını devam ettirdi. İç politikada yapılan en önemli değişiklik Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişti. Türkiye 2023 hedeflerine ulaşma yolunda kritik bir adım attı.

Türkiye'nin atılımcı dış politikası 2017'de devam etti. Bir taraftan Asya ve Afrika ülkeleri ile yeni ve kapsamlı ilişkilerin tesisine çalışılırken diğer taraftan var olan bağların kuvvetlendirilmesi noktasındaki çabalar da sürdü.

Terörle mücadele siyasetin önemli gündem maddelerinden biriydi. Yıl boyunca FETÖ, PKK ve DEAŞ'la mücadele kararlılıkla devam ettirildi. Türkiye'nin terörle mücadelesi Batı ile ilişkilerinde belirleyici bir unsur oldu.

Spekülatif hareketlere rağmen Türkiye ekonomisi büyümesini sürdürdü. Ekonomi ve dış politikanın kesişim alanı olan enerji politikalarında önemli gelişmeler yaşandı. Türkiye enerjideki dışa bağımlılığını azaltmak için nükleer enerjiden yenilenebilir enerjiye kadar farklı alanlardaki yatırımlarına devam etti.

2017'de hukuk, yargı ve insan hakları alanında dikkate değer gelişmeler yaşandı. Kurumların FETÖ'den arındırılma ve devletin yeniden yapılandırılması sürecinde hayati önemi haiz adımlar atıldı.

2017 yılı eğitim alanı için de hareketli bir yıldı. Müfredatın sadeleştirilmesi, ders ve kitap sayısının azaltılmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirildi. Sınav sistemlerinde değişiklikler yapıldı.

2017'nin hareketli geçtiği alanlardan bir diğeri medyaydı. Türkiye'nin yapısal dönüşümünün kültür ve sanat alanına yansımaları sıklıkla gündeme gelen konular arasındaydı.

2017'nin öne çıkan bütün gelişmeleri bu yıllıkta analiz edildi. Alanında uzman araştırmacılar tarafından hazırlanan *2017'de Türkiye*, Türkiye'yi anlamak için önemli bir referans kaynağı olma mahiyetini taşıyor.

SETA
ANKARA • İSTANBUL • WASHINGTON D.C. • KAHİRE

9 789752 459502